

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ 4'2018

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства
Репресований у 1930 році
Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України

4(105)'2018

ЗМІСТ

Головний редактор
Олександр Реєнт

Редакційна колегія:
Олег Бажан
(перший заступник
головного редактора)

Олександр Удоа
(заступник
головного редактора)

Лев Баженов
Віль Бакіров
Геннадій Бондаренко
Володимир Великочий
Сергій Гальчак
Микола Головка

Олександр Гончаров
Олександр Гуржій
Віктор Даниленко
Володимир Дмитрук
Олександр Добржанський
Олександр Завальнюк
Михайло Косило
Віктор Коцур
Олександр Лисенко
Руслана Маньковська
Володимир Милько
Олексій Нестуля
Олександр Рубльов
Григорій Савченко
Валерій Смолій

Засновники:
Національна спілка
краєзнавців України
Інститут історії України
НАН України

Виходить
щоквартально
ISSN 2222-5250

До 100-річчя завершення Першої світової війни

- Олександр Мавський (м. Київ).* Формування візуальних образів напередодні та у роки Першої світової війни 4
- Анна Ісаєва (м. Київ).* Перша світова війна на сторінках газети «Киевлянин» 16
- Олександр Дем'янюк (м. Луцьк).* Західноволинські повіти на початковому етапі Першої світової війни 25
- Геннадій Гулько (м. Луцьк).* Застосування на Волині хімічної зброї в роки Першої світової війни 34
- Віктор Саранча (м. Кременчук).* Мобілізації військовозобов'язаних під час Першої світової війни (за матеріалами Полтавської губернії) .. 41

Краєзнавство в особах

- Тетяна Колечкіна (м. Кропивницький).* Хранитель і творець історії рідного краю (Федір Миколайович Плотнір) 54
- Сергій Попович (м. Київ).* Олена Лугова – історик, краєзнавець, туризмолог (до 90-річного ювілею) 56
- Олена Соболева (м. Київ).* Професійний шлях та науковий доробок голови Київської міської організації НСКУ Олександра Гончарова (з нагоди 60-річчя від дня народження) 65

До 100-річчя утворення Західноукраїнської Народної Республіки

- Павло Гай-Нижник (м. Київ).* Структури державної влади в ЗУНР – ЗО УНР (листопад 1918 р. – грудень 1919 р.) 76
- Руслан Пиріг (м. Київ).* Взаємовідносини ЗУНР і Гетьманату Павла Скоропадського: на різновекторних напрямках 90
- Роман Тимченко (м. Київ).* Об'єднання УНР і ЗУНР: причини, передумови, сутність та значення 98
- Ігор Любчик (м. Івано-Франківськ).* Український соборницький рух на Лемківщині під впливом державотворчих процесів 1918-1919 років 111
- Василь Деревінський (м. Київ).* Остап Луцький у визвольній боротьбі за незалежність (1918-1921) 118

Теоретико-методологічні засади освітянського краєзнавства

- Ігор Андреев (м. Київ)*. Історія однієї помилки. (Внесок Я. Б. Епштейна на будівництво політехнічного інституту в Києві) 130
- Валерій Левченко (м. Одеса)*. До 100-річчя становлення та розвитку вищої освіти водогосподарського комплексу в Україні: одеський вектор 135

Медичне краєзнавство: суть та науково-дослідницький потенціал

- Ганна Демочко, Ірина Бобіна, Вікторія Кравцова (м. Харків)*. Бобіни: лікарська династія на теренах Харківщини (до 160-ї річниці з дня народження В.П. Бобіна) 148
- Ганна Андріяка (м. Київ)*. Земський санітарний лікар Георгій Федорович Влайков: до 150-річчя від дня народження 155

Українське пам'яткознавство: традиції, досвід, перспективи

- Світлана Савченко (м. Київ)*. Олена Апанович та її внесок у дослідження та збереження могили Івана Сірка 170

Джерела та біографічні студії

- Олег Бажан (м. Київ), Вадим Золотарьов (м. Харків)*. Іронія долі чекіста Михайла Ленчика 180

Історія України у світлі регіональних досліджень

- Олег Проців (м. Івано-Франківськ)*. Організація виробництва кошерного м'яса у Галичині кінця XIX – початку XX ст.: історико-методологічний аспект 196
- Олег Разиграєв (м. Луцьк)*. Українці в Березі Картузькій у 1934 р.: чисельність та режим утримання 211

Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя

- Тарас Нагайко (м. Переяслав-Хмельницький)*. VII Всеукраїнський історико-культурологічний форум «Сікорські читання» 224
- Володимир Милько (м. Київ)*. Виїзне засідання Президії НСКУ та Оргкомітету конкурсу імені П.М. Коцура на Сумщині 227

Наукова інформація

- Наталія Мех (м. Київ)*. Історичний контекст поняття «рідна мова» .. 234

Огляди

- Ігор Сердюк (м. Полтава)*. Роздуми з приводу 100-річчя Хорольського музейництва 238
- Ірина Петренко (м. Полтава)*. Месник з Теплянського лісу 240
- Іванна Рудько (м. Чернівці)*. «Буковинське народне віче на сторінках видань (з фондів Чернівецької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Михайла Івасюка)» 243
- Студінський В. (м. Київ)*. Стежками Івана Франка 247

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (*протокол № 11 від 11 грудня 2018 р.*)

Журнал зареєстровано Міністерством юстиції України (*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 1722 від 06.12.1995 р.*)

Наказом МОН України № 1604

від 22.12.2016 р. журнал внесено до переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями «Історичні науки»

Журнал включено до бази даних Google Scholar, Slavic Humanities Index, Україніка наукова, РИНЦ

Усі права застережені. Передрук дозволено тільки за згодою редколегії.

Адреса редакції:

01001, м. Київ-1,
вул. М.Грушевського, 4,
кім. 212
тел.: 278-02-38, 279-13-88

E-mail:

bazhanclio@ukr.net

Електронна версія:

www.history.org.ua
www.nbu.gov.ua
www.nsku.org.ua

© Національна спілка краєзнавців України, 2018

© Інститут історії України НАН України, 2018

A decorative frame made of black lines, featuring intricate scrollwork and flourishes. At the top center, a ribbon is tied into a bow. The frame encloses the text.

**До 100-річчя
завершення
Першої світової війни**

Формування візуальних образів напередодні та у роки Першої світової війни

У статті наведений контент – аналіз основних періодичних видань, які виходили в Російській імперії напередодні та у роки Першої світової війни. Представлено деякі варіанти карикатур, які в подальшому стали визначальними кліше для художників-карикуристів. Визначено основні тематичні напрями журнальної карикатури та вектори розвитку політичної сатири. Наводяться приклади класичних зразків лубочного мистецтва Першої світової війни. Запропонований умовний поділ за жанрами, а також встановлено художньо-смысловий алгоритм переходу від лубка до політичного плаката. Проілюстровано основні типологічні ряди політичної графіки та визначено роль і місце українських митців у формуванні загальних для усієї Російської імперії образів, які у подальшому будуть формувати інформаційний простір, що багато в чому залишається не деконструйованим і до сьогодні. Розглядаються основні соціально-психологічні функції візуальних зображень. Визначено основні вектори політичного запиту державного апарату до мистецтва, та його вплив на розвиток масового мистецтва. Представлено динаміку розвитку образу героя в контексті пошуку збірного образу Батьківщини.

Ключові слова: лубок, карикатура, плакат, Перша світова війна, агітація, пропаганда, візуальний образ, тиражна графіка, сатиричні видання.

Oleksandr Maievskyi

Formation of visual images on the eve and during the First world war

The article presents the content – analysis of the major periodicals published in the Russian Empire on the eve and during the First World War. Some variants of cartoons are presented, which later became the defining clichés for caricaturists. The main thematic directions of journalistic cartoons and vectors of development of political satire are determined. Examples of classic examples of the art of the First World War are given. Proposed conditional division by genres, as well as the artistic and semantic algorithm for the transition from Lubok to the political placard. The main typological ranks of political graphic are illustrated and the role and place of Ukrainian artists in the formation of images common to the whole Russian Empire, which in the future will form the information space, which in many respects is not deconstructed to this day, is determined. The main socio-psychological functions of visual images are considered. The main vectors of the political request of the state apparatus to art, and its influence on the development of mass art are determined. The dynamics of the image of the hero in the context of the search for a national image of the Motherland is presented.

Key words: lubok, caricature, placard, First World War, agitation, propaganda, visual image, duplication graphics, satirical editions.

Перша світова війна стала своєрідним каталізатором розвитку політичної графіки. У стислі терміни відбулася прискорена еволюція художніх прийомів та засобів у формуванні агітаційно-пропагандистського мистецтва візуальних образів. Плакатне мистецтво дало змогу художникам вийти за рамки звичних форм і створювати якісно нові формати, які вже самі по собі стали унікальною формою мистецтва. Політична графіка у стислі терміни перетворювалася на один із найдієві-

ших інструментів формування суспільної думки.

Східна плакатна традиція бере свій початок від лубочних картинок XVII ст., які тематично можна згрупувати у два блоки: релігійно-повчальний та побутово-сатиричний. Однак, поява перших лубочних творів, які умовно належать до політичної графіки, відноситься до 1812 р. Саме на період правління Наполеона Бонапарта припав розквіт політичної карикатури не лише у Західній Європі а й у Російській імперії. Худож-

ники, які проживали на території Російської імперії, так чи інакше залежали від Імператорської академії мистецтв, яка задавала тональність офіційному мистецтву. Війна з Наполеоном уможливила вихід митців з-під французького впливу. Як наслідок, з'являються твори І. Терєбенєва, О. Венеціанова та І. Іванова, які створили серію лубочних зображень на Наполеона. Саме з цього часу лубок стає дійовим інструментом пропаганди і починає активно реагувати на найважливіші політичні події та починає видаватися великими тиражами. Підтвердженням ефективності такої форми інформаційної боротьби стала вимога Наполеона Бонапарта, під час підписання Ам'єнського миру додати окремий пункт до договору про те, аби всі «пасквілянти», тобто карикатуристи і памфлетисти, були «прирівняні до вбивць та фальшивомонетників» й видані йому. Період революцій та соціальних потрясінь лише відточив майстерність художників та вивів графіку на якісно інший рівень. Потенціал політичної графіки був зрозумілий головним тогочасним ідеологам, тож всі тиражні роботи проходили цензуру, й чим далі тим жорсткішу. Друкування чи розповсюдження графічних самвидавних робіт політичного характеру жорстко присікалося. Так, 30 січня 1904 р. у Київському охоронному відділенні було заведено справу на студента Київського університету В. Дворжицького, який, 29 січня у приміщенні навчального закладу розклеював малюнки, що в карикатурному форматі відображали тогочасний державний устрій¹. Вже у березні цього ж року було арештовано столичну підпільну спілку карикатуристів «Перо», які за допомогою гектографа тиражували політичні та гостросоціальні листівки й карикатури. «Загострили перо» художникам події 1905-1907 рр. в Києві та інших великих містах, після чого, стався сплеск сатиричної графіки. Ілюстраторів потребували тиражні видання, активно починає розвиватися газетна карикатура. До перших видань, які використовували сатиричні зображення, належали «Киевская газета», «Одесские новости» та «Одесский листок». Ці видання вже наприкінці 1905 р. мали ілюстровані додатки. Найбільша кількість ілюстрацій політичної графіки тиражувалася саме у київській періодиці. Поява сатиричних журналів

викликала невдоволення влади, що вилилось у репресивні заходи проти редакторів, авторів та художників. Одеський щотижневий художньо-сатиричний журнал «Звон», одним із редакторів якого був живописець П. Нілус, закрили 29 грудня 1905 р. за вказівкою генерал-губернатора Одеси вже після випущеного другого номеру. Причиною закриття вказувалося: «За карикатури проти вищих осіб у державі». Використання політичної карикатури на шпальтах «Свистка» та «Чайки» також стало приводом до їх закриття. За розміщення карикатур, які, на думку цензорів, ображали армію, за результатами судового слідства було закрито і харківський сатиричний журнал «Злой дух». Політично-сатиричний журнал з аналогічною назвою у 1906 р. виходив і у Петербурзі, однак, вже після другого випуску був закритий, а номери вилучено через опубліковані карикатури на імператрицю-вдову Марію Федорівну.

У 1906 р. вийшов перший і останній сатиричний листок українською мовою «Хрін». Ймовірно це була спроба редакції наслідувати стиль «Шершня», однак наступних номерів світ так і не побачив. Значно пізніше ідентичну назву отримав гумористичний журнал ОУН «Хрін»². На відміну від «Перця», який мав довгу історію, ні «Хрін» (1906) який обіцяв на першій шпальті «Поки що посмакуйте й гіркого, про те ж, що буде потім, поговоримо іншим часом, другим разом, коли виясниться...», ні «Хрін» (1945) «Під землею проростає, кого треба припікає!» так і не змогли довго втриматися в інформаційному просторі через утиски та репресії з боку влади.

Першим україномовним гумористично-сатиричним журналом, який виходив у Києві, став «Шершень». У часописі працювала плеяда кращих художників-сатириків, серед яких – А. Бабенко, І. Бурячок, Ф. Красицький, В. Масленников, С. Світославський, П. Наумов, В. Різниченко, О. Сластіон, А. Суров, В. Тіхачек, І. Шульга, М. Яковлев та інші. Незрідка малюнки до журналу вилучалися та конфіскувалися жандармами: саме це і стало причиною виходу подвійних номерів. Ілюстрації до журналу мали переважно пропагандистський характер і були спрямовані на дискредитацію царського режиму, відображали переважно суспільно значущі події. Практика засвідчила народження нової форми політичної гра-

¹ Центральний державний історичний архів України (м. Київ), ф. 275, оп. 1, спр. 50, арк. 50–51зв.

² Архів Центру досліджень визвольного руху, ф. 71, т. 1.

фіки, яку, на думку дослідників, можна умовно назвати героїчним портретом-символом. Це – зображення й утвердження нових суспільних сил, покликаних революцією до активної політичної діяльності³. Окрім карикатур, художники вдавалися і до використання специфічних зображувально-графічних елементів – віньеток. Попри первинну декоративну, оздоблювальну функцію, у сатиричних виданнях вони набувають гостроти й публіцистичності, що забезпечує проникнення на журнальні сторінки сатири в умовах заборони карикатур. Прикладом може слугувати віньетка у вигляді тризубих вил і батога, кулака, що комусь погрожує і тому подібне⁴.

Значна кількість малюнків у журналі виконані в реалістичній манері з відтворенням національного колориту. Вперше, як зазначає Н. Зикун, у цьому виданні з'явилися оригінальні для української графіки образи Весни, Свободи, України у формі жінки, використовувалася езопівська мова ілюстрації⁵. Тогочасна флагманська робота жінки-України належить внучатому небожу Т. Шевченка – Фотію Красицькому, саме його робота прикрасила першу шпальту першого номеру «Шершень». Молодий робітник, зробивши пролом у стіні, що є одночасно і образом в'язниці і образом твердині самодержавства, передає дівчині-бранці, яка є уособленням України, червоне знамено з написом «Воля» і роком – «1906». Біля стіни, прямо перед дівчиною, лежать тіла вбитих та закатованих режимом людей, а за стінами у густих чорних клубах диму можна побачити силуети фабрик та заводів. Дівчина вбрана

Мал. 1

в традиційний український одяг, з розпущеним волоссям простягає руку до знамена, ліву руку притискаючи до серця⁶ [мал. 1]. Цей вдалий образ неодноразово буде використовуватися у агітаційно-пропагандистських зображеннях, однак, у роки Першої світової війни, цензура не допускала національних образів-символів жінок в офіційній пропагандистській компанії.

Ініціатори сатиричних видань усіляко обходили поставлені владою перепони, міняли назви газет, друкарень, прізвища видавців та редакторів, приховували імена авторів і художників під псевдонімами. З 22 березня 1906 р. під назвою «Киевская заря» відродилось видання забороненої газети «Киевская жизнь». В ілюстрованих додатках до «Киевской зари» почав виступати один з найяскравіших представників київських карикатуристів – В. Кадулін. Київський генерал-губернатор писав до Головного управління у справах друку, що «Киевская заря» охотно применяет оружие насмешки, шаржа, карикатур, которыми некоторые сотрудники, в том числе и Левинский, пользуются достаточно ловко и умело⁷.

Поступово журнальна карикатура починає оформлюватися як самостійна агітаційно-пропагандистська одиниця. У Києві, Одесі, Харкові та інших великих містах з'являється все більше карикатурних листів, які розклеюються на адміністративних будівлях та афішних стовпах.

На початок Першої світової війни художники українського походження вже сформували традиційні мистецькі образи-алегорії, викристалізувалися звіроподібні образи ворога та збірні образи українського народу. Було сформовано фундамент традиційно українських підходів до візуальних образів. Одним із перших промоутерів карикатурних образів української мистецької школи став геолог Володимир Різниченко, відомий під псевдонімами Велентій, Гайд, Резниченко та криптонімами Р-ко, В-й. Значна кількість

³ Sternyn H. Essays on Russian Satiric Graphic. М. : Publishing House Art, 1964. – P. 268.

⁴ Зикун Н. І. Сатирична публіцистика Наддніпрянщини в інформаційному просторі України: становлення, розвиток, жанрово-тематичні форми. Київський міжнародний університет. – К.: Алерта, 2015. С. 410.

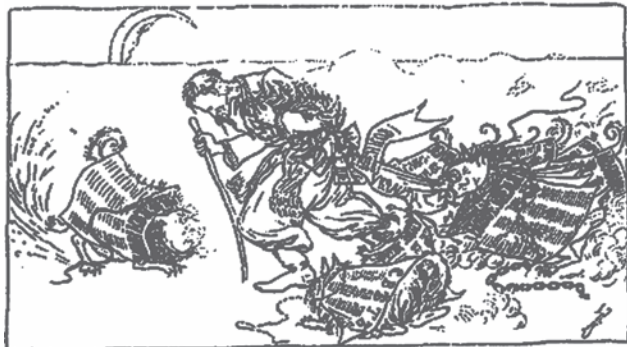
⁵ Зикун Н. Журнал «Шершень»: формально-змістова характеристика українського сатиричного видання початку ХХ ст. Образ. 2015. – Вип. 3. С. 94-102. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/obraz_2015_3_15

⁶ Фотій Степанович Красицький. Виставка творів, присвячена 100-річчю з дня народження. Каталог. – Київ: Реклама, 1975. – 43 с.

⁷ Сатирично-гумористична преса України початку ХХ ст. Реферат <http://ru.osvita.ua/vnz/reports/journalism/25063/>

його робіт стали зразком для наступників, адже форми, образи й інтерпретації, створені В. Різниченком, відповідали вимогам часу та знаходили широкий відгук у реципієнтів, слугуючи зразком для багатьох художників-карикуристів, які з високим рівнем цитування використовували його твори. Більшість карикатур В. Різниченка опубліковано на шпальтах щоденної української громадсько-політичної, економічної і літературної газети «Рада» під псевдонімом «Велентій».

Шевченківське свято наближається

Мал. 2

Унікальним є малюнок автора що була опублікована у 35 номері газети за 1911 р. під назвою «Шевченківське свято наближається» [мал. 2]. І. Немченко у праці «Шевченкова офіра: статті та дослідження» дає вдалий аналіз цієї карикатури: «сюжет цього Велентієвого твору пов'язаний з селянином, який утілює український народ. Цей трудівник-страждалець – похилений від втоми й скорботний через лихоліття – з великими зусиллями, ледве-ледве ступає степовими просторами. Однією рукою він спирається на палицю при ходьбі, а другою притискає до себе як святощі вінок з написом «Т. Шевченкові – генієві України». Селянинові заважають іти численні собаки, що позривались з хазяйських ланцюгів, що за ними теліпаються. Одягнені ці злісні нападники в газетні шпальти з відповідними назвами – «Русское знамя», «Новое время», «Почаевские известия» тощо. Особливо докучає собака, що символізує «Русское знамя»: намертво схопивши селянина за литку, не дає й кроку ступити. Не марнує часу і «Новое время», чий

виразник впився зубами в стрічку на вінку, намагаючись розшматувати. А попереду – з різних боків з гавканням кидаються на селянина ще два пси: ліворуч – «Свет», а праворуч – «Киевлянин». Останній так вигавкує – аж землю рие, а з-під його лап вилітають грудки землі й словесні кавалки «ков», «ков», «ков»), що натякають на перевертенство й українофобство співробітника газети «Киевлянин» Анатолія Савенка-Савенкова, що прославився як шевченконенависник. А.Савенко з «Киевлянина» постає у вигляді кудлатого собаки з вгодованою мордою і пишним хвостом⁸. Високу оцінку творчості В. Різниченка дали художники-карикуристи І. Цибульник та В. Касян, які працювали над інтерпретацією образу Т. Шеченка в живописі та графіці 40-х років ХХ ст. Образ меншовартісного ворога-собаки також знайшов своє продовження у роботах художників і не втратив своєї актуальності й до сьогодні.

Велика плеяда художників-карикуристів українського походження здійснила потужний вплив на формування масової візуальної культури Російської імперії. Оскільки наймасовішим та найдоступнішим форматом для широкої публіки довгий час залишалися сатиричні журнали, вони до певної міри й формували читацьку аудиторію. Існували певні відмінності у зображувальних традиціях різних регіонів Російської імперії. Але на початок 1914 р. в країні вже сформувалась російська сатирична періодика. Провідними виданнями стали «Жупел», «Адская почта», «Сатирикон», «Новий Сатирикон». Сатиричні журнали мали потужний вплив на інформаційний простір імперії. Про важливу роль карикатури у періодиці, та суспільний запит може свідчити і різке збільшення видань: з початком війни у 1914 р з'явилося 39 нових сатиричних журналів, у 1915 р. ще 9 і у 1916 – 12⁹.

За підрахунками Ю. Жердевої, в період від серпня 1914 р. до лютого 1917 р. у Москві видавалося близько 14 журналів, Петрограді – 20 і не менше 55 – у Харкові, Києві, Одесі, Варшаві, Ковно, Саратові, Іркутську, Баку, Архангельську

⁸ Немченко І.В. Шевченкова офіра: Статті та дослідження. К. – Херсон: Просвіта, 2008. – 179 с. Режим доступу до ресурсу: <http://prosvita-ks.co.ua/books/nemchenko/ofira/shev-ofira2.htm>.

⁹ Беляева Л.Н., Зиновьева М.К., Никифоров М.М. Библиография периодических изданий России. 1901-1916. Т. 1-4. Л., 1961.

¹⁰ Жердева Ю.А. Смех на войне: военная карикатура в политическом и культурном контексте 1914–1918 годов. Российская история в начале XXI века: опыт, проблемы, перспективы. Материалы международной научно-практической конференции. Оренбург, 2014. С. 114–118.

і Ростові-на-Дону. Найбільшими центрами розповсюдження сатиричної періодики були Харківська та Херсонська губернії¹⁰.

Разом з періодикою війна спричинила і запит на лубок. Вдосконалення і здешевлення виробництва лубочних картинок припали якраз на період Першої світової війни, коли асортимент лубка сягнув понад 600 найменувань. Військовий лубок Першої світової війни майже не відрізнявся від попередніх прототипів часів Кримської війни, російсько-турецької, російсько-японської та інших військових конфліктів, у яких брала участь Російська імперія. Спільними ознаками є і схожість художньої композиції, і єдність іконографії. Л. Родіонова стверджує, що батальні сцени в лубках різних воєн створювалися за загальним зразком, у деяких випадках копіювалася не тільки композиція, але і сюжет картинки, натомість зміни стосувалися винятково дійових осіб і найменування війни. Військовий сатиричний лубок перегукувався з казковими, побутовими та пісненими народними картинками¹¹. Але, якщо до Першої світової війни авторство лубків встановити доволі складно, то з 1914 р. з'являються так-звані «авторські лубки». Ескізи для лубка виготовляли відомі професійні художники, серед яких вихідці з України – К. Малевич, основоположник супрематизму, а також російського футуризму Д. Бурлюк. Про суспільний запит свідчать і тиражі лубка, які досягли у 1914 р. небачених до того часу показників у сотні тисяч примірників. Так, лубок «Сказка о немце, казаке и русском скипидаре» витримав тираж у понад 800 000 екземплярів. Розквіт лубка припадає на другу половину 1914 р. З відступом російських військ у Галичині запит на лубок стрімко падає після першої половини 1915 р., потім зовсім зводиться до одиничних примірників і втрачає свою актуальність.

У роки Першої світової війни вперше у візуальній пропаганді використовувалися колажі, які поєднували мальований зображувальний ряд з фотографіями. Однак, фотографія не мала такого поширення як малюнок. Візуальний образ війни для населення формували хромолітографії, кольорові, яскраві зображення. Варто відзначити специфіку художнього малюнку у цей період: всі лубочні і ранні плакатні аркуші виконані у яскравих насичених кольорах, пори року

представлені у кращих проявах, представлено героїзм окремих акторів, змальовано батальні сцени у глорифікаційній реперзентації. Загалом, війна переводилась в образ театралізованого дійства, в якому російська армія переможним кроком знищує ворога: батальний сегмент плакатної форми демонструє героїзм і романтизм війни. Під багатьма плакатами були поміщені фрагменти хроніки, взятої з газет, великі цитати зі статей військових кореспондентів з точними датами, назвами місць та іменами героїв. Все це було покликане переконати в правдивості картинок, які супроводжували ці тексти. Замовлявся плакат для поширення у глибокому тилу для переважно сільської малограмотної аудиторії, яка і була основним постачальником основного людського ресурсу військовослужбовців. Чим далі від театру воєнних дій, тим романтичніше і загадковіше, привабливіше виглядали яскраві пропагандистські аркуші, які абсолютно не передавали усі скорботи війни. Художнє викривлення дійсності уможливлювало формування у суспільстві необхідних настроїв та конструювання бажаних для влади моделей поведінки. Відточуються пропагандистські засоби у формуванні образу героя. Героїзація перетворюється на інструмент маніпуляції та спекуляції. «Геройський лубок» трансливав для населення героїзм поручика Смірнова [мал. 3], унтер-офіцера Авакума Волкова [мал. 4], козака Гумілова [мал. 5], штабс-капітана Петра Нестерова [мал. 6], авіатора Пеги [мал. 7], полковника П. Комарова [мал. 8], ікорнета Лопухіна [мал. 9] широко відомого, майже легендарного козака Кузьми Крючкова [мал. 10, 11, 12]. Всі вони повинні були стати зразками для населення, особливо

Мал. 3

¹¹ Родіонова Л. В. Русские народные картинки на исторические сюжеты в собрании отдела изоизданий РГБ и перспективы их изучения. Румянцевские чтения: материалы Международной научной конференции (11-13 апреля 2006). Москва: Пашков дом, 2006. С.237.

Мал. 4

Мал. 7

Мал. 5

Мал. 6

Мал. 8

Мал. 9

Мал. 10

Мал. 11

Мал. 12

молоді. Акцент робився на міцній силі волі, патріотизмі, і ненависті до ворогів: вони могли не зважати на смерть для виконання обов'язку, вбивати ворогів кулаками після того, як втратять зброю і навіть пожертвувати життям заради батьківщини і людей, які відправили їх на війну. Найвідомішим героєм Першої світової війни у візуальному вимірі став Кузьма Крючков – саме його офіційна пропаганда перетворила в міфологізоване втілення героїчного духу війни. Кампанія його героїзації досягла небачених до того масштабів. Портрети козака тиражувалися на шпальтах газет і журналів, у плакатному і лубочному форматі, на пачках цигарок, коробках з цукерками та листівках. Як вдало підкреслює Є. Зіменко, героїзація Крючкова підсилувалась деталізацією – «зображувалася закривавлена шия коня Козьми Крючкова – якого звали Костяк. Художники неодноразово робили акцент на числах: багаторазово повторювалося, що козак убив 11 німців, отримав 16 ран, його кінь був 11 разів поранений. Виходило, що за кожну рану свого бойового коня Крючков вбивав по одному німцю»¹². Тиражний образ героя-козака мав як усталені так і змінні атрибути у зображувальній продукції. Так, задля підсилення контрасту та ефекту присутності натяку на «світлу сторону» бурого коня Крючкова художники іноді зображали у сліпучо-білому окрасі. Озброєння Кузьми на різних аркушах різне – на одних він з пікою, на інших – із шаблею, іноді – з шаблею та пікою одночасно, подекуди – з рушницею.

Мал. 13

Але незмінними залишаються атрибути іміджу – картуз набакир і кучеряве волосся яке неслухняно вибивається з-під головного убору. До деталізації тяжіли і підтекстовки до зображень, які переважно транслиували розповідь самого Кузьми чи цитати з газет, які доповнювалися дрібними побутовими подробицями. Важливим пропагандистським елементом було і те, що герой мав не тільки звучне ім'я і був теж Кузьмою, як рятівник вітчизни Кузьма Мінін, а й залишався простою, зрозумілою особистістю зі своєю нескладною біографією¹³. Популярність образу стала настільки масштабною, що художники навіть запропонували екстраполювати Росію в образ молодого і спритного козака. Цензурою цей крок був явно схвалений, оскільки з'явилися плакати «Храбрый наш казак Крючков ловит на поле врагов...», «Удаль казака» і «Богатырское дело Козьмы Крючкова», на яких його супротивниками виступають вже не прості німецькі кавалеристи, а наділені карикатурно-портретними рисами кайзер Вільгельм II та імператор Франц Йосиф [мал. 13]¹⁴. Героїчний образ Кузьми Крючкова вдало апелював до підсвідомого у реципієнта, адже грав на струнах народної любові до героїчного формував міф народного героя, продовжував традиції восхвалення героїв із казок та билин, апелював до історичної пам'яті та актуалізував героїку війни 1812 р. Але, як не намагалися художники створити образ «російського духу» у візуальному вимірі героя-козака, завершити справу вони так і не змогли. Головною моделлю образу «Батьківщини» виступає жінка, незважаючи на те, що під час Першої світової війни образ жінки був одним із найменш тиражованих. Та мізерна кількість жіночих образів у візуальній пропаганді, як стверджує В. Аксенов, пояснюється традиційно-патріархальними стереотипами, які домінували у суспільстві, однак саме фемінні образи формували специфічну маніпулятивну модель. Переважна більшість фемінних образів визначали об'єкт який, потребував захисту – образи жінки, матері, сестри, доньки поступово формували персоніфікований образ Батьківщини¹⁵.

¹² Зіменко Е.В. Сказки о Великой войне: реальность и вымысел в плакатах Первой мировой войны Коммуникации. Медиа. Дизайн, № 3. С. 117.

¹³ Там само. С. 120.

¹⁴ Там само. С. 130.

¹⁵ Аксенов В.Б. От Родины-царицы к Родине-бабе: Особенности фемининной репрезентации России в годы Первой мировой войны // Лабиринт. Журнал социально-гуманитарных исследований. 2015. №4. [Электронный ресурс] http://issuu.com/alcoinnrussia/docs/4_2015/12?e=5096251/32999580

Найпотужнішим видавництвом півдня Російської імперії було книговидавництво Меєра Козмана в Одесі. Саме завдяки Козману світ побачили твори С. Фіалковського «Геройська боротьба козака Козьми Крючкова з 11 німцями» [мал. 14]. Саме ця робота мала донести до жителів південних регіонів імперії історію подвигу Козьми Крючкова. 30 вересня 1914 р. вийшов тираж літографії. Автор зобразив сутичку, однак сам образ героя-козака є доволі умовним і нечітким, головну суть розкриває підтекстівка: «О подвиге казака Донской области Козьмы Крючкова знает вся Россия. Доблестный сын тихого Дона поддержал воинскую славу русского казачества, одним именем своим нагоняющего страх на врагов России. Отряд казаков в 6 человек, в том числе Крючков, посланный из местечка Колвари вблизи прусской границы на разведки, наткнулся на отряд прусских кавалеристов в 27 человек. Два казака тотчас были посланы с донесением по начальству, а оставшиеся четверо, вступив в бой с неприятелем, пустили его в бегство и погнались за ним 12 верст. Крючков очутился один среди 11 немцев. Завязался страшный бой. Немцы кололи его пиками, а он отбивался сначала винтовкой; когда же у него выбили винтовку, то стал рубить шашкою, а затем, вырвав у немца пика, пустил и ее в ход. Богатырь казак получил 16 ран, но вышел из борьбы победителем, один уложив на месте 11 немцев. За свою выдающуюся храбрость Крючков первый в настоящую войну был награжден Георгиевским крестом». Унікальним прикладом баталістичного подієвого лубка є малюнок С. Фіалковського «Долина смерті». Бой при деревне Михайловке» [мал. 15]. Зображення детально коментує підтекстівка: «Под проливным

дождем австрийской шрапнели и пулеметов наши атакующие колонны быстро заняли передовые высоты и опрокинули части противника в лощину. Тем временем наши обходные колонны успели взобраться на противоположные возвышенности, а затем сомкнули круг над сброшенной в лощину неприятельской дивизией. После нескольких метких выстрелов русских батарей противник, видя безнадежность всякого сопротивления, решил сдаться. Весь бой, начавшийся в 5 часов утра, к 3 часам дня был уже закончен. Австрийцы отдавались тысячами, с пушками, пулеметами и большим количеством награбленного в окрестностях провианта. При сдаче неприятельских полков произошел и трагический эпизод. Командовавший сдавшейся дивизией австрийский генерал, после того как знамена одно за другим стали переходить в наши руки, быстрым движением выхватил из кобуры револьвер и застрелился. Лощина, где сдалась австрийская дивизия (около 15 000 человек), была названа «Долиной смерти»». Літографія передає всі події битви об'єднані в одному зображенні. Хоча бій ще в розпалі, під пахвою в російського солдата на передньому плані можна побачити зданий австрійською дивізією прапор. У той же час зліва видно, як австрійський генерал, приставив до голови револьвер. Лубок тяжів до скрупкульозної деталізації, вимагав від реципієнта більшої уваги та часу для розуміння та охоплення ідеї зображення. Художники намагалися знайти простіший і зрозуміліший формат. Певною мірою наблизитися до плакатної форми вдалося авторському об'єднанню «Сьогоднішній лубок» на чолі з Г. Городецьким, до складу якого входили К. Малевич, М. Ларіонов, А. Лентулов, В. Маяковський, Д. Бурлюк, І. Машков, В. Чекри-

Мал. 14

Мал. 15

гін. Наївно-примітивні образи, якими користувалися митці, уможливили створення унікальних і впізнаваних робіт, серед яких «Австрияки у Карпат піднимали благой мат» [мал. 16] (авторство, на переконання мистецтвознавців, належить В. Маяковському). Малюнок зображує відступ австрійських солдатів у 1914 році в ході вторгнення російських військ до Галичини, неподалік Карпат. На малюнку австрійці в жаху біжать від переможної російської кавалерії, яка переслідує їх. За допомогою обмеженого набору фарб і нехитрого контурного малюнка художник створює просту і комічну сцену. Міць російської кінноти підкреслюється довгою колоною кінних вояків, командир яких хоробро атакує ворога, розмахуючи шаблею. Під малюнком розташовані римовані рядки, складені Маяковським: «Австрияки у Карпат Піднимали благой мат. Гнали всю Галицію Шайку глуполицю».

Перепопнений сатиричним звучанням лубок К. Малевича «Шел австриец в Радзивиля, да попал на бабьи вилы» [мал. 17]. Автор зобразив «бабу» у червоному сарафані, яка піднімає

австрійця на рогатині. Для об'єднання «Сьогоднішній лубок» характерним є використання елементів червоного одягу. Так, малюнок присвячений битві при Лодзі у 1914 р., зображує російського селянина у червоній сорочці від якого німецька армія зазнала поразки. У лівій частині плаката величезний селянин вітає німецького імператора, який наближається до нього зі своєю армією, впевненою у перемозі. У правій частині селянин іде, розгромивши ворога, а імператор залишається вражений поразкою своєї армії. Під малюнком розташовані римовані рядки, складені Маяковським: «Подошел колбасник к Лодзи. Мы сказали: «Пан добродзи!» Ну, а с Лодзью рядом Радом, И ушел с подбитым задом» [мал. 18].

Московська типографія І. Ситіна спеціалізувалася переважно на виданнях батального лубка, у 1914 р. типографія випустила лубок «Разгром австрийской армии под Львовом» [мал. 19]. Естампам, виданим І. Ситіним, притаманна висока якість друку, залучення яскравої палітри кольорів і відтінків, якісна робота над дрібними деталями. У лівому нижньому кутку зображення

Мал. 16

Мал. 17

Мал. 18

Мал. 19

можна побачити напис «№ 20», який означає, що до часу випуску цього естампи дана друкарня надрукувала вже понад 20 лубків, присвячених війсьній тематиці.

Малочисельну групу творів, присвячених «звірствам ворога» презентує лубок «Зверства германцев под Ченстоховым» [мал. 20] Він передає на першому плані образ п'яних німецьких мародерів, які сидять на награбованому, а у них під ногами валяються грубо видерті зі срібних окладів ікони і великий хрест. Біля ганку лежить убитий літній чоловік у косоворотці, неподалік біля мертвої матері копошиться дитина. Німецькі військовослужбовці насміхаються над зв'язаними молодими дівчатами, один із військових виносить з будинку на руках жінку, яка в останній момент вчепилася йому правицею у око, інші ж займаються грабунком оселі. На задньому плані зліва палає охоплена полум'ям православна церква. А розстрільна бригада безжально стріляє у чоловіка, біля ніг якого лежить жінка, і обнімає маленька донька. Іншим прикладом може слугувати лубок «Война России с немцами Зверства немцев» [мал. 21]. Його сюжетною лінією є розстріл 22 червня 1914 р. у місті

Калиш скарбника П. Соколова. Підтекстівка до зображення підсилює емоційний фон повідомленням: німці, дізнавшись, що скарбник спалив гроші за наказом керівництва, розстріляли його, навіть не виконавши останнього прохання – звільнити його руки задля того, аби він зміг перехреститися перед смертю. У правому нижньому куті художник зобразив німецького вояка, який за волосся піднімає голову жінки, а його побратим взявши руки в боки, насміхається над беззахисною. Емоційно перенасиченим є і композиційний прийом автора. Так, у центрі перед шеренгою солдатів готових стріляти за командою капітана у скарбника зображено жінку, що стоїть разом з дитиною на колінах і благає про помилування. У неї за спиною – мертва оголена жінка із вбитим поряд немовлям. На задньому плані солдат замахується зброєю на жінку, яка стоїть із немовлям на руках, а за ногу її тримає підліток. Таким чином, на аркуші одночасно присутні 4 жертви – жінки і троє дітей.

Демонізація ворога для лубочних зображень присутня у двох площинах – суто карикатурній та в наслідуванні середньовічним мініатюрам – прикладом останньої може слугувати твір

Зверства германцевъ под Ченстоховымъ.

Мал. 20

Война России с немцами Зверства немцевъ

Мал. 21

Мал. 22

М. Реріха «Враг рода человеческого» [мал. 22]. Вільгельма II автор зобразив в образі володаря пекла. Гігантська рожева фігура, на зміїному хвості якої написано «немец злой» і в кайзерівському шоломі з виступами, які нагадують роги, в руках постать тримає людські черепи, а ноги зображені у вигляді козлиних копит. Згору – два написи – «Множество народа яростию погубил» і «Многие города воровски порушил». Праворуч зображено бельгійське місто Лувен, де німецька армія бомбардувала університет у якому знаходилась одна з найстаріших в Європі бібліотек. Ліворуч – Реймський собор у Франції, фасад якого серйозно постраждав від обстрілів німецької артилерії¹⁶.

Тематично, лубочні зображення періоду Першої світової війни Б. Хеллман стратифікує на 5 груп, спираючись на аналіз підтекстовок: перша – гумористично-сатирична; 2 – образ героя, 3 – образ ворога, 4 – небесне начало Росії; 5 – демонічне походження ворога¹⁷. На початковому етапі війни найпопулярнішою групою була баталістично-інформаційна, яка мала на меті показати героїзм російського війська та проінформувати населення про перебіг подій на фронтах. Однак, після зміни театру воєнних дій та поразок російської армії візуальна пропаганда поступово починає втрачати свої позиції. Гумористично-сатиричні зображення з'являються все рідше і до кінця 1915 р. лубочний жанр входить у фазу глибокої кризи.

Культурно-історичні та науково-технічні трансформації мали колосальний вплив на розвиток графічного мистецтва вцілому і лубка

безпосередньо. Техніка друку, використання нового типу паперу та нових фарб, застосування технологічно нових машин, уможливило нові підходи до видавництва та поширення візуальної графіки, що докорінним чином змінило і саме сприйняття зображення. Перед художниками постали нові завдання і вимоги, оскільки у суспільстві змінився запит на креолізовану продукцію. Лубочні зображення втрачають свою ефективність і перестають бути флагманом візуальної пропаганди. Нові форми тиражної графіки поступово зайняли місце лубочних зображень, однак на початковому етапі становлення дуже складно відрізнити нові формати, оскільки художники продовжували користуватися тим інструментарієм і тими ж підходами, як і для створення лубочних зображень. Особливо це стосується політичного плаката, більшість екземплярів 1915 р. якого дуже складно відрізнити від лубка.

Напередодні та у роки війни візуальні художні образи використовувалися усіма учасниками конфлікту як ефективний інструмент впливу на суспільство. Розуміючи практичну функцію зображення, яка у першу чергу пов'язана з конструюванням політичної реальності владними структурами та особливою популярністю серед пересічного споживача цього продукту, всі учасники цього процесу розвивали та удосконалювали цей напрям. Перша світова війна стала реальним поштовхом до формування нового візуального політичного агітаційно-пропагандистського продукту, який згодом перетворився у політичний плакат.

References

Aksenov V.B. (2015) *Ot Rodiny-caricy k Rodinebabe: Osobennosti femininnoj reprezentacii Rossii v gody Pervoj mirovoj vojny* [From the motherland as tsarina to the motherland as baba: development of the feminine allegories of russia in the world war] *Labirint. Zhurnal social'no-gumanitarnyx issledovanij. Vol.4., 9-27*. Retrieved from http://issuu.com/alcoinnrussia/docs/4_2015/12?e=5096251/32999580 [in Russian].

Belyaeva L.N., Zinov'eva M.K. & Nikiforov M.M. (1961) *Bibliografiya periodicheskix izdanij Rossii*.

1901-1916 [Bibliography of periodicals of Russia 1901-1916] (Vols. 1-4; Vol.3).Leningrad [in Russian].

Hellman B. (2009) *Vstrechi i stolknoveniya: Stat'i po russkoj literature* [Meeting and Clashes: Articles on Russian Literature] *Slavica Helsingiensia* Vol. 36, 46-60.

Matochkin, E.P. (2002) *Kosmos Leonardo da Vinchi i Nikolaya Rerixa: xudozhestvennye paralleli* [Cosmos of Leonardo da Vinci and Nicholas Roerich: artistic parallels] . Samara: Izdatel'skij dom «Agni» [in Russian].

¹⁶ *Маточкин Е.П.* Космос Леонардо да Винчи и Николая Рериха: художественные параллели. Самара Издательский дом «Агни», 2002. С.37.

¹⁷ *Hellman Ben.* Встречи и столкновения: Статьи по русской литературе / Meeting and Clashes: Articles on Russian Literature. Helsinki, 2009. (Slavica Helsingiensia 36). С. 49.

Nemchenko, I.V. (2008) Shevchenkova ofira: Statti ta doslidzhennia. *prosvita-ks.co.ua* Kyiv-Kherson: Prosvita. Retrieved from <http://prosvita-ks.co.ua/books/nemchenko/ofira/shev-ofira2.htm>. [in Ukrainian].

Rodionova L. V. (2006) Russkie narodnye kartinki na istoricheskie syuzhety v sobranii otdela izoizdaniy RGB i perspektivy ix izucheniya *Rumyantsevskie chteniya: materialy Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii (11-13 aprelya 2006)*. (pp.236-239). Moskva :Pashkov dom [in Russian].

Rossoshyns'ka N.L. (Eds.) (1975) *Fotij Stepanovych Krasys'ty'kyj. Vystavka tvoriv, prysviachena 100-richchiu z dnia narodzhennia. Kataloh. [Photius Stepanovich Krasitsky. An exhibition of works devoted to the 100th anniversary of the birth. Catalog]* Kyiv: Reklama. [in Ukrainian].

Satyrychno-humorystychna presa Ukrainy pochatku XX st. Referat (n.d.) *ru.osvita.ua* Retrieved from <http://ru.osvita.ua/vnz/reports/journalism/25063/> [in Ukrainian].

Sternyn, H. (1964). *Essays on Russian Satiric Graphic*. Moscow: Publishing House Art [in English].

Zherdeva Yu. A. (2014) Smex na vojne: militar-naya karikatura v politicheskom i kul'turnom kontek-

ste 1914–1918 godov [Laughing at the war: military caricature in the political and cultural context of 1914–1918] *Rossijskaya istoriya v nachale XXI veka: opyt, problemy, perspektivy. Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii*. (pp.114–118) Orenburg. [in Russian].

Zimenko E.V. (2016) Skazki o Velikoj vojne: real'nost' i vymysel v plakatax Pervoj mirovoj vojny [Tales of the Great War] *Kommunikacii. Media. Dizajn* Vol.3, 117-132. [in Russian].

Zykun, N. I. (2015). *Satyrychna publitsystyka Naddnyprianschyny v informatsijnomu prostori Ukrainy: stanovlennia, rozvytok, zhanrovo-tematychni formy [Satirical journalism of the naddnyprianschyna in the information space of Ukraine: formation, development, genre-thematic forms]*. Kyiv: Alerta [in Ukrainian]

Zykun, N. I. (2015). Zhurnal «Shershen'»: formal'no-zmistova kharakterystyka ukrains'koho satyrychnoho vydannia pochatku XX st. [Journal «Shershen»: formal and content characteristic of satiric edition of the beginning of the XX century] *Obraz, Vol.3, 94-102*. [in Ukrainian].

Перша світова війна на сторінках газети «Киевлянин»

У статті розглядаються репрезентації Першої світової війни на сторінках щоденного російськомовного, правого видання «Киевлянин» за матеріалами 1914-1917 років. Проаналізовано ідейні конструкції, що представляють поточний конфлікт на трьох смислових рівнях: війни як події, війни як історичного шансу та війни як трагедії. Виділено ідейні аспекти, яким видання приділяло найбільше уваги в ході висвітлення конфлікту.

Ключові слова: Перша світова війна, репрезентації війни, преса Києва, Російська імперія, 1914 – 1917 роки.

Anna Isaieva

First World War on the pages of «Kievlianin»

The article deals with the representation of the First World War on the pages of the daily Russian-language, right-wing newspaper «Kievlianin» in the materials of 1914-1917. It analyzes the ideological constructs which represent that conflict on three semantic levels: war as an event, war as historical chance, and war as tragedy. The ideological aspects, which the publication paid the most attention to during the coverage of the conflict, were highlighted.

For the readers of «Kievlianin» war is a manifestation of people's unity and calm acceptance of their mission. In designing the image of the current war, there are certain allusions with the Patriotic War of 1812. However, one can not assert that this image was launched «from above». Without contradicting official propaganda, «Kievlianin» represents current events as an opportunity to unite the Slavs under the Romanovs and to conquer Constantinople. However, it does not have a single vision of who are included into the future unification under the general term «Slavs». In addition, the authors of the publication see the restrictions imposed by the conflict, a viable source of renewal and purification of society. Presenting the tragic image of the war, «Kievlianin» focuses on the description of the civilian population sufferings from the belligerent front zone. At the same time, the pages of the publication do not reflect the same suffering and deprivation of civilian population from the Russian front-line zone. In author's opinion, this is due to ideological frames of editors, and not censorship. On the pages of the publication, Russia is represented as a liberator of the Slav brothers, the references to internal disorders could have censured this vivid image.

Key words: First world war, representations of the war, Kyiv press, Russian empire, 1914–1917.

Сто років – визначний строк. Сто років Перша світова війна у центрі уваги істориків. В її дослідженнях, як в дзеркалі, відобразились всі методологічні новації, яких зазнала історична наука протягом ХХ століття. У міжвоєнний період науковці цікавилися дипломатичними та військовими аспектами конфлікту. В другій половині ХХ століття на перший план вийшла соціальна історія. Лінгвістичний та культурний повороти так само знайшли своє відображення в дослідженнях Першої світової війни. Втім, незважаючи на масу дослідницької літератури, що з'являється щороку, Перша світова війна на теренах Російської імперії досі рясніє білими плямами. Події наступних років, а саме революції та громадянська війна, затьмарили її.

У радянський час це було зумовлено політичною кон'юнктурою, але й після 1991 року Перша світова на східних теренах не привертала до себе значної уваги дослідників¹. В кращому випадку вона розглядалась як одна з причин революції. Таким чином, вивчення такого масштабного, тотального явища, що зачепило та безпосередньо вплинуло на всі сфери життя, зводиться до кількох аспектів. Сфера уявлень та репрезентацій тих чи інших явищ, пов'язаних з війною в Російській імперії, залишались поза увагою науковців, в той час як дослідження цієї царини в західних суспільствах бурхливо розвиваються з кінця 1970-х років². Лише протягом останніх років увагу дослідників привернула сфера ідей, уявлень та репрезентацій, що побутували в Росії

в роки Першої світової війни. Як правило, історики працюють з матеріалами російських центральних архівів, столичною пресою, а висновки екстраполюють на всю імперію без врахування локальних особливостей. Таким чином, поза увагою лишаються відмінності в сприйнятті та репрезентації явищ, а це збіднює наше розуміння перебігу війни на Східному фронті.

У статті робиться спроба проаналізувати репрезентації Першої світової війни на основі російськомовної газети «Киевлянин». Зазначене видання мало право-консервативне спрямування, притримувалось традиційних суспільних поглядів. «Киевлянин» був близьким до Київського клубу російських націоналістів, члени якого неодноразово публікували свої дописи на сторінках видання.

Зазначена проблематика становить неабиякий дослідницький інтерес з кількох причин. По-перше, з огляду на виклик, яким стала Перша світова війна для сучасників. Він повною мірою проявився в тому, як вони намагалися осмислити, а відтак і репрезентувати цей конфлікт. Адже попри те, що першими асоціаціями зі словом «війна» є горе, біль, втрати, рани, Перша світова – через свої розмах, тотальність та новітню природу, була представлена, а, отже, деякою мірою й існувала, на різних смислових рівнях. Її учасники по-різному і уявляли, і презентували причини та мотиви вступу у війну «своєї» та іншої сторони конфлікту.

По-друге, образи будь-якого явища під час воєнного конфлікту, в тому числі і самої війни дозволяють краще зрозуміти досвід переживання самого конфлікту. З однієї сторони, перші прописані репрезентації базуються на довоєнних моделях, з іншої – при послідовному опрацюванні джерел ми можемо простежити, як вони набувають нової форми, кристалізованої,

часто більш агресивної, оскільки підживлюються патріотичною лихоманкою. Ось, ще вчора – це просто сусід іншої національності, а сьогодні – підозрілий суб'єкт, потенційний шпигун³. Втім, вони, образи або репрезентації, не існують самі по собі. Всі вони проходять через своєрідний процес «створення»: спочатку – надання нових значень (essentializing), потім – спрощення до базових елементів/редукціонізм (reductionism), далі – проникнення нових смислів/натуралізація (naturalization), і нарешті, – прив'язка до опозиційних пар (binary oppositions)⁴. І ось, образ ворога » вже негативний, але яскравий, живий, а протистоїть йому уявна конструкція «ми» » позитивна, наділена найблагороднішими рисами. Узагальнюючи, всі культурні репрезентації, матеріальні чи нематеріальні, творяться в ході такого процесу. Іншими словами – конструюються сенси, що інакше не існували би в реальності⁵.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 17 липня 1914 – 23 лютого 1917. Дати наведені за юліанським календарем, відповідно до якого велось датування опрацьованих джерел. Нижня межа – це початок загальної мобілізації, що у військовій практиці означає початок приготувань до вступу до війни, ще до офіційного її проголошення. Верхня хронологічна межа – це початок нового періоду в історії Російської імперії, окресленого Лютневою революцією. Серед істориків немає згоди, що вважати офіційним закінченням Першої світової війни в Російській імперії, оскільки тут військові події плавно перетікають в революцію (-її) та громадянську війну. І, як результат, у фокусі уваги преси з весни 1917 року опиняються фантазмагорійні політичні зміни, що мали місце в Росії. Війна відходить на другий план, хоч і продовжує бути постійним тлом.

¹ Бетлій О. Чи можливий «міський поворот» в українській історіографії? Або, Чого нас може навчити західна історіографія Першої світової війни та місто Київ // Історія, пам'ять, політика: Збірник наукових праць / Упоряд. Г. Касьянов, О. Гайдай. Київ, 2016. С. 53-72.

² Детальніше: *Winter J., Prost A. The Great War in History: Debates and Controversies, 1914 to the Present.* – New York, 2005. – P. 80-106.

³ Бетлій О. Культура доносів та винайдення «внутрішнього ворога» в Києві в часи Першої світової війни // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки, 2017. Т. 194. С. 65-72.

⁴ *Demski D., Laineste L., Baraniecka-Olszewska K. Representations of the Other in the Time of War: Does War Matter? // War Matters. Constructing Images of the Other / Ed. by Demski D., Laineste L., Baraniecka-Olszewska.* – Budapest, 2015. – P. 12-13.

⁵ Там само. – P. 13.

Конструювання нових образів в суспільній уяві в часи конфліктів та війн, особливо в часи Першої світової війни, зацікавила дослідників відносно недавно. Втім вже були видані кілька збірок статей та монографій, що представляють значний інтерес. Зокрема, варті згадки: «Большая война России: Социальный порядок, публичная коммуникация и насилие на рубеже царской и советской эпох» (2014), «Imperia, narody i społeczeństwa Europy Wschodniej i Środkowej na progu Pierwszej wojny światowej» (2016), «War Matters. Constructing Images of the Other» (2015), «The New Nationalism and the First World War» (2015).

Хоча «Киевлянин» і не був наймасовішим виданням міста на Дніпрі, втім, він, безумовно, був найстаршим. Заснована в 1864 році, майже без перерв газета виходила до лютого 1918 року, і з перервами в лютому та восени 1919. Наклад видання був нерівномірний. З 1907 року він постійно знижувався і станом на 1913 рік складав 10 000 екземплярів. Можливою причиною втрати аудиторії була висока ціна на підписку⁶. Війна, як не дивно, позитивно вплинула на популярність видання. Незважаючи на труднощі з друкарським папером, що вилились в зменшення кількості сторінок, газета збільшила число примірників до 16 000⁷.

Наповнення щоденних випусків під час війни було нерівномірне, кількість сторінок коливалась від 4 до 8. На першій сторінці друкувались некрологи, анонси театральних вистав, інколи рекламні оголошення. Протягом перших місяців війни на першій шпальті з'являлись різноманітні відозви, звернення та оголошення про створення благодійних товариств, збір благодійної допомоги. Інколи, тут друкували офіційні повідомлення та маніфести вищого керівництва країни. З перших днів війни редакція запровадила постійну рубрику на основі офіційних повідомлень з військової канцелярії, перераховувала за прізвиськами та військовими званнями загиблих, поранених, зниклих без вісті, полонених. В мирний час офіційні повідомлення друкувались на другій сторінці. З початком війни друга сторінка виходила під девізом «Для Рус-

ской Армии» – тут публікувались репортажі, замальовки, вірші та проза, присвячені поточній ситуації. Всі офіційні повідомлення змістились на третю сторінку. З часом, а саме з весни 1915 року, ця рубрика з'являється все рідше і рідше. Матеріали, що раніше були б вміщені до неї, друкувались у загальній масі статей під великим спільним заголовком «Война». Останні сторінки вміщували інформаційні повідомлення місцевого характеру: кримінальні новини, повідомлення місцевих органів влади, економічні вісті тощо.

Редакторами видання в роки війни були поперемінно Василь Шулгін та Костянтин Смаковський. Точних даних щодо складу кореспондентів немає. З упевненістю можна лише сказати, що до числа постійних авторів належав Анатолій Савенко. Більшість друкованих матеріалів виходила без підписів або під безликим анонімним формулюванням «від власного кореспондента». У роки війни газета друкувала, а точніше передруковувала, матеріали з інших російських видань, частіше за все – петербурзьких та московських. Як правило, зміст статті передавався повністю, хоча інколи це був скорочений переказ з власними коментарями. Подібні матеріали також становлять інтерес для дослідника, незважаючи на їх позірну вторинність: адже редактори обирали матеріали лише певного ідеологічного спрямування, такого, що співпадав з генеральною лінією «Киевлянина».

Репрезентації війни на сторінках джерела розпадаються на цілий шерег образів, втім, вони вкладаються в рамки трьох основних ідейних комплексів: репрезентація війни як події, війни як історичного шансу та війни як трагедії. Найперше, я звернусь до зображення війни як події – репрезентації явища таким як воно є – тобто, незатьмарене аналізом та роздумами зображення того, що відбувається. Війна як історичний шанс – це образ війни, спрямований в майбутнє, репрезентація бажаних позитивних наслідків конфлікту для громади. І, нарешті, війна як трагедія – це традиційне зображення війни як лиха. При чому останнє, представлене на кількох рівнях.

⁶ Demski D., Laineste L., Baraniecka-Olszewska K. Representations of the Other in the Time of War: Does War Matter? // War Matters. Constructing Images of the Other / Ed. by Demski D., Laineste L., Baraniecka-Olszewska. – Budapest, 2015. – P. 18.

⁷ Там само. – P. 18.

«Киевлянина» присвячує багато уваги конструюванню образу *війни як події*, явищу, що має місце тут і зараз. Перш за все, для видання війна є подією величезного історичного значення та такого ж масштабу. Подібна думка неодноразово артикулюється в газеті протягом перших місяців війни, але з часом піднесений тон статей змінюється на більш спокійну констатацію. Так, наприклад, в побутовій статті на тему практичних аспектів зміни оподаткування, як тло, автор згадує що: «живем сейчас в редко повторяющийся в истории момент»⁸. Після переходу конфлікту у затяжну стадію, після першої зими 1914/1915 років, рідкістю стають пафосні репортажі, присвячені власне природі війни. Вони поступаються місцем розмірковуванням над її наслідками або можливостями, що відкриваються. Поточна ж війна перетворюється на постійний фон сьогодення. В цілком буденних повідомленнях, наприклад, про податки або технічне забезпечення цукрових господарств, війна побіжно згадується як невід'ємний елемент реальності.

Крім того, Війна для «Киевлянина» – це найвищий акт єднання російського суспільства в найширшому значенні цього слова. Йдеться не про гіпотетичну можливість чи війну як поштовх до єднання. Для дописувачів газети об'єднання всієї спільноти відбулось тут і зараз, це доконаний факт: в патріотичному пориві злились представники всіх соціальних верств, віросповідань та народностей. Це «война всего народа, патриотическая спайка всех сословий»⁹. Ця модель апелює до Вітчизняної війни 1812 року, традиційно зображуваної як акт єднання росіян всіх станів. Взагалі, деякі дослідники відзначають, що з липня 1914 року починає домінувати наратив поточної війни як Другої вітчизняної¹⁰. Цьому сприяв столітній ювілей, що відзначався в 1912 році¹¹, та супроводжувався спеціальними освітніми заходами, спрямованими на учнів та

військових. Але подібне пояснення видається не достатньо аргументованим та вичерпним. По-перше, офіційна програма охопила лише певні, нечисельні прошарки: учнів гімназій та військових в російських етнічних губерніях. Навряд чи вони могли екстраполювати наратив на все суспільство. По-друге, репрезентацію війни як акту єднання зустрічаємо не лише в офіційних цензурованих текстах, але й в приватних щоденниках і листах того часу. Крім того, не були видані жодні директиви чи інструкції як саме розповідати про війну «в тоні 1812 року», а редакції російських газет по всій імперії в тій чи іншій мірі використовували одну й ту ж саму модель. Тобто, автори – люди, які найчастіше походили з освіченого середовища, артикулювали одні й ті ж самі образи. Можливо, найбільше на конструювання образу війни як акту єднання мали вплив політичні та ідеологічні симпатії редакторів та кореспондентів. Також видається доцільним проаналізувати літературні зразки, якими послуговувались автори.

Аргумент про ефективність державного «нав'язування» чи замовлення певної моделі репрезентації підважують відгуки про святкування 300-ліття дому Романових. Ювілейні заходи, що охопили всю імперію, супроводжувались поїздкою імператорської сім'ї по губерніях. Цар був неприємно вражений холодністю прийому та відсутністю ентузіазму серед підданих¹². Тобто, роком раніше офіційні органи не змогли забезпечити «потрібну» реакцію публіки, а у 1913, після років підготовки, державні контроль та пропаганда не спрацювали на потрібному рівні. Важко повірити, що в 1914 році маємо справу з моделлю/шаблоном гарячково запущеним «згори» і швидко підхопленим пресою.

Видається, що мав місце більш складний процес, де зійшлись ідеологічна риторика правих, літературні взірці з багажу освіченого містянина та, можливо, і недавній ювілей. Крім

⁸ Повышение налогов // Киевлянин. – 1914. – 16 ноября. – С. 2.

⁹ Обеспечение Киева дровами // Киевлянин. – 1915. – 2 июня. – С. 2.

¹⁰ Наприклад: *Rosenberg W.G. Reading Soldiers' Moods : Russian Military Censorship and the Configuration of Feeling in World War I // American Historical Review. – 2014. – no. 3. – P. 720.* Або: *Stockdale Kirschke M. Mobilising the Russian Nation: Patriotism and Citizenship in the First World War – Cambridge, 2016. – P. 15.*

¹¹ *Stockdale Kirschke M. Mobilising the Russian Nation: Patriotism and Citizenship in the First World War – Cambridge, 2016. – P. 15-18.*

¹² *Rosenberg W.G. Reading Soldiers' Moods : Russian Military Censorship and the Configuration of Feeling in World War I // American Historical Review. – 2014. – no. 3. – P. 716.*

того, вплинули масштаб і розмах конфлікту, що загрожував існуванню самої імперії. Втім, ця тематика потребує більш глибокого опрацювання з залученням матеріалів з історії освіти, літературної критики та біографій і не є предметом даної роботи.

На всій величезній території імперії панує соборність: «От Тифлиса до Томска, всюду образцовый порядок, спокойствие, решимость»¹³. Взагалі «спокій» і «рішучість» можна визначити як провідні риси в ставленні росіян до поточного конфлікту. Тут немає місця паніці, лише усвідомлення свого обов'язку і прийняття його: «...русский народ поднялся на высоту исторического призвания»¹⁴. «Киевлянин» висвітлював дипломатичну боротьбу і підготовку до війни в липні 1914 відносно виважено та стримано, без надмірного таврування та приниження противника, в особі Австро-Угорщини та Німеччини. Лише напад на нейтральну Бельгію став приводом для цілої серії гнівних замальовок. Втім, статті та повідомлення щодо вступу самої Росії у війну тверезо-холодні, такі, що вселяють у читачів впевненість у правильності вибору та безальтернативності перемоги, оскільки ми є: «... сила, перед которою трепещет самое сердце германской империи»¹⁵. І зупинити цю спокійну силу неможливо: «И в этом спокойном размеренном движении чудится необоримая мощь, стремления которой ничто не в состоянии остановить»¹⁶.

Таким чином, на сторінках «Киевлянина» поточна війна представлена як акт єднання Російської імперії, без огляду на соціальний чи етнічний фактор. Грандіозні воєнні виклики сприймаються усвідомлено та спокійно, адже вони співмірні з історичною місією, що лягла на плечі російського народу.

Мотив захисту та звільнення одноплемінників на сторінках «Киевлянина» з'являється від самого початку війни: «освободить братьев-славян от тевтонского ярма»¹⁷. Так само, одразу після офіційного вступу Росії у війну на сторінки проникає ідея об'єднання слов'янських земель під скіпетром російських монархів. Взагалі, війна зображується як унікальний історичний шанс для досягнення давно бажаних цілей. Репрезентується вона як повернення «исконно» руських земель¹⁸. Чудовим пропагандистським приводом стало захоплення Львова у вересні 1914 року. В численних замальовках столицю Галичини презентовано як зовнішньо модерне, європейське місто, але «своє», що нарешті повернулось до лона батьківщини. Одна з дописувачок «Киевлянина» навіть присвятила оду автору перемоги, генералові Рузькому, який: «вернул нам утраченный Львов. Россия теперь его впишет в число своих лучших сынов»¹⁹. Таким чином, поточні військові надбання є фінальним актом збирання земель. На символічній мапі до Великої, Малої та Білої Русі долучилась «после шестивекового перерыва ... Червонная Русь»²⁰.

Трохи згодом до видання проникають політичні ідеї, що побутували в правих політичних колах, а саме: захоплення Константинополя або, поетичною мовою джерела, «установление креста над Константинополем»²¹. Обидві ідеї органічно уживались на сторінках видання, незважаючи на явну суперечність в самій своїй природі. Об'єднання слов'ян спиралось на етнічну належність без урахування конфесійного компоненту. Причому, аналізуючи джерельний матеріал, не можна однозначно стверджувати, що редакція мала визначену позицію щодо того, хто зі слов'янських етносів мав входити до

¹³ Из мобилизационных впечатлений // Киевлянин. – 1914. – 30 октября. – С. 2.

¹⁴ Текст адреса русских профессоров Государю Императору // Киевлянин. – 1915. – 2 июня. – С. 2.

¹⁵ Судорожная стратегия // Киевлянин. – 1914. – 30 октября. – С. 2.

¹⁶ Там само. – С. 2.

¹⁷ Текст адреса русских профессоров Государю Императору // Киевлянин. – 1915. – 2 июня. – С. 2.

¹⁸ Шлянте П. «Братья-славяне» или «азиатские орды»? Польское население и российская оккупация Галиции в 1914-1915 годах // Большая война России: Социальный порядок, публичная коммуникация и насилие на рубеже царской и советской эпох / Ред. К. Бруиш, Н. Катцер. – Москва, 2014. – С. 22.

¹⁹ Савченко-Новоспасская Н.К. Генералу Рузькому // Киевлянин. – 1914. – 29 августа. – С. 2.

²⁰ Привет воинам // Киевлянин. – 1915. – 22 марта. – С. 2.

²¹ Без назви // Киевлянин. – 1915. – 20 февраля. – С. 3.

майбутнього об'єднання, а хто заслуговував на право самостійно врядувати своїм життям. Це залежало від вподобань авторів статей. Найчастіше «ощасливити» хотіли поляків та українців Габсбурзької монархії, адже остання – гнила та несправедлива за своєю суттю: «лицемерие, коварство, жестокость, обман синонимы габсбургской государственности»²². Вона «разсадник братоубийственной вражды между славянами»²³. І якщо з визначенням поляків не виникало проблем, з українцями все було заплутано.

Право-монархічні симпатії редакції «Киевлянина» не дозволяли вживати терміни «українець», «український», «Україна». Лише у здивовано-саркастичному тоні зустрічаємо «мазепинцев, которые утверждают что Галиция – это Украина»²⁴. Ще й до того ж, пропагують якусь «мову, изобретенную Грушевским и Ко»²⁵. Практичні потреби змушували давати означення непольському населенню Галичини та Закарпаття. Принагідно зазначу, що євреї, які склали вагому частку мешканців регіону і в значних кількостях – біженців, не згадуються на шпальтах взагалі. Дуже рідко до «Киевлянина» проникають євреї-співвітчизники в якості дійових осіб інцидентів, але ніколи як герої спеціальних тематичних повідомлень. І тут редакція проявляє високу мовну чутливість: є нейтральні «євреї», а є ненадійні «жиды»²⁶.

Повертаючись до мовних тонкощів, на шпальтах «Киевлянина» фігурує чотири етноніми під якими вгадуємо українців: «православное русское население Галиции»²⁷, «русские галичане»²⁸, «угроруссы»²⁹, «русское население»³⁰.

Крім того, з маси «православних галичан» виокремлюються особливі етнографічні групи, що не заважає їм так само бути «руськими»: «расправа над русским населением – гуцулами и бойками»³¹. Втім, незважаючи на заангажованість видання, воно все таки повідомляло про факти, що могли затьмарити радісну картину. Так, на початку війни, незважаючи на «проросійські симпатії» православних галичан, австрійцям все ж таки вдалось «мобілізувати поляков и мазепинцев в сичи и легионы»³².

Особливої уваги заслужили чехи. Хоча вони і сприймалися як найбільш «германізовані зі слов'ян», в них вбачали потенційних союзників в майбутньому. Звичайно, ніде напругу це не артикулювалось, але видання проявляло увагу до суспільно-політичної ситуації в чеських землях, регулярно згадувало про настрої серед полонених-чехів: «пленные поляки и чехи хорошо ладят»³³. Так, видання відгукнулось на судовий процес над Карлом Крамаржем великою статтею, де, зокрема, зазначалось, що «Австрийцы истребляют славянскую интеллигенцию. Особо тяжело чехам и словакам»³⁴. Одна з розлогих чільних статей видавця Василя Шульгіна у 248 номері за 1916 рік присвячена детальному аналізу «чеського питання» та майбутнього чехів в межах незалежної адміністративної одиниці, можливо, й під егідою Росії.

Ідея «російського Константинополя» наголошувала на релігійній складовій та позиціонувала імперію як оборонця та голову православного світу. У джерелі відсутні матеріали, що аналізують легітимність чи наслідки цього

²² *Петроградец*. Австрию забывать нельзя // *Киевлянин*. – 1915. – 28 апреля. – С. 3.

²³ Там само. – С. 3.

²⁴ *Савенко А.* Четыре дня во Львове // *Киевлянин*. – 1914. – 30 октября. – С. 3.

²⁵ Там само. – С. 3.

²⁶ Одним з прикладів може слугувати інцидент, описаний в: *Из мобилизационных впечатлений* // *Киевлянин*. – 1914. – 30 октября. – С. 2. Йдеться про «шикарно одетых, еврейского типа» подружжя, які в ході інциденту з офіцером виявляються «жидами» і рятуються від праведного гніву громадян.

²⁷ *Смелость* // *Киевлянин*. – 1915. – 2 июня. – С. 3.

²⁸ *Воззвание на сбор пострадавшим от войны* // *Киевлянин*. – 1914. – 16 ноября. – С. 2.

²⁹ *Вновь за Карпатами* // *Киевлянин*. – 1914. – 16 ноября. – С. 2.

³⁰ *Расправа австрийцев в Коломые* // *Киевлянин*. – 1914. – 20 октября. – С. 2.

³¹ *Безчинства польских стрелков* // *Киевлянин*. – 1914. – 16 ноября. – С. 3.

³² *Савенко А.* Четыре дня во Львове // *Киевлянин*. – 1914. – 30 октября. – С. 3.

³³ *Без назви* // *Киевлянин*. – 1915. – 20 февраля. – С. 3.

³⁴ *Безполезное зверство* // *Киевлянин*. – 1916. – 29 мая. – С. 2.

плану. Правомірність подібних претензій не викликала жодних сумнівів. Більше того, ця ідея навіть на Заході видавалась очевидною: «русский Константинополь – это законно и ожидаемо», писав французький соціаліст Г. Ерве³⁵. Крім того, Туреччина не сприймалась як серйозний суперник настільки, що вона навіть «недостойна и презрения – какая-то дряхлая розвалина»³⁶.

Логічно, що концепція «хреста над Константинополем» акцентує на винятковій ролі православ'я, куди ніяк «не вписуються» представники інших конфесій, в той час, як матеріали, присвячені звільненню (читай – об'єднанню) братів-слов'ян під егідою Романових, аналізували переважно західних слов'ян (поляків, чехів та словаків), до того ж католиків. Варто зазначити, що в теоретичних розмірковуваннях на тему злуки слов'ян, редакція «Киевлянина», що була близька до Київського клубу російських націоналістів, виключала з майбутнього об'єднання південних слов'ян. Вони вже мали свій державний організм – королівство Сербія, до якого мали відійти габсбурзькі балканські володіння. В результаті мала постати «Велика Сербія».

Втім, «Киевлянин» зумів примирити «слов'ян» з «православ'ям» і на його сторінках вони мирно уживаються.

Війна дає ще один шанс – шанс на очищення, оновлення суспільства. Вона пробуджує в підданих найкращі риси, оприявнює здібності, наявність яких в собі ті навіть і не підозрюють: «в мирное время это солдат самый обыкновенный, нерасторопный даже, а на войне поражает своею храбростью». І таких в нас тисячі й тисячі³⁷. Жінки теж не лишаються осторонь, тяготи військового часу пробуджують в них найкраще, перетворюють на «ангела и на поле боя, и в лагуге»³⁸.

Війна визначає пріоритети та відкидає все вторинне, відсіює зерна від кукулі: «Светаает на

фронте. Одна, другая победа славной армии и...скроется в подполье нынешняя муть»³⁹. Обмеження військового стану мають профілактично-оздоровчий ефект для суспільства. Тимчасова заборона продажу алкоголю дозволить усвідомлено відмовитись від нього взагалі: «на время отбросив водку, люди почувствуют всю ея ненужность и готовы единодушно от нея отказаться»⁴⁰. Всі аспекти громадського життя заторкнули зміни. Навіть, здавалось, й найнеочікуваніші, – жіночу моду. Це «порождение женского непостоянства и неустойчивости»⁴¹ має озброїтись новим гаслом «скромность и простота»⁴². Як і у випадку з алкоголем, обмеження військового часу в майбутньому приведуть до свідомої відмови від надмірностей.

Отже, війна поставала як унікальний історичний шанс для об'єднання слов'ян під скіпетром Романових, своєрідний фінальний епізод збирання земель. Трохи згодом, видання почало представляти можливість оволодіння Константинополем як ще один позитивний наслідок війни. Обидві ідеї мирно уживались на сторінках видання, незважаючи на позірну суперечність у своїй природі. Крім того, війна могла посприяти оновленню та оздоровленню російського суспільства. Втім, радісні перспективи поточного конфлікту не затьмарили негативних аспектів.

Війна приносить руйнування, насильство та смерть. Остання збирає свій врожай не лише на фронтах, але підкошує й цивільне населення. В репрезентації *війни як трагедії* в російському джерелі саме описи страждань мирного населення домінують. Вражаючи, а подекуди, просто катастрофічні цифри втрат російської армії майже не відображені на сторінках видань. Хоча, як вже згадувалось вище, «Киевлянин» містив обов'язкову щоденну рубрику, де розміщувались офіційні дані про загиблих і поранених. Інколи смерть військового все ж таки «прокрадалась»

³⁵ Без назви // Киевлянин. – 1915. – 20 февраля. – С. 2.

³⁶ Петроградец. Австрии забыть нельзя // Киевлянин. – 1915. – 28 апреля. – С. 2.

³⁷ Наприклад: Один из незаметных героев // Киевлянин. – 1914. – 26 августа. – С. 2. Або: Святое терпение // Киевлянин. – 1914. – 27 августа. – С. 2.

³⁸ Сестра милосердия // Киевлянин. – 1914. – 28 августа. – С. 2.

³⁹ Петроградец. Торопятся жить. // Киевлянин. – 1916. – 8 апреля. – С. 2.

⁴⁰ Гауг Е. Дамское отрезвление // Киевлянин. – 1914. – 20 октября. – С. 1.

⁴¹ Там само. – С. 1.

⁴² Там само. – С. 1.

до газети, але лише як складова нової героїчної історії. Парадоксально, але при цьому частенько загибель представлялась як щось неприродне для військових дій. Така «мовчанка» здається дивною лише на перший погляд. Обов'язкова військова цензура преси плюс тенденційність самих видань майже не залишили місця для трагічних повідомлень з передової. Натомість, всю потворність війни змальовували через призму руйнування складових цивільного буття: нищення матеріального світу, злам усталеного існування і, врешті, фізична смерть.

На сторінках «Киевлянина» не бракувало публікацій про спалені селища та зруйновані храми, однак, згадки про них носили досить шаблонний характер. Це, радше, стандартний елемент опису, рамочне тло чергової оповідки з фронту. До прикладу, типова замальовка: «разоренные неприятелем селения и городки, сожженные святыни»⁴³. Опис стосується випадку, що мав місце в Східній Галичині, втім в тій же тональності і стилі видання могло розповісти про події в Білорусі або Литві. Жодної оригінальності чи індивідуальності: чергове селище в шеругу знищених війною десь там на сході/заході.

При висвітленні шкоди, завданої війною, видання використовували одні й ті самі елементи, але по-різному їх подавали. Яскравим прикладом може слугувати використання досить поширеного та улюбленого всіма сторонами конфлікту топосу сплюндрованих цвинтарів. Ось типовий приклад з «Киевлянина» (йдеться про цвинтар, що постраждав при обстрілі селища Ніда): «в воздух летели кости мертвецов, куски трупов»⁴⁴. Це нагадує інвентарний перелік завданих матеріальних збитків. Для порівняння типовий опис подібного епізоду з польсько мовного видання «Dziennik Kijowski»: розритий цвинтар, де-не-де з-під землі проглядають кістки похованих з вимитими дощем хрестиками, серед надгробків тінями блукають вцілілі голодні мешканці⁴⁵. Різниця очевидна.

«Киевлянин» не шкодує сил та синонімів для змалювання трагедії мирних мешканців. Але й тут є своя родзинка і елемент несподіваності, – як і всі легальні російські видання, «Киевлянин» презентує поневір'яння українського, білоруського або польського мирного населення прифронтової зони Німеччини або Австро-Угорщини, але не своїх співгромадян, уражених війною. Знову стикаємось з вибірковою сліпотою джерела. «Киевлянин» не помічав масових жертв серед своїх вояків, не дозволив «прослизнути» жодному вітчизняному біженцю в свої статті, але з вражаючою постійністю нагадував про «stones and tears... burning»⁴⁶ побратимів з тієї сторони кордону. На думку істориків, це характерна риса саме російської пропаганди – росіяни уважні до чужих жертв⁴⁷. Що за цим стоїть? Згідно з традиційними поглядами – це прояв військової цензури. Втім, автору така точка зору видається трохи суперечливою. Такий самий контроль проходило й польське видання «Dziennik Kijowski», що не заважало йому висвітлювати поневір'яння польського населення російського прикордоння. Одним з можливих пояснень, на наш погляд, є наперед задана модель репрезентації, тенденційність за рамки якої автори та редактори не хотіли чи не могли вийти. Поточна війна презентувалась як справедлива, масштабна, переможна для Росії. «Визволителька-Росія» поспішає допомогти братам-слов'янам, хіба в неї можуть бути власні проблеми? Вона – такий бажаний ідеал для поневолених народів, які задовго до війни мріяли «зажить по иному, как живут русские братья на севере»⁴⁸. Наявність жертв та біженців серед «своїх» може підважити старанно сконструйований образ непереможної сили. Втім, подібні припущення потребують опрацювання значно ширшої джерельної бази.

Таким чином, в презентації трагічного образу війни з усіх можливих елементів катастрофи, як от руйнування, насильства та фізичної

⁴³ Случай на фронте // Киевлянин. – 1914. – 15 декабря. – С. 2.

⁴⁴ На Ниде. // Киевлянин. – 1915. – 2 июня. – С. 2.

⁴⁵ Наприклад: Przasnysz // Dziennik Kijowski. – 1915. – 28 kwietnia. – S. 3.

⁴⁶ Пуже Ф. На заре новой жизни // Киевлянин. – 1915. – 22 марта. – С. 3.

⁴⁷ Borodziej W., Górny M. Wojna wyobrażona. Polityka informacyjna, plotki i propaganda w Europie Środkowo-Wschodniej // Imperia, narody i społeczeństwa Europy Wschodniej i Środkowej na progu Pierwszej wojny światowej / Red. A. Nowak. – Warszawa, 2016. – S. 578.

⁴⁸ Пуже Ф. На заре новой жизни // Киевлянин. – 1915. – 22 марта. – С. 3.

смерті, «Киевлянин» кидає всі художні засоби на зображення поневірян та страждань жертв серед цивільного населення прифронтової зони ворога.

«Киевлянин» яскраво та живо репрезентує конфлікт. Перш за все, війна – це акт найвищого єднання російського народу, без огляду на станову чи етнічну приналежність. Артикулюється це за допомогою мови образів, що відсилає читача до Вітчизняної війни 1812 року. Втім, немає підстав вважати, що ця модель була запущена «згори» або нав'язана силоміць. Крім того, війна представлена як унікальний історичний шанс на об'єднання слов'ян під егідою Романових, але немає ясності – хто ж зі слов'ян має увійти до майбутнього об'єднання та в якій формі воно

функціонуватиме. Такими деталями «Киевлянин» не переймається. Багато уваги присвячено драматичній репрезентації війни. «Киевлянина» мало цікавлять матеріальні втрати, його увагу зосереджено на людських трагедіях, але є «але». Російське джерело висвітлює поневіряння мешканців німецького та австрійського прикордоння. Жоден вітчизняний постраждалий не «прослизнув» на шпальти цієї газети. Російське видання уважне до чужих жертв, а не власних співгромадян. Подібну вибіркковість я пов'язую з наявністю наперед заданої моделі репрезентації поточної війни та Росії в цілому як переможних. А у переможців не може бути власних проблем, які демотивують підданих імперії та зменшують рівень патріотизму.

References

Imperia, narody i społeczeństwa Europy Wschodniej i Środkowej na progu Pierwszej wojny światowej / Red. A. Nowaka, M. Banaszkiwicz. – Warszawa: Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, 2016. – 713 s.

Rosenberg W.G. Reading Soldiers' Moods: Russian Military Censorship and the Configuration of Feeling in World War I // American Historical Review. – 2014. – no. 3. – P. 714-740.

Stockdale Kirschke M. Mobilising the Russian Nation: Patriotism and Citizenship in the First World War – Cambridge: Cambridge University Press, 2016. – 280 p.

The New Nationalism and the First World War / Ed. by L. Rosenthal, V. Rodic. – New York: Palgrave Macmillan, 2015. – 195 p.

War Matters. Constructing Images of the Other / Ed. by Demski D., Laineste L., Baraniecka-Olszewska. – Budapest: Editions L'Harmattan, 2015. – 466 p.

Winter J., Prost A. The Great War in History: Debates and Controversies, 1914 to the Present. – New York: Cambridge University Press, 2005. – 250 p.

Bolshaya voyna Rossii: Sotsialnyi poryadok, publichnaya komunikaciya i nasiliye na rubezhe carskoi i sovetskoi epoch. / Red. K. Bruisch, N. Katzer. – Moskva, 2014. – 201 s.

Betlii O. Czy mozhyvyi “miskyi povorot” v ukrainski istorigrafii? Abo czogo nas mozhe navczyty zahidna istorigrafija Pershoi svitovoi viyny ta misto Kyiv // Istoriiia, pamyat', polityka: Zbirnyk naukovykh prac' / Uporyd. G. Kasyanov, O. Gayday. – Kyiv, 2016. – S. 53-72. [in Ukrainian].

Betlii O. Kultura donosiv ta vynajdennya “vnutrishnogo voroga” v Kyievi v czasy Pershoi svitovoi viyny // Naukovi zapysky NaUKMA. Istorichni nauky. – 2017. – T. 194. – S. 65-72. [in Ukrainian].

Західноволинські повіти на початковому етапі Першої світової війни

У статті акцентується увага на тих змінах, які відбулися на території західних повітів Волинської губернії в процесі переростання їх спочатку у прифронтову зону, а згодом у місце безпосередніх бойових дій. Наведено приклади збройних сутичок, які відбулися тут упродовж 1914–1915 рр. між ворожими арміями, означено особливості перебігу військових операцій та бойових дій на західноволинських територіях. Зроблено висновки щодо предмету дослідження. З-поміж іншого визначено, що територія Володимир-Волинського, Ковельського, Луцького повітів Волинської губернії увійшла до театру активних бойових дій в 1915 р. після зміни стратегічних планів воюючих сторін.

Ключові слова: Волинська губернія, Волинь, західноволинські повіти, Перша світова війна, бойові дії.

Oleksandr Demianiuk

Western Volyn districts during the initial stage of the First World War

The article focuses on the changes that took place on the territory of the western districts (povits) of Volyn region (guberniia) in the process of their resettlement into, firstly, the front-line zone, and, subsequently, into a place of direct combat actions. The examples of armed clashes that took place during 1914–1915 between hostile armies are given, features of the course of military operations and combat actions in the Western Volyn territories are indicated. Conclusions on the subject of the research are made. Inter alia, it was determined that Volodymyr-Volynskii, Kovel and Lutsk districts of Volyn region entered the theatre of active combat actions in 1915 after the change of strategic plans of the warring parties.

Key words: Volyn regions, Volyn, Western Volyn districts, First World War, combat actions.

Від самого початку Першої світової війни перенесення бойових дій на територію Волинської губернії були лише справою часу. Початок бойових дій на Східному фронті неминуче мав би зачепити прикордонні російські губернії, однією з яких була Волинська.

Зміни у повсякденному житті місцеве населення відчуло вже у перші місяці війни. Від самого початку на території західних повітів Волинської та Подільської губерній військові підрозділи російської армії були приведені у стан бойової готовності. Розгортання армій Південно-Західного фронту в бойовий порядок було завершено вже 18 серпня 1914 р. Ще однією ознакою наближення військового протистояння стало насичення регіону військовими підрозділами російської імператорської армії, а відтак,

мобілізація місцевого чоловічого населення. Новобранці й ополченці, поступаючи у військові частини, що формувалися на території Волинської губернії, потребували на своє утримання значних матеріальних ресурсів, починаючи від обмундирування і закінчуючи розселенням. Увесь цей тягар впав, здебільшого, на місцеві органи влади та місцеве населення.

Тут варто зазначити, що вивченням проблем Першої світової війни займалося не одне покоління дослідників. Утім, лише в останні роки з'явилися публікації присвячені окремим «волинським» сторінкам тієї війни, за змістом не заангажовані радянськими дослідницькими ідеологемами. Серед волинських авторів неупередженістю оцінок виділяються роботи О. Соловйова, Б. Заброварного, Б. Бернадського¹. Напрацювання

¹ Соловйов О. Бойові дії на Волині в роки Першої світової війни // Науковий вісник ВДУ. Історичні науки. – 1998. – №1. – С. 46-50; Соловйов О. М. Міста Волині у вирі фронтового життя Великої Європейської війни // Науковий вісник ВДУ. Історичні науки. – 2000. – №1. – С. 112–117; Заброварний Б., Бернадський Б. Окремі проблеми суспільно-політичної ситуації на Волині в роки Першої світової війни // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. М-ли ХІІ Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф. Зб. наук. праць: у 2 ч. – Луцьк: Надстир'я, 2003. – Ч.1. – С. 304-306.

у цій царині, однак, не дають підстав вважати, що становище західноволинських повітів у перші два роки Першої світової війни є цілкомито дослідженим.

З огляду на стан розробки цієї проблеми, метою статті стало вивчення особливостей перебігу військових операцій та бойових дій на західноволинських теренах у 1914–1915 рр., з'ясування військових, соціальних, економічних аспектів протікання тут перших років Великої війни.

Насамперед зазначимо, що воєнні дії на українських землях розпочалися з Галицької битви, ініційованої російським командуванням з метою захоплення Галичини. Вдалі дії 3-ї армії (командувач – генерал від інфантерії М. Рузький), розташованої в районі м. Дубно та 8-ї армії (командувач – генерал від кавалерії О. Брусилів), розташованої в районі м. Проскурів, дозволили російським військам на початку вересня 1914 р. захопити Львів і Галич. Із цього приводу головний благодійний комітет у Львові поширив повідомлення такого змісту: «Швидко скупчення, а потім стрімкий «суворовський» наступ наших доблесних військ до Дністра і Львова та перемоги при Гнилій Липі врятували наші Поділля та Волинь від жахів війни та розорення і перенесли театр бойових дій в Галичину»².

Однак Волинська губернія на стояла осторонь війни, вона зважалася зі статусом прифронткової губернії, адже разом із Подільською, Київською, Чернігівською, Курською та Харківською за військовим поділом входила до складу Київського військового округу, який з серпня 1914 р. теж одержав статус прифронткового.

Від початку Першої світової війни Волинська губернія ввійшла до сфери дії 3-ї (командувач – генерал від інфантерії М. Рузький) та 5-ї (командувач – генерал від кавалерії П. Плеве) армій Південно-Західного фронту (головнокомандувач – генерал-ад'ютант М. Іванов). Штаб

фронту був розміщений в м. Рівне. Склад усіх армій Південно-Західного фронту – 70 піхотних і кавалерійських дивізій, загальною чисельність близько 700 тис. багнетів. До складу 3-ї армії на початок війни входили IX, X, XI, XXI корпуси; 9-та, 10-та, 11-та кінні дивізії, 5-ї – V, XXV, XVII, XIX корпуси; 1-ша Донська, 7-ма та зведена кінні дивізії.

23 липня 1914 р. на території Волині, як і у всій прифронтковій зоні, було введено військовий стан³. А напередодні, 18–19 липня у повітові міста Волині надійшов маніфест про мобілізацію. Лише з Пульмівської волості станом на 1 жовтня 1914 р. до російського війська було мобілізовано 139 чоловіків, з яких найбільше з сіл Пульмець – 22 особи, Пульмо – 18 осіб, Піща – 15 осіб, Острів'я – 11 осіб⁴.

З Володимир-Волинського на військову службу було забрано 231 чол., з Ізяслава – 55 чол., з Ковеля – 350 чол., з Кременця – 600 чол., з Луцька – 316 осіб запасних нижчих чинів, з Новоград-Волинського – 430 чол., з Острога – 115 чол., з Овруча – 118 чол., зі Староконстантинова – 106 чол., з Рівного – близько 600 осіб запасних і ратників ополчення⁵.

Загалом, у перші місяці війни до царської армії мобілізовано близько 7 тис. волинян⁶. У процентному відношенні до загальної кількості жителів у волинських волостях це складало від 50 до 65%. Так, з Камінь-Каширської волості лише у перший рік війни було мобілізовано 60 % працюючого чоловічого населення⁷.

За цих обставин місцеві органи влади прифронткових територій намагалися тримати під контролем ситуацію у підвладних їм адміністративних одиницях. У містах і селах Волинської губернії поширювалися листівки, пам'ятки, відозви до місцевого населення з поясненням поточного моменту. Слід зазначити, що в перші тижні війни на прифронткових територіях паніка та дезорганізація не були поширеними явищами.

² Державний архів Волинської області, м. Луцьк (далі – Держархів Волинської обл.), ф. 3, оп. 1, спр. 1577, арк. 24.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК), ф. 442, оп. 864, спр. 237, арк. 5.

⁴ Держархів Волинської обл., ф. 416, оп. 1, спр. 60, арк. 56–66.

⁵ Там само, ф. 3, оп. 1, спр. 1284, арк. 65–69.

⁶ Дем'янюк О. Й. Західна Волинь: театр бойових дій Першої світової війни // Військово-науковий вісник. – 2007. – Вип. 9. – С. 52.

⁷ Денисюк В. Літопис Камінь-Каширщини: історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк : Надстир'я, 2001. – С. 63.

15 серпня 1914 р. Волинський губернатор скерував міським головам та старостам циркуляр, в якому висловлював впевненість, що міські думи і збори підуть назустріч потребам сімей мобілізованих «в справі опалення та освітлення жителів учасників війни, забезпечення одягом членів їх сімей, збереження їх майна від знищення, догляду за пораненими та надання їм медичної допомоги»⁸.

У містах та селах Волинської губернії розташувалися військові підрозділи армій Південно-Західного фронту, штаби, шпитали, що від самого початку Першої світової війни тягарем лягало на місцеве населення. Так, у м. Дубно дислокувалися: штаб 11-ї кавалерійської дивізії, управління, 1-ша, 2-га і 3-тя батареї 11-ї артилерійської бригади, 18-та і 19-та кінно-артилерійські батареї, 32-й драгунський Чугуївський полк, 41-й піхотний Селенгінський, 4-та Донська козака батарея. У приміських селах Мирогоща, Княгинин, Погорільці розташовувалися окремі ескадрони 32-го драгунського Чугуївського полку⁹. У серпні 1914 р. в Луцьку було розміщено особовий склад 11-го гусарського Ізюмського полку, 43-го піхотного Охотського полку, 44-го піхотного Камчатського полку, 11-ї піхотної дивізії XI армійського корпусу¹⁰.

Перші збройні сутички між російськими та австро-угорськими військами на території Волинської губернії мали місце 2 серпня 1914 р. У результаті місцевих боїв у прикордонних селах Ковельського, Дубенського, Володимир-Волинського та Староконстантинівського повітів було частково поруйновано 178 селянських дворів, пошкоджено робочий інвентар і понищено посіви¹¹.

3–4 серпня австро-угорське військо піддало обстрілу м. Володимир-Волинський та повіт.

Унаслідок чого, в повітовому місті було зруйновано залізничну станцію, згоріло п'ять житлових будинків та більше десятка господарських будівель¹². Міська влада за сприяння жандармського управління зуміла організувати часткову евакуацію жителів Володимира-Волинського до Ковеля¹³.

Серед волостей Володимир-Волинського повіту, після вторгнення сюди 2 серпня австрійських військ, найбільших збитків зазнала Порицька волость, зокрема, села Самоволя та Щенютин, де було спалено 81 садибу¹⁴. Саме містечко Порицьк австро-угорські війська зруйнували і спалили. Деяко меншої руйнації зазнала сусідня з нею Грибовецька волость. На допомогу жителям Володимир-Волинського повіту прийшли солдати 68-го піхотного Бородінського полку, які розпорошили австрійську кінноту та відкинули противника за межі повіту.

8–9 серпня 1914 р. австрійська артилерія обстріляла м. Радивилів Кременецького повіту та м. Дружкопіль Володимир-Волинського повіту без значних збитків для місцевого населення. Тоді ж було обстріляно м. Волочиськ Староконстантинівського повіту – згоріли казарми та будинок місцевого священика. Однак, слід зазначити, що Волочиськ постраждав і від російських військ. Ними було підірвано залізничну станцію¹⁵.

Місцева влада закликала населення дотримуватися спокою, не піддаватися паніці і запевняла, що вона робить все можливе для забезпечення нормального життя місцевого населення. На зборах міських голів і старост Волинської губернії, які відбулися 7 вересня в м. Житомир, зазначалося, що в особливо несприятливих умовах знаходяться міста, які перебувають в районі діючої армії – Дубно, Ковель, Кременець, Володимир-Волинський. Так, Володимир-Волинський

⁸ Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 1284, арк. 10 зв.

⁹ Гаврилюк Т. Перша світова війна на Дубенщині // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю : Наук. зб.: Вип. 30: М-ли ХХХ Всеукр. наук.-практ. істор.-краєзн. конф. – Луцьк : МП «Пульс», 2009. – С. 172.

¹⁰ Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 1284, арк. 76–77.

¹¹ Державний архів Житомирської області, м. Житомир (далі – Держархів Житомирської обл.), ф. 226, оп. 1, спр. 539, арк. 1,7.

¹² ЦДІАК, ф. 442, оп. 864, спр. 247, арк. 14,18,19, 30.

¹³ Там само, ф. 278, оп. 1, спр. 280, арк. 5.

¹⁴ Сельско-хозяйственные хроники Волынской губернии. Январь 1915. – Житомир: Электро-типография «Работник», 1915. – С. 15.

¹⁵ Держархів Житомирської обл., ф. 1, оп. 44, спр. 505, арк. 3,4,8.

міський голова зауважив, що місто зовсім позбавлене можливості підвозу предметів першої необхідності, внаслідок того, що всі залізничні комунікації міста зайняті виключно підвозним матеріалом для будівництва галицької залізниці¹⁶.

Задля боротьби з прогресуючим дефіцитом продуктів харчування і предметів першої необхідності (мука, крупа, сіль, цукор, чай, керосин, вугілля, дрова, сірники, нафта, бензин, махорка, сигарети та запобігання поширенню спекуляції у прифронтових волостях було запроваджено пайки, які видавалися сім'ям мобілізованих на війну. До початку 1915 р. у 12 волинських повітових містах для 4 280 сімей пайків було видано на суму 45 813 крб. Долучилися до утримання сімей військових і церковні піклувальні ради. За відомостями «Волинських єпархіальних відомостей» наприкінці 1914 – початку 1915 р. 20 458 сімей призваних на війну отримали матеріальну допомогу¹⁷.

Восени 1914 р. західноволинські міста, найбільш наближені до лінії фронту, почали наповнюватися новобранцями. 22 листопада Луцька міська управа була поставлена до відома, що в місто найближчим часом прибуває 20 рот ратників державного ополчення. 2 грудня 1914 р. вже Луцький військовий начальник повідомив голову Луцького повітового розпорядчого комітету про прибуття в місто 6000 ополченців та просив посприяти їх розселенню в міських дворах¹⁸.

Місцеве населення поступово починало втрачати інтерес до війни, військової повинності, військової служби. Волинською губернією ширяться випадки ухилення від мобілізації. За півроку після початку Першої світової війни, 15 січня 1915 р. з Волинського губернського жандармського управління повідомляють, що місцеві селяни намагаються нелегальним шляхом одержати звільнення від призову або тимчасову відстрочку.

Навесні 1915 р. ситуація на Східному фронті почала змінюватися на користь Центральних держав. У травні–червні російські війська виявилися не готовими до прориву ворожим військом їхньої оборони в районі Горлице-Тарнов. Росіяни змушені були відступити і зайняти оборону по лінії Холм – Володимир-Волинський – Броди – Бучач¹⁹. Російське військо, рухаючись на схід, не лише забиало з собою цивільне населення, але й руйнувало панські маєтки, двори, палили села.

У повітові центри Волинської губернії поступають розпорядження про підготовку до евакуації державних установ та органів місцевої влади. Робляться спроби провести цю підготовку організовано. Так, 18 квітня 1915 р. волинський губернатор надіслав телеграму міському старості м. Дубно, в якій зазначав, що «на випадок відходу наших військ і евакуації міських органів, в ньому мають залишитися особи для управління і ведення господарства міста»²⁰. Подальший хід подій покаже, що більшість евакуаційних заходів була проведена поспіхом.

Поступово почала відчуватися нестача коштів для забезпечення потреб армії, фінансування місцевих програм. З місцевих бюджетів було вилучено значну частину надходжень на немілітарні потреби. Наприклад, Рівненська міська дума до витрат, які покривалися за рахунок спеціальних засобів віднесла: найм приміщень для війська, страхівка міських споруд, відведених під збірний пункт, утримання сімей запасних чинів і ратників ополчення, мобілізованих на дійсну службу, різні витрати, пов'язані з обставинами військового часу. Мирові судді, судові пристави, секретарі мирових суддів, члени волосних судів Володимир-Волинського з'їзду мирових суддів у квітні 1915 р. зібрали на потреби війни 153 крб 98 коп.²¹, у травні – 152 крб 41 коп.²²

¹⁶ Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 1284, арк. 59.

¹⁷ Вольские епархиальные ведомости. – 1915. – № 7. – С. 10.

¹⁸ Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 873, арк. 247.

¹⁹ *Науменко А.* До історії бойових дій на Волині під час Першої світової війни // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: Наук. зб.: Вип. 30: М-ли ХХХ Всеукр. наук.-практ. істор.-краєзн. конф.* – Луцьк: МП «Пульс», 2009. – С. 160.

²⁰ Державний архів Рівненської області, м. Рівне (далі – Держархів Рівненської обл.), ф. 359, оп. 1, спр. 13, арк. 256.

²¹ Держархів Волинської обл., ф. 347, оп. 2, спр. 6, арк. 1–2.

²² Там само, оп. 1, спр. 11, арк. 2 зв.

На початку літа 1915 р. Волинську губернію поступово почали наповнювати біженці з Галичини, розміщення яких у прифронтовій зоні, безсумнівно стало помилкою російського військового командування. Адже з просуванням лінії фронту на схід їх доводилося евакуювати все далі у тил. Очевидець тих подій А. Влодарчик згадував: «на Луцьким тракті підводи біженців і військові обози безперервно їхали в різні сторони. Казали, що позаду них випалено збіжжя, а в криницях немає води»²³.

Луцькому виконавцю з військових справ 4 червня було надіслано телеграму, в якій зазначалося, що з Горохова до Луцька прямують 376 селянських сімей з майном на підводах. Вони були виселені з Городецького повіту Галичини в Луцький повіт за циркулярним розпорядженням від 27 травня 1915 р. генерал-губернатора Галичини Г. Бобринського²⁴.

Спочатку переселенців розміщували в районі Луцька, Володимира-Волинського, Дубна, згодом у таборах під Рівним та Житомиром. Здебільшого біженці з Галичини, які проходили через Волинську губернію, мусли самостійно дбати про свій захист та опікуватися один одним. Характерною картиною того часу було переказане біженцем з Галичини: «До нас приїхав стражник, оглянув вози, коні і худобу та сказав, що у Рівному уряд скуповує худобу на м'ясо для армії і добре платить, а коні і вози можна продати в Житомирі»²⁵.

Нерідко складалася така ситуація, що ешелони з біженцями та евакуйованими паралізували рух ешелонам, що йшли на захід з поповненням, озброєнням та амуніцією для російських армій Південно-Західного фронту. Найбільше переважанню залізничних шляхів у липні-серпні відмічалось у напрямках на Холм, Луцьк, Ковель.

Таке скупчення військових, біженців та примусово вивезених з Галичини, різко загостило

потребу у товарах першої необхідності та продуктах харчування на території західноволинських повітів. Почастішали випадки спекуляції та мародерства, що, у свою чергу, посилювало соціальну напругу в регіоні. До створення дисбалансу чоловічого і жіночого населення Волині привели мобілізаційні заходи російського командування, яке на початковому етапі Першої світової війни джерелом поповнення особового складу армії та її тилового забезпечення обрало найближчі до фронту території.

Влітку 1915 р. територія Західної Волині остаточно увійшла до театру бойових дій. Австро-угорські війська поступово почали завойовувати населені пункти Волинської губернії силами 1-ї армії з липня та 2-ї армії з серпня 1915 р.²⁶. Це спричинило до відступу та передислокації російських військ, а також до додаткових мобілізаційних заходів.

Ковельський повітовий військовий начальник полковник Пучков у своєму рапорті начальнику Варшавської місцевої бригади вказував на те, що усі ратники повіту, які підлягали строювій службі, були мобілізовані в липні 1914 р., 20 вересня 1914 р. та 1 квітня 1915 р.²⁷. Всього до жовтня 1915 р. з Волинської губернії на військову службу було забрано 170 тис. осіб, з них майже 68 тис. запасних, 40 тис. ратників першого розряду, близько 60 тис. призовників²⁸.

Місцеве населення почало ще більше залучатися до будівництва фортифікаційних споруд, риття ровів, натягування проволочки, облаштування оборонних рубежів. Всі звільнені від військової служби чоловіки віком від 18 до 45 років мобілізувалися для виконання трудових повинностей. Оскільки, здебільшого це були безоплатні роботи, то місцеві жителі намагалися найматися на роботу до поміщика. Нерідко на допоміжні роботи залучалися біженці з Галичини. Для потреб армії використовувався селянський реманент та

²³ Влодарчик А. Втікачі (біженці) з рідних осель в 1915 році (Спогад з Першої світової війни) // Літопис Волині. – 1967. – Чис. 9. – С. 55.

²⁴ Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 1577, арк. 49.

²⁵ Влодарчик А. Втікачі (біженці) з рідних осель в 1915 році (Спогад з Першої світової війни) // Літопис Волині. – 1967. – Чис. 9. – С. 56.

²⁶ Дем'янюк О. Й. Перша світова війна на волинському Поліссі // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина з глибини століть: Наук. зб.: Вип. 28: М-ли XXVIII Волинської обл. істор.-краєзн. наук. конф. – Луцьк: МП «Пульс», 2008. – С. 357.

²⁷ Держархів Волинської обл., ф. 266, оп. 1, спр. 14, арк. 421.

²⁸ Держархів Житомирської обл., ф. 206, оп. 1, спр. 40, арк. 27.

худоба. У прифронтових волостях все суспільне життя було підпорядковане підготовці до боротьби з австро-німецькими військами.

Військова влада розсилала чіткі вказівки місцевим цивільним органам управління із зазначенням необхідних робіт. Так, 18 червня 1915 р. Пульменецьке волосне правління Володимир-Волинського повіту одержало припис наступного змісту: «Вследствие распоряжения господина Владимир-Волинского исправника и военных властей, прошу волосное правление получение сего каждый день безостановочно и немедленно высылать в сопровождении десятского или сельского старосты по тридцать пароконных подвод для военных надобностей»²⁹.

На початку серпня 1916 р. австро-угорське військо розпочало просування в напрямку Володимира-Волинського. Проте успішні дії 3-ї російської армії в районі Холма цей наступ призупинили на короткий час. За кілька днів австро-угорському війську вдалося вийти на лінію Турійськ – Володимир-Волинський. 16 серпня 1915 р. 11-та і Бугська армії захопили Ковель, Володимир-Волинський та Горохів. З'явилася загроза захоплення австрійцями Луцька, оскільки місто перебувало в зоні найменшої концентрації російського війська. За наказом Верховного головнокомандувача майже половину особового складу 8-ї армії було перекинуто північніше для нівелювання переваги австрійських армій, яка проглядалася на лінії Ковель – Володимир-Волинський.

Війська Західного фронту під тиском австрійських та німецьких військових частин відійшли в напрямку Ратно – Кобрин, в результаті чого між флангами двох фронтів – Південно-Західного та Західного – утворився розрив. Південно-Західний фронт встановився на лінії Броди – Луцьк – Чорторийськ.

На цьому етапі війни між командуванням армій Центральних держав виникла суперечка щодо шляхів продовження бойових дій на Східному фронті. Штаб німецького війська, зважаючи на об'єктивні військово-позиційні обставини й погодні умови, виступав за перехід до позиційної війни. Австрійські та угорські воєначальники переконували союзників у необхідності продовження наступу, адже відбулося

розірвання фронтів, російські частини були дезорієнтовані через відсутність чіткого плану дій у командування Південно-Західного фронту.

Австрійський головнокомандувач генерал Конрад фон Гетцендорф, перегрупувавши 1-шу та 4-ту австрійські армії, почав втілювати в життя свій план, суть якого полягала в захопленні австро-угорськими військами території між населеними пунктами Луцьк – Дубно – Рівне, з тим, щоб потім об'єднатися з німецькими військами.

У липні 1915 р. місцеві органи управління отримали циркулярне розпорядження про негайну евакуацію жителів населених пунктів Західної Волині з тридцятиверстної смуги по лінії Локачі – Свинохи – Горохів. У першу чергу підлягали вивезенню документи та працівники урядових установ, органів місцевого самоврядування інші посадові особи та члени їх сімей. Так, евакуація працівників суду Володимир-Волинського з'їзду мирових суддів та членів їх сімей здійснювалася в основному у Київ та Житомир. Окремі сім'ї виїжджали до Саратова, Таганрога, Лубен.

У серпні-вересні 1915 р. російське командування, щоб не допустити оточення своїх військ, яке неминуче би настало після відходу їх з Перемишля та Львова, прийняло рішення про загальний відступ по усьому фронті. Поспіхом почали евакуйовуватися найважливіші державні установи, місцеві органи влади. 16 серпня Луцька міська управа евакуйовувалася в Житомир, поспіхом, без плану евакуації. Були вивезеними кріпосні документи та плани міських земель, поточні справи з 1912 р., книги про народження та смерть, одруження і розлучення, інші менш важливі документи. Працівників земських установ було звільнено зі служби через військові обставини з 15 серпня 1915 р.³⁰.

Загалом до середини осені 1915 р. були евакуйовані шість повітів Волинської губернії: Ковельський, Володимир-Волинський, Луцький, Дубенський, Острозький та Рівненський. Готувались до евакуації Новоград-Волинський, Житомирський, Кременецький повіти та м. Житомир. У звіті евакуаційної комісії зазначено, що всі промислові підприємства вивезені з Дубенського, Кременецького, Рівненського,

²⁹ Держархів Волинської обл., ф. 416, оп. 1, спр. 90, арк. 21.

³⁰ Там само, ф. 85, оп. 1, спр. 6, арк. 110.

Староконстантинівського, Новоград-Волинського, Луцького, Острозького, Ізяславського повітів. Лише у Новоград-Волинському повіті через евакуацію не працювало 12 фабрик і заводів³¹.

У червні 1915 р. м. Рожище та навколишні села захопило австрійське та німецьке військо – спалено суконні фабрики на Вовнянці, розібрано третину цегляних будинків, а цеглу використано для будівництва укріплень біля містечка. На місцевому цвинтарі австрійське командування розташувало спостережний пункт. 27 вересня 1915 р. об'єднані австрійські та німецькі частини вступили до Камінь-Каширського і взялися за встановлення нового порядку.

Жителі окупованих територій були залучені до відбудови зруйнованих адміністративних споруд, мостів і переправ; ремонту пошкоджених відступаючим російським військом комунікацій та шляхів сполучення; будівництва оборонних укріплень, дотів, офіцерських будинків. Окрім того, у місцевого населення було забрано коней, конфісковано домашню худобу. На вулицях населених пунктів з'явилися таблички німецькою мовою. Діловодство у волостях велося також переважно німецькою мовою.

Обіцяний для підкріплення головнокомандувачем Південно-Західного фронту генералу від кавалерії О. Брусилову ХХХІХ армійський корпус, який складався з ратників ополчення, у призначений час до Луцька не прибув. Його командир генерал С. Стельницький дарма очікував поповнення в місті. Зрештою 31 серпня він з кількома батальйонами та Оренбурзькою козакою дивізією залишив місто та почав відступати у напрямку Рівного. У цей же день австрійці зайняли м. Луцьк.

Австро-німецьке військо провело низку вдалих операцій проти російської армії на території Волинської губернії, що спричинило її відступ під Рівне. 1 вересня 1-ша австро-угорська армія почала наступ на Дубно, а 4-та – повела наступ на Рівне. Після захоплення Дубна командувач 1-ї армії генерал Данкль розгорнув наступ на Рівне.

Однак на той момент, командувач 8-ю армією вже зміг стабілізувати фронт.

Зміни, що відбулися на фронтах Першої світової війни у серпні-вересні 1915 р., наклали свій негативний відбиток на становище населення Західної Волині. Серед жителів прифронтових територій почала проводитися широкомасштабна пропаганда щодо знищення продуктів харчування і майна, щоби вони не дісталися ворогові. В окремих волостях знищення посівів, підпал своїх садиб, млинів, мостів набуло широкого розмаху. Місцеве, переважно сільське населення, залишало свої домівки і переїжджало в глиб Російської імперії, слідом за відступаючими частинами російської армії.

Ось лише кілька свідчень про тогочасні події, які мали місце на Волині в серпні 1915 р. Житель с. Воютин Торчинської волості Луцького повіту І. Удод, подаючи прохання на відшкодування збитків, зазначав: «На належній мені надільній землі, при с. Воютин Торчинської волості за наказом нашої військової влади в серпні 1915 р. знищені посіви»³². Селянин колонії Юзефіна Г. Тобер в своєму проханні про відшкодування збитків, поданому на ім'я волинського губернатора, вказував причини отримання цих збитків: «У серпні місяці 1915 року за розпорядженням військового керівництва все моє майно, що перебувало на батьківщині, знищено, і я сам виселений в с. Червоний Яр Стародворянської волості Самарського повіту і губернії»³³.

Швидкий відступ російської армії та оперативна передислокація частин 8-ї армії в районі Рівного дозволили призупинити наступ австрійського війська. Генерал від кавалерії О. Брусилов, розуміючи, що наявними у його розпорядженні силами стримувати довго наступ австрійців не вдасться, вимагав від головнокомандувача Південно-Західним фронтом генерал-ад'ютанта М. Іванова підкріплення.

Генерал від кавалерії О. Брусилов розробив план контратаки ворога із залученням особового складу ХХХ і ХХХІХ армійських корпусів, 7-ї кавалерійської дивізії та 4-ї Залізної стрілецької

²⁹ Держархів Волинської обл., ф. 416, оп. 1, спр. 90, арк. 21.

³⁰ Там само, ф. 85, оп. 1, спр. 6, арк. 110.

³¹ ЦДІАК, ф. 1262, оп. 1, спр. 217, арк. 66.

³² Держархів Волинської обл., ф. 202, оп. 1, спр. 45, арк. 1.

³³ Там само, ф. 202, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

дивізії. Кінцевою метою контрнаступу визначено перенесення фронту на лінію річок Стир та Іква і відвоювання населених пунктів Луцьк і Рожище³⁴.

23 вересня 1915 р. у результаті контрнаступу 4-ї Залізної стрілецької дивізії генерала А. Денікіна на кілька днів було звільнено Луцьк. Ранковій атаці передував нічний артобстріл, який провів командир дивізії. Під час боїв за Луцьк 4-та Залізна стрілецька дивізія взяла в полон 158 офіцерів та 9 773 солдати австрійської армії. При цьому й сама значно постраждала, втративши близько 40% від свого складу.

Вдало проведена російським військом операція по захопленню Луцька та навколишніх територій схвилювала командування ворожих армій. Після оперативної наради було вирішено провести флангову атаку російських частин. Німецькі війська, які надходили з боку Ковеля, склали реальну загрозу правому флангу 8-ї армії. Тому головнокомандувач Південно-Західного фронту генерал-ад'ютант М. Іванов наказав відвести війська 8-ї армії на лінію Берестяни – Олика – Млинів.

Однак ця тактична схема генерал-ад'ютанта М. Іванова не спрацювала, оскільки великі сухопутні та кавалерійські сили не можливо було таємно перекинути на Волинському Поліссі. Тому командувач 8-ї армії змушений був діяти за обставинами поточного моменту. Щоб не дати німцям вклинитися у свій правий фланг і відірвати його від 3-ї армії, яка на той час входила до складу Західного фронту, генерал від кавалерії О. Брусилов змушений був розтягти правий фронт армії до Колок і далі до Кухоцької Волі³⁵.

За таких умов генерал від кавалерії О. Брусилов зумів переконати головнокомандуючого Південно-Західним фронтом у необхідності підсилення своєї армії. Отримавши 2-гу стрілецьку дивізію, він сформував XL армійський корпус і поставив перед ним завдання відвоювати у ворога м. Чорторийськ та залізничну станцію. У результаті вдало спланованої операції 14-та

німецька піхотна дивізія, яка стояла на лівому березі р. Стир від Рафалівки до Чорторийська, була повністю розбита. Під час цих боїв значно постраждала місцевість і населення навколо Ковеля, Чорторийська, Колок, Маневич. Зокрема, багато зруйнованих господарств залишилося в селах Білин, Колодії, Вовчок, Городок, Яблунька, Череваха. Майже повністю згорів Чорторийськ.

У результаті осінньої операції 8-ї армії генерала О. Брусилова фронт пішов на зимівлю по лінії Кременець – Дитятичі – Дубно – Перешів – Хромяково – Богуславка – Куликовичі – Чорторийськ – Більська Воля – Локниця³⁶.

Період бойового затишшя, яке настало з листопада 1915 р., за задумом головнокомандувача Південно-Західним фронтом генерал-ад'ютанта М. Іванова слід було використати для ведення збройної боротьби в тилу ворога, щоб не дати йому закріпитися на окупованій території. Він пропонував організувати мобільні партизанські загони на основі особового складу кінних дивізій. Основною перешкодою швидких маневрених атак стали лінії оборони ворога, які суцільною хвилею тяглися по усьому фронту і заглиблювалися в тил на 10–30 км. Подолати таку перешкоду непоміченим видавалося надзвичайно складно. Доводилося використовувати за проводжати нечисленних, які залишилися після евакуації та бойових дій, місцевих селян. Вони проводили партизанів через примерзлі болота, ліси, водні артерії, надавали іншу допомогу.

Зразком ведення партизанської кавалерійської війни може слугувати досвід командира 1-ї бригади Першої Донської козацької дивізії генерал-майора П. Краснова, який з осені 1915 р. практикував малочисельні за кількістю, однак ефективні за результатом, кавалерійські рейди в тил супротивника. У ході осінніх боїв кавалеристи генерал-майора П. Краснова несподівано для ворога розпочали бойову операцію в глибокому тилу в районі Ковеля. Розгромивши німецький штаб, вони захопили оперативні плани, секретне листування, знані трофеї³⁷.

³⁴ Соловійов О. Бойові дії на Волині в роки Першої світової війни // Науковий вісник ВДУ. Історичні науки. – 1998. – № 1. – С. 46.

³⁵ Брусилов А.А. Мои воспоминания. – Изд. четвертое. – М.: Воениздат, 1946. – С. 166.

³⁶ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Львів: Ін-т українознавства НАН України, 2000. – С. 187.

³⁷ Брусиловський прорив на Волині: факти, цифри, дати, документи, матеріали, карти, телеграми, мемуари, фотографії, раритети / упоряд. І. Пасюка. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2006. – С. 29.

Тактика використання кавалерійських загонів в тилу ворога на Волинському Поліссі виявила низку недоліків. Насамперед, це неможливість використовувати кінні загопи на відкритій і заболоченій місцевості. При переході у піший напад необхідно було десь залишити коней та потурбуватися про їх сховок.

Останньою військовою операцією 1915 р. став грудневий наступ військових підрозділів Південно-Західного фронту в районі Дубна, який завершився невдало. Австро-німецькому командуванню не вдалося досягнути своєї стратегічної мети – вивести Російську імперію з війни і воювати лише на Західному фронті. Росії не вдалося перевести війну на Балкани та змінити ситуацію в Сербії на свою користь.

Восени 1915 р. почастишали випадки порушення армійської та бойової дисципліни, збільшилася кількість злочинів різних видів. У війська Південно-Західного фронту надходить розпорядження штабу головнокомандувача фронтом: «Для боротьби зі збільшеною злочинністю серед нижчих чинів армії, маючи на увазі умови військового часу Головнокомандувач визнав за необхідне дозволити військовим начальникам піддавати підлеглих йому нижчих чинів тілесним покаранням різками в дисциплі-

нарному порядку, надавши командирам полків право наказувати різками до 25 ударів, а командирам бригад – до 50 ударів»³⁸.

Разом з тим, стабілізація фронту та наступаюча зима спонукали австро-угорське і російське командування до створення суцільної лінії оборонних рубежів та фортифікаційних споруд по усій лінії протистояння. В залежності від стратегічної важливості та особливостей місцевості оборонні рубежі тягнулися на 5–9 км у глибину. Для їх спорудження були залучені місцеві жителі та використані матеріали цегляних і кам'яних будівель найближчих населених пунктів.

Можемо констатувати, що за два роки Першої світової війни на території Волинської губернії бойові дії розпочиналися двічі. В ході серпневого 1914 р. обстрілу прикордонних міст Російської імперії постраждали волинські міста – Володимир-Волинський, Радивилів, Дружкопіль, Волочиськ. Під час літньо-осінньої кампанії 1915 р. фронт безпосередньо встановився по території Волинської губернії. У західних волинських повітах йшли жорстокі, кровопролитні бої. Австро-Угорщиною були захоплені землі Луцького, Ковельського, Володимир-Волинського, частково Рівненського, Дубенського та Острозького повітів.

References

- Brusilov, A. (1946). *Moi vospominania*. Moskva: Voenizdat [in Russian].
- Demianiuk, O. Y. (2007). Zahidna Volyn: teatr bojovyh dij Pershoi svitovoi vijny. *Vijskovo-naukovyj visnyk – Military science bulletin*, 9, 49–62. [in Ukrainian].
- Demianiuk, O. Y. (2008). Persha svitova vijna na volynskomu Polissi. *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Starovyhivshchuna z glybyny stolit.* (28), 357–360. [in Ukrainian].
- Denysiuk, V. (2001). *Litopys Kamin-Kashyrshchyny: istoryko-kraeznavchyy narys*. Lytsk: Nadstyria [in Ukrainian].
- Gavryliuk, T. (2009). Persha svitova vijna na Dubensheni. *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Storinky voennoi istorii kraiu*, (30), 171–175. [in Ukrainian].
- Naumenko, A. (2009). Do istorii bojovyh dij na Volyni pid chas Pershoi svitovoi vijny. *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Storinky voennoi istorii kraiu*, (30), 160–161. [in Ukrainian].
- Pasiuk, I. (Comps.). (2006). *Brusilovskij proryv na Volyni: zhyfry, daty, dokumenty, materially, karny, telegramy, memuary, fotografii, rarytety*. Lytsk: Tverdnyia. [in Ukrainian].
- Pater, I. (2000). *Soiuz vyzvolennia Ukrainy: problemy dergavnosti i sobornosti*. Lviv: I-t ukrainoznavstva. [in Ukrainian].
- Selskohoziastvennyye hroniki Volynskoj gubernii*. Yanvar 1915. Zhytomyr: Rabotnik. [in Russian].
- Solovjov, O. (1998). Bojovi dij na Volyni v roki Pershoi svitovoi vijny. *Naukovyj visnyk VDU – Scientific bulletin VGU*, 1, 46–50. [in Ukrainian].
- Solovjov, O. M. (2000). Mista Volyni u vyri frontovogo hyttia Velykoi Evropejskoi vijny. *Naukovyj visnyk VDU – Scientific bulletin VGU*, 1, 112–117. [in Ukrainian].
- Vlodarchyk, A. (1967). Vtikachi (bihenzhi) z ridnyh osel v 1915 r. *Litopys Volyni – Wolyn Litopys*, 9, 53–59. [in Ukrainian].
- Volynskie eparhialnye vedomosti*. (1915). 7. [in Russian].
- Zabrovarnyj, B. & Bernadskyj, B. (2003). Okremi problemy suspilno-politychnoi sytuazhii na Volyni v roki Pershoi svitovoi vijny. *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Kovel i kovelchany*, (12), 304–306. [in Ukrainian].

³⁸ Держархів Рівненської обл., ф. 104, оп. 1, спр. 2, арк. 63.

Застосування на Волині хімічної зброї в роки Першої світової війни

У статті розглянуто маловивчену на сьогодні проблему використання хімічної зброї (снаряди, гранати, газу) на території західних повітів Волинської губернії під час Першої світової війни. Здійснено аналіз способів використання різновидів хімічної зброї на Східному фронті, порівняно з втратами на Західному фронті (Бельгія, Польща).

Ключові слова: Перша світова війна, Волинська губернія, хімічна зброя, Червищанський плацдарм, газова атака.

Gennadii Hylko

Application to the Volume of chemical weapon in the years of the First World War

The problem of using chemical weapons (shells, grenades, gases) in the territory of western districts of Volyn province during the First World War is considered in the article. Little-known gas facts are based on documents and local lore materials. Some fragments of artwork are used.

The analysis of ways of using chemical weapons on the Eastern Front, compared with losses on the Western Front (Belgium, Poland), was analyzed. The need to continue the study and study of this problem and to organize and preserve the memory of victims is indicated.

Key words: First World War, Volyn region, chemical weapons, Chervyshchanskyi place of arms, gas attack.

Як відомо, тема застосування хімічної зброї під час Першої світової війни залишається актуальною і в нашому сьогоденні. Адже наш тривожний час заповнений численними фактами тероризму з використанням всіх можливих негуманних методів. Навіть в першій чверті ХХІ століття знаними є випадки, коли використовувалася хімічна зброя, внаслідок чого гинули як військові, так і безвинне мирне населення. Тому в цілому маловідомі факти газових атак столітньої давності на Волині також повинні мати широке оприлюднення, як яскравий приклад використання проти людства заборонених міжнародними конвенціями засобів ведення війни. З різних причин історіографія цього питання щодо нашого краю залишається малодослідженою, практично не знайшла ця тематика в

узагальненому об'ємі і в матеріалах українських і волинських істориків. Okремо можна виділити факт застосування газової атаки німецькими військами 3 квітня 1917 р. на Червищанському плацдармі, описаний військовим істориком О. де-Лазарі¹. Досліджував цей епізод і волинський краєзнавець К. Борбич². Інші подібні випадки навіть обопільного використання супротивниками хімічної зброї залишаються маловідомими для дослідників історії Першої світової війни на Волині. Не внесли остаточної ясності в цю тематику місцеві краєзнавці на обласній конференції з історії Першої світової війни на Волині у 2016 р. та круглому столі присвяченому 100-літтю трагедії на Червищанському плацдармі³. Навіть у статтях, що стосувалися газових атак, які мали місце в нашому краї, ця

¹ Де-Лазарі О. Хімічна зброя на фронтах Світової війни 1914–1918 рр. Короткий історичний нарис / О. де-Лазарі. – М., 2008. – С. 92.

² Борбич К. Застосування хімічної зброї в роки Першої світової війни на території Камінь-Каширського району біля с. Тоболи / К. Борбич. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини. – Вип. 37. М-ли Всеукр. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 2010. – С. 72.

³ Гулько Г. Маловідома сторінка Першої світової війни на Волині. Червищанський плацдарм / Г. Гулько. // М-ли міжнар. наук. конф. «Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі» – смт Маневичі, 2016. – С. 67–77.

тема піднімалася локально і стосувалася лише подій на згаданому вище плацдармі, або ж її суто загальновідомих технічних аспектів⁴. Основною причиною цього є відсутність досліджень з цієї специфічної теми. Дійсно, як з'ясувалося під час підготовки цього матеріалу, конкретних фактів застосування газових атак під час бойових дій на Волині у ці роки виявлено недостатньо. Не претендуючи на однозначне і повне висвітлення цієї теми, в цьому дослідженні здійснена лише спроба відшукати та узагальнити розрізнені факти застосування хімічної зброї на території нашого краю. При цьому до уваги були взяті всі виявлені в процесі підготовки матеріалу конкретні випадки щодо території Волині, взяті з праць документального, мемуарного, краєзнавчого і художнього характеру.

Хоча суто загальновідомі теоретичні аспекти виникнення та розвитку хімічної зброї не є темою цього матеріалу, все ж варто наголосити, що перший факт застосування хімічної зброї німецькими військами зафіксований на Східному фронті ще в січні 1915 р. Щоправда, така неординарна для того часу подія мала місце ще досить далеко від Волині – під час бойових дій на території центральної Польщі біля с. Балішов. Німецьке командування випробувало тут одну з розробок свого земляка Фріца Габера, застосувавши розпилений з балонів газоподібний ксиллбромід⁵. Проте значного ефекту ця атака не принесла, так як частина випущеного на російські позиції газової хмари замерзла через сильний мороз. Проте згідно свідчень сучасників тих подій, все ж від неї постраждала значна кількість місцевих жителів, так як газова атака була здійснена біля населеного пункту. Водночас російське командування заявило про загибель майже 1000 військових, можливо, внаслідок відсутності будь-яких засобів захисту від газових атак. Цей факт газової атаки мав у той час значний резонанс як серед російських військових на бойових позиціях, так і серед місцевого поль-

ського та українського населення. Чутки про неї, ймовірно, залишили свій слід і в нашому краї, зокрема з розповіді старожила Дударя А.М., 1909 р. н. з с. Навіз Рожищенського району. За спогадами батька-фронтовика, він пам'ятає про застосування «під час царської війни германцями замороженого газу, який є небезпечним і через сто років». Як відомо, здійснення газових атак з балонних апаратів з подальшим плином війни не знайшло широкого застосування. Однією з головних причин був величезний об'єм застосованого газу абсолютно залежного від напрямку вітру. Зокрема, під час відомої газової атаки у квітні 1915 р. під Іпром (Бельгія) німецькими військами проти англійців з 5700 балонів було застосовано майже 180 тон хлору, проте не на всіх ділянках фронту газу виявилися ефективними.

Ще один відомий факт застосування хімічної зброї зафіксований в дослідженнях про військові дії на території Маневицького району волинським краєзнавцем П. Хомичем. Зокрема, розповідаючи про хід бойових дій поблизу с. Чорниж, він наводить приклад застосування хімічної зброї. Нібито біля цього глухого волинського села було здійснене перше застосування німецькими військами проти російських військ «снарядів з вбивчим елементом, яких за рішенням Віденської, а пізніше Женевської конвенцій використання було заборонено»⁶. Водночас він повідомляє і про три військові кладовища росіян та австро-угорців біля с. Чорниж, зокрема і про одне з них на околиці, де поховані жертви цієї газової атаки. Причиною таких значних обопільних втрат, як повідомляє автор, було те, що під час боїв у 1915 р. село тричі переходило з рук в руки⁷. Шкода, але з цих повідомлень неможливо точно встановити, коли ж відбувалася артилерійська газова атака. Адже, як відомо, бої за село тривали двічі – у жовтні 1915 та травні 1916 р. Не повідомляє він і про джерело, з якого стало відомо про газову атаку. Якщо ж вона відбулася восени 1915 р., це є дійсно один із перших відомих

⁴ Пасюк І. Використання хімічної зброї під час Першої світової війни на Волині / І. Пасюк, В. Карпюк // Міжнарод. наук. конф. «Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі». – Луцьк, 2016. – С. 144.

⁵ Руднев К. Ипрская трагедия / К. Руднев // Тайны прошлого. – 2015. – № 15. – С. 8.

⁶ Хомич П. Сліди Першої світової війни на Волинському Поліссі: пам'ятки бойових дій / П. Хомич. // Минувле і сучасне Волині та Полісся: Ковель та Ковельщина в історії України і Волині. – Вип. 50. М-ли Міжнарод. наук.-практ. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 2013. – С. 96–98.

⁷ Хомич П. Маневицький район через віки / П. Хомич. – Луцьк, 2013. – С. 389.

випадків застосування на території Волині хімічної зброї в Першу світову війну. У будь-якому випадку описаний факт потребує додаткового дослідження та уточнення. Інших випадків газових атак на території області у 1915 р. в дослідженій літературі не виявлено. Але це зовсім не означає, що їх на інших ділянках Південно-Західного фронту, зокрема, близьких до Волині, не було зовсім. Так, в бойовому полковому щоденнику знаменитого Волинського полку, оприлюдненого в 2000 р. в дослідженнях відомого краєзнавця В. Гаврилюка згадуються жорстокі бої 2 червня 1915 р. на околицях с. Ловче біля м. Рава-Руська. Під час бою німці застосували гази, внаслідок цього бою убито 245 та поранено 287 осіб⁸. Цілком вірогідно, що значна кількість загиблих стала можливою із-за раптового застосування ворогом газової атаки та відсутності належних засобів захисту від неї.

Наступні повідомлення про використання хімічної зброї, безпосередньо на території Волині, стосуються вже другої половини 1916 року. Зокрема, з документів вже згаданого Волинського лейб-гвардії полку відомо, що під час боїв біля с. Шельвів (нині Локачинського району) 3 серпня 1916 р. німці обстріляли позиції полку «...снарядами з задушливими газами. Багато офіцерів і нижніх чинів отруєні газами... Вбито 136, поранено 347...»⁹. Ще 1630 воїнів полк втратив під час наступальних дій у другій половині вересні 1916 р. Зрозуміло, такі великі втрати підрозділи полку несли і від артилерійських газових атак. Цілком вірогідним залишався і той факт, що засоби захисту від них не були достатньо надійними. Водночас показовим є ще одне повідомлення з документів згаданого полку. Зокрема, в бойовому полковому щоденнику від 25 вересня зазначено: «Протягом дня важка артилерія руйнувала німецькі окопи і робила в них проходи. О 22-й та 24-й годинах наша артилерія по 10 хвилин обстрілювала Шельвівський ліс хімічними снарядами»¹⁰. Це повідомлення підтверджує, що під час літніх боїв 1916 р. російські війська теж активно застосовували газові атаки. Як відомо з різних джерел, кровопролитні бої в цьому регіоні області три-

вали до початку листопада. Зрозуміло, що і втрати обох воюючих сторін у цей період були значними. Але парадоксальним є те, що в районі с. Шельвова невідомо жодних значних військових поховань тієї доби і тому пошукову роботу тут слід продовжити.

Вищезгадане повідомлення про активне використання російськими військовими хімічної зброї свідчить наступний документ. Так, волинський дослідник військової історії І. Пасюк в одному зі своїх матеріалів про Брусилівський прорив на Волині наводить зміст наказу командування Особливої армії про нагородження Георгіївськими хрестами 3-ї та 4-ї ступенів відповідно ефрейтора М.А. Волкова та зауряд-чиновника В.А. Радіонова з 8-ї хімічної команди. Показовими тут є згадки про те, що, зокрема, перший проявив «...мужність та хоробрість... в бою 29 серпня 1916 р. під сильним дійсним вогнем противника під час здійснення газової атаки на дільниці с.с. Зубильно – Затурці». Не менш цікавою є мотивація подвигу В.А. Радіонова, який «...26, 27 і 28 серпня 1916 р. керував роботами по підготовці окопів для проведення газової атаки на дільниці с.с. Зубильно – Затурці і, перебуваючи під сильним дійсним вогнем противника, ...відважно виконав даний йому наказ»¹¹. З цих наведених документів можна зробити висновки про маловідомий факт здійснення 29 серпня газової атаки російською армією під час кровопролитних боїв на території Локачинського району. При цьому, виходячи з вказаних у наказі типів робіт, виконаних ефрейтором та цивільним інженером, можна стверджувати про здійснення газової атаки із застосуванням апаратів балонного типу. А їх нагородження високими відзнаками свідчить про успішне застосування на цій дільниці фронту хімічної зброї. Будь-якого детального опису військових дій з використанням газових атак у цьому регіоні поки-що не виявлено. Знову ж у переліку військових кладовищ тієї доби тут жодного збереженого некрополя не значиться.

Про тривалі та кровопролитні бої в ряді регіонів області та використання газових атак у цей період згадують в історії окремих населених

⁸ Гаврилюк В. З історії Волинських полків / В. Гаврилюк. – Луцьк, 2000. – С. 113.

⁹ Там само. – С. 114.

¹⁰ Там само. – С. 115.

¹¹ Пасюк І. Брусилівський прорив на Волині / І. Пасюк. – Луцьк, 2006. – С. 49.

пунктів і місцеві краєзнавці. Зокрема, у матеріалі Л. Новосад та Р. Олексюк з с. Тристенів Рожищенського району повідомляється, що під час військових дій біля цього населеного пункту артилерійським вогнем була знищена навіть місцева церква, на дзвіниці якої був спостережний пункт російських військ. Згадують вони і факт, повідомлений їм місцевими старожилами, що під час боїв за один з пагорбів на східній околиці села «влітку 1916 р. німці застосували хімічну зброю». Ці ж краєзнавці повідомляють, що внаслідок військових дій тут загинули «два полки» російських вояків з 8-ї армії, і всі вони поховані у братській могилі «на околиці села»¹². Якщо зважити, що у с. Тристенів, за свідченнями місцевих краєзнавців, є велике військове поховання і воно не взяте на облік держави, то і в цьому випадку необхідні додаткові дослідження фахівців.

Майже аналогічну інформацію подають у своєму дослідженні краєзнавці О. Куденчук та В. Куденчук з с. Мильськ цього району. Вони розповідають, що бойові дії біля сіл Мильськ і Берегове тривали з червня 1916 до лютого 1918 р., під час яких артилерією також було зруйновано місцеву церкву. Особливо кровопролитним був бій 3 березня 1917 р., що закінчився поразкою російських військ. Головною причиною цього краєзнавці називають сильний вогонь артилерії та 13 (!) «газових хвиль», які й «отруїли російських солдат, протигазові маски яких могли витримати 2-3 газові хвилі»¹³. Шкода лише, що автори цього цікавого повідомлення не вказали джерело такої інформації та не повідомили про місця поховань жертв цієї газової атаки. Тому, як і в попередньому випадку тут слід провести додаткові вивчення фактів, вказаних місцевими краєзнавцями.

До джерел про заключний період боїв 1916 р. із застосуванням газових атак можна віднести також художню літературу та мемуари. Адже в

переважній більшості автори цих творів у 20-х – 30-х роках минулого століття самі були сучасниками або ж використовували спогади безпосередніх свідків тих подій, які пережили всі жахиття кровопролитних боїв та нищівних газових атак. Зокрема, цікаві факти про події у жовтні 1916 р. під час військових дій з використанням хімічної зброї наведені у другому томі роману М. Шолохова «Тихий Дон». Показовим тут є приведений зміст армійського наказу про факт застосування німецькими військами 3 жовтня 1916 р. «задушливих газів», від наслідків яких були «отруєні три батальйони 256-го полку», і німці зайняли «першу лінію наших окопів»¹⁴. Згадані в романі села «Великий та Малий Порек...», містечко Сокаль... неподалік від ріки Стохід...» можна легко ідентифікувати в нинішні населені пункти – села Великий і Малий Порек Ковельського та Соколів Рожищенського районів¹⁵. Автором роману також досить детально описані осіння волинська природа, переміщення «особливої козачої сотні» до лінії окопів, участь в атаках на німецькі позиції та величезні втрати російських військ під час локальної наступальної операції¹⁶. Особливо реалістично розповідається про вигляд невеликої ділянки окопів та бліндажів з сотнями загиблих «нижніх чинів» та «сорок сім офіцерів» від ворожих газів, кулеметів та гармат¹⁷. З розповіді про цей епізод в романі важко дійти до висновку про те, який же тип газової атаки (артилерійський чи наземний з балонів) застосували тут німці. Проте, вірогідно, що зважаючи на описані в тексті осінні дощі і вітри, це все ж був факт використання газів при допомозі артилерійських снарядів. Досить правдиво описано в романі й кровопролитні атаки та шістьнадцять ворожих газових хвиль на плацдармі «неподалік від села Свинюхи» (можливо с. Привітне на Локачинщині), що мали місце «в останніх числах

¹² Новосад Л. Історія села Тристенів / Л. Новосад, Р. Олексюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Рожище та рожищанці в історії Волині та України: проблеми волинезнавства. – Вип. 23. М-ли обл. наук.-практ. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 2007. – С. 163.

¹³ Куденчук О. Історія села Мильськ і Берегове / О. Куденчук, В. Куденчук. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Рожище та рожищанці в історії Волині та України: проблеми волинезнавства. – Вип. 23. М-ли обл. наук.-практ. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 2007. – С. 39.

¹⁴ Шолохов М. Тихий Дон / М. Шолохов. – М., 1975. – Т. 2. – С. 29–31.

¹⁵ Там само. – С. 24.

¹⁶ Там само. – С. 28.

¹⁷ Там само. – С. 31.

вересня» 1916 р. Тут за день боїв загинули «дев'ять з лишнім тисяч» військових царської армії¹⁸. Цілком можливо, що, описуючи ці події, автор роману мав на увазі бойові дії 8-ї армії російських військ, якому під час цих боїв підпорядковувалася й 12-а дивізія під командуванням майбутнього відомого державного діяча Фінляндії Г. Маннергейм¹⁹. Можливо, що окремі герої роману служили саме в цій військовій частині. Зрозуміло, що М. Шолохов з відомих причин у 1930-х роках не ризикнув згадувати в книзі генерала Маннергейма. Показово, що після того, як листопаді ситуація на фронті стабілізувалася і розпочалися переважно позиційні сутички, 12-а дивізія була передислокована на Румунський фронт. Цей історичний факт теж співпадає з військовим шляхом головного героя роману донського козака Григорія Мелехова, який служив у 12-му (!) козачому полку²⁰. Якщо узагальнити ці всі художньо подані епізоди військових дій тієї доби, то можна стверджувати, що в романі «Тихий Дон» розповідається про дійсні епізоди невдалих контрнаступів російських військ у жовтні 1916 р. південніше м. Ковель. Адже в цей період німецькі війська активно протидіяли намаганням російського командування утримати за собою Вітоніжський та інші плацдарми на лівому березі р. Стохід. Під час цих жорстоких боїв протягом серпня-жовтня 1916 р. обидві сторони активно використовували газові атаки різних типів і несли значні втрати. Географія згадуваних в романі М. Шолохова населених пунктів та дислокація військових частин може й не співпадати, але хронологія таких локальних битв у цілому відповідає тому періоду Першої світової війни на Волині.

Найбільш відомим фактом використання хімічної зброї на Волині є трагічні події 3 квітня 1917 р. на Червищанському плацдармі, що роз-

міщувався на території нинішніх сіл Оленине, Нові Червища, Тоболи Камінь-Каширського району. Як свідчать ряд досліджень цього питання, то внаслідок масованого наступу німецьких та австро-угорських військ з використанням газової атаки у цей день був ліквідований плацдарм, який російські підрозділи займали ще з липня 1916 р. При цьому загинули від 5 до 8 тис. і було полонено до 10 тис. вояків царської армії²¹. Якщо зважити на повідомлення ряду авторів щодо цієї трагедії, то кількість загиблих під час цих боїв стала можливою перш за все через газову атаку. Документальні свідчення однозначно стверджують про обстріл плацдарму німецькою артилерією саме хімічними снарядами²². Щоправда, в одному з своїх художніх романів, більше схожому на мемуари, відомий учасник Першої світової війни генерал П. Краснов, описуючи події на одному з плацдармів Волинського Полісся біля с. Лісище, повідомляє про використання тут газової хмари, випущеної з балонів²³. Зрозуміло, що він мав на увазі одне з сіл біля дійсного плацдарму, Нові Червища або Старе Червище, а такий тип газової атаки використав у романі для підсилення трагедії його захисників. А щодо опису ним реалістичних епізодів наслідків дії використаної союзниками хімічної зброї на плацдармі, то як свідка тих подій на Волині, звинуватити генерала П. Краснова у якихось перебільшеннях просто неможливо²⁴.

Показовим також є той факт, що від її наслідків на Червищанському плацдармі загинули більше вояків царської армії, ніж, зокрема, під час першого застосування німецькими військами хімічної зброї у квітні 1915 р. під Іпром (Бельгія). Тут, як відомо, загинули до 3 тисяч англійських вояків²⁵. Дещо меншими, до 1,5 тис. чоловік, були втрати росіян під Осівцем (нині

¹⁹Пасюк І. Брусиловський прорив на Волині / І. Пасюк. – Луцьк, 2006. – С. 49.

²⁰Шолохов М. Тихий Дон / М. Шолохов. – М., 1975. – Т. 2. – С. 46.

²¹Гулько Г. Маловідома сторінка Першої світової війни на Волині. Червищанський плацдарм / Г. Гулько // М-ли міжнар. наук. конф. «Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі» – смт Маневичі, 2016. – С. 67–77.

²²Борбич К. Застосування хімічної зброї в роки Першої світової війни на території Камінь-Каширського району біля с. Тоболи / К. Борбич. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини. – Вип. 37. М-ли Всеукр. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 2010. – С. 72.

²³Краснов П. От двоголавого орла к красному знамени / П. Краснов. – Екатеринбург, 1995. – С. 329.

²⁴Там само. – С.334.

²⁵Сушанский А. В бой идут одни «мертвецы» / А. Сушанский // Тайны прошлого. – 2013. – № 16. – С. 8.

Польща) під час аналогічної атаки німців у серпні того ж року²⁶. Але якщо німецькі атаки газоподібним хлором під Іпром та Осівцем у розпал війни відразу стали відомими світовій громадськості, то обстріл хімічними снарядами на Червищанському плацдармі на Волині з різних причин широкого оприлюднення не одержав. І головна причина цього, що ці події відбувалися в умовах наслідків Лютневої революції та поступового розвалу російської армії²⁷. Розповідати за такої ситуації про трагічну загибель та полонення протягом кількох годин 3 квітня 1917 р. майже 20 тис. військових тодішні засоби масової інформації Росії не ризикнули. З відомих причин не популяризувала цю трагедію преса союзників. Але громадськість Волині навіть тієї воєнної доби, коли діяла сувора цензура, все ж знала про цю жахливу трагедію. Про те, що втрати після газової атаки на Червищанському плацдармі були дуже значними, розповідав краєзнавцям, згадуючи спогади батька, учасника тих боїв, житель м. Ківерці М.М. Дацюк. За його словами, протягом кількох годин одного весняного дня, коли ворог застосував хімічну атаку на плацдармі, російські війська втратили дві піхотні дивізії²⁸.

Як вбачається, з наведених вище прикладів, під час бойових дій у 1916–1917 рр. на території Волині хімічні засоби обома воюючими сторонами в різних формах вже застосовувалися досить активно. Але відомо також, що наслідки використання хімічної зброї під час боїв біля згадуваних населених пунктів, все ж не мали таких трагічних наслідків, як біля сіл Оленине, Червище та Тоболи на Камінь-Каширщині.

Тут виникає питання, наскільки ж були забезпечені військові російської армії у ті роки засобами захисту від смертоносних дій газових атак. Факти свідчать, що на колишніх бойових

позиціях тієї доби знахідки фрагментів проти-газів не є рідкістю. Хоча, водночас, розповіді очевидців стверджують про значну недосконалість цих засобів хімічного захисту. Так, навіть найбільш досконалі російські протигази Зелінського-Куманта щільно не прилягали до обличчя, і тому солдати змушені були у випадку газової атаки терміново змочувати обличчя, а вже потім його одягати²⁹ [20, с. 177]. Крім цього є підстави вважати, що особовий склад російської армії на позиціях дещо провінційної ділянки фронту на глибокому Поліссі навряд чи був забезпечений навіть такими протигазами. Саме про такий стан справ розповідає в своєму романі-мемуарах і вже згадуваний генерал П. Краснов, який добре знав про складне становище у військах із засобами захисту від газових атак³⁰. Вірогідно, лише після Червищанської трагедії російське командування звернуло належну увагу на захист від ядучих газів. Зокрема, з публікацій відомим є факт про інтенсивні навчальні газові атаки у квітні 1917 р., що проводилися в «районі колонії Антонівка та села Затурці Ковельського повіту Волинської губернії»³¹. Як висновок, варто наголосити, що за час боїв на Волині з серпня 1915 по лютий 1918 р. могло загинути до 350 тис. військових австро-угорської, німецької та російської імператорських армій, серед яких, як відомо, були тисячі українців. Слід пам'ятати про загиблих від одного з найбільш негуманних видів зброї, винайденої людством, – хімічної, забороненої міжнародними конвенціями ще на рубежі XIX–XX століть. Цьому може посприяти створення Меморіального комплексу «Поліський некрополь Великої війни 1914–1918 рр.» про необхідність якого сьогодні наголошує група краєзнавців – дослідників військової історії.

²⁶ Там само. – С. 6.

²⁷ Дем'янюк О. Військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914–1921 роках / О. Дем'янюк. – Луцьк, 2011. – 318 с.

²⁸ Савич Р. Луцький (Брусилівський) прорив у документально-художній прозі та спогадах. /Р. Савич // М-ли та тези допов. і повідом. Міжнарод. наук.– теоретик. конф. – Луцьк, 1994. – С. 115–117.

²⁹ Середюк О. 46-й армійський корпус / О. Середюк // Сторінки воєнної історії Волині. Наук.зб. – Вип. 30. М-ли Всеукр. наук.-практ. краєзн. конф. – Луцьк, 2009. – С. 176–177.

³⁰ Краснов П. От двоглавого орла к красному знамени / П. Краснов. – Екатеринбург, 1995. – С. 330–335.

³¹ Пасюк І. Використання хімічної зброї під час Першої світової війни на Волині / І. Пасюк, В. Карпюк // Міжнарод. наук. конф. «Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі». – Луцьк, 2016. – С. 144.

References

- Borbych, K. (2010). Zastosuvannia chimichnoy zbroi v roki Pershoy svitovoy viyny ... Lutsk [in Ukrainian].
- Borbych, K. (2002). Persha svitova viyna: boy na Stohodi. Lutsk [in Ukrainian].
- Brusilov, O. (1943). Moi vospominania. Moskva [in Russian].
- Volyn na peredodni Pershoy svitovoy viyny (2013). Lutsk [in Ukrainian].
- Gavryluk, V. (2000) Z istoriy Volynskikh polkiv. Lutsk [in Ukrainian].
- Hylko, G. (2017). Biynia na Chervyschanskomu platsdarmi. Kamin'-Kashyrskiy [in Ukrainian].
- Hylko, G. I Yakumenko. (2016). I pochervoniv Stohid vid soldatskoy krovi. Kyiv [in Ukrainian].
- Hylko, G. (2016). Malovidoma storinka Pershoy svitovoy viyny na Volyni. Chervyschanskiy platsdarm. Lutsk [in Ukrainian].
- De-Lazari, O. (2008). Chimichna zbroia na frontah Svitovoy viyny 1914–1918. Moskva [in Russian].
- Demianiuk O. (2011). Viyskovo-politychni aspekty rozvytku Volynskoi guberniyi u 1914 – 1921. Lutsk [in Ukrainian].
- Yerofeev, V. (2014). Celovecheskiy material dlia chimicheskoy voyny. Moskva [in Russian].
- Kosmina, M. (2014). Yak Toboly dvi viyny perezily. Lutsk [in Ukrainian].
- Krasnov, P. (1995). Ot dvoglavogo orla k krasnomu znameni. Yakaterinburg [in Russian].
- Kudenchuk, O. Kudenchuk, V. (2007). Istoria sela Mylsk i Beregovy. Lutsk [in Ukrainian].
- Novosad, L. (2007). Istoria sela Trysten'. Lutsk [in Ukrainian].
- Pas', Ni Borbych, K. Pro stan obyektiv kulturnoi spadshchyny na terytorii Tobolivskoi silskoi rady ta okolyts. Lutsk [in Ukrainian].
- Pasiuk, I. (2006). Brusilovskiy proryv na Volyni. Lutsk [in Ukrainian].
- Pasiuk, I i Karpiuk, V. (2016). Vykorystania chimichnoi zbroi pid chas Pershoy svitovoy viyny na Volyni. Lutsk [in Ukrainian].
- Rudniev, K. (2015). Iprskaia tragediia. Moskva [in Russian].
- Savych, R. (1994) C. Lutskiy (Brusilovskiy) proryv u chudozny i dokumentalnyi prozi ta spogadah. Lutsk [in Ukrainian].
- Serediuk, O. (2009). 46 armyiskiy korpus. Lutsk [in Ukrainian].
- Sushanskiy, A. (2013). V boy idut odni mertvetsy. Moskva [in Russian].
- Homych, P. Manevytskyi raion cherez viky. Lutsk [in Ukrainian].
- Homych, P. (2013). Raion dyi Pivdenno-Zahidnogo frontu na Kovel'skomu napriamku u Pershu svitovu viynu. Lutsk [in Ukrainian].
- Homych, P. (2013). Slidy Pershoy svitovoy viyny na Volyni. [in Ukrainian].
- Sholohov, M. Tihyi Don (1975). Moskva [in Russian].

Мобілізації військовозобов'язаних під час Першої світової війни (за матеріалами Полтавської губернії)

У статті розглянуто механізм проведення мобілізаційних заходів у 1914-1917 рр. на території Полтавської губернії, визначено їх законодавчу базу. Проаналізовано статистичні показники призовів новобранців у регіоні. Особливу увагу приділено дослідженню ставлення населення Полтавщини до мобілізаційних заходів періоду Першої світової війни.

Ключові слова: Полтавська губернія, Перша світова війна, мобілізація, новобранці, запасні чини, ратники ополчення.

Viktor Sarancha

Mobilization of the persons liable for military service during the First World War (on materials of the Poltava province)

During the last decade, scientists have intensified the study of various aspects of the history of the First World War, both at the global and regional levels. At the same time, the mobilization of the male population of the Ukrainian provinces of the Russian Empire in 1914-1917, the mechanism of their conduct, quantitative indicators, the impact on the provincial society, etc., are not often the subject of historical studies.

In most of the works of historians, the mobilization measures of the First World War are considered only as the main factor disrupting the economic life of the country. Among regional studies of recent years the only example of Bessarabia province mobilization is examined in details, and the same investigations based on the materials of the provinces of Naddniprianska Ukraine were not conducted. It determines the relevance of this work.

In the article the mechanism of carrying mobilization measures out in 1914-1917 on the territory of the Poltava province is considered, their legislative base is determined. The statistical indicators of rewards recruits in the region are analyzed. Particular attention is paid to the study of the attitude of the population of Poltava region to the mobilization measures during the period of the First World War.

Key words: Poltava province, World War I, mobilization, recruits, spare ranks, militia militiamen.

Суспільно-політичні події у світі на початку ХХІ ст. дають підстави говорити про наявність загрози виникнення нової глобальної війни. Отже, науковий аналіз воєнної проблематики може стати підґрунтям для набуття важливого історичного досвіду. Протягом останнього десятиліття вітчизняні вчені активізували дослідження різноманітних аспектів історії Першої світової війни, як на глобальному, так і на регіональних рівнях. У той же час мобілізації чоловічого населення українських губерній Російської імперії у 1914-1917 рр. механізм їх проведення, кількісні показники, вплив на

провінційне суспільство тощо не часто стають об'єктом історичних студій.

У більшості робіт вітчизняних істориків мобілізаційні заходи Першої світової війни розглядаються лише як основний чинник, що дезорганізував економічне життя країни. Так, у монографії О.П. Реєнта і О.В. Сердюка¹ наводяться загальноімперські дані щодо кількості мобілізованих і таблиця коефіцієнтів, які говорять про зменшення чоловічої робочої сили в сільському господарстві українських губерній. Варто відмітити, що у фундаментальній двотомній праці «Велика війна 1914-1918 рр. і

¹ Реєнт О. П. Перша світова війна і Україна / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк. – К.: Генеза, 2004. – С. 156–158.

Україна»² відсутні окремі нариси, присвячені проведенню мобілізаційних заходів в українських губерніях Російської імперії.

Серед регіональних досліджень останніх років можна виділити статтю Т.А. Клименко³, у якій на основі архівних матеріалів розглянуто деякі аспекти мобілізаційних заходів на Черкащині, участь населення краю у Першій світовій війні та її вплив на повсякденне життя. Проведення мобілізацій чоловічого населення Бессарабської губернії детально розглянуто у дисертації І.Є. Татарінова⁴, яку захищено за спеціальністю 07.00.02 «Всесвітня історія». Подібних досліджень за матеріалами губерній Наддніпрянської України не проводилося, що зумовлює актуальність даної статті.

Метою роботи є висвітлення механізму здійснення мобілізаційних заходів у 1914–1917 рр. на території Полтавської губернії, аналіз їх кількісних показників, а також ставлення до мобілізацій населення регіону.

На початку ХХ ст. збройні сили Російської імперії склалися із регулярного війська і державного ополчення. Державне ополчення скликалося лише під час війни і поділялося на два розряди. Другий розряд призначався виключно для формування спеціалізованих ополченських частин, які використовувалися для охорони тилу і в якості робочої сили, тоді як ратники першого розряду могли спрямовуватися і на поповнення бойових підрозділів⁵.

Напередодні Великої війни термін дійсної військової служби у піхоті й артилерії (окрім кінної) дорівнював три роки, у інших сухопутних військах – чотири роки, на флоті – п'ять років, після проходження якої особа зараховувалася до

запасу. Термін перебування у запасі для піхотинців і артилеристів складав 15 років, для інших сухопутних військ – 13 років, для моряків – п'ять років. Особи, термін перебування у запасі яких закінчувався, перераховувалися до ополчення I розряду, у якому вони знаходилися до досягнення 43-річного віку⁶.

За задумом законодавців, пільги за сімейним станом щодо виконання військової повинності мали захистити дрібні сільські родини від втрати єдиного працівника. Тому єдиний син у батьків або єдиний працездатний син чи онук при непрацездатних батьках отримував пільгу I розряду, під час призову зараховувався до ополчення II розряду і звільнявся від проходження дійсної служби. Щорічно цією пільгою користувалося близько 24% призовників православного віросповідання, але її дія не поширювалася на юдейське населення⁷.

Окрім того, щорічно до ополчення I розряду зараховувалися близько 25 % осіб з пільгами за сімейним станом II і III розряду і призовники за номером жереба. У той же час до II розряду ополчення записували осіб, визнаних за станом здоров'я придатними до нестройової служби у військовий час⁸.

Остання перед Великою війною передислокація збройних сил на Полтавщині відбулася у 1906 р. Її наслідком стало розташування усіх військових частин на території губернії у межах двох гарнізонів – Полтавського і Кременчуцького. Напередодні війни у губернському центрі дислокувалися штаб і перша бригада 9 піхотної дивізії (далі – ПД) у складі 33 Севського і 34 Слеського піхотних полків, 9 артилерійська бригада, місцева бригада і конвойна команда⁹.

² Велика війна 1914-1918 рр. і Україна / Інститут історії України НАН України. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2013. – 784 с.

³ Черкащина в роки Першої світової війни / Т. А. Клименко // Архіви України. – 2014. – № 4–5. – С. 5–23.

⁴ Татарінов І. Є. Мобілізація людських та матеріальних ресурсів Бессарабської губернії під час Першої світової війни: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / І. Є. Татарінов. – Ізмаїл, 2016. – 238 с.

⁵ Устав о воинской повинности. – М.: Типография п/ф «Ломоносов», 1914. – С. 23, 442, 443.

⁶ Там само. – С. 32, 33.

⁷ Головин Н.Н. Россия в Первой мировой войне / Н. Головин. – М.: Вече, 2006. – С. 40.

⁸ Устав о воинской повинности. – М.: Типография п/ф «Ломоносов», 1914. – С. 443.

⁹ Памятная книжка Полтавской губернии на 1914 год. – Полтава: Типография Губернского правления, 1914. – С. 21–24.

Незважаючи на те, що територіально Кременчуцький гарнізон входив до КВО, окремі його установи підпорядковувалася командуванню Одеського військового округу (далі – ОдВО). На початку 1914 р. до Кременчуцького гарнізону входили друга бригада 9 ПД (35 Брянський і 36 Орловський піхотні полки), місцева артилерійська команда, артилерійський склад ОдВО, інтендантський речовий склад ОдВО, військовий млин, Одесько-Кременчуцький продовольчий магазин ОдВО і конвойна команда¹⁰.

Організація і проведення мобілізаційних заходів здійснювалися установами, підпорядкованими Міністерству внутрішніх справ (далі – МВС) і Військовому міністерству на центральному і місцевому рівнях. Так, на центральному рівні мобілізація запасних чинів і ратників ополчення покладалася на мобілізаційний відділ Головного Управління Генштабу і штаби військових округів, а призови новобранців – на Управління з військової повинності МВС. Проведення відповідних заходів на Полтавщині покладалося на Управління Полтавської місцевої бригади і повітових військових начальників; губернське і повітове з військової повинності присутствія (далі – ВПП)¹¹.

Негативний досвід російсько-японської війни і економічна доцільність змусила імператорський уряд у 1910 р. відмовитися від екстериторіального принципу комплектування армії та від резервних військових частин. За новими мобілізаційними планами частини другої черги формувалися за рахунок призваних запасних і «прихованого кадру» – 19 офіцерів, військового чиновника, 262 солдатів і унтер-офіцерів, які несли службу у першочергових частинах.

Зміна дислокації частин 9 піхотної дивізії після російсько-японської війни викликала необхідність переробки полкових мобілізаційних планів. Цією кропіткою роботою протягом 1907 р. займався поручик 36 Орловського полку Рудольф Бангерскіс¹², Міністр оборони Латвії у 1926–1928 рр.

Останнім днем «довгого ХІХ століття» стало 14 липня 1914 р., а вже за добу Австро-Угорщина оголошує війну Сербії, таким чином розпочався відлік нової епохи. Реакція офіційного Санкт-Петербурга була миттєвою – 16 липня 1914 р. Микола II підписує указ «Про приведення до військового стану частини армії і флоту». Протягом наступних п'яти днів імператор видає укази «Про призов нижніх чинів запасу армії і флоту в губерніях, областях і повітах Європейської і Азіатської Росії» (18.07.1914 р.) і «Про призов на дійсну службу ратників І-го розряду в деяких місцевостях імперії» (21.07.1914 р.). Дія цих указів поширювалася на більшість українських земель у складі Російської імперії, у тому числі на усі повіти Полтавської губернії¹³.

Першим днем загальної мобілізації у Російській імперії стало 18 липня 1914 р. Загалом по імперії ставлення до мобілізаційних заходів носило достатньо суперечливий характер. За офіційними даними під час липневої загальної мобілізації до управлінь військових начальників з'явилося 96% запасних, що на 15% перевищило заплановану кількість. У цей період до збройних сил Російської імперії мобілізували 3 115 000 осіб у віці від 25 до 39 років¹⁴.

У той же час у деяких великоросійських і українських губерніях відбулися заворушення серед мобілізованих і виступи робітників і селян, які радянськими істориками трактувалися як однозначно антивоєнні¹⁵.

¹⁰ Там само. – С. 222–225.

¹¹ Устав о воинской повинности. – М.: Типография п/ф «Ломоносов», 1914. – С. 175–207.

¹² *Bangerskis R.* Mana mūža atmiņas 1. grām. / R. Bangerskis. – Kopenhāgena: «Imanta», 1958. – P. 232, 233, 234.

¹³ *Авербах О.И.* Законодательные акты вызванные войною 1914–1916 гг.: законы, манифесты, рескрипты, указы, положения Совета Министров, военного и адмиралтейств-советов: распоряжения и постановления министров и др. Т.1. Издание 2-е / О. И. Авербах. – Пг.: Труд, 1916 – С. 40–42.

¹⁴ Россия в мировой войне 1914–1918 (в цифрах). – М.: Центральное статистическое управление, 1925. – С. 17.

¹⁵ *Кошик О.К.* Антивоєнні виступи робітників і селян України на початку Першої світової війни / О. К. Кошик // Український історичний журнал. – 1959. – № 3. – С. 63–65.

Неупереджений аналіз джерел дає можливість стверджувати, що більшість подібних виступів пов'язані з погромами винних крамниць, зачинених місцевою владою на час мобілізації, а страйки у містах мали переважно економічний характер. Часто ініціаторами погромів були запасні чини, які пам'ятали мобілізації 1904 р., під час яких вживання алкоголю вважалося складовою ритуалу проводів вояка на російсько-японську війну.

На українських землях сутички робітників з поліцією відбулися у Харкові, промислових центрах Катеринославщини, на Донбасі. На Волині, Поділлі, Київщині, Харківщині і Катеринославщині спостерігалися заворушення серед селян і мобілізованих, які інколи супроводжувалися протистоянням з поліцією і військами. У Полтавській губернії у цей період офіційно зафіксовано лише окремі факти антивоєнних висловлювань у селі Соколовій Балці Костянтиноградського повіту і на хуторі Півні на Миргородщині¹⁶.

За рахунок мобілізованих збільшувався штатний склад першочергових військових частин, зокрема, піхотного полка з 1 873 до 3 267 осіб і формувалися дивізії другої черги. За мобілізаційним розписом 1910 р. мобілізовані у липні 1914 р. мешканці Полтавщини потрапляли до військових частин армій Південно-Західного фронту (далі – ПЗФ). На базі «полтавської» 9 ПД сформували 60 ПД у складі 237 Гайворонського, 238 Ветлузького, 239 Костянтиноградського і 240 Ваврського піхотних полків і 60 артилерійської бригади. Значна кількість мобілізованих полтавців потрапила до цих дивізій X армійського корпусу (далі – АК), який на початку війни входив до 3-ї армії ПЗФ¹⁷.

Серед інших військових з'єднань, у яких несли службу на початку війни мобілізовані на Полтавщині вояки, варто виділити: IX АК, XI АК

(41 Селенгінський, 42 Якутський, 43 Охотський і 44 Камчатський піхотні полки), XXI АК (129 Бессарабський, 130 Херсонський, 131 Тираспольський, 132 Бендерський піхотні полки) 3 армії ПЗФ; Гренадерський і XIV АК 4 армії ПЗФ; XXV АК (277 Переяславський, 278 Кромський, 279 Лохвицький, 280 Сурський піхотні полки) 5 армії ПЗФ; XVI, XVIII, XII і XXIV АК 8 армії ПЗФ¹⁸.

Майже одночасно із мобілізацією запасних, 22.07.1914 р. розпочалися призови ратників ополчення I розряду, за підсумками яких у Росії призвали 800 000 осіб. З мобілізованих у губернії ратників протягом війни сформували 420, 421, 429, 430, 435, 436, 664 і 680 Полтавські дружини державного ополчення і робочі роти. У 1915 р. частину штату 430 Полтавської пішої дружини державного ополчення спрямували на формування 451 піхотного Пирятинського полку 113-ї піхотної дивізії (3-я черга)¹⁹.

З початку липня 1914 р. на Полтавщині вимальовуються негативні тенденції щодо організації мобілізаційних заходів. Наслідком формального ставлення до обліку військовозобов'язаних стало спотворення даних щодо мобілізаційних ресурсів регіону. Окрім того, дії окремих повітових ВПП під час призову носили ознаки некомпетентності та заангажованості, що у підсумку призвело до фактичного невиконання плану призову ратників.

На відповідному рівні провели призов у Полтавському повіті, де з 2 276 ратників I розряду мобілізували 954 особи, визнано непридатними до служби – 170 осіб (7,5%), відправлено до дому за непотрібністю – 1 152 особи (50,6%)²⁰. Під час липневих мобілізацій 1914 р. з Прилуцького повіту призвано близько 6 000 осіб, з Лохвицького повіту – 2 986 запасних і ратників.

У той же час у Лубнах з 594 ратників забракували 587 осіб (98,8%), у Пирятині – з 760

¹⁶ Там само. – С. 68.

¹⁷ Звегинцев В.В. Русская армия, 1914 г.: подробная дислокация: формирования, 1914-1917: регалии и отличия / В.В. Звегинцев. – Париж, 1959. – С. 12.

¹⁸ Державний архів Полтавської області (далі – Держархів Полтавської обл.), ф. 977, оп. 1, спр. 48, арк. 5–843.

¹⁹ Звегинцев В.В. Русская армия, 1914 г.: подробная дислокация: формирования, 1914-1917: регалии и отличия / В.В. Звегинцев. – Париж, 1959. – С. 48.

²⁰ Держархів Полтавської обл., ф. 977, оп. 1, спр. 51, арк. 31.

оглянутих осіб непридатними до служби визнали більше 600 ратників (79 %). Подібна ж ситуація склалася у Гадяцькому, Зіньківському, Золотоніському, Переяславському, Роменському і Хорольському повітах. Військове керівництво губернії пов'язало високий відсоток непридатних до служби осіб з низькою кваліфікацією призовних комісій і бажанням частки населення ухилитися від призову. 28 липня 1914 р. до губерньського ВПП викликали на повторний огляд 13 ратників і запасних, а протягом серпня-вересня 1914 р. ще близько 100 осіб з різних повітів Полтавщини²¹.

На початку серпня спеціальна комісія на чолі з віце-губернатором Я. Гололобовим здійснила повторні огляди ратників ополчення у Лубенському і Пирятинському повітах. 13 серпня 1914 р. у Лубнах оглянуто 596 ратників, з яких визнали придатними до військової служби 214 осіб, непридатними – 302 особи (50,6%), не з'явилося на комісію – 80 осіб. На повторний огляд у Пирятині з'явилося 897 ратників, з яких призовано на службу – 357 осіб, визнано непридатними – 454 осіб (50,6%), не з'явилося – 86 осіб²².

Комплектування Російської імператорської армії і флоту рядовим складом у мирний час відбувалося за рахунок щорічних призовів новобранців. Статут про військову повинність (далі – СпВП) встановлював терміни призовної кампанії і вік новобранців, але його стаття 14 визначала можливість під час війни проведення призову новобранців раніше термінів, означених для мирного часу²³.

Дії повітових ВПП щодо призову регламентувалися СпВП, а оперативне керівництво здійснювалося через директиви Управління у справах військової повинності МВС і губернатора. До початку березня повітові ВПП і волосні правління готували приватні призовні списки, які ви-

вішувалися на два тижні у приміщеннях присутствій для ознайомлення і виправлення ймовірних помилок.

Приватні призовні списки були підставою для складання загальних дільничних призовних списків, які до кінця квітня передавалися Полтавському губерньському ВПП. Окрім них повітові присутствія передавали додаткові призовні списки. До списку А вносилися особи, які у свій час ухилялися від приписки і призову, тому позбавляються права на кидання жеребу, а у списку Б перелічувалися призовники, що втратили право на відстрочку²⁴.

Задля уникнення позаштатних ситуацій МВС заборонило продаж алкогольних напоїв на маршрутах прямування новобранців 1914 р. до місця служби. У низці циркулярів МВС до Полтавського губерньського ВПП особлива увага приділялася координації дій повітових присутствій з поліцейськими установами щодо розшуку осіб, які ухиляються від призову. Категорично заборонялося засвідчення дипломатичними службами підписів лікарів-іноземців на довідках про стан здоров'я призовників і приймання подібних документів призовними комісіями²⁵.

У ставленні до осіб юдейського віросповідання військове законодавство і підзаконні акти носили яскраво виражений дискримінаційний характер. Юдеї не мали права скористатися пільгою I розряду за сімейним станом, а за неявку до призовної дільниці сім'я новобранця мала сплатити штраф у розмірі 300 крб. Військові присутствія вимагали від призовників-юдеїв документів, що засвідчують особу виключно з фотокарткою і сургучевою печаткою²⁶. Лише з початком війни євреїв-лікарів, «за умови повної впевненості у їх сумлінності», стали допускати до огляду новобранців-неюдеїв²⁷.

З середини вересня місцеві установи розпочали активну підготовку до призовної кампанії

²¹ Там само, спр. 47, арк. 521, 521 зв.

²² Там само, арк. 522, 523.

²³ Устав о воинской повинности. – М.: Типография п/ф «Ломоносов», 1914. – С. 30.

²⁴ Там само. – С. 290–333.

²⁵ Держархів Полтавської обл., ф. 977, оп. 1, спр. 45, арк. 24, 28, 71, 76 зв.

²⁶ Там само, арк. 75.

²⁷ Там само, арк. 251, 523.

1914 р. Під час липневих мобілізацій у Кременчуці відкрилося друге повітове ВПП, розсилалися повістки новобранцям і попередження про наслідки ухилення від служби для юдеїв. В умовах військового часу вносяться зміни до СпВП щодо організації призову новобранців у 1914 р.: відмінюються кидання жеребу і відстрочки студентам, які навчаються за кордоном, визначаються нові умови проходження служби вчителями, однорічниками тощо. Остаточний термін зарахування на військову службу переносився з 15 лютого 1915 р. на 1 квітня 1915 р.²⁸

Остаточне рішення щодо придатності особи до військової служби приймалося на підставі медичного огляду. У своїй роботі призовні комісії керувалися, зокрема «Переліком хвороб і тілесних вад...». Наявність хвороби, віднесеної до літери А «Переліку», звільняло від військової служби, а за літерою Б призовник міг призначатися на нестройові посади. Новобранці, зріст яких був нижче 153,4 см, звільнялися від призову на військову службу. Варто відмітити, що середній зріст призовників Полтавської губернії у 1912 р. сягав 169,7 см, тоді як відповідний загальноімперський показник становив 167,3 см²⁹.

Під час призовної кампанії 1914 р. на Полтавщині оглянули 30 119 осіб, або 83,5% від загальної кількості молодих людей, внесених до призовних списків. Придатними до військової служби визнали 20 786 осіб (69,01%), отримали відстрочки у зв'язку з хворобами – 4 110 осіб (12,5%), визнано непридатними до служби – 3 515 осіб (11,7%). Усього по Російській імперії у черговий призов 1914 р. прийнято на службу 700 000 осіб, частка Полтавської губернії склала 2,91%^{30,31}.

У цей період огляд пройшли 1 555 новобранців-юдеїв, на 5,71% більше ніж їх було вне-

сено до призовних списків. За підсумками огляду визнано непридатними до військової служби 234 особи (15,05%), отримало відстрочки у зв'язку з хворобами – 24,12%, а частка юдеїв у контингенті призваних до армії склала 3,03%, що майже відповідає їх частці серед населення Полтавщини.

Починаючи з призовної кампанії 1914 р., мобілізації новобранців набули перманентного характеру. 24 жовтня 1914 р. у Кременчуці відбувся черговий призов, тоді як у цей же день у губернському ВПП розпочався повторний огляд новобранців, визнаних непридатними до військової служби після прибуття на збірні пункти. Внаслідок додаткових дій губернського і повітових присутствій у жовтні-грудні 1914 р. до війська спрямували 869 осіб. Більше 40% новобранців після проходження повторного огляду при губернському ВПП визнали придатними до військової служби, а 82 скарги батьків призовників на суб'єктивно проведений медичний огляд відхилили³².

Відлуння столичного загальноімперського патріотизму знайшло відгомін і серед молоді Полтавщини. У перші місяці війни він охоплює інтелігентські кола: вчителів, студентів, учнів старших класів гімназій і реальних училищ. Під час липневих мобілізацій 40 молодих людей з Кременчука виявили бажання піти на фронт добровольцями. У цей період кременчужанин-еврей Фрейденберг, студент університету міста Львєж, з початком війни добровільно вступив до бельгійської армії і в одному з боїв отримав поранення у голову³³.

Учитель-доброволець з Кременчуцького Олександрівського реального училища М. Петровський відзначився в бою 10.11.08.1914 р. під Новою Олександрією³⁴. У той же час учень

²⁸ *Авербах О.И.* Законодательные акты вызванные войною 1914–1916 гг.: законы, манифесты, рескрипты, указы, положения Совета Министров, военного и адмиралтейств-советов: распоряжения и постановления министров и др. Т.1. Издание 2-е / О. И. Авербах. – Пг.: Труд, 1916 – С. 266–270.

²⁹ Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918-19 рр. – Полтава: Друкарня Т-ва Печатного діла, 1919. – С. 19.

³⁰ Держархів Полтавської обл., ф. 977, оп. 1, спр. 50, арк. 174–177 зв., 220 зв., 221.

³¹ Головин Н.Н. Россия в Первой мировой войне / Н. Головин. – М.: Вече, 2006. – С. 94.

³² Держархів Полтавської обл., ф. 977, оп. 1, спр. 47, арк. 713–1096 зв.

³³ «Приднепровский голос». – Кременчуг. №№ 674, 732, 1914 г.

³⁴ Там само. – № 737, 1914 г.

VI класу цього ж навчального закладу А. Хрисопуло добровільно вступив до Кавказької армії, брав участь у боях за Саракмиш, отримав поранення у голову і з відмороженими ногами був доставлений до шпиталю у м. Єйськ³⁵.

Під час призовів новобранців у 1914–1915 рр. спостерігалось зростання кількості бажаючих вступити на військову службу на правах «охотника» (добровільно): з 1% від загальної кількості мобілізованих у 1914 р. до 1,5% у достроковий призов 1916 р. Слід зазначити, що вступ до війська на добровільних засадах під час Великої війни у Полтавській губернії мав чітко виражений регіональний характер. Найвищі абсолютні і відносні (кількість охотників на 1 000 населення) показники щодо волонтерства спостерігалися у Хорольському (0,30%), Миргородському (0,27%), Кобеляцькому (0,20%) і Зіньківському (0,19%) повітах – регіонах з найбільшою концентрацією козацького населення^{36, 37, 38}.

У цей же період зменшується кількість осіб, що бажали вступити до лав армії на правах однорічника – з 87 осіб у 1914 р. до семи осіб у призов 1916 р. Скористатися цим правом могли особи з вищою або середньою освітою, бажаючі вступити на військову службу рядовим, з правом складання іспиту на офіцерський чин. Спрощене отримання офіцерського чину однорічнику давало трьохмісячне навчання у школі прапорщиків, які масово відкривалися під час Великої війни.

Дія указу Миколи II «Про поповнення деяких частин Державного ополчення і запасного війська» від 17.09.1914 р. не розповсюджувалася на Полтавщину, де цей контингент мобілізували у липні місяці. Натомість задля уникнення критичної ситуації під час наступного призову губернатор у циркулярі від 31.10.1914 р. вимагав від повітових ВПП надати звіти щодо кількості ратників I розряду, які не проходили військову службу (класи 1907–1913 рр.)³⁹.

Відповідно до імператорських указів від 07.11.1914 р. і 24.12.1914 р. «Про призов ратників ополчення I розряду» в губернії мобілізували осіб, зарахованих до I розряду ополчення у 1903–1913 рр. (вік 22–26 років) і 1902–1914 рр. (22–34 роки). Проведений на початку листопада попередній облік дав можливість внести корективи щодо складу цього контингенту. Зокрема, 24 листопада 1914 р. у Кременчуці призивалися ратники I розряду класу 1907–1911 рр. і добровольці, а 02.01.1915 р. – клас 1902–1906 рр. Всього під час мобілізацій 12.11.1914 р., 20.11.1914 р. і 02.01.1915 р. в Російській імперії призвали 680 000 осіб.

Підготовчі дії щодо дострокового призову у 1915 р. регламентувалися циркуляром МВС від 19.09.1914 р. Відповідно до нього губернатор О. Баггвут зобов'язав підготувати до 01.11.1914 р. метричні виписи на новобранців 1915 р. і передати їх до волосних управлінь і повітових ВПП до 15.12.1914 р.⁴⁰

Іменним височайшим указом від 24.12.1914 р. «Про проведення у 1915 році позачергового призову новобранців» визначалися терміни призову: з 15.01.1915 р. до 15.02.1915 р. і остаточна дата зарахування на службу – 01.11.1915 р. Під дію указу підпадали молоді люди 1894 р. народження, та особи які втратили право на відстрочку від призову. Зберігалися пільги I розряду за сімейним станом, відстрочки учням, студентам і робітникам підприємств, що працюють на оборону.

У достроковий призов 1915 р. на Полтавщині оглянули 26 679 осіб – 75,5% від загальної кількості призовників, зараховано на службу – 16 999 осіб (63,7%), визнано непридатними – 2 964 особи (28,05%), отримали відстрочки у зв'язку з хворобою – 4 772 особи (16,4%). Серед призовників-юдеїв оглянуто 96,8% від числа зі списків, відстрочки – 16,4%, визнано непридатними – 28,05%, частка євреїв у контингенті,

³⁵ Там само. – № 817, 1915 г.

³⁶ Держархів Полтавської обл., ф. 977, оп. 1, спр. 50, арк. 174–177 зв., 220 зв., 221.

³⁷ Там само, спр. 54.

³⁸ Там само, спр. 55, арк. 46 зв., 47.

³⁹ Держархів Полтавської обл., ф. 977, оп. 1, спр. 51, арк. 2.

⁴⁰ Там само, спр. 46, арк. 1.

призваному на Полтавщині – 2,53%⁴¹. Усього за достроковий призов 1915 р. в імперії прийняли на службу 673 335 новобранців, частка Полтавщини склала 2,53%^{42,43}.

На виконання телеграми МВС № 4251 від 03.02.1915 р. губернатор зобов'язав визначені СпВП установи терміново підготувати і оприлюднити списки новобранців дострокового призову 1916 р.⁴⁴ У зв'язку з напруженим графіком роботи у шпиталях місця військових лікарів у повітових призовних комісіях зайняли земські лікарі. У той же час у зв'язку з мобілізацією із складу комісії вивели Роменського повітового лікаря В. Лучника, тоді як його колега з Кременчуцької земської лікарні Ф. Сакович був замінений з огляду на перевантаження за основним місцем роботи⁴⁵.

У цей призов до дільниць на Полтавщині викликалися особи 1895 р. народження (19-20 років) і особи старшого віку, що втратили право на відстрочку. Графік роботи призовних дільниць визначався індивідуально, в період з 15.05.–22.06.1915 р., а сам огляд новобранців здійснювався з 8⁰⁰ до 19⁰⁰. Після медичного огляду придатні до служби новобранці відправлялися у короткотермінову відпустку, після якої вони мали з'явитися до збірного пункту⁴⁶.

Як і під час попередніх двох призовів не проводилося кидання жеребу, від призову звільнялися особи, які вступили до лав англійської, французької, сербської і чорногорської армій, надавалися відстрочки шахтарям, телеграфістам і працівникам оборонних підприємств. У зв'язку з частим коригуванням переліку таких підприємств губернське ВПП кожну відстрочку надавало персонально. Зокрема, у цей призов їх надали уродженцям Полтавщини, які працювали на Сестрорецькому і Тульському збройних

заводах, майстрам Брянського заводу, робітникам Київської авіаційно-автомобільної майстерні тощо⁴⁷.

Під час дострокового призову 1916 р. у Полтавській губернії на дільниці з'явилося 22 322 особи (62,5% від чисельності за списками), визнано придатними до військової служби – 15 423 особи (69,1%), отримали відстрочки по хворобі – 3 663 особи (15,05%), визнано непридатними – 2 198 осіб (8,8%), частка юдеїв у контингенті призваних до армії – 2,78%. Всього у Росії у цей призов мобілізували 623 000 осіб, а частка Полтавщини склала 2,44%⁴⁸.

Під час липневих мобілізацій 1914 р. до лав збройних сил потрапив фактично весь контингент, який мав досвід військової служби. Новобранці і певна частина ратників ополчення I розряду спрямовувалися до запасних полків, де після 4-6 місячного навчання вони у складі маршових рот відправлялися до бойових частин. На поповнення ополченських частин до середини 1915 р. провели шість мобілізацій ратників I розряду, які вичерпали резерви цієї категорії.

З огляду на цей факт у Раді Міністрів порушується питання щодо мобілізації ратників II розряду – останньої робочої сили, яка залишилася на селі. Орієнтовною датою мобілізації цього контингенту військовозобов'язаних визначалося 15.07.1915 р., але внаслідок законодавчої неузгодженості питання вирішили провести у серпні ще один достроковий призов новобранців.

Достроковий призов 1917 р. проводився відповідно до указу Миколи II від 10 липня 1915 р. на принципово нових, «мобілізаційних» засадах. Дії щодо призову, як і під час мобілізацій запасних чинів і ратників здійснювалися повітовими військовими начальниками, за участю поліцейських

⁴¹ Там само, спр. 54, арк. 43 зв., 44.

⁴² Там само, арк. 43 зв., 44.

⁴³ Головин Н.Н. Россия в Первой мировой войне / Н. Головин. – М.: Вече, 2006. – С. 94.

⁴⁴ Держархів Полтавської обл., ф. 977, оп. 1, спр. 52, арк. 1.

⁴⁵ Там само, арк. 41 зв., 42, 45, 48, 49.

⁴⁶ Там само, арк. 105.

⁴⁷ Там само, арк. 118–156.

⁴⁸ Держархів Полтавської обл., ф. 977, оп. 1, спр. 55, арк. 46 зв., 47.

підрозділів. Скасовувалися будь-які пільги і відстрочки за винятком шахтарів, телеграфістів і працівників оборонних підприємств⁴⁹.

Першим днем призова оголошувалося 07.08.1915 р., коли до управлінь повітових військових начальників мали з'явитися особи 1896 р. народження і старшого віку, окрім тяжкохворих, заарештованих по суду або слідству і таких, що мали право на відстрочку у зв'язку з отримуванням освіти⁵⁰.

Внаслідок оперативного прийняття урядом рішення про проведення призову 1917 р. фактично нівелювалася встановлена СпВП процедура дій присутствій і інших установ щодо складання метричних виписів, формування і перевірки приватних призовних списків тощо. Натомість циркуляром МВС № 74 від 13.07.1915 р. запроваджувалися призовні списки спеціальної форми і визначалася важливість ефективного інформаційного супроводу кампанії. У підготовчий період губерньське ВПП складало наряди воякам 26 і 27 запасних батальйонів для супроводу новобранців до місця служби, визначило списки земських лікарів, які мали працювати у медичних комісіях тощо⁵¹.

За нових умов у позачерговий призов 1917 р. до війська мобілізували 22 616 полтавчан, що склало 73,43% від загальної кількості осіб, які з'явилися до управлінь повітових військових начальників. Всього у серпні 1915 р. по імперії призвали 932 000 новобранців, а частка Полтавщини у даному контингенті склала 2,43%. Окрім новобранців у серпні 1915 р. по країні мобілізували 300 000 ратників I розряду класу 1898–1916 рр., віком 20–38 років⁵².

На відміну від липневих мобілізацій запасних і ратників призови новобранців 1914–1915 рр.

відбулися без серйозних зволікань. Полтавський губернатор О. Багвут зазначав, що «призов й відправлення до військових частин новобранців відбулися зовнішньо спокійно. Призовники з'являлися охоче. Ніяких помилкових чуток не було. Настрій населення Полтавської губернії поки сприятливий і скрізь дуже патріотичний»⁵³.

Нестача людських ресурсів, викликана катастрофічними втратами під час наступальних кампаній 1914 р. і «Великого відступу» весни-літа 1915 р. змусила імператорський уряд не тільки провести три позачергових призови новобранців, але й все-таки піти на вкрай непопулярний і соціально ризикований крок – мобілізацію ратників ополчення II розряду. Височайший маніфест «Про скликання державного ополчення другого розряду» був підписаний Миколою II 31.08.1915 р.⁵⁴, а вже 05.09.1915 р. почалася мобілізація молодших класів даної категорії (1912–1916 рр.), під час якої у країні призвали 925 000 осіб. Внаслідок наступної мобілізації ратників II розряду класів 1910–1911 рр. у Російській імперії призвали 400 000 осіб у віці 25–26 років⁵⁵.

Під час пошуку мобілізаційних резервів МВС йде на зниження критеріїв щодо придатності чоловічого населення до військової служби. Розпорядженням міністра внутрішніх справ від 30.10.1915 р. затверджуються зміни до Настанов щодо медичного огляду осіб, які призиваються до війська і нова редакція Переліку хвороб і ушкоджень (Літера А). Окрім того, скасовувався Перелік хвороб (літера Б) і до армії мали зараховувати осіб з відсутньою вушною раковиною, «заячою губою», плоскостопістю тощо⁵⁶.

⁴⁹ Там само, спр. 56, арк. 1–5.

⁵⁰ Там само, арк. 14.

⁵¹ Там само, арк. 19–21, 25.

⁵² Там само, арк. 98.

⁵³ Там само, ф. 83, оп. 1, спр. 144, арк. 37.

⁵⁴ *Авербах Е.И.* Законодательные акты вызванные войною 1914–1916 гг.: законы, манифесты, рескрипты, указы, положения Совета Министров, военного и адмиралтейств-советов: распоряжения и постановления министров и др. Т. 3 / Е. И. Авербах – Пг.: Труд, 1916 – С. 8.

⁵⁵ Россия в мировой войне 1914–1918 (в цифрах). – М.: Центральное статистическое управление, 1925. – С. 17.

⁵⁶ *Авербах Е.И.* Законодательные акты вызванные войною 1914–1916 гг.: законы, манифесты, рескрипты, указы, положения Совета Министров, военного и адмиралтейств-советов: распоряжения и постановления министров и др. Т. 3 / Е.И. Авербах – Пг.: Труд, 1916 – С. 268–282.

Спеціальним положенням Ради Міністрів, затверджене Миколою II 17.01.1916 р. зі 153,4 см до 148,9 см знижувався мінімальний зріст новобранця для зарахування на військову службу. Усі ці новації мали застосовуватися під час майбутніх мобілізаційних заходів, а також під час проведення ініційованої Радою Міністрів кампанії з повторного огляду «білобілетників»⁵⁷.

Відповідно до Положення, затвердженого імператором 18.11.1915 р. з січня 1916 р. при губернському ВПП почала діяти спеціальна комісія з повторного огляду призовників, запасних і ратників класів 1910–1916 рр., визнаних непридатними до військової служби. У межах своєї компетенції комісія викликала на повторний огляд означені у Положенні категорії осіб, визначала їх придатність або відправляла на випробування до медичних закладів. Незабаром такі ж комісії стали функціонувати і при усіх повітових присутствіях з військової повинності.

Окрім того, у цей час губернське ВПП накладало штрафи за неявку на юдеїв-новобранців, перевіряло заяви щодо неправильного звільнення від призову під час мобілізацій 1914–1915 рр., розглядало скарги щодо ненадання пільг і відстрочок або неправильне нарахування пенсій⁵⁸.

Заяви щодо неправильного звільнення від призову надходили до спеціальної комісії при губернському ВПП від приватних осіб з різних міст і сіл губернії. Певна частка даних заяв були анонімними, фігурантами в них виступали як призовники-євреї, так і православне населення, в першу чергу козаки і селяни. Значна кількість звернень містила повідомлення про ухилення від призову односельця або 2-3 синів з різних родин, але зустрічалися заяви, до яких додавалися великі списки осіб⁵⁹.

Зокрема, В. Литкіна з Лохвицького повіту повідомила комісію про неправильний огляд 20 осіб, таку ж кількість односельців поіменно перераховано у повідомленні М. Покотило із Зінківського повіту. Інформацію про неправильний огляд 25 осіб з Пирятинського і Прилуцького повітів надав у своїй заяві Т. Рубан. Подібне явище пояснюється особливим психоментальним розумінням населенням Полтавщини соціальної справедливості щодо розподілу тягара військової служби. У той же час подібні заяви могли служити знаряддям для зведення рахунків на ґрунті особистої ворожечі⁶⁰.

Період найбільш активної роботи комісії при губернському ВПП припадає на перше півріччя 1916 р., коли на повторний огляд викликали 312 осіб, з яких 100 (32,05%) визнали придатними до військової служби, а 87 осіб (28%) направили на випробування до медичних закладів. У межах країни наслідки кампанії з повторного огляду «білобілетників» були достатньо вагомими – протягом 1916 р. на військову службу відправилося 200 000 осіб⁶¹.

У лютому 1916 р. відбувся черговий призов ратників II розряду класів 1908–1909 рр., а 28 березня 1916 р. стало першим днем мобілізації класу 1906–1907 рр. і ратників I розряду класу 1897–1916 рр. (вік 21-40 років). Окрім того до призовних дільниць викликалися ратники II розряду, яких залишили у ополченні у 1910–1916 рр. і визнані непридатними за статтями 37, 54 і 85 літери А. Загалом за лютий-березень 1916 р. призвали 705 000 військовозобов'язаних⁶².

Іменний височайший указ про призов на військову службу молодих людей 1897 р. народження Микола II підписав 20.11.1915 р. Призов відбувався на дещо інших засадах, ніж попередній. Зокрема, новобранці, які мали пільгу за

⁵⁷ Там само. – С. 268–282.

⁵⁸ Держархів Полтавської обл., ф. 977, оп. 1, спр. 58, арк. 1–4, 41–90, 288–293.

⁵⁹ Там само, арк. 1–4, 41–90, 288–293.

⁶⁰ Там само, арк. 98–126, 178–196.

⁶¹ Россия в мировой войне 1914–1918 (в цифрах). – М.: Центральное статистическое управление, 1925. – С. 17.

⁶² Там само.

сімейним станом I розряду, призивалися як ратники II розряду до ополченських частин⁶³.

Достроковий призов новобранців 1918 року розпочався 15.05.1916 р., а вже 20.05.1916 р. на збірному пункті в управлінні Кременчуцького повітового військового начальника молоде поповнення прийняло присягу і відправилося до місця подальшої служби. В цілому по Російській імперії в цей призов мобілізували 908 000 новобранців⁶⁴.

У серпні-жовтні 1916 р. мобілізувалися ратники I розряду класу 1894–1896 рр. (вік 40–42 роки) і II розряду, класи 1896–1905 рр. (вік 32–41 рік), у загальній кількості 1 220 000 осіб. Останнім мобілізаційним заходом в Російській імперії періоду Першої світової війни був достроковий призов новобранців 1919 р. (03.02.1917 р.) за підсумками якого відправили до армії 600 000 осіб⁶⁵.

Отже, призови новобранців у 1914–1915 рр. на Полтавщині організовувалися на достатньо високому рівні, значний відсоток молодого поповнення у відносних показниках дали Кобеляцький (14,6%) і Зіньківський (13,8%) повіти – регіони з високою часткою козачого населення. Найменша кількість мобілізованих протягом війни надходила з Лубенського повіту, що з огляду на агентурні дані Полтавського губернського жандармського управління могло статися внаслідок корупційних дій призовної комісії.

Під час мобілізаційних заходів 1914–1915 рр. постійно збільшувалася кількість добровольців–“охотників”, у першу чергу, за рахунок козачого населення губернії, яке мало традиційно позитивне відношення до військової служби. У той же час відмічалася зменшення контингенту осіб з вищою і середньою освітою, які бажали вступити на службу на правах од-

норічника. Цю тенденцію можна пояснити зміною суспільного настрою щодо війни серед освічених кіл населення після значних людських втрат у 1914 р. і «Великого відступу» 1915 р.

Взагалі ж контингент, призваний до збройних сил з Полтавщини відрізнявся високою боєздатністю, що підтверджує співвідношення між кривавими втратами (убиті та поранені) – 17 421 особа (68%) і кількістю взятих у полон – 8 267 осіб (32%). Відповідні показники для Псковської губернії – 54% на 46%; Симбірської – 55% на 45% говорять про високий бойовий дух полтавців – носіїв козацького менталітету у порівнянні з вояками-вихідцями з великоросійських губерній⁶⁶. У той же час при збільшенні кількості дезертирів з Південно-Західного фронту частка серед них уродженців Полтавської губернії була незначною. За даними Штабу фронту у березні 1916 р. самовільно покинули свої частини 5 545 осіб, серед яких мобілізованих з Київщини – 20,3%, Херсонщини – 15,9%, Подільської губернії – 15%, Волинської губернії – 11,1%, з Полтавщини – 4,6%⁶⁷.

Протягом Першої світової війни на Полтавщині провели загальну мобілізацію запасних, шість призовів новобранців і 12 призовів ратників ополчення I і II розрядів. Лише під час призовів новобранців 1914–1915 рр. з Полтавської губернії до війська відправили 76 802 особи. Станом на 1 вересня 1917 р. у лавах збройних сил Росії знаходилося 337 794 осіб мобілізованих з сіл Полтавщини, внаслідок чого 31% господарств залишився без чоловічих рук. Всього ж за час війни мобілізували 49,4% чоловіків працездатного віку, або 12% від загальної кількості населення губернії⁶⁸.

⁶³ *Авербах Е.И.* Законодательные акты вызванные войною 1914–1916 гг.: законы, манифесты, рескрипты, указы, положения Совета Министров, военного и адмиралтейств-советов: распоряжения и постановления министров и др. Т. 3 / Е.И. Авербах – Пг.: Труд, 1916 – С. 235–244.

⁶⁴ *Головин Н.Н.* Россия в Первой мировой войне / Н. Головин. – М.: Вече, 2006. – С. 94.

⁶⁵ Россия в мировой войне 1914–1918 (в цифрах). – М.: Центральное статистическое управление, 1925. – С. 17.

⁶⁶ *Головин Н.Н.* Россия в Первой мировой войне / Н. Головин. – М.: Вече, 2006. – С. 201.

⁶⁷ Держархів Полтавської обл., ф. 990, оп. 1, спр. 2, арк. 93.

⁶⁸ Россия в мировой войне 1914–1918 (в цифрах). – М.: Центральное статистическое управление, 1925. – С. 22.

References

- Averbakh, O. Y. (1916). *Zakonodatelnie akti vi-zvannie voinoiu 1914–1916 hh. : zakoni, manyfesti, reskrypti, ukazi, polozhenia Sovieta Mynystrov, vo-ennoho y admyralteistv-sovetov : rasporiazhenia y postanovlenia mynystrov y dr. T.1.* Petrograd. : Trud. [in Russian].
- Bangerskis, R. (1958). Mana mūža atmiņas. – Kopenhāgena : «Imanta». [in Latvian].
- Klymenko, T. A. (2014). Cherkashchyna v roky Pershoi svitovoi viiny. – *Arkhivy Ukrainy*, 4–5, 5–23. [in Ukrainian].
- Holovyn, N. N. (2006). *Rossyia v Pervoi myrovoi voine.* Moskva : Veche. [in Russian].
- Koshyk, O. K. (1959). Antyvoienni vystupy ro-bitnykiv i selian Ukrainy na pochatku Pershoi svitovoi viiny. – *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 63–65. [in Ukrainian].
- Pamiatnaia knyzhka Poltavskoi hubernyy na 1914 hod.* (1914). Poltava : Typohrafyia Hubernskoho pravlenyia. [in Russian].
- «Prydneprovskiy holos»(1914, 1915). [in Russian].
- Reient, O. P. & Serdiuk O. V. (2004). *Persha svi-tova viina i Ukraina.* Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
- Rossyia v myrovoi voine 1914–1918 (v tsyf-rakh).*(1925)/ Moskva: Tsentralnoe statystycheskoe upravlenye. [in Russian].
- Statystychnyi spravoshnyk po Poltavskii hubernii na 1918-19 rr.* (1919).– Poltava : Drukarnia T-va Pec-hatnoho dila. [in Russian].
- Tatarynov, I. Ye. (2016). *Mobilizatsiia liudskykh ta materialnykh resursiv Bessarabskoi hubernii pid chas Pershoi svitovoi viiny : dys. ... kand.. ist. nauk : 07.00.02.* Izmail. [in Ukrainian].
- Ustav o voynskoi povynnosti.* (1914). Moskva : Typohrafyia p/f «Lomonosov». [in Russian].
- Velyka viina 1914-1918 rr. i Ukraina.* (2013). Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «Klio». [in Ukrainian].
- Zvehyntsev. V. V. (1959). *Ruskaia armiya, 1914 h. : podrobnaia dyslokatsyia: formirovaniya, 1914-1917: rehalyy y otlychyia.* Paryzh. [in Rus-sian].

Хранитель і творець історії рідного краю (Федір Миколайович Плотнір)

3 жовтня 2018 року виповнилося 100 років від дня народження Федора Миколайовича Плотніра – відомого краєзнавця з Нової Праги, що на Кіровоградщині. Ця дата стала важливою подією для усіх тих, хто щиро закоханий в історію свого краю.

Він був гордий, що народився в один день із Сергієм Єсеніним – талановитим поетом із трагічною долею. Не менш драматичним виявилось життя і самого Федора Плотніра, в якому були випробування Голодомором, фашистськими концтаборами та радянською репресивною системою. Втім, із них він вийшов з честю, зберігши гідність, людяність.

Федір Плотнір народився у селищі Нова Прага, де й прожив усе своє життя. Тільки один раз йому довелося на кілька років залишити рідне село, коли почалася війна, найжорстокіша війна ХХ століття. Сталося так, що Федір Плотнір потрапив у полон. В Німеччині на нелюдській каторжній праці в концтаборах Бухенвальді та Дахау часто снилися йому рідні краї, Нова Прага і звилеста річка Бешка.

З дитинства його покликала книга. Свою першу бібліотеку зібрав ще у довоєнні шкільні роки. «Зачарований книгою, – пише Ф. Плотнір, – я схилився перед її величчю і з щирою радістю користався скарбами її володінь». Те поклоніння книзі збереглося на все життя. У важкі повоєнні роки, коли не вистачало коштів на хліб, він почав знову збирати бібліотеку, часом відмовляючи собі в необхідному.

У своєму зібранні Федір Миколайович надавав перевагу історико-краєзнавчій тематиці. Крім книжок, збирав матеріали про історію Нової Праги, відомих земляків, записував спогади старосельців, легенди, рився на книжкових полицях букіністичних магазинів, листувався з краєзнавцями, книголюбамі, земляками з різних місць. Історія рідного краю цілком захопила його. Ф. Плотнір обійшов кожную вулицю, кожен цвинтар, збирав документи, старі фотографії, листівки.

Його краєзнавчі розвідки друкувалися у місцевій пресі. В цих невтомних пошуках відкривалося багато цікавого, забутого та не вивченого. Він повернув із забуття ім'я земляка Олексі

Захаровича Попільницького (1850-1929), історика, бібліофіла, який за своє життя зібрав унікальну бібліотеку.

У центрі Нової Праги в старовинному парку на земляному насипному кургані стоїть незвичайної форми пам'ятник, вірніше, залишки пам'ятника. Його історію дослідив Ф. Плотнір. Наприкінці літа 1888 року в степах Єлисаветградщини проходили військові маневри, на які прибув російський імператор Олександр III. Центром маневрів стала Нова Прага. В пам'ять про цю подію Херсонське земство встановило пам'ятник, проект якого розробив відомий архітектор Олександр Бернардаці. Цей пам'ятник – унікальна споруда, яка не має аналогів. Федір Плотнір не лише дослідив історію створення цього пам'ятника, але й відшукав опис і фотознімок його первісного вигляду.

Впродовж довгих років розшукував Федір Миколайович місце розстрілу євреїв з Нової Праги. Їх розстрілювали на південному сході від селища у Рябоволовій балці. Скільки довелося ходити степами, балками, розшукувати людей, писати листів, шукати очевидців! І він відшукав те трагічне місце. І не лише відшукав, а й встановив з вчителем О. Миргородським на тому місці металевий обеліск з шестикутною зіркою і написом «Бабин Яр Нової Праги».

Хто в Україні не знає пісні «Їхав козак за Дунай»? Федір Миколайович віднайшов поблизу Нової Праги хутір Прикутні, де жив автор цієї знаменитої пісні Семен Климовський.

На прохання Ф. Плотніра був встановлений пам'ятний знак козаку, поету і філософу Семену Климовському.

Саме Ф. Плотнір відшукав місце в колишньому селі Секретарівці, поблизу Нової Праги, де знаходилася садиба Івана Костянтиновича Чижевського – батька всесвітньо відомого вченого історика, славіста Дмитра Чижевського.

У 2009 році Федір Миколайович Плотнір, не будучи заможною людиною, започаткував у Новій Празі краєзнавчу премію для школярів. Обласній універсальній науковій бібліотеці ім. Д. Чижевського він подарував 500 євро для поповнення фондів книгозбірні, ці кошти отримав як компенсацію від уряду Німеччини колишнім в'язням концтаборів.

Не можна обійти увагою ще одне захоплення Федора Плотніра – екслібриси. Книги його бібліотеки мають прекрасні книжкові знаки – екслібриси роботи визначних художників України. Це понад 40 штемпелів, зібраних майже за 30 років. Вони використані як ілюстрації у книзі «Петриківські бувальщини», а крім того друкувалися у різних виданнях України з питань книгознавства.

Історичні розвідки Федора Плотніра втілилися у його книжках: «Петриківські бувальщини» (2000), «Новопразький літопис» (2002), «Наші земляки» (2004). В 2001 році за книгу «Петриківські бувальщини» йому була присуджена обласна краєзнавча премія імені Володимира Ястребова.

Цей перелік відкриттів і добрих справ Ф. Плотніра можна продовжувати довго. Він багато встиг зробити за своє довге і нелегке життя: боронив вітчизну, збудував хату, посадив сад, виростив дітей, написав три книги.

Цієї осені, напередодні професійного свята Всеукраїнського дня бібліотек, співробітники обласної універсальної наукової бібліотеки імені Д. Чижевського, продовжуючи традиції творчих поїздок, відвідали селище Нову Прагу, місто Олександрію та православний скит Олександрійського чоловічого монастиря, що в Таловій Балці (Світловодський район).

Першою була зупинка біля кам'яного знака, присвяченого легендарному козаку, поету й філософу XVIII століття Семену Климовському. У Новій Празі (колись козацькій Петриківці) бібліотекарі поклали квіти біля пам'ятної дошки краєзнавцю, книголюбу і великому другу бібліотеки Федору Плотніру. Побували працівники бібліотеки і біля об'єктів, про які писав Федір Плотнір: меморіальної колони XIX століття, присвяченої військовим маневрам, що проходили тут (архітектор Олександр Бернардацці), та колишньої земської лікарні (1884).

На початку жовтня в обласній універсальній бібліотеці ім. Д.І. Чижевського відбулася зустріч «Федору Плотніру – 100», на якій зібралися люди, що особисто знали і спілкувалися з Федором Миколайовичем ще за його життя. Виступи запрошених (у тому числі - з багатьох районів Кіровоградщини), аудіо- та відеозаписи, уривки з кінофільму «Живі» склали образ людини, пам'ять про яку варто свято берегти! Змістовним доповненням заходу стала книжкова виставка «Хранитель історії», яку з любов'ю до свого земляка організували працівники відділу краєзнавства бібліотеки.

Дуже багатогранною особистістю був Федір Плотнір, безмежно скромний, як і безмежно захоплений пристрастю до краєзнавства; свою роботу робив ґрунтовно, без пафосу та самолюбвання. Лише постійний труд як творчий, так і фізичний приносив йому найвищу насолоду. Про це говорили учасники зустрічі та внесли пропозицію: для збереження пам'яті про «Літописця з Нової Праги», лауреата обласної краєзнавчої премії імені Володимира Ястребова, насамперед, важливо зберегти будинок, де він жив, як меморіальний музей. Повернути будинку-музею бібліотеку Федора Плотніра, колекції екслібрисів та боністики, збирані ним упродовж дев'яноста трьох років складного і водночас яскравого життя.

Сергій Попович (м. Київ)

Олена Лугова – історик, краєзнавець, туризмолог (до 90-річного ювілею)

20 липня 2018 р. знаному історику, відомому краєзнавцю, авторитетному туризмологу Олені Іллівні Луговій виповнилося 90 років. Усе її творче життя було присвячено самовідданому служінню історичній науці, краєзнавчому руху та вітчизняній туристично-екскурсійній справі.

О. І. Лугова. 1999 р.

О. І. Лугова.
1951 р.

О. І. Лугова
у робочому
кабінеті.
1982 р.

Народилася О.І. Лугова у м. Києві. Її батьки походили з робітничих династій, які працювали на цукрових заводах Київщини та Чернігівщини. У 1927 р. родина переїхала до Києва, де наступного року й народилася майбутній науковець. У молодій родині панував культ книги, знань, шанобливого ставлення до історико-культурної спадщини. Батько Ілля Полікарпович, мама Олександра Гаврилівна та старша сестра Наталія багато читали, спільно обговорювали прочитане, ділилися думками, дискутували, що викликало у маленької дівчинки жвавий інтерес до читання. Ще до школи Олена самотужки навчилася читати й з того часу любов до книги (особливо історичної) не залишала її упродовж життя і, значною мірою, обумовила вибір майбутнього фаху.

Щойно виповнилося 16 літ, у жовтні 1944 р. вона успішно складає вступні екзамени і стає студенткою першого курсу історичного факультету Чернівецького державного університету, де навчається упродовж двох років, а потім переводиться на третій курс до Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка. Неймовірно тяжкі умови життя та навчання у лихоліття во-

енної доби та перші повоєнні роки не тільки не зламали волю юної дівчини-студентки, а й загартували її характер, ще більше зміцнили непереборне прагнення до знань, інтерес до наукового дослідження історії. Талановита та працелюбна студентка наполегливо студіювала навчальні дисципліни, здійснювала перші наукові розвідки, викликаючи повагу викладачів і своїх (у переважній більшості набагато старших) однокурсників, у тому числі й фронтовиків. Диплом з відзнакою став закономірним підсумком її п'ятирічного університетського навчання за спеціальністю «Історія України».

Після закінчення університету молодого фахівця було направлено на роботу до Корсунь-Шевченківського педагогічного училища, де вона у 1949-1950 рр. обіймала посаду викладача історії. Цей перший трудовий рік залишив помітний слід в її біографії, адже вона набувала не тільки педагогічного, але й життєвого досвіду в живому спілкуванні зі студентами, колегами-викладачами, представниками влади, побачила справжнє життя простого люду. Особливо жакнуло випускницю столичного університету нестерпно тяжке становище повоєнного села, що

було зовсім не кращим тієї безрадїсної картини, яку ще сотню років тому описав Кобзар у вїрші «І вирїс я на чужинї». Адже, як і за крїпаччини, так і на теренах тогочасної Корсуньщини «село неначе погорїло», «чорнїше чорної землі блукають люди» ... Про реалїї селянського життя вона дїзнавалась не з чуток, а завдяки власним спостереженням, оскїльки компартїйне начальство зарахувало її до складу спецбригади, що їздила селами району й мало не силомїць вибивала з селян згоду у черговий раз купувати облїгації державного займу. Враження, набутї у селах, випалених вїною та доведених до вїдчаю більшовицьким режимом, на все життя вїдклалися в її пам'ятї, зародили зневіру в людянїсть, справедливїсть і прогресивнїсть радянського ладу.

Безмежно закохана в історїю дипломована викладач-історик прагнула серйозної наукової діяльностї, що й спонукало її до повернення до Києва. Доля їй посміхнулася і 12 жовтня 1950 р. Лугову було зараховано на посаду молодшого наукового співробітника воєнно-історичного вїдділу Інституту історїї України АН Української РСР. Наступнї майже чотири десятилїття її плїдної наукової діяльностї пов'язано саме з цїєю провідною вїтчизняною академічною установою, що здїйнювала науковї дослідження на теренї історїї.

Молода дослідниця почала працювати в Інститутї історїї України в надзвичайно складний перїод його функціонування. Справа в тому, що пїсля прийняття ЦК КП(б)У постанови «Про полїтичнї помилки і незадовільну роботу Інсти-

туту історїї України Академїї наук УРСР» вїд 29 серпня 1947 р. в республїці все ще продовжувалась широка кампанїя таврування Інституту та цькування його співробітників у партїйно-радянській пресї, наукових виданнях, на всїляких компартїйних нарадах, засїданнях, зборах, активах та їн. Усї праці, пїдготовленї науковцями упродовж 13 років їснування Інституту, трактувались як «антимарксистські» чи такї, що мали «грубї полїтичнї помилки та спотворення буржуазно-націоналїстичного характеру». Неодноразово пїдкреслювалося, що вченї «не викрили фальсифікаторів», «не розкрили», «не впорались», «не показали», «не розробили»¹. Також цїєю постановою було жорстко визначено, що «завдання... усїх комунїстів-їсториків полягає в тому, щоб якнайшвидше виправити допущенї помилки та спотворення, пїдняти питання історїї України на високий рївень марксистсько-ленїнсько-сталїнського вчення, твердо поставити справу вивчення історїї українського народу на більшовицькї рейки й остаточно викорчувати націоналїстичну фальсифікацію історїї українського народу»². Звичайно, таке бруталне втручання вищого республїканського компартїйного органу в діяльнїсть провідної історичної установи вкрай негативно позначалось на рївнї наукових досліджень, пригнїчувало вчених, по сутї вбивало вільну історичну думку, нав'язувало необхїднї для обслуговування більшовицької ідеологїї напрями та тематику досліджень, жорстко цензурувало зміст видань.

Жовтнева демонстрація. 1953 р.
Перший лїворуч Ф. П. Шевченко, третя праворуч О. І. Лугова

О. І. Лугова. 1953 р.

Та попри ідеологічний диктат радянського режиму вчені Інституту проводили значну науково-дослідну роботу різних періодів вітчизняної історії. Так, на початку 1950-х рр. першорядною для дослідження (у контексті відзначення 300-річчя) стала тема входження України до складу Московської держави. Визначною подією став вихід друком фундаментального тритомного збірника документів і матеріалів «Воссоединение Украины с Россией», що вводив у науковий обіг значний масив нової історичної документалістики. Разом з досвідченими на-

уковцями, безпосередню участь у підготовці зазначеного видання взяла молода дослідниця О.І. Лугова, яка увійшла до групи укладачів першого тому. Без перебільшення, така масштабна наукова робота відіграла надзвичайно важливу роль у професійному зростанні історика-початківця, оскільки дала можливість зануритися в атмосферу цілої епохи вітчизняної історії, осмислити та зрозуміти перебіг історичних процесів, мотиви діянь і вчинків героїв тієї доби, вплив тогочасних подій на життя наступних поколінь українців. Їй випала щаслива для історика доля

О.І. Лугова. 1959 р.

Зліва направо: О.І. Лугова, О.М. Апанович, К.І. Стецюк, О.С. Компан

Зліва на право: академік П.Т. Тронько, О.І. Лугова, Ю.З. Данилюк

працювати з оригіналами документів історичної ваги. Непідробний інтерес викликала робота з документами, що виходили з під пера відомих історичних особистостей – монархів, гетьманів, старшини, урядовців різних рангів, релігійних діячів та ін. Усвідомлення подиху та ритму історії, власної причетності до великої наукової справи, а разом з тим, й щирі людські емоції охоплювали її, коли рука торкалася, наприклад, універсалів і листів гетьмана Богдана Хмельницького, який не тільки підписував їх своїм ім'ям, прізвиськом і титулом, але й залишав напис «рука власна». Для опрацювання документів довелося також наполегливо студіювати давньоукраїнську мову та палеографію, що значно поповнило її професійний дослідницький інструментарій.

У жовтні 1953 р. О.І. Лугову переводять на посаду молодшого наукового співробітника відділу історії капіталізму, з яким і було пов'язано подальшу багаторічну наукову діяльність і становлення її як зрілого фахівця-історика. З середини 1950-х рр. пріоритетними напрямками наукових досліджень відділу стали проблеми історії робітничого класу та селянства, їх боротьба за поліпшення свого соціально-економічного становища у руслі загальноросійського революційного руху на різних етапах історичного поступу. Під керівництвом завідувача Ф.Є. Лося, визнаного дослідника історії України кінця XIX - початку XX ст., відділ став провідним центром дослідження важливих тематичних напрямів у вітчизняній історичній науці та підготовки цінних видань – монографій, енциклопедій, довідників, збірників документів та ін.³ Свою наукову діяльність у відділі капіталізму О.І. Лугова здійснювала у співпраці з такими вченими як Ф.Є. Лось, М.Н. Лещенко, Г.Я. Сергієнко, І.С. Слабеєв, Й.Т. Щербина, що також позначилось на підвищенні її фахового рівня.

Етапним підсумком раннього періоду дослідницької діяльності О.І. Лугової та своєрідним підтвердженням її наукової спроможності став захист кандидатської дисертації на тему «Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в другій половині XIX ст.», виконаної під науковим керівництвом Ф.Є. Лося. До речі, захист відбувся 13 березня 1961 р. і пошукувачка, яка мешкала у київській місцевості Куренівка, добираючись манівцями, лише дивом встигла своєчасно прибути на засідання спеціалізованої

вченої ради, оскільки саме в цей день у Києві сталася Куренівська трагедія – страшна техногенна катастрофа, коли гігантський селевий потік з Бабиного Яру, прорвавши захисну дамбу, частково затопив промисловий та житловий масив міста Куренівку, спричинивши численні людські жертви та руйнування міської інфраструктури.

У 1960-х рр. у руслі магістральних напрямів наукових досліджень відділу історії капіталізму О.І. Лугова продовжувала вивчати вітчизняну соціально-економічну історію, зосередившись на її окремих тематичних і регіональних аспектах, зокрема, проблемі зародження та формування сільськогосподарського пролетаріату на південноукраїнських теренах. Результатом її багаторічної копійної роботи у зазначеній проблематиці стала монографія «Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму», що вийшла друком у 1965 р. У виданні розкрито питання розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві півдня України у другій половині XIX ст., формування сільськогосподарського пролетаріату в цьому регіоні, здійснено аналіз його чисельності, національного складу, умов праці та заробітної плати, охарактеризовано територіальні робітничі ринки, а також досліджено початковий етап боротьби сільськогосподарського робітництва за покращення свого соціально-економічного становища. У цілому значення цієї праці полягає у завершенні концепції зміни соціально-класової структури населення України під впливом розвитку капіталістичних відносин. Ця публікація мала значний успіх серед широкого загалу вчених-істориків, на неї часто посилались як вітчизняні, так і зарубіжні науковці, її систематично включали до історіографічних праць і тематичних бібліографічних оглядів. Змістом монографії, а особливо методами дослідження, якими послуговувалася автор у процесі її підготовки, зацікавилися і в Москві, в Інституті історії Академії наук СРСР, куди Олену Іллівну Лугову запросили для наукової доповіді, яку вона блискуче й виголосила перед тодішньою елітою радянської історичної науки, засвідчивши, тим самим, високий рівень досліджень української історичної школи.

У цей період життя О.І. Лугова багато, натхненно та плідно працювала, зростав її науковий потенціал і професійний авторитет, вона була на піднесенні, ставила перед собою сміливі

завдання, планувала нові звершення на життєвій та науковій нивах, диверсифікувала коло професійного та громадського спілкування. Її наукові погляди й особистісний світогляд विकристалізувалися та огранювалися під впливом взаємодії та творчого спілкування з такими яскравими особистостями в тогочасному інтелектуальному середовищі Інституту історії як І.О. Гуржій, Ф.П. Шевченко, М.Ю. Брайчевський, О.С. Компан, О.М. Апанович, Я.І. Дзира та ін. Досліджуючи дожовтневий період вітчизняної історії, вони прагнули до об'єктивного висвітлення суспільних процесів, неупередженого осмислення історичних подій і фактів, їхні праці ґрунтувалися на глибокому аналізі першоджерел на відміну від таких, що спиралися на тогочасні радянські ідеологи. Відтак, їхні узагальнення та концепції часто не збігалися з офіційною партійною оцінкою історії досоціалістичних формацій, а самі вони зазнавали переслідувань і гонінь з боку тодішньої влади. Вони постійно обговорювали актуальні проблеми історичної науки, передусім, дожовтневого періоду, ділилися своїми напрацюваннями та здобутками, дискутували про методи дослідження та зміст публікацій, спільно з фахівцями інших галузей знань (археологами, етнографами, культурологами, релігієзнавцями, архітекторами, реставраторами та ін.) з натхненням працювали у створеному в 1965 р. Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури, читали лекції у республіканському та міському осередках товариства «Знання», консультували місцевих екскурсоводів і гідів, а іноді й самі розробляли та проводили екскурсії. Для Олени Іллівни вони були старшими колегами-наставниками, до думки та професійних порад яких вона дослухалась, надзвичайно шанувала та цінувала їх як принципових і поважних вчених, щирих українських патріотів, самодостатніх, творчих і цікавих особистостей. Особливо теплими та щирими були її взаємини з визнаним вченим-медієвістом, доктором історичних наук Оленою Станіславівною Компан, яка стала для неї справжньою наставницею у науці та порадицею у житті, навчила працювати з першоджерелами та літературою, детально ознайомила з методикою та основними етапами підготовки й захисту дисертаційних досліджень, була прикладом наукової об'єктивності та принципності.

У контексті системних досліджень відділу історії капіталізму та, зважаючи на коло власних наукових інтересів, О.І. Лугова за порадою визначного дослідника соціально-економічної та політичної історії України нового часу, доктора історичних наук, члена-кореспондента Академії наук Української РСР Івана Олександровича Гуржія починає активно працювати над докторською дисертацією на тему «Соціальна структура населення міст України у другій половині XIX століття». У процесі ретельного опрацювання величезного масиву архівних джерел, збірників документів, статистичної інформації, наукової літератури та періодичних видань дослідницею було зібрано матеріал для статті «Про економічне становище України в період капіталізму», що вийшла друком в «Українському історичному журналі» (1967, № 3).

У зазначеній публікації О.І. Лугова вперше в українській радянській історіографії здійснила спробу поставити питання про колоніальне становище України у складі Російської імперії в період капіталізму. Розкриття цієї проблеми мало велике значення для об'єктивного висвітлення національно-визвольного руху в Україні, дослідження процесів державотворення, умов формування української нації. Історик вірно зазначала, що гноблення українців у царській Росії відбувалося в усіх сферах суспільного буття – в економіці, політиці, культурі; дала чітку та конкретну відповідь на питання, що ж являла собою на практиці економічна колонізація національних окраїн Російської імперії, у тому числі й українських теренів: «Це, перш за все, проникнення російських підприємців, купців, російських капіталів в економіку цих територій, населених іншими народами, утворення нових капіталістичних відносин, якщо їх тут не було раніше, або витіснення місцевих підприємців, якщо такі відносини уже склалися»⁴.

Загалом глибокий аналіз соціально-економічного та політичного становища України у другій половині XIX ст. дозволив автору дійти висновку, що вона «мала всі ознаки колоніальної залежності від російського царизму. Україна великою мірою була джерелом сировини та ринку збуту товарів для російського капіталізму, а його вкладення тут давали високі прибутки. В умовах колоніальної залежності особливо тяжким було становище трудящих мас – робітників і селян. Їх експлуатували не тільки свої поміщики та капі-

талісти, а також російські та іноземні підприємці. Трудящі сплачували величезні податки, що йшли до казни російського царизму, найбільше страждали вони і від національного гноблення... щодо України царський уряд вів курс на повну русифікацію українського народу, на невизнання його прав як нації. Це, по суті, перекреслювало не тільки минуле українського народу, але і його майбутнє. Як нація він був приречений на загибель»⁵.

Незважаючи на те, що за рішенням редколегії «Українського історичного журналу» статтю було надруковано «в порядку обговорення», тобто, в плані постановки проблеми, започаткування наукової дискусії, її зміст і висновки категорично не сподобалися керівним компартійним органам, оскільки не вписувалися в рамки офіційної ідеологічної концепції про «єдність і багатівікову непорушну дружбу» російського та українського народів, їх «самовіддану боротьбу проти спільного класового ворога». Автор статті, а також голова редколегії журналу Ф.П. Шевченко, який дозволив її надрукувати, піддалися нищівній критиці з боку ЦК КПУ та зазнали гоніння в Інституті історії. Особливо дісталось від ідеологічних ревнителів режиму та функціонерів від науки О.І. Луговій, яка мало не позбулася посади в Інституті, упродовж п'яти років їй фактично було заборонено друкуватися, унеможливлено захист докторського дисертаційного дослідження. Це, до слова, про «свободу» наукових дискусій та можливість «вільного» висловлення вченими власної думки з важливих проблем вітчизняної історії в умовах тотального панування фальшивих комуністичних догм.

Звичайно ж, Олена Іллівна повною мірою усвідомлювала можливі наслідки виходу в світ публікації подібного змісту, та попри все, переконана в об'єктивності та істинності своєї аргументації, напрацьованої у процесі багаторічних досліджень, виявила наукову сміливість і принциповість, чітко позначила власну позицію в середовищі професійного спілкування. Без перебільшення, твердження та висновки науковця, опубліковані понад півстоліття тому, й досі не втратили своєї актуальності та наукової значущості, оскільки допомагають зрозуміти природу російського експансіонізму в усіх його проявах та знайти протидію йому на сучасному етапі.

Відгомін цієї публікації та пов'язаних з нею подій ще довго позначався на професійній діяльності та повсякденному житті О.І. Лугової, яка упродовж багатьох років перебувала під наглядом кадебістів як «неблагонадійна», «інакомисляча», «схильна до націоналізму» особа. Так, у «Меморандумі Комітету державної безпеки Української РСР щодо окремих співробітників Інституту історії АН УРСР» від 12 грудня 1974 р., зокрема, зазначається: «Лугова підтримувала близькі стосунки зі звільненими з інституту за націоналістичну діяльність Компан О.С., Брайчевським М.Ю., Апанович О.М. Спільно з О. Компан у 1968 та 1969 роках відвідувала збіговиська біля пам'ятника Т.Г. Шевченку, серед близького оточення заявляла про “утиски української мови та літератури”»⁶. Це є переконливим свідченням того, що Олена Іллівна не зламалася під тиском партійних і «компетентних» органів, залишалася вірною своїм переконанням, не зраджувала дружбі й морально підтримувала звільнених з роботи колег-істориків, відверто симпатизувала дисидентському руху.

Поскілки продовжувала діяти негласна заборона на випуск її одноосібних публікацій, дослідниця змушена була, головним чином, зосередитись на участі в підготовці колективних видань вчених Інституту історії АН УРСР. Зокрема, була одним з авторів третього тому «Истории Украины» (К., 1971), у складі редколегії брала участь у підготовці до друку монографії «История рабочего класса Украины» (Т. 3. – К., 1971), у співавторстві підготувала видання «Революційна боротьба трудящих України в 1905-1907 рр.» (К., 1980), написала передмову та виступила старшим упорядником збірки документів і матеріалів «Зародження робітничого класу на Україні. Середина XVIII ст. –1861 р.» (К., 1982) та ін.

Попри часто упереджено-насторожене ставлення керівництва, пов'язане з її науковою діяльністю та громадянською позицією, О.І. Лугова користувалась заслуженим авторитетом серед переважної більшості колег і була в 1970-х рр. одним з провідних фахівців з проблем соціально-економічного розвитку України у другій половині XIX ст. Саме тому, коли перед колективом Інституту було поставлено надзвичайно важливе завдання підготовки восьмитомної «Історії Української РСР», її було введено до складу авторського колективу з написання третього тому

цього академічного видання (К., 1978). За свідченням головної редакційної колегії видання, членів редколегії третього тому, рецензентів і колеґ О.І. Лугова гідно впоралась із завданням підготовки своєї частини тексту і дала розгорнуте полотно політичної ситуації, економічного становища та культурного розвитку України в другій половині ХІХ ст. По суті, це була перша у вітчизняній історіографії оригінальна наукова праця, що в такому концентрованому й узагальненому викладенні розкрила соціально-економічний розвиток України у зазначений період. Крім того, вона склала хронологічний показник третього тому, а також у співавторстві з Т.І. Лазанською розробила оригінальні тематичні карти «Робітничий рух на Україні в 60-90-х роках ХІХ ст.» і «Розвиток промисловості на Україні в 90-х роках ХІХ ст.», що вперше було введено до наукового обігу.

Окремий та надзвичайно плідний період наукової діяльності О.І. Лугової пов'язано з підготовкою фундаментального 26-ти томного видання «Історія міст і сіл Української РСР». Це була дійсно унікальна наукова праця, що не мала аналогів у світі. На різних етапах до неї було залучено понад 100 тис. осіб. Головним ініціатором, натхненником і рушієм цього масштабного проекту був видатний вітчизняний вчений, академік П.Т. Тронько. З метою втілення в життя такого грандіозного задуму в 1963 р. в Інституті історії було створено спеціальний структурний підрозділ – відділ історії міст і сіл УРСР, зорієнтований на роботу з авторськими колективами та редакційними колеґіями відповідних томів. До цієї справді загальноукраїнської справи безпосередньо долучилася й О.І. Лугова, яка обіймала посаду старшого наукового співробітника вище зазначеного відділу. Коло її першорядних завдань на той час складалось з цілого комплексу науково-навчально-методичних й організаційних заходів, а саме: підбір і навчання авторів статей; їх систематичне наукове та методичне консультування; організація редагування та рецензування матеріалів; налагодження взаємодії та співпраці всіх учасників проекту – авторів, рецензентів, консультантів, редакторів, бібліографів, архівістів, фотографів, ілюстраторів, ентузіастів-краєзнавців та ін.; спілкування з обласним компартійним керівництвом, відповідальним за організаційну допомогу та ін. Для надання конкретної практичної допомоги на місцях доводилося регу-

лярно виїжджати у багатоденні відрядження, особливо частими були відвідини Київщини, Дніпропетровщини, Чернігівщини, Херсонщини, Запоріжжя, Закарпаття. Недарма прізвище дослідниці внесено до списку редакційних колеґій томів зазначених областей, перевиданих російською мовою. Окрім того, О.І. Лугова й сама написала чимало статей для різних томів (наприклад, 12 для тому «Київська область»), що за структурою, змістом, стилем викладення матеріалу стали для місцевих авторів взірцем у процесі написання ними власних текстів. Разом з тим, взаємодія з авторами з різних куточків України, дослідження місцевої історії, конкретних населених пунктів сприяли становленню О.І. Лугової як вченого-краєзнавця. У цілому, незважаючи на низку недоліків, підготовка цього фундаментального видання дала значний поштовх розвитку краєзнавчого руху в Україні, започаткувала новий напрям вітчизняної історіографії, активізувала пам'яткоохоронну діяльність.

У 1980-х рр. О.І. Лугова працювала у відділі історико-краєзнавчих досліджень, створеному у 1979 р. за ініціативи академіка П.Т. Тронька, який і став його першим завідувачем. Спільно з колеґами вона розробляла теоретичні проблеми історичного краєзнавства, забезпечувала науково-методичне керівництво підготовкою праць з історії міст і сіл, промислових і сільськогосподарських підприємств, працювала над підготовкою нового багатотомного видання «Звід пам'яток історії та культури України», узагальненням досвіду діяльності історичних і краєзнавчих музеїв, редагуванням і рецензуванням історико-краєзнавчої та туристично-екскурсійної літератури. Завдяки наполегливій пошуково-дослідницькій роботі науковців відділу у 1986 р. було видано колективну монографію про одне з найвідоміших підприємств України «Історія заводу «Арсенал» імені Леніна», одним з авторів якої стала О.І. Лугова. Вона також увійшла до складу авторського колективу монографічного видання «Історичне краєзнавство в Українській РСР», в якому вперше у вітчизняній історіографії на багатій джерельній базі висвітлено процес становлення та розвитку форм, напрямів і змісту історичного краєзнавства як складової історичної науки та краєзнавчого руху, а також здійснено спробу розкрити теоретичні питання та узагальнити на цій основі величезний практичний досвід історико-краєзнавчої діяльності в Україні.

Якщо у перші роки діяльності відділу пріоритетними були питання створення теоретико-методологічних засад розвитку краєзнавства та конкретні історико-краєзнавчі дослідження, то з другої половини 1980-х рр. зростає пам'яткознавча складова, пов'язана з підготовкою багатомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України». Науковці відділу приступили до визначення критеріїв відбору пам'яток і складання на їх основі «Словників пам'яток історії та культури». Зокрема, О.І. Лугова спільно з Л.В. Шевченко працювала над словником пам'яток Києва. Згодом для забезпечення найдієвішої допомоги місцевим редколегіям і авторським колективам у кожній області було створено спеціальні комплексні групи, до складу яких увійшли не тільки фахівці відділу, а й археологи, архітектори, мистецтвознавці з різних наукових установ, які редагували й рецензували статті відповідних розділів томів. Достатньо ефективно працювала група з підготовки тому Чернігівської області у складі В.О. Горбика, О.І. Лугової, О.Д. Кузмінської, Е.М. Піскової та ін., що однією з перших підготувала основу рукопису й передала його до Головної редакції «Зводу»⁷. Долучилася О. І. Лугова й до видання тому «Київ», зокрема здійснювала його наукове редагування, надавала методичну допомогу авторському колективу, стала співавтором розділу «Київ з околицею», активно працювала у складі редакційної колегиї (Кн. I. – Ч. I-II).

О.І. Лугова чудово розуміла нагальність підготовки нового покоління вітчизняних істориків. Напрацювавши упродовж багатьох років копійкою дослідницько-пошукової роботи вагомий науковий потенціал, вона щедро ділилася своїми здобутками з істориками-початківцями, виплекала цілу плеяду визначних вчених. Так, вона стала наставницею та науковим керівником дисертаційних досліджень Л.Е. Раковського, Є.П. Степанович, Т.І. Лазанської, Я.І. Бойка та ін.

Не припинила О.І. Лугова активної наукової діяльності і в Інституті туризму Федерації профспілок України, куди її в 1991 р. запросили на роботу і де вона пропрацювала майже два десятиліття. Звичайно, туристично-екскурсійна сфера діяльності суттєво вплинула на тематику її наукових досліджень, значно посиливши їхню краєзнавчу складову. Синергія туризму та краєзнавства сприяла формуванню та становленню туристичного краєзнавства – нового напрямку

загального краєзнавства України. Саме О.І. Лугова однією з перших вітчизняних вчених-краєзнавців активно взялася за вирішення вкрай назрілої проблеми наукової ідентифікації та вивчення туристичного краєзнавства. Зокрема, в основоположній праці (у співавторстві) «Туристичне краєзнавство як напрям загального краєзнавства України: питання теорії та генези» (2004 р.) вона обґрунтувала його теоретико-методологічні засади, конкретизувала сутність поняття, предмет, об'єкт, методи дослідження, завдання туристичного краєзнавства та форми організації туристично-краєзнавчої діяльності. Вона також дала чітке визначення туристичного краєзнавства як напряму загального краєзнавства, спрямованого на комплексне вивчення конкретної території для потреб туризму, що являє собою з одного боку – невід'ємну й органічну складову загального краєзнавства, а з іншого – туризмознавства, є зв'язуючою ланкою між цими двома галузями наукових знань. Досвідчений науковець О.І. Лугова повною мірою усвідомлювала, що розвиток туристичної справи неможливий без глибоких історико-краєзнавчих досліджень, без впровадження в практику роботи туристично-екскурсійних організацій їх результатів, наукових здобутків учених і краєзнавців-аматорів, без тісного контакту працівників туризму з науковими установами, вищими навчальними закладами, краєзнавчими музеями, бібліотеками, архівами, творчими спілками й об'єднаннями. Вона стверджувала, що поєднання краєзнавства та туризму є цілком обґрунтованим, логічним і закономірним.

Своїми науковими дослідженнями в галузі туристичного краєзнавства О.І. Лугова перекинула надійний місток співпраці між Інститутом туризму ФПУ, Інститутом історії України НАН України та Національною спілкою краєзнавців України. Координував цю співпрацю академік П.Т. Тронько. Робота щодо реалізації конкретних завдань туристично-краєзнавчих досліджень розпочалась з організації п'ятьох Всеукраїнських науково-практичних конференцій (Черкаси, 1992 р., 1994 р.; Рівне, 1993 р.; Косів, 1994 р.; Світязь, 1998 р.). Вдалося виявити та згуртувати широке коло дослідників у регіонах України, яких цікавила туристично-краєзнавча проблематика, та визначити завдання її вивчення. Це, у свою чергу, дозволило заснувати при Інституті туризму ФПУ періодичне видання «Туристично-

краєзнавчі дослідження», незмінним головою редколегії якого упродовж багатьох років був академік П.Т. Тронько. Протягом двох десятиліть (1991-2011 рр.) наукове редагування цього видання, а також безпосередню координацію туристично-краєзнавчими дослідженнями в регіонах України здійснювала О.І. Лугова. Вона також була науковим редактором цілої низки окремих тематичних збірників статей – «Розвиток туризму в Україні» (К., 1995), «Туристичні ресурси України» (К., 1996), «З історії вітчизняного туризму» (К., 1997), «Проблеми міжнародного туризму» (К., 1998, 2011) та ін. Унаслідок цієї вагомій науково-видавничій роботі до наукового обігу було введено величезний масив нової інформації з краєзнавчого вивчення регіонів для потреб туризму.

Необхідно відзначити, що О.І. Лугова була також ініціатором формування інноваційної навчальної дисципліни «Туристичне краєзнавство» та введення її до навчальних планів і програм закладів вищої освіти України, що здійснюють підготовку майбутніх фахівців вітчизняної сфери туризму. Цю дисципліну вона

упродовж кількох років успішно викладала студентам Інституту туризму ФПУ. Багаторічна та багатогранна плідна навчально-науково-методична діяльність у сфері туризму та галузевій системі підготовки кадрів дають підстави вважати О.І. Лугову одним з найавторитетніших вітчизняних туризмологів.

Насамкінець, варто зазначити, що колеги-науківці, викладачі та студенти, широкий загал краєзнавців і фахівців туризму шанують Олену Іллівну Лугову як поважного вченого, визначного дослідника вітчизняної історії, чудового викладача, мудрого наставника, приємну у спілкуванні колегу, яскраву самодостатню цікаву особистість. І нині ювілярка не втратила живого інтересу до наукової діяльності та буремного сьогодення. Однак, особливо хвилює її як людину та патріота зміцнення української державності, захист її від агресивних зазіхань, беззавітне відстоювання незалежності, про яку вона так мріяла разом зі своїми однодумцями в молоді літа й внесла значний внесок у її набуття. Вона цінує кожен мить життя і свято вірить у світлу долю України!

Джерела та література

1. Рубльов О. С., Юркова О. В. Інститут історії України НАН України: Віхи історії (1936-2006). Інститут історії України НАН України. 1936-2006 / відп. ред. В. А. Смолій. Київ, 2006. С.17.

2. Постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії Наук УРСР» від 29 серпня 1947 р. У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1956 рр.): зб. док. і матеріалів: у 2 ч. / відп. ред. В. А. Смолій. Київ, 1996. Ч. 2. С. 88.

3. Крижановська О.О., Лазанська Т.І., Степаненко Г.В. Відділ історії України ХІХ – початку ХХ ст. Інститут історії України НАН України. 1936-2006 / відп. ред. В. А. Смолій. Київ, 2006. С.72.

4. Лугова О. І. Про економічне становище України в період капіталізму // Український історичний журнал. 1967. № 3. С.17.

5. Там само. С. 24.

6. Меморандум КДБ УРСР ЦК КП України щодо окремих співробітників Інституту історії АН УРСР від 12 грудня 1974 р. Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957-1977): зб. док. і матеріалів / упоряд. О. С. Рубльов; відп. ред. В. А. Смолій. Київ, 2007. С. 337.

7. Горбик В.О., Гаврилюк Л.О. Відділ історико-краєзнавчих досліджень. Інститут історії України НАН України. 1936-2006 / відп. ред. В. А. Смолій. Київ, 2006. С.172-173.

Професійний шлях та науковий доробок голови Київської міської організації НСКУ Олександра Гончарова (з нагоди 60-річчя від дня народження)

Стаття присвячена висвітленню основних віх професійного шляху, наукового доробку та громадської діяльності Гончарова Олександра Петровича – голови Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України, доцента кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ключові слова: Гончаров Олександр Петрович, краєзнавство, Київська міська організація Національної спілки краєзнавців України.

Sobolieva Olena

Professional activity and scholar achievements the head of the Kyiv city organization NSCU of Oleksandr Goncharov

The article is devoted to the main milestones of scientific carrier, pedagogical and public activity of Goncharova Oleksandr Petrovich - the head of the Kyiv City Organization of the National Union of Local Lore Studies of Ukraine, associate professor of the Department of Ethnology and Local History of the Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Key words: Goncharov Oleksandr Petrovich, regional studies, Kiev city organization of the National Union of Local Lore Studies of Ukraine.

З Олександром Петровичем Гончаровим я познайомилася ще коли навчалася на першому курсі історичного факультету, і протягом багатьох років мала багато можливостей працювати та спілкуватися з цим прекрасним фахівцем та чудовою людиною, спочатку як студентка та аспірантка кафедри, а згодом в якості члена Національної спілки краєзнавців України та відповідального секретаря Київської міської організації НСКУ.

Олександр Петрович Гончаров народився 13 лютого 1958 р. в с. Курне Червоноармійського (нині – Пулинського) району Житомирської області в сім'ї військовослужбовця Петра Опанасовича Гончарова та Марії Юрківни (дівоче прізвище Наумчук). Проте шлюб батьків виявився нетривалим, їхні життєві шляхи розійшлися.

Батько в подальшому жив і працював в Білорусії, звідки родом, а мати залишилася на своїй батьківщині, працювала робітницею на цегельному заводі № 2 м. Житомира. Олександр дошкільні роки провів у бабусі в селі Курному. З першого до третього класу навчався в Житомирській школі-інтернаті № 1, з четвертого по восьмий – у середній школі № 27 м. Житомира. У шкільні роки йому подобалися гуманітарні предмети, особливо історія та література. З 1973 до 1976 рр. навчався в середньому професійно-технічному училищі № 6 м. Житомира, де й розпочав трудову діяльність. В училищі навчався зацікавлено. Окрім уроків з історії, географії, літератури, подобалися також уроки зі спецтехнології, практичні заняття в майстернях. Був старостою групи, перебував на почесній дошці училища, як один із кращих учнів. Любив також заняття спортом, відстоював у змаганнях з легкої атлетики честь училища. По закінченню навчання О. Гончаров отримав робітничу спеціальність слюсаря-вентиляційника з виготовлення деталей вентиляційних систем. У 1976–1977 рр. працював за направленням

за спеціальністю у Будуправлінні Управління справами ЦК Компартії України. Згодом був призваний на строкову службу у прикордонні війська, яку проходив у 1977–1979 рр. Служба на заставі – не з легких, але сповнена романтики й закарбувалася у пам'яті на все життя. Саме під час служби утвердився в намірах навчатися далі, здобути вищу гуманітарну освіту, що й визначило подальший життєвий шлях. Після закінчення служби деякий час працював слюсарем з ремонту та обслуговуванню вентиляції Житомирського меблевого комбінату об'єднання «Житомирдерев». Проте думок про вищу освіту не полишав і, зрештою, жага до навчання привела спочатку на підготовче відділення Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка з денною формою навчання, а після успішного складання випускних іспитів – в ряди студентів денної форми навчання історичного факультету (1980–1985). В університеті навчався добре. Займався також громадською роботою – протягом чотирьох років був комсоргом курсу. На літніх канікулах брав участь у студентських будівельних загонах – будівництво Чорнобильської АЕС (1980), ремонт студентських гуртожитків (1983), а також з групою студентів самостійно виїздили на так звану «шабашку» до Нижньовартовська, що в Західному Сибіру. На зимових канікулах подорожували до Прибалтики, на Закарпаття. Закінчив навчання з дипломом з відзнакою.

Нетривалий час О. Гончаров працював за направленням Мінвузу УРСР лаборантом однієї з кафедр історичного факультету Київського університету, а з грудня 1985 р. до грудня 1988 р. навчався в аспірантурі з відривом від виробництва.

Після закінчення аспірантури працював на посаді асистента кафедри загальної історії університету. З 1990 року кандидат історичних наук, з 1993 – на посаді доцента цієї ж кафедри. У 1994 році отримав звання доцента. Читав лекції з нормативних курсів «Політична історія ХХ століття», «Політична і економічна історія України», «Історія України» та низки спеціалізованих курсів. Брав також участь у роботі з підготовки наукових кадрів – був ученим секретарем спеціалізованої вченої ради факультету із захисту кандидатських дисертацій.

1995 року, коли в університеті створювалася перша в незалежній Україні кафедра етнології та краєзнавства, О.П. Гончаров перейшов на цю кафедру, де зосередився переважно на викладанні краєзнавчих дисциплін. На посаді доцента кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка Олександр Петрович працює до сьогодні – вже понад 20 років.

З початку роботи на кафедрі О. Гончаров розробив і викладав нормативний курс «Історичне краєзнавство», авторські професійно-орієнтовані та спеціальні курси для студентів історичного факультету, підготував низку кафедральних методичних видань¹. У наступні роки був членом авторських колективів з підготовки підручника з краєзнавства², навчальних посібників з української етнології³ та історії України⁴. Досвід викладання краєзнавчих дисциплін доцент О. Гончаров висвітлив у низці науково-методичних праць⁵. Усі мої однокурсники та знайомі історики, які навчалися разом зі мною на історичному факультеті, досі згадують О.П. Гончарова як вимогливого та системного викладача, якому не

¹ Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодні / Під ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. – К., 2004. – С. 65.

² Основи краєзнавства: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / кол. авт.; за заг. ред. чл.-кор. НАНУ О. П. Рєнта. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – 276 с.

³ Українська етнологія: Навч. посібник / За ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2007. – 400 с.

⁴ Історія України: Навч. посібник / М.В. Борисенко, О.П. Гончаров, Ю.А. Гобань та ін. – К.: Ніка-Центр, 2007. – 184 с.; Історія в термінах і поняттях: довідник : Навч. посіб. / За заг. ред. Орлової Т.В. – Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2014. – 732 с. та ін.

⁵ Борисенко В.К. Історичне краєзнавство у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка: досвід, проблеми, перспективи / В.К. Борисенко, О.П. Гончаров // VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура» (Наукові доповіді і повідомлення). – Харків, 1997. – Ч. I. – С. 68–70; Гончаров О.П. Про співробітництво вищих навчальних закладів у галузі історичного краєзнавства / О.П. Гончаров // Матеріали четвертої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції (14–15 грудня 2001 р.). – Суми, 2001. – С. 13–15; Його ж: Про підготовку навчального посібника з краєзнавства для вищих навчальних закладів України / Олександр Гончаров // Краєзнавство. – 2011. – № 3. – С. 56–61; та ін.

так просто було скласти залік чи заслужити гарну оцінку. Після його лекцій та спецкурсів завжди лишалися прекрасні детальні конспекти, які ставали опорою для самостійного опрацювання студентом дисципліни.

Як викладач, О.П. Гончаров дуже добре усвідомлює значення навчальної практики для підготовки фахівців-істориків, етнологів. Він бере активну участь у керівництві педагогічною практикою студентів історичного факультету, розробив робочу програму та методичні рекомендації з її проведення. Олександр Петрович був першим керівником започаткованої у березні 2006 р. польової етнографічної практики для студентів 5 курсу (магістри і спеціалісти) історичного факультету спеціальності «етнологія». Практика проводилась в Черкаській області на базі Канівського природного заповідника. Студенти опитали понад 60 респондентів та зібрали значний етнографічний матеріал у місті Канів та 17-ти населених пунктах чотирьох районів області. До етнографічного музею-лабораторії кафедри передано майже два десятки оригінальних етнографічних експонатів. Окрім проведення опитувань, студенти під час проходження практики знайомилися з найважливішими істо-

рико-культурними пам'ятками Черкащини та Переяславщини, отримали практичні навички з проведення краєзнавчих екскурсій⁶. Власне, під час цієї практики більшість студентів-магістрів отримали перший досвід польової етнографічної роботи, а також навички з паспортизації та архівування етнографічних матеріалів. У цій експедиції я брала участь, так само як і мої однокурсники, і вважаю, що вона була дуже своєчасною та інформативною напередодні виходу у «доросле» наукове життя. Крім цієї студентської експедиції я і мої однокурсники разом з Олександром Петровичем брали участь і в інших етнографічних експедиціях (Крим, Галичина), де він відповідав за краєзнавчо-туристичну складову програми, яка у поєднанні з етнографічною частиною формувала у студентів комплексне враження про край та конкретну досліджувану місцевість.

Протягом 2012/13–2016/17 навчальних років О.П. Гончаров здійснював керівництво історико-краєзнавчою практикою студентів 4 курсу ОКР «бакалавр» історичного факультету університету. Започатковуючи практику, він доклав значних зусиль щодо її методичного забезпечення; пошуку баз практики в місті Києві – державних закладів наукового, туристсько-краєзнавчого напрямку,

⁶ Архів при кафедрі етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Ф. 18. Канівська польова практика.

позашкільної роботи з учнівською молоддю, які мають значний досвід краєзнавчої роботи, та укладання угод між ними і університетом тощо⁷.

Оскільки краєзнавство тісно пов'язане з туризмом, екскурсіями, той цей напрям знайшов відповідне місце у викладацькій та науковій діяльності О.П. Гончарова. Так, на початку 2000-х років він був одним із організаторів і викладачем курсів екскурсиводів, заснованих при підготовчому факультеті університету. За три роки роботи курсів було підготовлено й видано свідоцтва екскурсиводів понад 50 студентам історичного та філологічного факультетів університету. Здійснювалася також екскурсійна робота згідно ліцензії на туристсько-екскурсійну діяльність. Із запровадженням на кафедрі етнології та краєзнавства спеціалізації (освітньої програми) «Історичне туризмознавство», Олександр Петрович викладає спецкурси «Туристичне краєзнавство» та «Екскурсологія». Туристсько-екскурсійний

напрямок і пов'язане з ним дослідження пам'яток історії та культури знайшли вияв у низці його наукових та науково-методичних праць⁸.

У другій половині 1990-х років О.П. Гончаров, окрім основної роботи в університеті, працював також за сумісництвом на посаді доцента юридичного факультету Академії праці та соціальних відносин ФПУ, викладав курс «Політологія», був заступником декана факультету.

Під час викладання історико-краєзнавчих дисциплін О.П. Гончаров активно залучає результати власної науково-дослідницької роботи, зокрема розробки питань історії, методології українського краєзнавства, які займають вагомий місце в його науковому доробку⁹. Крім цього, до кола наукових інтересів Олександра Петровича належать питання бібліографії та історіографії¹⁰. Він є автором наукових статей та науково-популярних нарисів про історичних діячів та учених України¹¹.

⁷ Гончаров О. Історико-краєзнавча практика студентів Київського Національного університету імені Тараса Шевченка – 2013 / Олександр Гончаров // Краєзнавство. – 2013. – № 2. – С. 213–220.

⁸ Гончаров О. П. Концепція історії української державності та її значення для організації вітчизняного туризму / О.П. Гончаров // Проблеми розвитку туризму в Україні і завдання відновлення історичної пам'яті народу засобами туризму // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Косів, 1994. – Ч. II. – С. 234–235; Вулицями Києва: Матеріали для проведення оглядової екскурсії по місту. (Матеріали підготували: доц. О.П. Гончаров, доц. Ю.О. Калінцев, Н.Г. Клименко, Т.О. Міхновська, М.Б. Парахіна, О.Ю. Таран, Ю.М. Трухан, О.А. Сміхульська). – К., 1998. – 46 с; Гончаров О. Перспективи використання історико-культурних пам'яток регіонів України в туристичній галузі (на прикладі культурної спадщини міста Немирова Вінницької області) / Олександр Гончаров, Юрій Роїк // Етнічна історія народів Європи. – 2017. – № 52. – С. 67–71; та ін.

⁹ Гончаров О. П. Краєзнавство та політичні партії: перспективи взаємодії у дослідженні населених пунктів / О.П. Гончаров, М.Б. Коваленко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Випуск 17. – Київ-Донецьк, 2001. – С. 140–144; Його ж: Науковий потенціал краєзнавства: ретроспективний погляд, сучасний стан та шляхи підвищення ефективності / Олександр Гончаров // Краєзнавство. – 2015. – № 1–2. – С. 129–143; Його ж: Українське краєзнавство: від тернистого минулого до викликів сьогодення / Олександр Гончаров // Україна в умовах (пост)тоталітарної трансформації. Історія – Культура – Соціальні зміни, red. nauk. M. Gaczkowski, A. Matusiak, N. Teres, «Pomiędzy. Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe», Kijów-Lwów-Wrocław 2016, Nr 2, s. 194–210; Його ж: Про місце краєзнавства в системі новітніх наукових напрямів і дисциплін / Олександр Гончаров // Українське краєзнавство в соціокультурному просторі: історичні ретроспекції та виклики сучасності. Збірник матеріалів XIV Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 160-річчю від дня народження Івана Франка та 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського, м. Київ, 25 листопада 2016 р. / За заг. ред. О.П. Реєнта. – Київ.: Українські пропілеї, 2017. – С.15–21; та ін.

¹⁰ Гончаров О. Бібліографічні та історіографічні огляди на шпальтах часопису «Краєзнавство» (1927–2016) / Олександр Гончаров // Краєзнавство. – 2017. – № 3–4. – С. 22–37 та ін.

¹¹ Гончаров О. Князі Русі-України / Олександр Гончаров // Український історичний календар'96. Науково-популярний та літературний альманах Історичного товариства Нестора-літописця. Вип. 2. – К., 1995. – С. 30–31, 55–56, 99–101, 131–132, 163–164, 202–203, 230–232, 262–262, 278–279, 313–315, 346–347; Його ж: М.Ф. Берлінський і Київський університет / О. Гончаров, А. Петровський // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2014. – Випуск 4 (122). – С. 12–15; Його ж: Київські адреси Шевченка / О. Гончаров, А. Коваль // Україна Тараса Шевченка: іст.-краєзнав. нариси / упоряд.: Р.В. Маньковська, В.М. Мельниченко; голов. ред. О.П. Реєнт. – Харків: Фоліо, 2014. – С. 67–81; та ін.

Працюючи на кафедрі етнології та краєзнавства, О.П. Гончаров брав активну участь у кафедральних наукових експедиціях на Полтавщину, Галичину, до Криму. За результатами експедицій до Криму опублікована низка статей¹² та брошура у співавторстві¹³. Брав також участь у науково-краєзнавчих експедиціях Національної спілки краєзнавців України¹⁴.

О.П. Гончаров упродовж своєї викладацької та наукової діяльності брав участь у багатьох наукових конференціях, доклав значних зусиль до організації науково-практичних конференцій з киевознавства. Так, у 2014 році – році відзна-

чення 200-річного ювілею Тараса Шевченка – з ініціативи Олександра Петровича на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка кафедрою етнології та краєзнавства започатковано проведення Міжнародних науково-практичних конференцій «Киевознавчі читання: історія та етнокультура». Ідея проведення цих конференцій виникла під час проведення історико-краєзнавчої практики для студентів історичного факультету університету (в деяких бібліотеках Києва проводилися студентські читання). На сьогодні проведено дві конференції, видано збірники

¹² *Хоменко М.М.* Релігія і релігійність кримських татар та деякі тенденції їхнього відродження (за матеріалами польових досліджень) / М.М. Хоменко, О.П. Гончаров // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Етнокультура сучасного Криму. Вип. 67. ВПЦ «Київський ун-т», 2003. – С. 6–10; *Гончаров О.П.* Усна історія кримськотатарського народу ХХ століття (за матеріалами етнологіко-краєзнавчої експедиції) / О.П. Гончаров, М.М. Хоменко // Там само. – С. 60–66; *Його ж.* Берегове: історія і сучасність / О.П. Гончаров, В.В. Пилипенко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 74 – 76 (75). – С. 68–72.

¹³ *Гончаров О.П.* Оздоровчо-спортивний комплекс Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 40 років у Криму / О.П. Гончаров, А.Т. Макаров, В.В. Пилипенко, К.О. Третьак. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський ун-т», 2003. – 66 с.

¹⁴ Джерела духовності: Науково-краєзнавчі експедиції Національної спілки краєзнавців України 2009–2013 рр. Документи та матеріали / Нац. спілка краєзнавців України; за заг. ред. О.П. Реєнта; упоряд.: Є.В. Букет, С.Д. Гальчак, В.І. Дмитрук, Р.В. Маньковська. – Вінниця: ПП Балук І.Б., 2014. – С.173, 183, 226.

матеріалів конференцій¹⁵. У кожному з цих наукових заходів брали участь понад сто осіб: відомі вчені, співробітники наукових установ та викладачі вищих навчальних закладів, аспіранти, працівники бібліотек і музеїв, краєзнавці, студенти. Крім того, учасниками конференцій були й науковці з Болгарії, Білорусі, Грузії, США, Фінляндії. Розглянуто широку киевознавчу тематику. О. Гончаров брав активну участь у висвітленні роботи конференцій, редагуванні та упорядкуванні збірників матеріалів.

Якщо в цілому підсумовувати наукову діяльність О.П. Гончарова, то ним опубліковано понад сто наукових, науково-популярних та науково-методичних праць. Він член редколегій фахових видань – журналів «Краєзнавство» та «Етнічна історія народів Європи». Проводить досить результативну роботу з підготовки наукових кадрів. У середині 1990-х років, як уже зазначалося вище, був ученим секретарем спеціалізованої вченої ради факультету. У наступні роки – науковим керівником аспірантів, пошуковців. Під його керівництвом підготовлено 6 кандидатів історичних наук. Нині закінчується написання ще двох кандидатських дисертацій. Авторці цієї статті також випала щаслива нагода навчатися в аспірантурі під керівництвом Олександра Петровича. Хочу відзначити його прекрасні якості як керівника, який, з одного боку, дає достатньою свободи молодому науковцю для самостійної творчості, але з другого – коли настає важливий час виходу дисертаційної роботи на науковий загал, докладає максимум зусиль для підтримки молодого здобувача та належного оформлення усіх супроводжуючих матеріалів та проходження формальних, але часом виснажливих процедур захисту.

О.П. Гончаров, окрім своєї основної роботи, бере також активну участь у громадсько-політичному житті столиці (на початку 2000-х років очолював Печерську районну організацію Демократичної партії України (Дем ПУ)) та своєї alma mater: обирався членом профкому університету, членом вченої ради історичного факультету.

Працюючи на кафедрі етнології та краєзнавства провідного університету країни, О. Гончаров, звісно, не міг лишатися осторонь краєзнавчого руху, який розгортався під егідою Всеукраїнської спілки краєзнавців (з 2008 року – Національної спілки краєзнавців України). Спочатку він підтримував зв'язки зі Спілкою не будучи її членом: брав участь у роботі III з'їзду ВСК (2003), у 2006 році виступив з доповіддю про досвід викладання історичного краєзнавства у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка на засіданні круглого столу «Краєзнавство і освіта в Україні», ініційованому Всеукраїнською спілкою краєзнавців. З того часу почалася більш тісна співпраця зі Спілкою, і в 2008 році Олександр Петрович оформив членство в НСКУ й погодився очолити, власне створити, Київську міську організацію Спілки. З 2008 року він член правління, з 2012 – президії правління Національної спілки краєзнавців України. Непростим був цей час для Спілки. Саме тоді, у зв'язку з наданням Спілці краєзнавців у 2008 році національного статусу, постало питання про реформування її діяльності як професійної творчої спілки. Власне, цього року й розпочалося формування Київської міської організації, оскільки до тих пір, в умовах діяльності Спілки як громадської організації, у столиці була відсутня чітка організаційна структура. Це, звісно, був нелегкий період у житті О. Гончарова. Адже починати нове – справа не з легких, тим більше в масштабах столиці. Проте досвід громадської, викладацької та наукової роботи, набутий у попередні роки, дозволили Олександрові Петровичу згуртувати навколо себе активістів-одномумців і при підтримці керівництва НСКУ успішно впоратися з цим завданням. Вже 2008 року було організаційно оформлено 4 первинні столичні осередки, представники яких брали участь у роботі IV з'їзду Національної спілки краєзнавців України. Через півтора роки, у лютому 2010 р., проведено Установчу конференцію Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України, на якій

¹⁵ Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка та 250-річчю від дня народження Максима Берлінського (Київ, 27 березня 2014 р.) / Редкол. О.П. Реєнт (голова), В. П. Капелюшний, О. П. Гончаров, Н. В. Терес. – К.: ПП «Фоліант», 2014. – 476 с.; Другі киевознавчі читання: історія та етнокультура. До 100-річчя Української революції 1917–1921 рр. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, (Київ, 29 березня 2017 р.) / Редкол.: О.П. Реєнт (голова), В.П. Капелюшний, І.К. Патриляк, М.В. Борисенко, О.П. Гончаров, Н.В. Терес. – К.: «Фоліант», 2017. – 502 с.

О.П. Гончарова одногосно обрано головою правління. Принагідно зазначу, що переобраним на цю посаду неодноразово й до сьогодні очолює столичну організацію Спілки. На час проведення Установчої конференції організація налічувала вже 72 члени, а до кінця року її офіційно зареєстровано як творчу організацію (творчу спілку) та юридичну особу¹⁶. Разом з О. Гончаровим засновниками організації як юридичної особи є В. Дмитрук і авторка цієї статті.

На сьогодні чисельність Київської міської організації НСКУ зростає до 180 осіб. Завдячуючи значному науковому потенціалу організації (понад 95% членів КМО НСКУ мають вищу освіту, в її складі 4 академіки та 5 членів-кореспондентів НАН України та національних галузевих академій, 75 докторів і кандидатів наук, 29 заслужених працівників науки і техніки України, заслужених працівників культури України та заслужених працівників освіти України), здійснюється плідна науково-дослідницька, науково-організаційна та видавнича робота в галузі краєзнавства. Члени Київської міської організації НСКУ є засновниками видавництва, головами та членами редакційних колегій наукових видань, членами спеціалізованих учених рад по захисту дисертацій, редагують наукові праці і навчальні посібники¹⁷.

Київська міська організація НСКУ, її члени організовують та беруть участь у багатьох наукових конференціях як всеукраїнського, так і регіонального масштабу. Зокрема, КМО НСКУ спільно з кафедрою етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка проводить Міжнародні науково-практичні конференції «Киевознавчі читання: історія та етнокультура», про які згадувалось вище. За фінансової участі Київської міської організації НСКУ було видано збірники матеріалів цих конференцій. Майже третина учасників читань – члени НСКУ, передусім столичної організації Спілки.

Важливою формою роботи в діяльності Київської міської організації НСКУ є проведення «круглих столів» з проблем киевознавства, на яких за участю представників різних установ та організацій обговорюється широке коло питань, пов'язаних із вивченням і викладанням киевознавства в закладах освіти, наукових установах, бібліотеках, архівах і музеях¹⁸, питання київської топонімії¹⁹ тощо. Проведено також чимало презентацій наукових і науково-популярних видань, організовано низку виставок. Згадуючи про заходи, які здійснює столична організація Спілки, зокрема такі важливі, як конференції, потрібно сказати, що О.П. Гончаров підходить до їх планування і проведення ретельно, дотримуючись вимог Статуту НСКУ та Положення про Київську міську організацію НСКУ. На це націлює й актив організації. Хочеться також зазначити, що значну організаційну допомогу в проведенні подібних заходів надає дружина Олександра Петровича – Валентина Сергіївна – член НСКУ, в минулі роки працівник апарату Спілки.

¹⁶ Гончаров О. Київська міська організація НСКУ – час зростання! / Олександр Гончаров, Володимир Дмитрук // Краєзнавство. – 2016. – № 1–2. – С. 231–232.

¹⁷ VI з'їзд Національної спілки краєзнавців України (23 січня 2017 року). Матеріали та документи / [за заг. ред. О. П. Реєнта; упоряд. В.І. Дмитрук, Р.В. Маньковська, В.І. Милько]. – К., 2018. – С. 95.

¹⁸ Гончаров О. «Круглі столи» з проблем киевознавства / Олександр Гончаров // Краєзнавство. – 2012. – № 1. – С. 160–162.

¹⁹ Гончаров О. Топонімічна політика в Києві: виклики часу, проблеми наукового забезпечення / Олександр Гончаров, Наталія Терес // Краєзнавство. – 2015. – № 3–4. – С. 276–278.

Столична організація НСКУ, не дивлячись на обмежені фінансові можливості, оскільки існує в основному на членські внески, бере участь у фінансуванні видань та проектів. Передусім це матеріали конференцій самої організації. Так, з ініціативи О.П. Гончарова були підготовлені й видані Національною спілкою краєзнавців України матеріали та документи Установчої конференції Київської міської організації НСКУ²⁰. Згодом коштом міської організації були видані матеріали та документи II (позачергової) та III конференцій КМО НСКУ²¹. О. Гончаров є їх співупорядником. Готуються до видання й матеріали інших конференцій (всього їх відбулося на сьогодні шість).

Значну діяльність здійснює Київська міська організація Національної спілки краєзнавців Ук-

раїни в галузі освітянського краєзнавства, приділяючи велику увагу учнівській та студентській молоді, позаяк і О. Гончаров, і значна кількість членів організації – освітяни. Міська організація Спілки досить тісно співпрацює з установами позашкільного краєзнавчого напрямку, з вищими навчальними закладами, зокрема в організації студентської практики, проведенні різноманітних конкурсів тощо. Зусиллями членів організації здійснюється й значна культурно-просвітницька робота не лише у столиці, а й інших регіонах України.

Варто зазначити, що О.П. Гончаров є не тільки організатором, керівником столичної організації НСКУ, а й, по суті, її літописцем. В його статтях і матеріалах висвітлюється діяльність керівних органів КМО НСКУ та місцевих осередків²². Він

²⁰ Установча конференція Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України: матеріали та док. (26 лютого 2010 року). Нац. спілка краєзнавців України, Київ. міськ. орг.; упоряд.: О. Гончаров [та ін.]. – К.: ТОВ Вид-во «Телесик», 2011. – 66 с.: іл.

²¹ II (позачергова) та III конференції Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України: матеріали та док. (17 січня 2012 р. та 26 лютого 2013 р.). Нац. спілка краєзнавців України, Київ. міськ. орг.; упоряд.: О. Гончаров, В. Дмитрук. – К., 2017. – 100 с.: іл.

²² Гончаров О. Форум краєзнавців столиці / Олександр Гончаров, Володимир Дмитрук // Краєзнавство. – 2013. – № 1. – С. 219–225; *Його ж*: Співробітництво Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України з бібліотеками столиці / О. П. Гончаров // Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України. Зб. мат-лів Всеукр. наук.-практ. конференції. м. Київ, 20 листопада 2013 р. – К.: ПФ «Фоліант», 2014. – С. 20–23; *Його ж*: Діяльність Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України в галузі киевознавства (2008–2013 рр.) / Олександр Гончаров // Киевознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти... – С. 19–24; *Його ж*: Всеукраїнський конкурс студентських наукових робіт «Мальовнича Україна – туристичний край» / Олександр Гончаров, Павло Сацький // Краєзнавство. – 2014. – № 3–4. – С. 133–134; *Його ж*: Київська міська організація НСКУ ... – С. 231–244; та ін.

є автором низки рецензій на праці членів Київської міської організації НСКУ, статей, некрологів про науковий доробок та життєвий шлях членів організації, які він публікує в журналах «Краєзнавство», «Часопис української історії» та інших виданнях.

О.П. Гончаров за вагомих особистий внесок у збереження та відродження історичної пам'яті та духовності української нації нагороджений Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (2010); за багаторічну сумлінну працю, особистий внесок у підготовку висококваліфікованих спеціалістів та плідну науково-педагогічну діяльність – Почесною грамотою (2008) та Подякою (2017) Міністерства освіти і науки України, відзнакою

«Орден Григорія Сковороди» Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди (2018), Подякою Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2018). Також за вагомих особистий внесок у розвиток краєзнавчого руху в Україні нагороджений відзнаками Національної спілки краєзнавців України: званням «Почесний краєзнавець України» (2013), Грамотою та ін.

Підбиваючи підсумки цієї розвідки, хотілось би побажати шановному ювіляру здоров'я, Многая Літа й творчого натхнення та наснаги у його подальшій праці на педагогічній та краєзнавчій ниві.

References

- Borysenko, V. (Ed.) (2007) *Ukrainska etnolohiia: Navch. posibnyk*. – Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
- Honcharov, O. (2017) Bibliografichni ta istoriohrafichni ohliady na shpaltakh chasopysu «Kraieznavstvo» (1927–2016) *Kraieznavstvo*. (3–4) 22–37. [in Ukrainian].
- Honcharov, O. (1995) *Kniazzi Rusy-Ukrainy Ukrainykyi istorychnyi kalendar 96. Naukovo-populiarnyi ta literaturnyi almanakh Istorychnoho tovarystva Nestora-litopystsia*. (2) Kyiv. 30–31, 55–56, 99–101, 131–132, 163–164, 202–203, 230–232, 262–262, 278–279, 313–315, 346–347. [in Ukrainian].
- Honcharov, O. (2012) «Kruhli stoly» z problem kyievoznavstva. *Kraieznavstvo*. (1) 160–162. [in Ukrainian].
- Honcharov, O. (2015) Naukovyi potentsial kraieznavstva: retrospektyvnyi pohliad, suchasnyi stan ta shliakhy pidvyshchennia efektyvnosti (1–2) *Kraieznavstvo*. 129–143. [in Ukrainian].
- Honcharov, O. (2017) Pro mistse kraieznavstva v systemi novitnikh naukovykh napriamiv i dystsyplin *Ukrainske kraieznavstvo v sotsiokulturnomu prostori: istorychni retrospektsii ta vyklyky suchasnosti. Zbirnyk materialiv XIV Vseukrainskoi naukovoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii, prysviachenoj 160-richchiiu vid dnia narodzhennia Ivana Franka ta 150-richchiiu vid dnia narodzhennia Mykhaila Hrushevskoho, m. Kyiv, 25 lystopada 2016 r.– Kyiv.: Ukrainski propilei*. 15–21. [in Ukrainian].
- Honcharov, O. (2016) *Ukrainske kraieznavstvo : vid ternystoho mynuloho do vyklykiv sohodennia. Ukraina v umovakh (post)totalitarnoi transformatsii. Istoriiia – Kultura – Sotsialni zminy, «Pomiedzy. Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe» (2), Kijów-Lwów-Wrocław, 194–210. [in Ukrainian, in Polish].*
- Honcharov, O. (Comps.) (2011) *Ustanovcha konferentsiia Kyivskoi miskoi orhanizatsii natsionalnoi spilky kraieznavtsiv Ukrainy: materialy ta dok. (26 liutoho 2010 roku). Nats. spilka kraieznavtsiv Ukrainy, Kyiv. misk. orh.; uporiad. Kyiv: TOV Vyd-vo «Telesyk»*. [in Ukrainian].
- Honcharov, O., & Dmytruk, V. (2016) *Kyivska miska orhanizatsiia NSKU – chas zrostantia! Kraieznavstvo*. (1–2) 231–244. [in Ukrainian].
- Honcharov, O., & Dmytruk, V. (2017) II (poza-cherhova) ta III konferentsii Kyivskoi miskoi orhanizatsii Natsionalnoi spilky kraieznavtsiv Ukrainy: materialy ta dok. (17 sichnia 2012 r. ta 26 liutoho 2013 r.). *Nats. spilka kraieznavtsiv Ukrainy, Kyiv. misk. orh.; uporiad. Kyiv*. [in Ukrainian].
- Honcharov, O. P., & Kovalenko, M. B. (2001) *Kraieznavstvo ta politychni partii: perspektyvy vzaiemodii u doslidzhenni naselenykh punktiv / Istoriiia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty (Zbirnyk statei), (17) Kyiv-Donetsk, 140–144. [in Ukrainian].*
- Honcharov, O. P., Makarov, A. T., Pylypenko, V. V., & Tretiak, K. O. (2003) *Ozdorovcho-sportyvnyi kompleks Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. 40 rokiv u Krymu. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichniy tsentr «Kyivskiy un-t»*. [in Ukrainian].
- Honcharov, O., & Petrovskiy, A. (2014) *M. F. Berlynskyi i Kyivskiy universytet Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. (4 (122) *Istoriiia*. 12–15. [in Ukrainian].
- Honcharov, O. P., & Pylypenko, V. V. (2004) *Behove: istoriia i suchasnist Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka, 74 – 76 (75) Istoriiia, 68–72. [in Ukrainian].*

- Honcharov, O., & Teres, N. (2015) Toponimichna polityka v Kyievi: vyklyky chasu, problemy naukovooho zabezpechennia. *Kraieznavstvo*. (3–4) 276–278. [in Ukrainian].
- Honcharov, O. P., & Khomenko, M. M. (2003) Usna istoriia krymskotatarskoho narodu XX stolittia (za materialamy etnolohe-kraieznavchoi ekspedytsii). *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. (67) *Istoriia. Etnokultura suchasnoho Krymu*. 60–66. [in Ukrainian].
- Kazmyrchuk, H. D. (Ed.) (2004) Istorychnyi fakultet Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: mynule y sohodennia Kyiv. [in Ukrainian].
- Reient, O. P. (Ed.) (2016) *Osnovy kraieznavstva: pidruch. dlia stud. vyshch. navch. zakl.* Kharkiv.: KhNU imeni V. N. Karazina. [in Ukrainian].
- Reient, O. P., Kapeliushnyi, V. P., Patryliak, I. K., Borysenko, M. V., Honcharov, O. P., & Teres, N. V. (Eds.) (2017) Druhi kyievoznachchi chytannia: istoriia ta etnokultura. Do 100-richchia Ukrainiskoi revoliutsii 1917-1921 rr. Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, (Kyiv, 29 bereznia 2017 r.) / . – Kyiv: «Foliant». [in Ukrainian].
- Redkol. O. P. Reient (holova), V. P. Kapeliushnyi, O. P. Honcharov, N. V. Teres (Eds.) (2014) Kyievoznachchi chytannia: istorychni ta etnokulturni aspekty. Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoj 200-richchju vid dnia narodzhennia Tarasa Shevchenka ta 250-richchju vid dnia narodzhennia Maksyma Berlynskoho (Kyiv, 27 bereznia 2014 r.) Kyiv: PP «Foliant». [in Ukrainian].
- Khomenko, M. M., & Honcharov, O. P. (2003) Relihiia i relihiinist krymskykh tatar ta deiaki tendentsii yikhnoho vidrodzhennia (za materialamy polovykh doslidzhen) *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. (67) *Istoriia. Etnokultura suchasnoho Krymu*, 6–10. [in Ukrainian].

**До 100-річчя
утворення
Західноукраїнської
Народної Республіки**

Павло Гай-Нижник (м. Київ)

Структури державної влади в ЗУНР – ЗО УНР (листопад 1918 р. – грудень 1919 р.)¹

Правові засади законодавчого процесу в ЗУНР було закріплено Законом «Про спосіб оповіщення законів і розпорядків» від 4 січня 1919 р.² Набирали чинності ці правові акти на восьмий день з дня видання (дата видання повинна була стояти на кожному з актів). Однак, він не містив детальної регламентації законодавчого процесу, а регулював лише його окремі аспекти (що було характерно й для УНР періоду Директорії).

Слід також згадати ще один Закон від 4 січня 1919 р. – «Про незайманість членів Української Національної Ради»³. У ньому, зокрема, виголошувалося: «Членів Української Національної Ради не можна без її згоди ув'язнити ані потягати судово до відповідальності, хіба що приловиться його на гарячій вчинку». У такому випадку суд повинен був негайно повідомляти про затримання посла Українську Національну Раду і коли вона не дасть дозволу на затримання, то його слід негайно звільнити. Члени Української Національної Ради, говорилося в Законі, не можуть бути притягнуті до відповідальності за те чи інше голосування у УНРаді і виконують свої обов'язки незалежно від яких-небудь інструкцій виборців.

Для управління повітами на основі тимчасового закону про адміністрацію ЗУНР від 16 листопада 1918 р.⁴ призначалися державним секретарем внутрішніх справ повітові комісари переважно з числа колишніх австрійських державних службовців, учителів, священників. Так, у Самбірському повіті комісаром став відомий західноукраїнський письменник, адвокат А. Чайковський, у Дрогобицькому – громадський діяч,

один із засновників Української соціал-демократичної партії Галичини С. Вітик, у Кам'янко-Струмилівському – суддя Р. Петрушевич (молодший брат президента ЗУНР), у Долинському – один із засновників Української радикальної партії, адвокат С. Данилович, у Стрийському – відомий український композитор і диригент О. Нижанківський, у Сколівському – колишній службовець староства І. Корженьовський, у Щирецькому – директор школи В. Малицький, у Тернопільському повіті суддя – У. Сальвицький, у Стоянові – селянин У. Заремба. Повітові комісари, у свою чергу, допомагали в організації виборів міських, сільських і містечкових комісарів. У деяких місцевостях населення ставилося до цих подій байдуже, особливо у польських і москвофільських⁵.

Для забезпечення внутрішнього порядку на місці розпущеної колишньої австрійської жандармерії в якій в основному служили поляки, частково австрійці і в незначній кількості українці, була утворена *українська жандармерія*. Оскільки жандармерія в Австрії, на відміну від Росії, не була політичною, а натомість загальною поліцією, замість неї місцеві комісари з перших днів існування ЗУНР формували так звану народну міліцію. Часто вона обиралася на зборах чи вічах. Проте це було місцевою самодіяльністю, а державі потрібні були чітко організовані і дисципліновані органи охорони публічного порядку. Тому вже 6 листопада 1918 р. Національна Рада прийняла рішення про створення *Корпусу української державної жандармерії*⁶.

¹ Закінчення. Початок статтів журналі «Краєзнавство» №3 за 2018 р.

² Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народньої Республіки. – 1919. – Вип. 1. – 31 січня. – С. 1–2.

³ Там само. – С. 3.

⁴ Діло. – 1918. – 18 листопада.

⁵ Гай-Нижник П. Інститут державних повітових комісарів, повітових Національних рад та жандармерії у ЗУНР // Становлення і розвиток української державності. – Вип. 7. Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Державне управління та місцеве самоврядування в Україні в контексті європейської інтеграції», м. Київ, МАУП. – К.: ДП Видавничий дім «Персонал», 2012. – С. 17–31.

⁶ ДАЛО, ф. 257, оп. 1, спр. 72, арк. 63; ф. 1259, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

Її очолювала команда державної жандармерії на чолі з головним комендантом (спочатку – Л. Индишевський, а з лютого 1919 р. – О. Красіцький). Урядовою мовою була українська. Структурно ж команда жандармерії мала такий поділ:

а) команда Української державної жандармерії; б) експонований офіцер Української державної жандармерії; в) відділ Української державної жандармерії; г) повітова команда Української державної жандармерії; ґ) станиця Української державної жандармерії.

У повітах також створювалися команди жандармерії, які очолювалися повітовими командирами (комендантами). Останнім підлягали сільські і міські станиці жандармерії. Окремо для жандармів зауважувалося: «З населенем треба поводити ся як найкраще щоби не давати причин до негодовань і заворушень. На большевицький рух звертати пильну увагу, а про всі прояви його, повідомляти нечаяно команду»⁷. Як зазначалося в Наказі № 2 Начальної команди Української державної жандармерії, повітовим комендантом жандармерії міг бути призначений «бувший повітовий командант, о скілько він є Українцем або Німцем»⁸, а у випадку відсутності таких – найближчий старший за рангом українець або німець, «о скільки вони прихильні нашій справі та проти них повітова Українська Національна Рада нічогоб не мала»⁹.

Українська державна жандармерія підпорядковувалася Державному секретарству військових справ ЗУНР. На місцях створювалися військово-територіальні області, окружні та повітові команди жандармерії, а також сільські та міські станиці. Загалом Українська державна жандармерія мала 23 відділи, а саме в містах красвої дислокації: Львів, Перемишль, Ярослав, Сянок, Самбір, Сокаль, Рава Руська, Городок, Дрогобич, Тернопіль, Тереховля, Чортків, Бучач, Броди, Золочів, Бережани, Стрий, Калуш, Станіславів, Городисько, Коломия, Чернівці, Сторожинець¹⁰. На місцях продовжувала діяти також і народна міліція. Вона формувалася на громадських засадах шляхом виборів.

Законом від 15 лютого 1919 р. УНРада здійснила реорганізацію жандармерії. В питаннях за-

безпечення громадської безпеки вона підпорядковувалася державним повітовим комісарам, а у військових, господарчо-адміністративних, підготовки кадрів та контролю служби – повітовим командантам. При Державному секретарстві внутрішніх справ було сформовано 6-й відділ жандармерії і поліції (замість скасованої посади інспектора жандармерії). Для несення служби безпеки на залізниці рішенням Державного секретарства військових справ від 24 березня 1919 р. було створено Залізничну жандармерію (командант – Ю. Буцманюк, згодом – М. Яворський). Після ліквідації в червні 1919 р. Державного секретарства внутрішніх справ жандармерію було перепідпорядковано: спочатку Начальній команді ГА, потім – команді запілля, а згодом – військовій канцелярії диктатора ЗО УНР Є. Петрушевича. Коли ж бойові дії перейшли на терени УНР, що раніше були під владою Російської імперії під час воєнних дій на українських землях, що раніше входили до складу Російської імперії), то в липні 1919 р. Державну жандармерію було перейменовано на Народну сторожу (зادля уникнення небажаних асоціацій у місцевого населення). На літо 1919 р. до Корпусу української державної жандармерії входило близько 1 тисячі жандармів, 4 тисячі стажистів, 30 офіцерів. До органів охорони громадського порядку входило також близько 3 тисяч народних міліціонерів.

В основу *судово-прокурорської системи* була взята також попередня – австрійська. Судовими органами ЗУНР були повітові суди, окружні суди та вищий суд. У Законі «Про тимчасову організацію судів і судової влади» було вказано, що як найвища інстанція має бути утворений окремим законом Найвищий суд у Львові. Розпорядженням Державного секретарства юстиції на території ЗУНР було утворено 12 судових округів, які поділялися на 130 судових повітів: 1) Бережанський (9 судових повітів), 2) Буковинський (9 судових повітів), 3) Золочівський (11 судових повітів), 4) Коломийський (11 судових повітів), 5) Львівський (17 судових повітів), 6) Перемишлянський (10 судових повітів), 7) Самбірський (10 судових повітів), 8) Станіславський (10 судових повітів), 9) Стрийський (9 судових повітів),

⁷ Там само, арк. 2.

⁸ Там само, арк. 5.

⁹ Там само, арк. 2.

¹⁰ Там само, спр. 33, арк. 113.

10) Сяноцький (14 судових повітів), 11) Тернопільський (8 судових повітів), 12) Чортківський (8 судових повітів)¹¹.

Національний склад населення по судових округах ЗО УНР був таким: у Бережанському: українців – 66%, поляків – 23%, євреїв – 10% (всього – 418 тис. 538 осіб); у Золочівському: українців – 63,7%, поляків – 28,5%, євреїв – 12,8% (всього – 472 тис. 787 осіб); у Коломийському: українців – 79,2%, поляків – 8,6%, євреїв – 12% (всього – 438 тис. 188 осіб); у Самбірському: українців – 70,8%, поляків – 16%, євреїв – 13,3% (всього – 470 тис. 775 осіб); у Стрийському: українців – 75,7%, поляків – 13,9%, євреїв – 10,8% (всього – 364 тис. 973 осіб); у Станіславському: українців – 70,8%, поляків – 17%, євреїв – 12,7% (всього – 669 тис. 976 осіб); у Перемишлянському: українців – 60,5%, поляків – 28%, євреїв – 10,7% (всього – 445 тис. 689 осіб); у Тернопільському: українців – 54%, поляків – 34,3%, євреїв – 11,7% (всього – 364 тис. 355 осіб); у Чортківському: українців – 65%, поляків – 23,3%, євреїв – 11,7% (всього – 385 тис. 950 осіб); у Львівському: українців – 58,6%, поляків – 26,3%, євреїв – 15% (всього – 904 тис. 724 осіб); у Буковинському: українців – 68,3%, поляків – 18,1%, євреїв – 15,6% (всього – 411 тис. 500 осіб); у Сянік, Лемківщина: українців – 55%, поляків – 30%, євреїв – 15% (всього – 269 тис. 697 осіб).

Загалом: 5 млн 745 тис. 420 осіб, з яких: українців – 70,14%, поляків – 17,36%, євреїв – 12,5%. Відповідно до цих даних до окружних судів належало обрати суддів з розрахунку – 1 мандат від 40 тис. населення¹².

Прийнятий 21 листопада 1918 р. Закон «Про тимчасову організацію судів і судової влади» підкреслював, що «всі суди, які знаходяться на території, ... вищого суду краю у Львові стають судами Західно-Української Народної Республіки і є зобов'язані виконувати далі спорове, і карне судівництво». Компетенція колишнього австрійського Міністерства юстиції переходила

до Державного секретарства юстиції ЗУНР. Апарат судів признав Державний секретаріат за пропозицією Секретарства юстиції. Колишній австрійський повітовий суд перейменовувався на Повітовий суд ЗУНР, а колишній окружний суд – на Окружний суд ЗУНР. Австрійські крайові суди у Львові і Чернівцях ліквідувалися, їх компетенція переходила до Окружного суду ЗУНР¹³. З дня оголошення цього Закону суди повинні були виносити вироки і рішення тільки від імені ЗУНР. Хоч серед колишніх австрійських суддів у Галичині, яких можна було використати новою владою, було немало українців, все ж відчувався брак суддівських кадрів. Напередодні Першої світової війни в Галичині з 1 тис. 150 суддів – 367 були українцями¹⁴. Тому Українська Національна Рада 11 лютого 1919 р. прийняла Закон «Про скорочення підготовляючої судівської служби», який скорочував строк стажування кандидатів на посади суддів з трьох до двох років¹⁵.

Сільськими суддями присяжних могли стати лише чоловіки віком від 30 до 60 років, які вмели читати й писати, були уроженцями Галичини або інших країв колишньої Австро-Угорщини, але при цьому мешкали в даній місцині щонайменше рік і які сплачували 20 крон сталого податку чи були «адвокатами, нотарями, професорами і учителями в висших і середних школах, або мають титул доктора»¹⁶. Зауважу – державних службовців (за винятком професорів та вчителів, чинних військових осіб, священників, поштових і залізничних урядників, лікарів та аптекарів).

Слід, разом з тим зазначити, що в умовах війни в повітах місцеві комісари часто перевищували свої повноваження щодо роботи суддів, зокрема встановлювали для суддів години праці тощо.

У лютому 1919 р. Державним секретарством юстиції було також розмежовано компетенцію повітових та окружних судів у цивільному судочинстві¹⁷.

¹¹ ЦДІА у м. Львові, ф. 581, оп. 1, спр. 96, арк. 20–21.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Лісна І. С. Становлення української державності в Галичині (1918–1923 рр.) ... – С. 44.

¹⁵ Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. – 1919. – Вип. 4. – 17 березня. – С. 27–28.

¹⁶ ДАЛО, ф. 1259, оп. 1, спр. 1, арк. 28.

¹⁷ Там само. – С. 8.

Вищою, другою інстанцією по цивільних і кримінальних справах, згідно із законом Української Національної Ради від 15 лютого 1919 р., «Про тимчасове виконання судівництва в цивільних і карних справах в другій і третій інстанціях в часі надзвичайних відносин, спричинених війною» мав бути Вищий суд у Львові, а третьою найвищою інстанцією – Найвищий державний суд¹⁸. Проте до часу їх створення, «в часі надзвичайних обставин, спричинених війною», функції другої і третьої інстанцій належали спеціально створеним Сенатам: Окремому судовому сенату 11-тої інстанції та Окремому судовому сенату III-ої інстанції. Вони, згідно із розпорядженням Державного секретарства юстиції від 8 березня були створені при окружному суді в Станіславові¹⁹.

Функції звинувачення мала виконувати *Державна прокуратура*. Проте оскільки прокурорами в Галичині за часів австрійського панування працювали майже виключно поляки, справа створення державної прокуратури затягнулася. Її повинен був очолити генеральний державний прокурор, якого так і не було призначено. Не були призначені прокурори в судових округах і повітах. Таким чином процес створення прокуратури у ЗУНР – ЗО УНР не був доведений до кінця.

Не зазнала будь-яких істотних змін організація і діяльність *адвокатури*²⁰. Адвокатам було запропоновано організуватися у Палату адвокатів у Станіславові й вони повинні були скласти письмову обіцянку, що будуть дотримуватися діючих законів і служити зміцненню правопорядку в країні.

Окремим розпорядженням Державного секретарства юстиції (від 1 березня 1919 р.) було створено *нотаріальну службу* Західно-Української Народної Республіки²¹.

«Начальною адміністративною владою» над судами, прокуратурою і нотаріатом було Державне секретарство юстиції. Воно ділилося на два основні відділи: особово-управляючий і законодавчий. До першого належало керівництво судами, прокуратурою і нотаріатом, призначення суддів, прокурорів нотаріусів та допоміжного, канцелярського персоналу цих органів. До дру-

гого – розробка законодавчих пропозицій для уряду та парламенту, розробка і видання нормативних актів самого Державного секретарства юстиції – розпоряджень, нагляд за відповідністю нормативних актів адміністративно-розпорядчих органів законам парламенту. Під наглядом цього відділу знаходилося видання «Вістника державних законів і розпорядків» – офіційного збірника, де публікувалися всі законодавчі акти парламенту, уряду, окремих секретарств Західноукраїнської Народної Республіки.

Крім органів цивільної юстиції, зокрема судових і прокурорських, була утворена *військова юстиція*. 16 листопада 1918 р. було видане розпорядження Державного секретаріату ЗУНР про організацію військового судочинства²². Структура військових судів виглядала так: 1) найвищий військовий трибунал; 2) військові обласні суди; 3) окружні військові суди. Відповідно до поділу республіки на три військові області (Львів, Станіславів, Тернопіль) були створені три військові окружні суди як суди першої інстанції. Функції звинувачення в окружних судах виконував судовий офіцер, при обласних судах – військовий прокурор, а при військовому трибуналі – генеральний військовий прокурор або його заступник. Найвищою інстанцією військової юстиції був Верховний військовий суд.

Утворено також інститут *військової прокуратури*. Вона очолювалася генеральним військовим прокурором, у військових областях були військові прокурори, в округах – військові офіцери. Складна внутрішня ситуація, наявність великого числа ворожих шпигунів і диверсантів, саботаж і відверті терористичні акти цивільного польського населення, збройні виступи проти української влади змусили керівників держави діяти більш твердо. Проте генерального військового прокурора, як і генерального державного прокурора, влада ЗУНР призначити так і не встигла.

Розпорядженням Державного секретаріату 30 листопада 1918 р. на території ЗУНР було запроваджено при кожній військовій команді *польові суди*, діяльність яких поширювалася на військовослужбовців і цивільних осіб, що вчинили

¹⁸ Там само. – С. 12–13.

¹⁹ Там само. – С. 20–21.

²⁰ Там само. – Вип. 4. – 17 березня. – С. 27–28.

²¹ Там само. – С. 27–29.

²² Вістник Державного Секретаріату Військових Справ (Тернопіль). – 1918. – 1 грудня. – С. 2–3.

злочини проти безпеки, цілісності держави, її обороноздатності, на транспорті, зв'язку тощо. Винесені ними смертні вироки вимагали затвердження урядом Республіки.

Розпорядженням Державного секретаріату від 3 грудня 1918 р. при кожній окружній команді було утворено польові суди. Крім окружних польових судів розпорядженням Державного секретарства внутрішніх справ 28 січня 1919 р. були утворені: польовий суд Начальної Команди Галицької Армії і польові суди групи «Північ», групи «Південь», групи «Львів». Голів і членів цих судів призначав державний секретар внутрішніх справ і лише за його дозволом допускалися адвокати до участі в розгляді справ. Нічого не говорилося про оскарження вироків польових судів. Після реорганізації армії утворено польові суди у I, II, III корпусах та у 12-ти бригадах ГА. Під час переходу Галицької Армії на терени Наддніпрянської України було утворено військово-польові суди Начальної Команди Галицької Армії, польові суди I, II, III корпусів, польовий суд вишколу Січових стрільців та польовий суд Етапної області ГА.

Для розв'язання питань *економічного будівництва* в повітах були утворені «технічні уряди», які підлягали Державному секретарству публічних робіт і безпосередньо займалися усіма питаннями економічного будівництва. У своїй роботі вони керувалися Тимчасовою інструкцією для урядів технічних Державного секретаріату публічних робіт від 12 лютого 1919 року²³. При них діяли так звані «будівельні експозитури»²⁴. Секретарство також взяло у своє управління всі державні ліси. На колишні державні підприємства були відряджені для керівництва та організації їх функціонування українські державні урядовці. Приватні підприємства перебували лише під контролем держави. У Дрогобичі було утворено спеціальний «нафтовий комісаріат», який мав встановити суворий контроль над виробництвом і випуском нафти.

За вирішення *харчової проблеми* безпосередньо відповідав Державний харчовий уряд, прирівнений в правах до Державного секретарства.

Очоловав його *Степан Федак*. Після реорганізації у січні 1919 р. Харчовий уряд увійшов як окремий відділ до складу Державного секретарства внутрішніх справ. У повітах йому підлягали повітові Харчові управи, створені, за вказівкою УНРади вже у перші дні взяття влади²⁵.

Продовольчими питаннями безпосередньо займалися дві організації – *Харчовий союз* у Станіславові (як орган Державного секретаріату ЗО УНР) та *Управління Головноуповноваженого по харчуванню Галичини і Буковини* (як орган Міністерства народного господарства УНР). Утім, у зв'язку зі складним становищем харчування в Галичині (особливо в прикарпатських повітах), на спільній Харчовій нараді, яка відбулася 3–4 січня 1919 р., було вирішено, що Державний Харчовий союз для спільної праці вливається в Управління Головноуповноваженого по харчуванню Галичини і Буковини і перестав існувати як такий. Відтоді Управління мало вести свою діяльність у порозумінні з Державним секретаріатом ЗО УНР. При Управлінні періодично скликалася *Харчова Рада*, «яка розглядає всі питання по харчуванню області [Західної області УНР] і виносить постанови, які стають обов'язковими після оголошення їх Головноуповноваженим за згодою Державного Секретаріату»²⁶. До складу Харчової Ради входили: по одному представникові від Управління Головноуповноваженого, відділу Національної Ради, Державного секретаріату, Головної інтендатури та міського самоврядування, а також по три – від центральної ради Товариства «Сільський господар» і Союзу споживчої кооперації.

Управлінню головноуповноваженого підпорядковувалися всі харчові уряди, повітові харчові ради, харчові комісії, комітети та інші харчові установи ЗО УНР. По усій Галичині утворювалися повітові, сільські, містечкові й міські *Харчові управи*, яким передавалися всі справи, майно і кошти попередніх органів харчування. З метою їхнього оперативного установа було вироблено спеціальну «Інструкцію до створення і діяльності повітових, сільських, містечкових і мійських Харчових Управ»²⁷. Для міської

²³ ДАЛО, ф. 1259, оп. 1, спр. 1, арк. 35.

²⁴ Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки. – С. 39.

²⁵ ДАЛО, ф. 1259, оп. 1, спр. 33, арк. 101.

²⁶ Там само, арк. 100.

²⁷ Там само, арк. 101.

бідноти, дітей та людей похилого віку відкривалися дешеві або безкоштовні їдальні. Було уведено два дієтичні (безм'ясні) дні на тиждень, заборонено питлювати збіжжя, випікати печиво. Було заборонено вивіз продовольства за межі держави. Сільській і міській бідноті було виділено грошову допомогу – 10 млн гривень. Значну продовольчу (зерно, цукор тощо) і грошову (5 млн гривень для закупівлі картоплі) допомогу надав уряд УНР. З деякими державами (Чехо-Словаччиною, Австрією) уряд ЗО УНР уклав торговельні угоди, які, однак, не встигли реалізуватися.

Налагодженням залізничного транспорту займалася Залізнична дирекція, а у повітах і містах – «начальні уряди залізничних шляхів». Важлива роль приділялася органам охорони правопорядку на транспорті. У березні 1919 р. до структури органів безпеки на транспорті входили: Державний секретаріат військових справ УНР; Залізнично-Дорожна Військова Управа; Залізнично-Дорожна жандармерія і Лінійні осередки Залізнично-Дорожної жандармерії²⁸. Для виховання нового персоналу Секретаріат подбав про залізнично-технічні курси. Діяли курси практикантів урядників руху.

Із найбільшими труднощами зіткнулися Державні секретаріати фінансів й торгівлі та промислу. Державному секретаріатові фінансів були підпорядковані митні управління, скарбова сторожа, уряди мір та ваги. Обом секретаріатам не вистачало спеціалістів. Прибутки державної скарбниці залишалися мінімальними. Через повне зубожіння населення надходження від податків були незначними. З великими зусиллями уряд вишукував кілька сотень тисяч корон, щоби виплатити «добове» фронтовикам. Державні секретарі отримували зарплатню, та й то невелику, лише з січня 1919 р. Зарплатня державних службовців була дуже низькою, проте ніхто з них не залишав свого робочого місця, усвідомлюючи, що працює для власної держави. 20 лютого 1919 р. у Тернополі було випущено

грошові бони по 20 гривень. Ці грошові сурогати перебували в обігу нарівні з австро-угорськими коронами.

Переїмалися власті ЗУНР і питаннями охорони здоров'я населення. Ще в грудні 1918 р. усім повітовим комісарам було наказано призначити повітових санітарних лікарів, створити санітарні комісії, вжити заходів до відкриття лікарень, поліклінік, аптек. Це, в міру можливостей, і було зроблено. Керував організацією і діяльністю медичної служби санітарний відділ Державного секретарства внутрішніх справ, який очолював лікар Іван Куровець. Була збільшена оплата праці всіх медичних працівників, їм видавалися продовольчі пайки²⁹.

Відновлено, хоч теж з великими труднощами, роботу пошти, телеграфу, телефону. На телеграфі було запроваджено українську мову та абетку. У Станіславові утворено Дирекцію пошт і телеграфу³⁰. У березні були прийняті Закони «Про заборону продажу, здачі в аренду і закладу великих посіlostей (табулярних)» та «Про заборону конфіскації майна під час війни»³¹, у квітні – розпорядження Державного секретаріату «Про створення західноукраїнського товарообмінного бюро» (біржі). Був розроблений і затверджений Статут цього бюро та інше³².

13 лютого 1919 р. УНРада прийняла Закон «Про удержавлення українських шкіл», а 14 лютого – Закон «Про удержавлення українських приватних гімназій і жіночих семінарій», згідно з якими всі школи – громадські (початкові), середні, гімназії, реальні, рільничі та інші оголошувалися державними, а вчителі – державними службовцями. Мовою викладання і навчання стала українська³³. Вчителі народних шкіл українською владою також були оголошені державними службовцями, їм почала видаватися заробітня платня (до цього часу їх утримувала сама громада). Розпорядженням Державного секретаріату від 16 лютого усім вчителям було підвищено заробітню платню³⁴.

²⁸ Сідак В.С., Степанков В.С. З історії Української розвідки та контррозвідки (нариси). – К.: Вид-во ін-ту СБУ, 1994. – С. 195.

²⁹ Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923 рр... – С. 81.

³⁰ Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки... – С. 32.

³¹ ЦДІА у м. Львові, ф. 581, оп. 1, спр. 96, арк. 21.

³² Там само, арк. 61–64.

³³ Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки... – С. 35.

³⁴ Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923 рр... – С. 82.

Внутрішньою державною мовою була українська, але національні меншини могли вільно користуватися своїми мовами, видавати газети і літературу, мати свої школи, церкви тощо. 15 лютого 1919 р. УНРада ухвалила Закон «Про уживання української мови у внутрішнім і зовнішнім урядуванні державних властей і урядів, публічних інституцій і державних підприємств у Західній Області Української Народної Республіки»³⁵. Встановлювалося, що державною мовою ЗО УНР є мова українська. Цієї мови, зазначається в Законі, «вживають у внутрішнім і зовнішнім урядуванні всі власті і уряди, публічні інституції і державні підприємства»³⁶. У §3 Закону чітко зафіксовано, що «законно признаним національним меншостям полишає ся свободу уживання як усно, так і в письмах їх матірної мови в урядових зносинах з державними властями і урядами, публічними інституціями і державними підприємствами»³⁷.

Як бачимо, національним меншинам держави гарантувалося право не тільки мати свої школи, бібліотеки, видавати періодичні видання тощо (усе це було занотовано в Тимчасовому Основному Законі ЗУНР і в низці інших правових документів, про які йшлося вище), але й вільно користуватися рідними мовами у повсякденному та державному житті, в офіційних зносинах з владою різних рівнів. Залишалось чинним і рішення Державного секретаріату від 10 листопада, що всі закони, урядові акти та інші правові документи, які мають загальнодержавне значення, слід публікувати чотирма мовами – українською, польською, єврейською та німецькою³⁸.

У березні 1919 р. Державне секретарство внутрішніх справ видало Розпорядження для урядників в державній адміністраційній службі³⁹.

У ньому вказувалося, що до служби в державних органах можуть бути допущені тільки громадяни Української Народної Республіки «бездоганного поведіння, що володіють українською мовою в слові і письмі, і не переступили сорокового року життя»⁴⁰. Щоправда, ця остання вимога не стосувалася тих службовців, які вже працювали. Не могли бути службовцями державного апарату особи, засуджені за кримінальні злочини проступки проти публічного порядку, моралі чи користолюбство; особи недієздатні; неоплатні боржники, проти яких порушена судова справа; особи, що своєю поведінкою «викликають публічне згіршення». Поміж начальником і підлеглим на державній службі не могло бути «споріднення, ані посвоячення по лінії прямиї, а по лінії бічній до другого степеня»⁴¹.

Усі прийняті на державну службу особи повинні після однорічного стажування скласти перед відповідною комісією спеціальний іспит – письмовий і усний: щодо знання законодавства, вміння ним користуватися, вміння складати відповідні документи, знання своїх повноважень і обов'язків тощо. Кандидат, який двічі не здав таких іспитів, «має бути зі служби звільнений»⁴². Навіть канцелярські працівники повинні були задовольняти певним вимогам: «знати признані в державі мови; поправно читати і писати; знати канцелярійну маніпуляцію»⁴³.

В ЗО УНР була практика *переходу з літнього на зимовий час* і навпаки. Перехід на літнево-зимові години було запроваджено 6 квітня 1919 р. «в Українській Армії і на всій укр[аїнській] території», але вступав в дію він з 13 квітня 1919 р.⁴⁴. На літній час мали переходити кожного 13 квітня о 2-й годині ночі, а на зимовий – кожного 14 вересня о 3-й годині ночі.

³⁵ ЦДАВО України, ф. 2192, оп. 2, спр. 3, арк. 10 зв.; Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. – 1919. – Вип. 3. – 2 березня. – С. 12.

³⁶ ЦДАВО України, ф. 2192, оп. 2, спр. 3, арк. 10 зв.; Діло. – 1918. – 11 листопада.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

³⁹ Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. – 1919. – Вип. 7. – 26 березня. – С. 46.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

⁴³ Там само. – С. 47.

⁴⁴ ДАЛО, ф. 1259, оп. 1, спр. 33, арк. 44.

8 квітня 1919 р. УНРада ухвалила *Закон «Про право горожанства [громадянства] на Західній Області Української Народної Республіки»*⁴⁵. Згідно з цим Законом кожна особа, яка у день його проголошення мала право належності до однієї з громад краю, вважалася громадянином Української Народної Республіки. Ті, хто бажав стати громадянами ЗО УНР, повинні були до 20 травня 1919 року подати відповідну заяву. Якщо вони цього не робили, то вважалися чужинцями і за бажанням могли виїхати за кордон. Заява про набуття громадянства, крім недієздатних осіб, подавалася за місцем проживання на ім'я державного повітового комісара. Письмове звернення батька, чоловіка автоматично поширювалося на неповнолітніх дітей та дружину. Іноземці та особи без громадянства набували статус громадянина після 5-ти років постійного проживання на території Республіки. Рішення про надання громадянства приймалося державним секретарем внутрішніх справ. Оскаржити таке рішення можна було до Виділу УНРади. В окремому параграфі Закону вказувалося, що громадяни Придніпрянської України – УНР – є повноправними громадянами ЗО УНР.

Закон встановлював *вимоги до державних службовців*. Ними могли бути тільки громадяни України «бездоганної поведінки», які володіють українською мовою і мовою хоч би однієї з національних меншин, мають бути віком до 40 років. Не мали права займати службові посади особи, які притягалися до кримінальної відповідальності, вчинили моральні та протиправні поступки, «користолюбні» особи, неоплатні боржники. Особи, які приймалися на державну службу, мали пройти однорічне стажування, скласти усний і письмовий іспити із законодавства, показати вміння діловодства, знання своїх прав та обов'язків.

10 квітня 1919 р. Державний секретаріат видав розпорядження, яким уточнював деякі положення вказаного Закону. Так, службовці, які до цього не склали службової присяги, повинні були з одержанням громадянства скласти присягу вірності ЗО УНР у державному повітовому

комісаріаті. Проте змусити їх до складання такої присяги ніхто не міг. Повітові комісаріати лише виготовляли списки службовців, які відмовилися від присяги і надсилали їх до уряду. У розпорядженні також вказувалися документи, які слід було підготувати (крім заяви) для отримання громадянства⁴⁶.

Для вирішення *земельної проблеми* Українська Національна Рада створила спеціальну комісію на чолі з Л. Бачинським. 14 квітня 1919 р. було прийнято Земельний закон для ЗО УНР, що визначав основи земельної реформи і проголошував скасування великої земельної власності та наділення землею безземельних і малоземельних селян на правах власності⁴⁷. Переведення в дію Закону мала здійснювати Обласна земельна комісія (Л. Бачинський, С. Вітик, С. Данилович, М. Загультський, Т. Кормош, М. Королюк, С. Матковський, К. Трильовський, С. Юрик). Загалом земельну реформу в ЗО УНР визначали Закони УНРади «Про вивласнення великих табулярних посіlostей»⁴⁸, «Про земельну реформу» та низка розпоряджень Державного секретаріату і Державного секретарства земельних справ. Прийнятий Закон «Про земельну реформу» мав компромісний характер: конфісковувалися землі великих землевласників, власників, які зі зброєю в руках воювали проти Української держави та землі, які перебували у державній власності Австро-Угорської монархії.

Землею наділялись у першу чергу військовослужбовці української армії та безземельні і малоземельні селяни. Земельний закон ЗО УНР значно відрізнявся від земельних законів Центральної Ради та Директорії УНР, за якими було конфісковано і передано у власність усі поміщицькі та церковні землі без викупу. Закон ЗО УНР передбачав конфіскацію поміщицьких, монастирських і церковних земель та земель інших великих землевласників понад встановлений максимум. Ці землі переходили до земельного фонду держави, з якого після війни мали отримати наділи малоземельні та безземельні селяни, військовослужбовці-інваліди тощо. Поза встановлення земельного максимуму, процедура

⁴⁵ Вістник державних законів і розпорядків Західної Області Української Народної Республіки. – 1919. – Вип. 10. – 5 травня. – С. 69–70.

⁴⁶ Там само. – С. 70.

⁴⁷ ДАЛО, ф. 1259, оп. 1, спр. 33, арк. 110.

⁴⁸ ЦДІА у м. Львові, ф. 581, оп. 1, спр. 96, арк. 26–27.

конфіскації та наділення землею відкладалася до скликання Союму. Проте сільська біднота розпочала самочинно захоплювати поміщицьку землю. Законом передбачалося покарання за порушення процесу проведення земельної реформи. Так, місцевій владі надавалося право ув'язнювати на 6 місяців, а також додатково штрафувати на суму до 10 тисяч крон за «самовільне захоплення землі», розподіл націоналізованих Законом будинків, інвентарю тощо.

15 квітня 1919 р. УНРада прийняла Закони «Про скликання Союму ЗО УНР» та «Про вибори (виборчу ординацію) до Союму ЗО УНР». Законом визначалося *загальне, без різниці статі, рівне, безпосереднє, таємне і пропорційне виборче право для усіх громадян держави*, яким виповнилося 20 років. Послом до Союму міг бути обраний кожен з 28-річного віку. Обраний в червні 1919 р. однопалатний Союм мав складатися з: 226 послів: 160 українців (70,8% від загального числа), 33 поляків (14,6%), 27 євреїв (11,9%) та 6 німців (2,7%). Для кожної національної меншини були намічені окремі виборчі округи (15 – українських, 5 – польських, 5 – єврейських, 1 – німецький). Такий демократичний механізм забезпечення прав національних меншин при виборах до законодавчих органів не застосовувався у світовій практиці ні у той час, ані сьогодні.

Позбавлялись виборчого права: 1) особи душевнохворі; 2) особи, засуджені судами за вчинення кримінальних злочинів, й зокрема, за крадіжку, обман, звідництво та ряд інших (в законі перераховуються різні нормативні акти, засудження за якими вело до позбавлення виборчого права); 3) особи, які вже раніше були суджені за злочини та проступки проти виборчої свободи по виборах законодавчих органів ЗО УНР; 4) особи, які більше двох разів протягом останніх двох років були засуджені за пияцтво.

Для виборів до Союму утворювалися виборчі округи, які ділилися на виборчі дільниці, що співпадали з громадою. Великі громади (більше двох тисяч населення) ділилися за потреби на декілька виборчих дільниць. Проведення виборів доручалося виборчим комісіям, склад яких, порядок утворення і діяльність докладно врегульовувалися у Законі. Партії, що

хотіли брати участь у виборах, подавали до окружних виборчих комісій «кандидатські списки», які повинні бути власноручно підписані не менш як 100 виборцями (§16). Реєстрували кандидатів у послы Союму окружні виборчі комісії, перевіряючи, чи кандидати «мають право виборності», тобто право бути обраним (вік, відсутність судимості за вказані вище злочини і порушення тощо)⁴⁹. Рішення окружних комісій можна було оскаржити у Головній виборчій комісії, рішення якої вважалося остаточним (§18). Союм мав бути скликаний через два тижні після виборів, у червні 1919 р.⁵⁰ Після обрання нового Союму УНРада мала самоліквідуватися. Проте події українсько-польської війни 1918–1919 рр. не дозволили провести вибори на терені ЗО УНР.

Війна з Польщею посилила значення у державному житті ЗУНР–ЗО УНР військово-адміністративної вертикалі. У функції *Державного секретарства військових справ* входило забезпечення армії підготовленими військовослужбовцями і матеріальними засобами, озброєнням та боєприпасами. 13 листопада 1918 р. розпорядженням Державного секретарства військових справ було затверджено організаційно-штатну структуру Збройних сил ЗУНР. Вона базувалася на загальному військовому обов'язку і територіальному принципі комплектування. На основі цього розпорядження територія держави була поділена на 3 військові області: «А» – Львів, «Б» – Тернопіль, «В» – Станіславів та 12 військових округів.

Після призначення на посаду командувача Галицькою Армією генерала М. Омеляновича-Павленка та начальника штабу Є. Мишковського, було розроблено організаційну структуру армії шляхом її поділу на корпуси та бригади. У складі ГА були такі роди та види військ: піхота, кіннота, артилерія, авіація, військово-судові органи, ветеринарна служба, інтендатура та частини технічного забезпечення.

На місцях Державному секретарству військових справ підпорядковувалися окружні та повітові військові команди, правове становище яких було визначено розпорядженням Державного секретарства військових справ від 3 грудня 1918 р. Начальна Команда Галицької Армії виконувала функції Генерального штабу, який

⁴⁹ ЦДІА у м. Львові, ф. 581, оп.1, спр. 96, арк. 16.

⁵⁰ Там само, арк.15.

безпосередньо керував військовими операціями та здійснював управління військовими структурами на фронті та у запіллі.

Рішенням УНРади від 13 листопада 1918 р. та розпорядженням Державного секретарства військових справ від 5 грудня 1918 р. було визначено матеріальне забезпечення військовослужбовців Галицької Армії та членів їх сімей⁵¹. Також було прийнято розпорядження щодо матеріального забезпечення цивільних працівників, які входили до штату військового відомства. У зв'язку з інфляційними процесами у дане розпорядження неодноразово вносилися зміни. На правовій основі в ЗУНР здійснювалася й мобілізація до армії. Розпорядженням від 27 березня 1919 р. було визначено порядок призову на військову службу та відстрочку від військової служби, яке було доповнено рядом інших розпоряджень⁵². Під час Чортківської офензиви (наступу) у червні 1919 р., коли армія досягла значних успіхів і тільки відсутність зброї та боєприпасів не дали змоги розвинути успіх, було проведено часткову реорганізацію армії та тилових служб. Створено запілля, команду Етапу Армії та прийнято рішення про утворення двох нових корпусів.

9 червня 1919 р. у Заліщиках, перед переходом апарату влади ЗО УНР та ГА за р. Збруч, Президія виділу УНРади і Рада державних секретарів спільною постановою передали свої конституційні повноваження *уповноваженому диктатору Євгенові Петрушевичу*, надавши йому право виконувати всю військову і цивільну владу до моменту відкликання. Отже з червня 1919 р. Є. Петрушевич став диктатором ЗО УНР. Сам диктатор з цього приводу писав про форму здійснення ним державного керівництва так: «З того часу виконував я перейняту згаданим Актом владу в своїм імені. А коли за бігом воєнних подій зорганізований первісно державний центральний апарат урядовий перестав на ділі бути чинним і існувати в своїм складі, полагав я справи державні при допомозі принагідно і відповідно до потреб хвилі складеного урядового апарату, заступаючись у вирішуванні деяких по-

одиноких діл чи то справ цілих поодиноких областей адміністрації повновласниками, заіменованими будь-ще виділом Національної Ради чи Державним Секретаріатом будь-якими назначуваними мною, які, однак, не мали постійного круга компетенції»⁵³.

За весь період існування Української Національної Ради збиралося три її склади. Два склади у Львівський період (18 жовтня – 21 листопада 1918 р.): 1. Збори Конституанти у Львові 18–19 жовтня 1918 р. – 71 присутній діяч; 2. Склад делегацій УНРади у жовтні–листопаді 1918 р.: а) Віденська делегація – 8 осіб; б) розширена Буковинська делегація («Український Красвий Комітет Буковини») – 45 діячів; в) Галицька (Львівська) делегація, доповнена 2 листопада 1918 р. представниками УСДП і 12 листопада 1918 р. делегатами від партій та війська – 29 осіб. Третій склад у Станіславівський період (2 січня – кінець травня 1919 р.): склад, доповнений 59 делегатами від повітів та міст Галичини (всього – 123 депутати)⁵⁴. Число депутатів, які брали участь у засіданнях делегацій та скликань УНРади не відповідало їх номінальній кількості.

За професією УНРаду (за відомостями про 187 осіб) склали: правники – 55 діячів, педагоги – 43, селяни – 27, духовенство – 24, урядовці – 9, журналісти – 7, залізничники – 6, інженери – 4, студенти – 4, лікарі – 2, по одному – кадровий військовий, землевласник, ремісник, посадник містечка, науковець та письменник. Низка відомостей свідчить, що селянські діячі були принаймні середнього достатку. Абсолютну більшість УНРади склали чоловіки. Жінки (два педагоги) входили до складу лише Буковинської делегації. Найбільше депутатів мали вік від 30 до 50 років. У Буковинській делегації було менше депутатів старшої вікової групи. 78% депутатів мали принаймні середню освіту, 42% – вищу. 52 особи мали докторський ступінь (35 – у галузі права, 10 – філософії, 4 – теології, 3 – медицини).

За соціальним походженням (встановлено для 124 осіб) 45 депутатів були вихідцями зі священницьких родин; 37 – з селян, 17 – з родин

⁵¹ Вістник Державного Секретаріату Військових Справ. – 1918 – 14 грудня.

⁵² Република. – 1919. – 4 квітня.

⁵³ ЦДАВО України, ф. 2192, оп. 2, спр. 7, арк. 1–3 зв.

⁵⁴ Павлишин О. Й. Формування та діяльність представницьких органів влади ЗУНР–ЗОУНР (жовтень 1918 – червень 1919 рр.) // Автореферат дис. на здобуття наук. ст. канд. іст. наук. – Льв., 2001. – С. 11.

педагогів, 6 – з урядників, по 5 – з міщан-власників та ремісників, 3 – з поміщиків, з міщан-рільників, по 2 особи – з робітників та правників. У складі УНРади були близькі і дальші родичі. Більшість депутатів були забезпечені матеріально, високим був рівень їхньої територіальної мобільності.

З відомих 165 діячів, партійна приналежність поділялася так: до УНДП належало 95 осіб, до УРП – 35, до УСДП – 24, до ХСП – 7, до УНП – 4. Кількісна перевага УНДП зафіксована у всіх делегаціях та скликаннях. Третина діячів УНРади – колишні депутати представницьких органів Австро-Угорської імперії. Склад Буковинської делегації (дані про 42 особи) виглядав так: 18 – педагоги (з них 10 – вчителі народних шкіл), 10 – правники, 3 – селяни, 3 – урядники, 2 – священники, 2 – залізничники, а також: поміщик, посадник, журналіст та інженер. 9 буковинських делегатів були вихідцями з Галичини⁵⁵.

З весни–літа 1919 р. військове становище на польсько-українському фронті кардинально змінилося. У квітні до Польщі з Франції прибула добре озброєна армія генерала Ю. Галлера. Вона була призначена Антантою винятково для війни проти більшовиків, проте замість того польський уряд вислав її проти Галицької Армії. 15 травня 1919 р. розпочався польський наступ на українському фронті. Цей наступ польський уряд пояснив Найвищій Раді Мірової конференції як відповідь на наступ українських військ, якого в дійсності не було. 25 червня 1919 р. Верховна воєнна рада Антанти з метою «забезпечити мирне населення і майно Східної Галичини від більшовицьких банд» прийняла рішення уповноважити збройні сили Польської Республіки зайняти усю Галичину. Державний секретар США Р. Лансінг мотивував це тим, що українське населення краю на 60% неписьменне, тож не здатне до державотворення, а тому спершу повинне «дозріти до автономії» у складі Польщі.

Хвиля протестних зборів і віч, що відбулися по усій Східній Галичині та протести делегацій ЗО УНР і УНР у Парижі не вплинули на позицію Антанти. Тим часом сили армії Галлера були спрямовані на Самбір та Луцьк. Перед переважаними і добре озброєними Антантою силами

поляків Галицька Армія змушена була відступити. Польську офензиву з півдня підтримала Румунія, яка висунула ультиматум про передачу їй південно-східної карпатської смуги землі. Водночас румунські війська силоміць зайняли частину галицького Підкарпаття. Спроби ГА зупинити наступ агресорів в районі Золотої Липи не мали успіху. Українські війська відступили в трикутник: Збруч – Дністер – залізниця з Гусятин до Чорткова – Заліщики.

8 липня 1919 р. до Борщова, де тоді перебував диктатор ЗО УНР Є. Петрушевич, прибув головний отаман УНР С. Петлюра. На цій зустрічі, враховуючи складність ситуації, було прийнято рішення про перехід ГА та уряду ЗО УНР в район Кам'янець-Подільського. 16–18 липня 1919 р. основна частина ГА, державні органи, установи та організації ЗО УНР і тисячі біженців перейшли через р. Збруч на територію УНР, а менша частина військ ГА була інтернована чехами і румунами.

Протягом 1919 р., окрім вищезгаданих законів і розпоряджень, слід також відмітити закони та розпорядження, які також впливали на перебіг організації державної служби в ЗУНР – ЗО УНР, або ж мали суттєве значення в процесі національного державотворення в Західній Україні, а саме:

Закони: «Про добове членів Української Національної Ради» (від 10 лютого 1919 р.), «Про розмежування компетенції повітових та окружних суддів в цивільних справах» (від 11 лютого 1919 р.), «Про полегшу при іспитах учителів середніх шкіл» (від 14 лютого 1919 р.), «Знесення конфіскації майна під час війни» (від 10 березня 1919 р.), «Про позбування і обтяжування більших посілостей», «Про вивласнення великих табулярних посілостей» (від 18 березня 1919 р.), «Про заборону чинностей, які мають на цілі ударення виконання земельного закону» (від 15 квітня 1919 р.), Закон диктатора «Про відслужинину» (від 15 серпня 1919 р.);

Розпорядження: «Воєнні чинитьби осіб, не обов'язкових до військової служби» (Державного секретарства військових справ та Державного секретарства внутрішніх справ від 26 січня 1919 р.), «В справі охорони наємців» (Державного секретарства судівництва та Державного

⁵⁵ Павлишин О.Й. Формування та діяльність представницьких органів влади ЗУНР–ЗОУНР (жовтень 1918 – червень 1919 рр.) // Автореферат дис. на здобуття наук. ст. канд. іст. наук. – Льв., 2001. – С. 13.

секретарства публічних робіт від 1 лютого 1919 р.), «В справі примусового заряду підприємств і маєтків» (Державного секретаріату від 11 лютого 1919 р.), «В справі перепусток і паспортів до подорожі цивільних осіб» (Державних секретарств внутрішніх справ, військових справ та закордонних справ від 16 лютого 1919 р.), «Приналежний комендант жандармерії і його судовий референт» (Державного секретаріату від 17 лютого 1919 р.), «Про спосіб складання стемпелевих та безпосередних належитостей» (від 23 лютого 1919 р.), «Про продовження реченців передавнення» (від 20 березня 1919 р.), «Про засуди смерті» та «Пояснення до розпорядку про доразові суди над цивільними» (Державного секретаріату від 1 квітня 1919 р.), «В справі підвищення поборів жандармів і мужви без рангів при державній жандармерії» (4 квітня 1919 р.), «Про поборування хабарництва» та «В справі вирішення жидівських автономних прав в ЗО УНР» (Державного секретарства внутрішніх справ від 22 квітня 1919 р.), «В справі заведення постійної кур'єрської служби при Державнім Секретаріаті» (від 24 грудня 1919 р.), розпорядження диктатора ЗО УНР «Про заборону самовільного друкування без цензури» (від 26 червня 1919 р.) та інші.

Закони ЗУНР – ЗО УНР, як правило, містили такі елементи: назва виду акту – закон; дата прийняття; найменування закону, що відображає предмет його регулювання і є досить лаконічним; назва органу, який його «постановив» – Українська Національна Рада; поділ закону на частини – параграфи, артикули (за необхідності вони поділялися на пункти), які мали наскрізну нумерацію; здебільшого (але не завжди) передбачалися наслідки недотримання нормативних приписів; підписи відповідних посадових осіб, які виступали «за Виділ Української Національної Ради».

На практиці існувала також, порівняно з правовими актами УНР періоду Директорії, досить чітка відмінність між законами і підзаконними актами. Як правило, підзаконні нормативні акти видавалися на основі та на виконання законів – як ЗУНР, так і тих, які діяли до часу її проголошення. Закони офіційно публікувалися українською мовою. На відміну від УНР періоду

Директорії, практично не використовувалися такі засоби законодавчої техніки, як примітки до статей та норми-дефініції. Закони приймалися постійні й тимчасові. Тимчасовий характер закону можна було встановити як із його назви, так і зі змісту.

Західноукраїнська Народна Республіка проіснувала від 1 листопада 1918 р. по 22 січня 1919 р. як незалежна держава й від 22 січня по 20 грудня 1919 р. як конфедеративна Західна область УНР (ЗО УНР). Відновлення державності було проголошено 19 жовтня 1918 р. Українською Національною Радою. Фактично ж державність було встановлено після розвалу Австро-Угорської імперії й внаслідок силового захоплення влади у столичному місті Львові Українською Генеральною командою на чолі з Д. Вітовським 1 листопада 1918 року. Першопочатково було проголошено Українську Державу, назву ж – Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР) було визначено на засіданні Української Національної Ради 9 листопада 1918 р. До складу ЗУНР, окрім Східної Галичини й Західної Волині, входили Північна Буковина і Закарпаття.

Конституцією в ЗУНР закріплювалося верховенство і суверенітет народу в державі, який здійснює їх через свої представницькі органи, обрані на підставі загального, рівного, прямого, виборчого права при таємному голосуванні, за пропорційною системою. Виборчим правом наділялися усі громадяни держави, без різниці національності чи статі. Найвищим органом влади мали стати Установчі збори ЗУНР (Сойм), а до їх обрання уся повнота законодавчої влади належала Українській Національній Раді, виконавчої – Державному секретаріатові. За соціальною ознакою у парламенті ЗУНР переважали середні й заможні селяни, світська інтелігенція та духовенство. Місцеве самоврядування здійснювалося через представницькі органи – повітові УНРади⁵⁶.

ЗУНР як самостійна держава де-юре самоліквідувалася внаслідок злиття з УНР 22 січня 1919 р. й перетворилася на Західну область УНР (ЗО УНР). Однак об'єднання УНР і ЗУНР в одну державу через низку обставин не було тоді доведено до логічного завершення. Юридичний і правосильний Акт Злуки по факту dokonано не

⁵⁶ Див: *Гай-Нижник П.П.* УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.). – К.: ЩеК, 2010. – 304 с.

означав реального злиття двох суб'єктів угоди в єдину державну структуру. Не стала Соборна УНР після злуки ані унітарним державним утворенням, ані федеративним. ЗО УНР зберегла за собою власні органи законодавчої та виконавчої влади з чітко окресленими обсягом і напрямом їхніх повноважень. Влада Директорії УНР й надалі обмежувалася територією на схід від р. Збруч. Кожне з державних утворень продовжувало розпоряджатися власними військами, дії яких, щоправда, певним чином співкоординувалися обома командуваннями та урядами. Крім того, де-юре остаточне рішення про зазначене державне злиття мали прийняти загальноукраїнські Установчі Збори. Таким чином УНР та ЗО УНР (фактично ЗУНР), ці дві національні українські державні формації, склали, швидше, конфедеративне державне об'єднання, а не єдину

унітарну республіку, що було обумовлено як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами⁵⁷. 5 листопада 1919 р. уряд ЗО УНР змушений був підписати з командуванням Добровольчої армії Збройних сил Півдня Росії (генерала А. Денікіна) угоду про капітуляцію Галицької Армії. 20 грудня 1919 р. Є. Петрушевич скликав у Відні засідання уряду ЗУНР, на якому було прийнято рішення про одностороннє скасування Акту Злуки.

На цей час уряд ЗУНР не контролював жодного метра української території й знаходився в еміграції у Відні, а Галицької Армії як державної військової формації ЗУНР вже не існувало. У травні 1923 р. президент Є. Петрушевич розпустив еміграційні уряд та усі інші органи та установи, а також дипломатичні представництва і місії, що остаточно завершило номінальне існування ЗУНР.

References

- Antonovych M. *Istoriia Ukrainy*. – Т. 4. – Praha: Nova doba, 1942. – S. 72.
- Budmo narodom // *Zoria Halytska*. – 1848. – 10 travnia.
- Veryha V. *Vyzvolna borotba v Ukraini. 1914–1923 rr.* – Т. 1. – Lv.: Instytut ukrainoznavstva im. Ivana Kryp'iakevycha NANU, 2005. – S. 400–403.
- Vistnyk derzhavnykh zakoniv i rozporiadkiv Zakhidnoi Oblasty Ukrainy Narodnoi Respublyky. – 1919. – Vyp. 1. – 31 sichnia. – S. 2.
- Vistnyk derzhavnykh zakoniv i rozporiadkiv Zakhidnoi Oblasty Ukrainy Narodnoi Respublyky. – 1919. – Vyp. 3. – 2 bereznia. – S. 12.
- Vistnyk derzhavnykh zakoniv i rozporiadkiv Zakhidnoi Oblasty Ukrainy Narodnoi Respublyky. – 1919. – Vyp. 4. – 17 bereznia. – S. 27–28.
- Vistnyk derzhavnykh zakoniv i rozporiadkiv Zakhidnoi Oblasty Ukrainy Narodnoi Respublyky. – 1919. – Vyp. 7. – 26 bereznia. – S. 46.
- Vistnyk derzhavnykh zakoniv i rozporiadkiv Zakhidnoi Oblasty Ukrainy Narodnoi Respublyky. – 1919. – Vyp. 10. – 5 travnia. – S. 69–70.
- Vistnyk Derzhavnoho Sekretariatu Viiskovykh Sprav. – 1918. – 1 hrudnia. – S. 2–3.
- Vistnyk Derzhavnoho Sekretariatu Viiskovykh Sprav. – 1918. – 14 hrudnia.
- V Halychyni // *Nova Rada*. – 1918. – 24 (11) lystopada.
- Hai-Nyzhnyk P. P. *Ideia Sobornosti y ukrainske derzhavotvorennia (1918–1919 rr.) // Hileia*. – 2014. – Vyp. 91. – № 12. – S. 25–37.
- Hai-Nyzhnyk P. *Instytut derzhavnykh povitovykh komisariv, povitovykh Natsionalnykh rad ta zhandarmerii u ZUNR // Stanovlennia i rozvytok ukrainskoi derzhavnosti*. – Vyp. 7. *Materialy VI Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii “Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia v Ukraini v konteksti yevropeiskoi intehratsii”*, m. Kyiv, MAUP. – K.: DP Vydavnychiy dim “Personal”, 2012. – S. 17–31.
- Hai-Nyzhnyk P. *ZUNR – ZO UNR: stanovlennia orhaniv vlady i derzhavnoho upravlinnia (1918–1919 rr.)*. – K., 2018. – 146 s.
- Hai-Nyzhnyk P. *Politychni pohliady Vudro Vilsona u doprezydentskyi period yoho zhyttia ta diialnosti // Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. – Vyp. 39. – K., 2008. – S. 67–77.
- Hai-Nyzhnyk P. P. *UNR ta ZUNR: stanovlennia orhaniv vlady i natsionalne derzhavotvorennia (1917–1920 rr.)*. – K.: ShcheK, 2010. – 304 s.
- Hotsuliak M. *Pershyi Lystopad 1918 roku na zakhidnykh zemliakh Ukrainy (zi spohadamy i zhyttiepysamy chleniv Komitetu Vykonavtsiv Lystopadovoho Chynu)*. – K., 1993. – S. 52–53.
- Dilo. – 1918. – 10 lystopada.
- Dilo. – 1918. – 11 lystopada.
- Dilo. – 1918. – 18 padolysta.

⁵⁷ Див: Гай-Нижник П. П. *Ідея Соборності й українське державотворення (1918–1919 рр.) // Гілея*. – 2014. – Вип. 91. – № 12. – С. 25–37.

Zariadzhennia Ukrainskoi Natsionalnoi Rady // Dilo. – 1918. – 29 zhovtnia.

Zbirnyk zakoniv, rozporiadkiv ta obizhnykiv, proholoshenykh Derzhavnym Sekretariatom Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. – Stanislav, 1918. – S. 5–7.

3 Delehatsii Ukrainskoi Natsionalnoi Rady u Lvovi // Dilo. – 1918. – 31 zhovtnia.

Karpynets I. Istoriiia 8 halytskoi bryhady (davnishoi “Hrupy Rudky” abo “Hrupy Hofmana”) // Litopys Chervonoi Kalyny. – 1932. – Ch. 7–8. – S. 13.

Kohut O. Deshcho pro administratsiiu v ukrainkii derzhavi (Z.O.U.N.R.) // Kalendar tovarystva «Prosvita» na zvychainyi rik 1923. – Lv., 1922. – S. 96

Kulchytskyi V. S., Nastiuk M. I., Tyshchuk B. Y. Istoriiia derzhavy i prava Ukrainy. – Lv., 1996. – S. 177.

Levytskyi K. Velykyi zryv (Do istorii ukrainkoi derzhavnosti vid bereznia do lystopada 1918 r. na pidstavi spomyniv ta dokumentiv). – Lv.: Chervona kalyna, 1931. – S. 113–114.

Lisna I. S. Stanovlennia ukrainkoi derzhavnosti v Halychyni (1918–1923 rr.). – Ternopil, 2001. – S. 36.

Lozynskiy M. Ukrainka revoliutsiia: Rozvidky i materialy. Halychyna v rr. 1918–1920. – T. V. – Viden, 1922. – S. 23.

Lvivska delehatsiia Natsionalnoi Rady // Dilo. – 1918. – 29 zhovtnia.

Mateiko R. Halytski lytsari voli. Ukrainski vyzvolni zmahannia na Ternopilshchyni 1900–1920 rokiv u konteksti istorii Ukrainy. – Ternopil: Prynter-inform, 2002. – S. 65.

Orshan Ya. Zakarpattia. – Paryzh, 1938. – S. 7.

Okhrymovych V. Lviv // Dilo. – 1928. – 1 lystopada.

Okhrymovych Yu. Rozvytok ukrainkoi natsionalno-politychnoi dumky (vid pochatku KhIKh stolittia do Mykhaila Drahomanova). – Niu-York: Vyd-vo Chartoryiskyykh, 1965. – S. 37.

Ukrainki politychni partii kintsia KhIKh – pochatku KhKh st.: prohamovi i dovidkovi materialy. – K.: Konsalting, Feniks, 1993. – S. 26–27.

Pavlyshyn O. Osnovni podii i diiovi osoby ukrainkoi revoliutsii 1918 r. na terytorii Lvivshchyni // Storinky istorii ZUNR–ZOUNR. 1918–1919 rr. Metodychnyi posibnyk do 80-richchia proholoshennia Zakhidno-Ukrainkoi Narodnoi Respubliky. – Lv., 1998. – S. 12–26.

Pavlyshyn O. Y. Formuvannia ta diialnist predstavnytskykh orhaniv vlady ZUNR–ZOUNR (zhovten 1918 – cherven 1919 rr.) // Avtoreferat dys. na zdobuttia nauk. st. kand. ist. nauk. – Lv., 2001. – S. 11.

Pedych V., Marushchenko O. Sesiia Ukrainkoi Natsionalnoi Rady (sichen 1919 r.) u Stanislavovi na storinkakh chasopysu «Nove zhyttia» // Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. – Vyp. 6. – Lv., 2000. – S. 58.

Povitovi komisari // Nove zhyttia. – 1918. – 19 hrudnia.

Republika. – 1919. – 4 kvitnia.

Republika. – 1919. – 13 travnia.

Sidak V. S., Stepankov V. S. Z istorii Ukrainkoi rozvidky ta kontrrozvidky (narysy). – K.: Vyd-vo in-tu SBU, 1994. – S. 195.

См. См. [Stebelъський S.] Nacherk derzhavnogo ustroiu Zakhidnoi Oblasti Ukrainkoi Narodnoi Respubliky // Ukrainets. Kaliendaryk na zvychainyi rik 1919. – Stanislaviv, 1919. – S. 33.

Tyshchuk B. Y. Halytska Sotsialistychna Radianska Respublika (1920 r.). – Lv., 1970. – S. 37.

Tyshchuk B. Y., Vivcharenko O. A. Zakhidnoukrainska Narodna Respublika 1918–1923 rr. – Kolomyia, 1993. – S. 26–27.

Utverdzhennia leninskykh idei pro derzhavu i pravo na Ukraini. – Lv., 1972. – S. 210.

Uriadove povidomlennia // Tovmatski visty. – 1918. – 12 padolysta.

Chubatyi M. Derzhavnyi lad na Zakhidnii oblasti Ukrainkoi Narodnoi Respubliky. – Lv., 1921. – C. 16–17.

Tsehelskyi L. Vid legend do pravdy. Spomyny pro podii v Ukraini zviazani z Pershym Lystopadom 1918 r. – Niu-York; – Filadelfiia, 1960. – S. 88.

Yaremchuk V. D. Vplyv natsionalnoi idei na vyzvolnu borotbu v zakhidnoukrainskomu rehioni na pochatku KhKh st. // Podii i osobystosti revoliutsiinoi doby / Zbirnyk. – K.: IPIEND, 2003. – S. 9–10.

Łuczak A. Samorząd terytorialny w programach i działalności stronnictw ludowych 1918–1919. – Warszawa, 1973. – S. 29.

Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates im Jahre 1917 und 1918. XXII Session. – Wien, 1918. – Bd. 1. – S. 4553.

Взаємовідносини ЗУНР і Гетьманату Павла Скоропадського: на різновекторних напрямках

У статті досліджується нетривалий період взаємовідносин ЗУНР і Української гетьманської держави у листопаді – грудні 1918 р. Висвітлено звернення галицького проводу за військовою допомогою до П. Скоропадського, з'ясовано спонукальні мотиви її надання та обставини нереалізованості намірів гетьмана. Проаналізована реакція Ради Міністрів на львівські події, спроби одночасного встановлення дипломатичних відносин з регентським урядом Польщі та проводом ЗУНР. Показані заходи демократичної громадськості Наддніпрянини з підтримки галицьких українців.

Ключові слова: Західноукраїнська Народна Республіка, Гетьманат П. Скоропадського, січові стрільці, військова допомога, антигетьманське повстання, Директорія УНР.

Ruslan Pyrih

Relations between West Ukrainian People's Republic and Hetman Pavlo Skoropadskyi' Authority: on Multi-Vector Directions

The article investigates the short period of relations between the ZUNR (West Ukrainian People's Republic) and the Hetman's authority in November – December 1918. The different vector of their state – political aspirations is emphasized. The appeal of the Halitskyi troops to P. Skoropadskyi for military assistance was revealed, the motives of its provision and the circumstances of the failure to implement Hetman's intentions were analyzed. The position of the leaders of the Directorate and the Armed Forces on the priorities of the liberation struggle is determined. The reaction of the Hetman's government to the Lviv events, in particular the efforts of the pro-Ukrainian group of ministers to send a diplomatic mission to the ZUNR, the allocation of financial and military technical assistance, as well as the activity of the right part of the Cabinet of Ministers to establish diplomatic relations with the Polish Regency Council are analyzed. There are also described activities of the Naddiprianshchyna democratic community in supporting the brothers – Halicians – publication of appeals to Ukrainians, the formation of military units, fundraising, etc. It was established that P. Skoropadskyi's proclamation of a new political course on federating with non-Bolshevik Russia put an end to the hopes of a part of the Halician politicians for possible military assistance to the hetman, restrained from establishing diplomatic relations with him and facilitated the development of a united process with the restored UNR (Ukrainian People's Republic).

Key words: West Ukrainian People's Republic, Pavlo Skoropadskyi' Authority, Sich shooters, military aid, anti-hetman rebellion, Directory of Ukrainian People's Republic.

Історія відносин ЗУНР з гетьманатом не має ґрунтовних праць. Причина цілком зрозуміла – надто короткою була доба їх співіснування і різновекторними – цілі. У мемуарах сучасників містяться окремі відомості про пошук таких

контактів з боку галичан та реакцію на львівські події наддніпрянців¹. Відомі українські історики Д. Дорошенко і Н. Полонська-Василенко подають їх за спогадами О. Назарука². Окремі тематичні сюжети містяться в узагальнюючих працях

¹ Назарук О. Рік на Великій Україні: конспект спогадів з Української революції. – Відень, 1920; Цегельський Л. Від легенд до правди. Спогади про події в Україні, зв'язані з Першим листопадом 1918 року. – Нью-Йорк; Філядельфія, 1960; Коновалець С. Причинки до історії Української революції. – Б.м., 1948.

² Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Т. II. – Київ, 2002. – С. 285; Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2. – Київ, 1992. – С. 510.

з історії ЗУНР М. Литвина і К. Науменка, О. Павлишина і О. Рубльова та ін.³. У 2008 р. спеціальну спробу історичної реконструкції відносин ЗУНР і Гетьманату зробив Р. Тимченко⁴. Повертався він до цієї теми й у доповіді на науковій конференції до 95-ї річниці проголошення Гетьманату П. Скоропадського у травні 2013 року⁵. Ці матеріали увійшли й до монографії автора за результатами дисертаційного дослідження⁶. Однак новітні студії цієї наукової проблеми відсутні. Нещодавно опубліковані документи Ради Міністрів Української Держави дозволяють істотно розширити уявлення про позицію офіційного Києва не тільки щодо ЗУНР, а й Регентського уряду Королівства Польського⁷.

Після видання цісарем Австро-Угорщини 16 жовтня Маніфесту «До моїх вірних австрійських народів» про перебудову імперії на федеративних засадах представницький орган українських депутатів Австрійського парламенту та місцевих сеймів – Українська Національна Рада у середині жовтня 1918 року проголосила українські етнографічні області Українською державою. В умовах загрози захоплення поляками Львова місцевий український гарнізон у ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. перебрав владу у місті. Цього ж дня в австрійській комендатурі Києва отримали повідомлення зі Львова: «Вся влада перейшла в українські руки. Галицька освободжена Україна зі своєю столицею Львовом персилає привіт Великій Українській Державі і престольному городові Київові»⁸. До речі, телеграму прийняв черговий офіцер майор Матвій Яворський – майбутній український академік-марксист. Звернення до Великої України не було випадковим. Лідери ЗУНР сподівалися на її допомогу.

Поляки, в руках яких залишилося залізне сполучення, з перших днів намагалися встановити контроль над містом. Зав'язалися запеклі бої. Начальна команда прийняла рішення запросити військової допомоги у гетьмана П. Скоропадського. З цією метою до Києва відрядили члена Української Національної Ради Осипа Назарука та інженера Володимира Шухевича. За спогадами О. Назарука, 6 листопада вони дісталися Києва. У приймальній гетьмана зустріли командира полку січових стрільців Євгена Коновальця, який ці події датує 11 листопада⁹.

Очевидно, П. Скоропадський попередньо був проінформований про мету приїзду посланців ЗУНР і вивчав питання надання їй військової допомоги. Вислухавши О. Назарука про ціль візиту, запитав: «Скажіть відверто, хочете панів вирізати?». Той відповів, що йдеться про будівництво української держави. Після консультацій з військовим міністром Олександром Рогозою гетьман висловив намір послати на допомогу цілий полк січових стрільців, дислокованих у Білій Церкві¹⁰.

Планувалося, що вони дістануться кордонів Галичини під приводом виконання наказу про очищення залізниць від засилля колишніх військовополонених, а далі нібито самовільно перейдуть Збруч і будуть виключені зі складу українського війська. Такі конспіративні дії були обумовлені небажанням гетьмана втягуватися у конфронтацію з поляками, яких підтримувала Антанта. Крім того, П. Скоропадський пообіцяв 10 мільйонів австрійських крон, ескадрилью літаків, два панцерника, гаубичну батарею, військове спорядження.

Чому гетьман так легко погодився відправити на допомогу новонародженій ЗУНР саме

³ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С. 125; Павлишин О. Зовнішньополітична орієнтація західноукраїнського проводу в 1918 р // Студії з архівної справи та документознавства. – 1999. – Т. 5. – С. 234; Павлишин О., Рубльов О. Західноукраїнська Народна Республіка. В кн.: Нариси історії Української революції 1917-1921 років. – Кн. 2. – Київ, 2012. – С. 179.

⁴ Тимченко Р. ЗУНР і Українська Держава: до історії відносин // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. – Київ, 2008. – С. 123-131.

⁵ Режим доступу <https://sivertraining.org.ua/2015/05/25/utvorennya-zunr-i-getmanat-pavla-skor/>.

⁶ Тимченко Р. Відносини Української Народної Республіки і Західно – Української Народної Республіки (листопад 1918 – квітень 1920 рр.). – Київ, 2013.

⁷ Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали у двох томах. – Київ, 2015.

⁸ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР... – С. 120.

⁹ Коновалець Є. Причинки до історії Української революції... – С. 12.

¹⁰ Назарук О. Рік на Великій Україні: конспект спогадів з Української революції... – С. 6.

січових стрільців? На перший погляд відповідь зрозуміла. Хто ж як не вони мають стати на захист молодій західноукраїнській державності. Але не проста історія взаємовідносин особисто П. Скоропадського з січовиками дозволяє бачити й інші причини. На час інспірованого німцями державного перевороту 29 квітня 1918 р. січові стрільці несли охорону Центральної Ради. П. Скоропадський у спогадах пише, що того дня о 8-й год. вечора до нього прийшов начальник січовиків Коновалець, якому генерал поставив ультиматум або приєднатися до нього, або він буде арештованим. Старшина пообіцяв порадитися з січовиками, але ті частково розбіглися, решта закрилися в казармі. Така версія гетьмана¹¹.

За свідченнями Є. Коновальця, він заявив П. Скоропадському, що стрільці не можуть «через ніч переходити з табору до табору» і неприхильно оцінив сам спосіб його приходу до влади¹². Як відомо, січовики були роззброєні німцями. Частина з них вступила до Запорозького полку П. Болбочана та інших військових підрозділів. Є. Коновалець особисто не сприймав гетьманське правління і вбачав у ньому загрозу національній державності. За порадою Д. Дорошенка і Д. Донцова 29 липня Є. Коновалець та інші старшини відвідали П. Скоропадського і запропонували відновити військове формування січовиків. 23 серпня гетьман підписав наказ по армії про створення окремого загону січових стрільців¹³. Розквартирували його у Білій Церкві. На осінь налічувалося вже понад тисячу вояків. Стрільці склали присягу на вірність Українській Державі і гетьманові. Однак недовіра до політичного курсу уряду залишалася. Невдоволені вони були й досить пасивною реакцією П. Скоропадського на анулювання Віднем таємної угоди про створення на західноукраїнських землях окремого коронного краю у складі Австро-Угорщини. Тому восени 1918 р. в умовах назрілої поразки Четверного союзу і прогнозованої втрати гетьманом військового захисту Центральних держав, провід УСС вирішив під-

тримати очолюваний В. Винниченком Український національний союз у збройній ліквідації режиму П. Скоропадського.

Не зовсім приємні рефлексії гетьмана пов'язані й з іншим формуванням УСС у складі австрійських окупаційних військ під командуванням ерц-герцога Вільгельма Габсбурга, в особі якого певні українські політичні і військові кола вбачали альтернативу П. Скоропадському. Врешті зусиллями німецьких і австрійських дипломатів військове командування перевело січовиків ерц-герцога до Чернівців¹⁴.

Відоме й негативне сприйняття П. Скоропадським політичного галичанства. У спогадах він подає розлогі і однозначні трактування термінів «галичане», «галицьке українське направилення», «галицька орієнтація», «галицька закваска» та інші. Вони вживаються автором здебільшого не у сенсі територіальному, а насамперед для характеристики українського шовіністичного, антиросійського ідейного напрямку¹⁵.

Очевидно, П. Скоропадський з донесень Державної варті і Освідомчого відділу власного штабу мав інформацію про настрої білоцерківських січовиків, як і конспіративні заходи керівництва УНС проти гетьманської влади. Не випадково він тривалий час зводив з пропозицією Генштабу щодо переведення січовиків з Білої Церкви до столиці. На час приїзду посланців ЗУНР за допомогою, П. Скоропадський вже визначився для себе щодо зміни політичного курсу на федерування з небільшовицькою Росією і власної ролі у її відродженні. Не важко було спрогнозувати реакцію на фактичну відмову гетьмана від самостійності України з боку січовиків Є. Коновальця. За цих умов гетьману було вигідно позбутися такого неспокійного військового формування, на підтримку якого у кризовій ситуації розраховувати не доводилося.

Слід відзначити, що військове міністерство видало наказ про передислокацію січовиків, але стрілецька рада спочатку відклала його виконання, а потім майже одностайно вирішила

¹¹ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ-Філадельфія, 1995. – С. 156.

¹² *Коновалець Є.* Причинки до історії Української революції. – С. 5.

¹³ *Корольчук М.* На чолі січових стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917-1921 рр. – Київ, 2010. – С. 53.

¹⁴ *Тереженко Ю., Осташко Т.* Український патріот з династії Габсбургів. Вид. друге, доповнене. – Київ, 2011. – С. 48-54.

¹⁵ *Скоропадський П.* Спогади. – С. 123, 129, 132 та ін.

залишитися в Україні. Сучасна література подає Є. Коновальця як автора крилатого афоризму «Шлях на Львів лежить через Київ!». Полк січовиків під його командою став ударною військовою силою Директорії у поваленні гетьманського режиму. Пізніше, спростовуючи звинувачення у «зраді» через відмову йти на Львів, Є. Коновалець та інші старшини січовиків пояснювали це високою метою рятування України від з'єднання з Московщиною. А для цього, мовляв, треба було неодмінно повалити Гетьманат¹⁶.

Відомостей про виконання чогось з обіцяної П. Скоропадським допомоги галичанам зовсім обмаль. Серед надзвичайних і таємних фінансових видатків знаходимо запис про виділення 6 млн крб на допомогу Західній Українській Республіці¹⁷. За тогочасним курсом це понад 10 млн австрійських крон. Чи були вони переказані, куди і кому невідомо. Але певно не до Львова. Щодо можливості отримання цієї суми готівкою, то важко уявити, щоб хтось міг би за тих транспортно-безпекових умов перевезти чималу валізу з Києва до Львова. Хоч відомий галицький діяч, секретар внутрішніх справ ЗУНР Льонгін Цегельський писав, що приїхавши до Фастова, дізнався про 10 млн австрійських крон наявних у розпорядженні Директорії. На його думку, «це була якраз та сума, яку гетьман хотів дати через Назарука галичанам»¹⁸. Відомо, що доктор Л. Цегельський був палким адептом П. Скоропадського і зовсім неприхильним до О. Назарука, який не повернувся до Львова і брав діяльну участь у поваленні Гетьманату.

І. Дацків стверджує, що авіазагін на чолі з Петром Франком з під Одеси перелетів у до с. Красного біля Буська на Львівщині і став основою летунського полку УГА¹⁹. Навряд чи це повністю відповідає дійсності та пов'язано з обіцянками П. Скоропадського. Адже П. Франко від

початку боротьби з поляками бився у Львові в якості кулеметника, а шість літаків з Одеси перелетіли в Галичину тільки у грудні. Та й наказ про створення авіаційного підрозділу Дмитро Вітовський також видав у грудні після залишення Львова.

Тепер сформулюємо відповідь на запитання: чи міг П. Скоропадський допомогти галичанам? Дійсно, на прохання делегатів ЗУНР він мав намір вислати в Галичину полк січовиків. Можливо з кон'юнктурних міркувань. Якби полк почав передислокацію 12 листопада, то ще встиг би на завершальні бої з оборони Львова. Як відомо, цього не сталося.

Щодо надання гаубиць, панцерників та військового спорядження, обіцяного гетьманом галичанам, то стрімкий наступ січовиків та інших республіканських військ на Київ, напівоточення столиці, перерізання сполучення у західному напрямку, фактично унеможливили їх передачу. Та й виконувати цей наказ (якщо він існував) було нікому. Адже з початком антигетьманського повстання командувачі найближчих до Львова Подільського і Волинського корпусів генерали Петро Єрошевич і Сергій Дядюша перейшли на бік Директорії²⁰.

У міжвоєнній літературі та й пізніше дискутувалося питання: чи врятував би полк січовиків Є. Коновальця Львів від зайняття поляками. До того ж не тільки вони не прийшли на допомогу галичанам, а й 2,5-тисячне формування УСС з Чернівців. Його командування не рвалося до Галичини, очікуючи з часу на час захоплення Буковини румунськими військами. Що невдовзі й сталося. 11 листопада вони зайняли Чернівці²¹. Нам видається слушною думка воєнного історика Льва Шанковського про те, що й у разі приходу згаданих січовиків Львів утримати не вдалося б, хоч оборона його була б довшою²².

¹⁶ Коновалець Є. Причинки до історії Української революції. - С. 13.

¹⁷ Гай-Нижник П. Таємні видатки Гетьманату П. Скоропадського // Київська старовина. – 2000. – №4. – С. 46.

¹⁸ Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні зв'язані з Першим Листопадом 1918 року. – С.145.

¹⁹ Дацків І. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917-1923 рр. Тернопіль, 2009. – С. 352.

²⁰ Тинченко Я. Українські збройні сили березень 1917 р. – листопад 1918 р. (Організація. Чисельність. Бойові дії). – Київ, 2009. – С.229, 238.

²¹ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – С. 34.

²² Шанковський Л. Українська Галицька Армія. Воєнно-історичний нарис. – Львів, 1999. – С.45-46.

Відомий український діяч і блискучий аналітик Євген Чикаленко 28 листопада занотував у щоденнику: «Тяжкі часи переживає Україна. Буковину вже зайняли румуни; незабаром, певно, й поляки захоплять Галичину. Бо їх війська багато в крулівстві, а галичанам з України ніхто не допоможе»²³. І то була правда. Гетьманська держава, якби й хотіла, вже не могла, а відроджувана УНР ще не могла.

Однак це зовсім не значить, що листопадові події у Львові не знайшли відгуку в Наддніпрянській Україні? З боку офіційного Києва публічної реакції не було все з тієї ж причини – не ускладнювати відносини з Польщею, за якою стоїть Антанта. Адже відразу після видання цісарем Австро-Угорщини 16 жовтня Маніфесту «До моїх вірних австрійських народів» і, очевидно, ще не знаючи про проголошення Українською Національною Радою (УНРадою) держави західних українців, Рада Міністрів 19 жовтня ухвалив постанову про заснування дипломатичного представництва Гетьманату в Польщі у статусі посольства 2-го розряду. На його утримання уряд асигнував 31 тис. крб. Головою посольства був призначений радник МЗС Олександр Карпінський²⁴. Підписали постанову прем'єр Федір Лизогуб і міністр закордонних справ Дмитро Дорошенко, який відразу ж виїхав до Європи у пошуках порозуміння з представниками Антанти. Однак формування складу дипмісії затягнулося, розпочалося антигетьманське повстання і вона не прибула до Варшави.

Журнали засідань Ради Міністрів Української Держави засвідчують, що події у Галичині по-різному сприймалися членами уряду. Зокрема, вони одержали підтримку в українофільської, національно орієнтованої частини міністрів. Склалося так, що одночасно з львівськими подіями 1 листопада розпочав роботу другий склад уряду Ф. Лизогуба, який був поповнений п'ятьма посланцями Українського національного союзу – відомими українськими діячами Андрієм В'язловим, Олександром Лотоцьким, Максимом Славінським, Петром Стебницьким і Володимиром Леонтовичем. З врахуванням Бо-

риси Бутенка і Всеволода Любинського «українці» склали майже половину нового кабінету міністрів. І тільки від'їзд глави МЗС Д. Дорошенка до Європи не дозволяв їм мати більшість. П. Скоропадський цей уряд оцінював як буржуазний, але з сильним українським забарвленням²⁵.

Першою задокументованою реакцією уряду на утворення ЗУНР була постанова: «Вислати до Галичини надзвичайну дипломатичну місію з дня 5 листопада». На її утримання асигнувалося близько 26 тис. крб. Іншою постановою ухвалили рекомендувати дипломатичним представником до Галичини відомого українського діяча Всеволода Прокоповича²⁶. Очевидно, ця ідея виникла під впливом подій у Львові при розгляді давно підготовленого проекту закону про створення за рубежом десятків консульських установ Української Держави – від Берліна до Владивостока. Цей закон був прийнятий 6 листопада. Він передбачав поряд з іншими заснування генеральних консульств у Відні і Будапешті та консульства у Львові. Постанова про відправку дипмісії до Галичини була опублікована у «Державному вістнику» лише 19 листопада.

Публічно першим з громадських організацій на львівські події відгукнувся УНС. В. Винниченко і М. Шаповал 7 листопада склали, а газета «Нова Рада» наступного дня опублікувала полум'яну відозву до громадян України з закликом допомогти рідній Галичині, записуватися до корпусу оборони краю, збирати кошти, харчі, одяг тощо. Хоч В. Винниченко рішуче виступав проти походу полку Є. Коновальця на Львів. Звернення до людної Наддніпрянщини видала й Головна рада галицьких, буковинських і угорських українців. Розпочався запис до добровольчого козацького загону імені Івана Гонти.

Відгукнулися насамперед колишні галичани, які працювали в міністерствах та установах. 11 листопада на засіданні Ради Міністрів державний секретар Сергій Завадський доповів, що група службовців Державної канцелярії – галичан звернулася з заявами надати двомісячну відпустку із збереженням зарплати. Уряд визнав за можливе задовольнити дане прохання²⁷.

²³ Чикаленко Є. Щоденник. Т. 2. – Київ, 2004. – С. 178.

²⁴ Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). – С. 331.

²⁵ Скоропадський П. Спогади. – С. 296.

²⁶ Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). – С. 296.

²⁷ Там само. – С. 363.

З відомих причин ціль відпусток у протоколах не вказувалася. З дозволу керівництва тимчасові відпустки оформляли й службовці окремих міністерств. Загін ім. І. Гонти під командуванням колишнього члена Центральної Ради підполковника Андрія Долуда 13 листопада дістався Львова і брав участь у боях проти поляків на Замарстинові та Жовківському передмісті.

На події у Львові активно відгукнувся відомий український діяч, голова Одеської військової ради полковник Іван Луценко. За його ініціативою була видана відозва до одеситів із закликом підтримати західних українців: «Злітайтеся же, орли, на поміч братам галичанам! Оборонім наше культурне, що в часи лиха зберегло і розвинуло найдорожчі скарби, культуру і свідомість національну, і тим причинилось до вашого сучасного державного і національного відродження. Доля Галичини зв'язана з нашою долею, її самостійність – опора нашої самостійності». Також повідомлялося про плани конкретних заходів: заснування Одеського та Подільського гайдамацьких загонів, відкриття поточний рахунків в одеському відділі «Українбанку», збирання пожертв речами та грошами. У середині листопада І. Луценко разом з групою одеських українців кілька днів перебував у Львові²⁸.

У Києві проводився збір коштів для ЗУНР. Зокрема, Людмила Старицька-Черняхівська повідомляла Головну раду галицьких, буковинських і угорських українців, що співробітники міністерства освіти зібрали 655 крб 80 коп. «на поміч братам-галичанам»²⁹. Міністри «української» групи внесли на розгляд Ради Міністрів проект постанови про виділення з Державної скарбниці значної грошової суми і направлення двох артилерійських батерей на допомогу галичанам. Міністр внутрішніх справ В. Рейнбот висловився проти, розцінюючи це як «акт ворожого виступу проти дружньої Польщі». Проект голосами міністрів – «несоціалістів» був провалений³⁰.

Перспектива надання військової допомоги ЗУНР з боку Української Держави викликала занепокоєння у Варшаві. 11 листопада на засіданні Ради Міністрів розглядалася отримана від Польського регентського уряду нота, в якій пропонувалося здійснити спільні заходи по відновленню порядку в Галичині. Уряд доручив МЗС скласти ноту-відповідь з врахуванням думок, висловлених міністрами. На жаль, журнали засідань не містять матеріалів обговорення питань порядку денного. Наступного дня така нота кабінетом міністрів була схвалена³¹. Її текст заступник міністра закордонних справ О. Палтов мав вручити представникові Польського регентського уряду. Слід наголосити, що у цей час МЗС фактично визнало легітимність «Ради регенераційної Королівства Польського», акредитувавши при уряді Української Держави Станіслава Ваньковського у ранзі надзвичайного посланника і уповноваженого міністра³². Хоч регентський уряд ще 11 листопада передав повноваження Юзефу Пілсудському і був розпущений.

Питання про призначення представника ЗУНР в Українській Державі виявилось складнішим. До Києва з певними дорученнями приїздили посланці галицького уряду, які не розглядалися як дипломатичні місії. В історичній і довідковій літературі стверджується, що тимчасовим представником ЗУНР був Григорій Микитей – співробітник австро-угорського посольства в Києві. Він був добре відомий старшинам січових стрільців Є. Коновальцю, Р. Дашкевичу, Чмолі по спільній просвітницькій роботі ще у довоєнній Галичині. Однак доручення державного секретаря іноземних справ ЗУНР Василя Панейка представляти республіку в гетьманській державі він отримав якраз після проголошення П. Скоропадським федераційної грамоти. Офіційне акредитування дипломатичного представника ЗУНР в Українській Державі було фактичним визнанням курсу гетьмана на відновлення Росії. Г. Микитей на цей шлях не став³³.

²⁸ Режим доступу: https://day.kyiv.ua/uk/print/79145_5/5; Тимченко Р. ЗУНР і Українська Держава: до історії відносин // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. – С. 129.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 2457, оп.1, спр. 61, арк.19-19 зв.

³⁰ Гетман П.П.Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. – Москва, 2014. – С. 105.

³¹ Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). – С. 366.

³² Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917-1923 рр.). Документи і матеріали. – Київ, 2010. – С. 284.

³³ Бажаємо до України. Змагання за українську державність на Буковині у спогадах очевидців (1914-1921 рр.). – Одеса, 2008. – С.870-871.

До питання про дипмісію до Галичини Рада Міністрів повернулася 12 листопада. Очевидно, В. Прокопович відмовився, тому була схвалена інша кандидатура на посаду дипломатичного представника Української Держави в Галичині – відомого українського діяча Олександра Саліковського³⁴. До підписання закону П. Скоропадським про його призначення справа не дійшла. Це вже був час, коли за завданням гетьмана визначний російський правник С. Завадський працював над текстом федераційної грамоти. А уряд 14 листопада (без Ф. Лизогуба) кадетською більшістю в один голос підтримав заборону проведення Національного конгресу, який ініціювали українські соціалістичні партії. Намір міністрів-українців вдатися на знак протесту до демісії випередив П. Скоропадський, відправивши уряд у відставку.

Наступного дня з'явилася грамота гетьмана про федерування з небільшовицькою Росією і новий, цілком проросійський уряд Сергія Гербея. В протоколах його засідань жодних згадок про допомогу Галичині не було й не могло бути. Тепер багатомільйонні таємні видатки з Державної скарбниці призначалися Північній, Південній, Добровольчій білим арміям, Державній варті, добровольчим офіцерським дружинам. Повідомлення про події в Галичині цензурувалися. Так, глава МВС Ігор Кістяковський заборонив публікувати ноту Української Національної Ради від 26 жовтня президентові США Вудро Вільсону³⁵. Київські часописи постійно подавали повідомлення про події в Галичині. Найбільше прихильними до боротьби галичан були публікації Сергія Єфремова у «Новій Раді»³⁶.

Викладений вище матеріал дозволяє зробити певні узагальнення. Лідери ЗУНР сподівалися на допомогу Української Держави у збройному захисті новопосталої республіки. Їхні перші звернення за допомогою до гетьмана П. Скоропад-

ського припали на час, коли той вже утвердився у намірах зміни політичного курсу на спілку з небільшовицькою Росією і вів активні пошуки контактів з представниками Антанти. Його швидка згода латентно направити до Галичини полк січових стрільців була продиктована бажанням позбутися ненадійного військового формування і не ввійти у конфлікт з Польщею, з якою Гетьманат ще у жовтні почав процес встановлення дипломатичних відносин.

Водночас проукраїнська група міністрів домоглася ухвал уряду про направлення до Галичини дипломатичної місії, призначення її керівником українського діяча, дозволу двомісячної відпустки державним урядовцям – галичанам, пропонувала виділення для ЗУНР коштів Державної скарбниці тощо. Демократична громадськість проводила заходи на підтримку галичан – видавалися відозви, збиралися кошти, був сформований козацький загін, який взяв участь у боях проти польських військ.

Проголошення П. Скоропадським у середині листопада федераційної грамоти і створення цілком проросійського уряду поклато край сподіванням проводу ЗУНР не тільки на отримання допомоги, а й на можливість об'єднання двох українських держав. Наступні галицькі делегації, які дісталися Києва, усвідомлювали приреченість гетьманського правління і входили у контакт з Директорією УНР. Попри неприхильність багатьох галицьких діячів до революційно-соціалістичних постулатів її очільників, в умовах необхідності захисту обох державних утворень і виходячи з високих ідейних мотивів об'єднання двох гілок українського народу 1 грудня у Фастові членами Директорії УНР і державними секретарями ЗУНР був підписаний так званий Предвступний договір про наступну злуку обох держав в одну. Відкривалася нова, обнадійлива і драматична сторінка українсько-українських відносин.

References

Bazhaïemo do Ukrainy. Zmahannia za ukrainsku derzhavnist na Bukovyni u spohadakh ochevydtsiv (1914-1921 rr.). – Odesa, 2008. – S.870-871. [in Ukrainian].

Hetman P.P. Skoropadskiy. Ukrayna na perelome. 1918 hod. – Moskva, 2014. – S. 105. [in Russian]

Doroshenko D. Istoriiia Ukrainy 1917-1923 rr. T.II. – Kyiv, 2002. – S.285; Polonska-Vasylenko N. Istoriiia Ukrainy. – T.2. – Kyiv, 1992. – S. 510. [in Ukrainian].

Istoriiia ukrainskoï dyplomatii: pershi kroky na mizhnarodnii areni (1917-1923 rr.). Dokumenty i materialy. – Kyiv, 2010. – S. 284. [in Ukrainian].

³⁴ Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). – С. 366.

³⁵ Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917-1920 pp.). – Т. 2. – Київ, 2014. – С. 288.

³⁶ Там само. – С. 245-246, 260-261 та ін.

Lytvyn M., Naumenko K. Istoriiia ZUNR. – Lviv, 1995. [in Ukrainian].

Nazaruk O. Rik na Velykii Ukraini: konspekt spohadiv z Ukrainskoi revoliutsii. Viden, 1920. [in Ukrainian].

Konovalets Ye. Prychynky do istorii Ukrainskoi revoliutsii. B.m.,1948. [in Ukrainian].

Korolchuk M. Na choli sichovykh striltsiv. Viiskovo-politychna diialnist Yevhena Konovaltsia v 1917-1921 rr. – Kyiv, 2010. – S. 53. [in Ukrainian].

Pavlyshyn O. Zovnishnopolitychna oriiientatsiia zakhidnoukrainskoho provodu v 1918 r // Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva. – 1999. – T. 5. – S. 234. [in Ukrainian].

Pavlyshyn O., Rublov O. Zakhidnoukrainska Narodna Respublika. V kn.: Narysy istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917-1921 rokiv. – Kn. 2. – Kyiv, 2012. – S. 179. [in Ukrainian].

Chykalenko Ye. Shchodennyk. T. 2. – Kyiv, 2004. – S.178. [in Ukrainian].

Skoropadskyi P. Spohady. Kinets 1917 – hruden 1918. – Kyiv-Filadelfiia, 1995. – S. 156. [in Ukrainian].

Shankovskyi L. Ukrainska Halytska Armiia. Voi-enno-istorychnyi narys. – Lviv, 1999. – S.45-46. [in Ukrainian].

Tereshchenko Yu., Ostashko T. Ukrainskyi patriot z dynastii Habsburhiv. Vyd. druhe, dopovnene. – Kyiv, 2011. – S. 48-54. [in Ukrainian].

Tynchenko Ya. Ukrainski zbroini syly berezen 1917 r. – lystopad 1918 r. (Orhanizatsiia. Chyselnist. Boiovi dii). – Kyiv, 2009. – S.229, 238. [in Ukrainian].

Tymchenko R. ZUNR i Ukrainska Derzhava: do istorii vidnosyn // Hetmanat Pavla Skoropadskoho: istoriia, postati, kontroversii. – Kyiv, 2008. – S. 123-131. [in Ukrainian].

Tymchenko R. Vidnosyny Ukrainskoi Narodnoi Respubliky i Zakhidno – Ukrainskoi Narodnoi Respubliky (lystopad 1918 – kviten 1920 rr.). – Kyiv, 2013. [in Ukrainian].

Tsehelskyi L. Vid legend do pravdy. Spohady pro podii v Ukraini, zviazani z Pershym lystopadom 1918 roku. Niu-York ; Filiadelfiia, 1960 [in Ukrainian].

Ukrainska Derzhava (kviten – hruden 1918 roku). Dokumenty i materialy u dvokh tomakh. – Kyiv, 2015. [in Ukrainian].

Yefremov S. Publitsystyka revoliutsiinoi doby (1917-1920 rr.). – T.2. – Kyiv, 2014. – S. 288. [in Ukrainian].

Об'єднання УНР і ЗУНР: причини, передумови, сутність та значення

У статті аналізуються передумови об'єднання УНР і ЗУНР; розглянуто основні етапи на шляху до об'єднання, відображено умови і наслідки підписання Акту злуки.

Ключові слова: Західноукраїнська Народна Республіка, Українська Народна Республіка, Євген Петрушевич, Симон Петлюра, Акт злуки.

Roman Tymchenko

Association of UPR and WUPR: causes, background, essence and value

The Ukrainian Revolution of 1917-1921 should be reconsidered and reexplained by new generation of historians. The important achievement of the revolutionary process of that time was the proclamation of the independent Ukrainian state.

The article analyzes the preconditions for the unification of both parts of Ukraine into a common state during the period of the Ukrainian Revolution of 1917-1921. The author particularly explores on events after the proclamation of the Western Ukrainian People's Republic in Lviv. He concludes the causes of the reluctance of Galician politicians to declare a unification with the Greater Ukraine.

The main stages of the unification process, the conditions of the signing of the pre-accession Agreement and its influence on the relations between the UNR and the ZUNR are considered. Also, the author describes the entire unification process in January 1919 and its consequences were analyzed.

As a result of the research, the author notes that the proclamation of the Unification Act became an outstanding event that contributed to the growth of the Ukrainian national consciousness, the formation of the Ukrainian political nation, its consolidation. This event marked the completion of the first stage of the struggle for the unity, and opened the possibility of development of the Ukrainian statehood.

Key words: Western Ukrainian People's Republic, Ukrainian People's Republic, Yevgeny Petrushevich, Symon Petliura, Act of Unity.

Доба Української революції 1917-1921 рр. залишила в спадок наступним поколінням явища й події минулого, які з плином часу не втрачають своєї значущості, потребують осмислення сконденсованого в них ретроспективного досвіду як позитивного, так і негативного.

Однією з важливих складових тогочасного революційного процесу була спроба утворення єдиної незалежної соборної української держави. Розвиток національно-визвольного руху, державотворчі зусилля східного й західного українства дозволили в кінці 1918 – початку 1919 рр. проголосити об'єднання двох історично роз'єднаних гілок українського народу в єдине державне тіло. Проте втілити в життя одвічне прагнення українців тоді не вдалося. Більше того, були втрачені й здобутки державної незалежності.

Наше завдання полягає у висвітленні передумов та причин об'єднання Західної і Наддніпрянської України в одну державу; розгляді його основних етапів; реконструюванні умов підписання Акту злуки 1919 р., а також визначенні його сутності.

Перша світова війна сприяла розвитку національно-визвольних рухів у Європі, а українці не були виключенням у цьому відношенні. Після ліквідації в Росії царської влади, вони утворюють свій власний орган самоуправління – Центральну Раду, яка дбала про збирання всіх українських етнографічних земель, опікуючись водночас і долею Галичини. На переговорах з країнами Четвертого союзу однією з умов підписання мирного договору було утворення окремого коронного краю для Східної Галичини й Буковини. У свою чергу, півавстрійські українці

з радістю зустріли проголошення IV Універсалу й підписання Брестського договору. Однак зміни в політичному керівництві Наддніпрянської України перешкодили Центральній Раді довести розпочату справу до завершення.

Об'єднавчу політику продовжив П. Скоропадський. Суперечливе ставлення гетьмана до галичан відбилося й на виробленні та здійсненні зовнішньополітичної лінії щодо західноукраїнських земель. Та все ж головним гальмівним чинником виступала залежність української влади від Австро-Угорщини, війська якої окупували значні терени Української Держави. Небажання австрійської влади розв'язувати проблему західноукраїнських земель посилювали східний вектор у зовнішній політиці гетьманату.

6 жовтня 1918 р. на відкритті Державного Українського університету в Києві член австрійського парламенту Л. Цегельський виголосив палку промову: «Сьогодні положено найкращий камінець під будучину українського народу. Українська нація прилучилася до європейської культури, і це прилучення є найкращою запорукою, що Україна не загине. Я вірю, я певен в тому, що ви, браття, пригорнете й нас, галичан, до себе...»¹. Таким чином, українці вірили в майбутню об'єднану державу.

Невідворотна поразка країн Четвертого союзу в Першій світовій війні змістила центр соборницьких волевиявлень з Наддніпрянщини до Східної Галичини. Однак восени 1918 р. галицький провід на чолі з Є. Петрушевичем не поспішав йти на зближення з Наддніпрянською Україною. Навіть у той момент, коли Габсбурзька імперія формально розпалася, лідери УНРади вірили в прихильність цісаря Карла до української справи. Вони були переконані, що він легітимно передасть владу у Східній Галичині новоутвореній 18 жовтня Українській Національній Раді. Тоді як інші ж народи імперії активно виступали за створення власних незалежних держав – Південно-слов'янської, Чехословаччини, Польщі, їх мало цікавила подальша доля Австро-Угорщини. Обговорювалося 18-19 жовтня і питання злуки з Наддніпрянською Україною. Однак, у результаті гострої дискусії, західноукраїнські керівники

вирішили не проголошувати об'єднання негайно. На це впливала присутність великої окупаційної австро-угорської армії у Наддніпрянській Україні, хитке становище гетьмана П. Скоропадського і націленістю Українського національного союзу на повстання проти гетьмана.

Стрімкий розвиток подій вніс корективи у подальші відносини обох частин України. Реальна загроза захоплення поляками влади у Східній Галичині змусила УНРаду і старшин військового комітету прийняти рішення про військове повстання. У ніч на 1 листопада команда українських воїнів зайняла казарми, усі державні установи й захопила владу в Львові. За схожим сценарієм відбувалося переобрання влади українцями й в інших містах Східної Галичини. 13 листопада 1918 р. УНРада ухвалила «Тимчасовий закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії», яким визначалася назва держави – Західно-Українська Народна Республіка, герб (зображення золотого лева на синьому фоні) та її кордони. Таким чином декларувалося створення в Європі ще однієї незалежної держави².

Варто детальніше зупинитися на офіційній назві новоутвореної країни. У маніфесті, виголошеному УНРадою 19 жовтня, зазначалося про утворення «української держави», таке найменування було продубльовано у відозві до населення 1 листопада 1918 р. Очевидно, це пов'язано з існуванням держави з однойменною назвою в Наддніпрянській Україні. Таким чином, західноукраїнські політики намагалися підкреслити історичну єдність обох гілок українства й не виключали об'єднання з Великою Україною. Коли ж становище гетьманату П. Скоропадського погіршилося, а галицьким лідерам стали відомі плани Українського Національного Союзу (УНС) про початок протигетьманського повстання, серед членів УНРади поширилася думка, що існування держави П. Скоропадського це явище тимчасове. Далі буде розвиватися Українська Народна Республіка, яку започаткувала ще Центральна Рада, тому й виникла назва «Західно-Українська Народна Республіка». У той час на Наддніпрянщині соціалістична опозиція, яку

¹Гай-Нижник П. Акт Злуки УНР і ЗУНР: втілення і крах ідеалу Соборної України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/172doc.php> (дата звернення 10.09.2018).

²Тимченко Р. Євген Петрушевич – лідер Західноукраїнської Народної Республіки (до 150-річчя з дня народження та 95-річчя з дня утворення ЗУНР) // Український історичний журнал. – 2013. – Вип. 5. – С. 146-147.

уособлював Український Національний Союз, готувалася до повалення Гетьманату П. Скоропадського й відновлення УНР. Однак галицька еліта не наважувалася вступати в тісні відносини з гетьманом, який узяв курс на федеративне об'єднання. У той час як галицькі соціал-демократи, студентство й більшість населення виступали за негайне об'єднання з Великою Україною.

Військовий конфлікт ЗУНР з Польщею поставив на порядок денний потребу у зброї й амуніції. Починається процес зближення лідерів обох українських державних утворень. Хоча перші контакти відбулися ще до взяття влади в Західній Україні, 28 жовтня 1918 р. на засіданні Львівської делегації УНРади було запропоновано обговорити з міністром фінансів Української Держави щодо можливої емісії власної грошової одиниці³. 29 жовтня представник західноукраїнського проводу О. Колесса повідомив П. Скоропадського про утворення УНРади як конституанти українських земель Австро-Угорщини. Крім того, громадсько-політичний діяч В. Панейко, перебуваючи в Києві, агітував офіцерів вищого командного складу до служби в західноукраїнській армії.

Гетьман, у свою чергу, наголошував на необхідності відправлення делегації до Львова, яка налагодила б зв'язок з УНРадою, оскільки потрібно готувати фундамент «для братерських з ними зносин»⁴. Він вважав, що національні кола України вітатимуть такий крок, а Росія, звісно, що федеративна, також була б задоволена через реалізацію воєнної мети щодо єдності «Червоної Русі» з Російською державою. Тому до Галичини була направлена дипломатична делегація Гетьманату на чолі з О. Саліковським, однак вона так і не прибула до місця призначення. У цей же час у Відні розпочали співпрацю українська військово-санітарна місія та віденське представ-

ництво УНРади, а також Збірна Станція для українських військовиків, яку утворила УНРада у столиці Австрії⁵.

Український Національний Союз боявся, що об'єднання Східної Галичини й Української Держави підніме престиж гетьмана в очах українців і зірве плани протигетьманського повстання. Ще 16 жовтня відбулося засідання УНС, на якому проведено вибори його представників до УНРади у Львові. Ними стали В. Прокопович, В. Чехівський і М. Корчинський⁶. Але не маючи змоги направити їх до Львова, УНС телеграмою привітав національне самовизначення «наших австро-угорських братів» та заявив про готовність підтримати боротьбу галичан за об'єднання українських земель в одну державу⁷.

Взагалі, УНС ще в середині жовтня виступив із широкою програмою об'єднання України, яку розраховував втілити в життя в майбутньому. У його заяві про внутрішнє й міжнародне становище України, підписаній головою Союзу В. Винниченком і секретарем П. Дідушком про об'єднання «в один державний український організм всіх заселених українцями земель, які до цього часу через історичні та міжнародні обставини не ввійшли в склад Української держави, цебто: Східної Галичини, Буковини, Угорської України, Холмщини, Підляшшя, частини Бессарабії з українським населенням, частини етнографічно-української Донщини, Чорномор'я і Кубані»⁸. Ця декларація містила заповітний принцип соборності як одвічне прагнення українського народу.

З метою отримання допомоги від гетьмана 5 листопада 1918 р. делегація УНРади у складі О. Назарука й В. Шухевича відправилася до Києва. Там уже працював тимчасовий представник ЗУНР, громадсько-політичний діяч Г. Микетей. Вислухавши делегатів та порадившись із військовим міністром М. Рогозою, заступником

³ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА у м. Львові), ф. 359, оп. 1, спр. 371, арк. 78.

⁴ Діло. – 1918. – 14 листопада.

⁵ Павлишин О. Львівщина в добу Західно-Української Народної Республіки (1918–1919). – Львів, 2008. – С. 103.

⁶ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: в 5 т. Т. 1. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 205.

⁷ Там само. – С. 206.

⁸ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції: 1917–1920 рр. : [у 4 т.]. Т. 3. Відень, 1921. – С. 112.

міністра закордонних справ О. Палтовим і міністром праці М. Славінським, П. Скоропадський пообіцяв направити загін Січових Стрільців, а також 10 мільйонів австрійських корон, ескадру літаків, 2 панцирні автомобілі, батарею гаубиць, амуніцію⁹. Після цього галицька делегація зустрілася з головою УНС В. Винниченком. Він висловив незадоволення їхньою аудієнцією у гетьмана П. Скоропадського й виступив проти відправлення до Східної Галичини легіону Січових Стрільців, оскільки вони мали стати ядром протигетьманського повстання.

Після зустрічі з головою УНС делегати поїхали до Білої Церкви. На Стрілецькій Раді 13 листопада О. Назарук говорив про галицький П'ємонт, про план пізнішого походу проти Росії. Однак 8 членів Ради й 4 старшини (всі були вихідцями з Галичини) не погодились. Лише Р. Сушко поділяв думки О. Назарука. М. Загаєвич вважав, що для Львова достатньо й однієї стрілецької сотні з чотирма скорострілами. Більшість старшин на чолі з Ф. Черником вірили, що загін Січових Стрільців може здобути Львів, але боялися за Київ і не хотіли відпускати «ані одного багнету, бо кожний Стрелець у даних умовах ціниться більше від своєї ваги золотом». Вони вважали, що виступ проти Скоропадського в ім'я української демократичної держави був неминучий, бо гетьманський режим здискредитував державну ідею України. Тому повстання, за словами стрілецьких старшин, слід підняти під гаслом оборони української державності й довести, що гетьманат й Україна не тотожні поняття¹⁰.

Цілком очевидно, що стрільці Львів не врятували б, хоч би й пішли на допомогу галичанам. Оскільки військо напередодні повстання було малочисельне, за повідомленням А. Крезуба, становило всього 816 чоловік, а за даними В. Винниченка 1500 осіб¹¹. Із чотирьох сотень лише три мали військовий досвід, решта новобранці, які тільки взяли до рук зброю. Та й плану-

вання Львова, окрім старшин, не знав ніхто. Прибути вчасно на місце стрільці теж не встигли б. Адже О. Назарук приїхав до Білої Церкви 12 листопада. За міркуваннями А. Крезуба, якщо б навіть наступного дня Січові Стрільці відправилися на допомогу, то прибули б на місце призначення лише 19-20 листопада. Це було б надто пізно й не допомогло галичанам у боротьбі за Львів, однак, можливо, це не дало б змоги полякам закріпитися в галицькій столиці.

В. Шухевич повернувся в Галичину ні з чим, а О. Назарук залишився в Білій Церкві й брав участь у підготовці звернення С. Петлюри до населення. Хоча вже згодом він писав, що не розумів значення цього повстання. Мабуть, його захопили революційні ідеї Директорії й зтягли в русло боротьби проти гетьмана.

Тим часом, 10 листопада на засіданні Української Національної Ради представник УНДП Р. Перфецький запропонував, щоб УНРа дозволила Державному секретаріату здійснити заходи по об'єднанню українських земель. До його думки приєднався секретар закордонних справ В. Панейко. Д. Вітовський наголосив, що зволікати не можна, оскільки «широкі маси селянства, робітництва і все військо бажають з'єднання». Та були й такі діячі, які не сприймали це рішення. Сумніви щодо негайної злуки висловили секретар віросповідань О. Барвінський та секретар внутрішніх справ Л. Цегельський. Останній підкреслював орієнтацію гетьманського уряду на «єдину, неделіму», а це, у свою чергу, могло знищити галицьку державу. Врешті УНРа погодилася з пропозиціями Р. Перфецького довірила Державному секретаріату здійснити відповідні заходи для об'єднання українських земель¹².

Загалом, галицькі лідери хоч і недружно ставилися до гетьмана, однак боялися соціалістичного перевороту, планованого Директорією. Вони вважали, що будь-яка зміна влади приведе до взяття Києва більшовиками, і тоді їхня держава

⁹ Назарук О. Рік на Великій Україні: Конспект споминів з української революції. – Відень, 1920. – С. 6-7.

¹⁰ Кучабський В., Безручко М., Коновалець Є. Золоті ворота. Історія Січових стрільців 1917-1919. – Львів, 2004. – С. 103.

¹¹ Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни 1918-1919. – Нью-Йорк, 1966. – С. 28-29; Винниченко В. Відродження нації: (Історія української революції, марець 1917 р. – грудень 1919 р.): В 3 ч. – К. – Відень, 1920. – Ч. 3. – С. 90.

¹² Тимченко Р. Листопадова революція 1918 р.: передумови, очікування й наслідки // Проблеми вивчення історії української революції 1917 – 1921 років. – К., 2012. – Вип. 7. – С. 194.

буде оточена з обох боків ворогами. На активізацію зовнішньої політики в східному напрямку спонукало не зовсім вдале розгортання українсько-польської війни й необхідність отримання військової допомоги від наддніпрянських побратимів. На даному етапі Директорія більше цікавилася можливістю об'єднання обох частин України з метою підвищення власного авторитету.

УНС, готуючи виступ проти гетьмана, був увесь час у курсі подій у Галичині. Адже про перемогу повстання у Львові того ж дня стало відомо в Києві. Із львівського вокзалу телефоном австрійському консульству було передано, що українські війська зайняли Львів і Перемишль і взяли владу у свої руки¹³. Тому президія УНС 8 листопада оприлюднила підписану В. Винниченком і М. Шаповалом відозву з закликом до допомоги галичанам у боротьбі проти поляків: «Треба допомогти рідній Галичині. Вірні, чесні українські серця мусять озватися. Ідіть у добровольчий корпус оборони Галичини і рятуйте наш Піємонт від руїни!»¹⁴.

Головна рада галицьких, буковинських і угорських українців у Києві вирішила в Михайлівському монастирі організувати комітет для запису добровольців до «Корпусу оборони Галичини». Крім того, вона розповсюдила відозву до населення з закликом про необхідну допомогу Наддністряниці¹⁵. А київське товариство «Батьківщина» 9 листопада видало своє звернення: «Браття і сестри!.. Ви знаєте, що робиться в Галичині. [...] Отож, брати, не гайте часу, записуйтеся найшвидше в охочі полки, а ви землі козачої краса, найкращі сестри, записуйтеся в сестри «Червоного хреста!»¹⁶

У Києві було створено «Загін імені Гонти», до складу якого вступило чимало козаків. Те ж саме відбувалося в Одесі й на Херсонщині. Зокрема, Одеська філія Національного Союзу 10 листопада ухвалила рішення організувати «Одеський

Гайдамацький Загін» і сприяти формуванню поза містом фонду допомоги Галичині. Теж саме передбачалося зробити на Поділлі. Для добровольців створювалися спеціальні прийомні пункти в Жмеринці, Проскуріві, Кам'янці-Подільському, Підволочиську, а також оголосили збір коштів через одеське відділення Українбанку.

17 листопада до Львова приїхала військова місія на чолі з І. Луценком для ознайомлення з матеріально-технічною базою ЗУНР та визначення їй військової допомоги. Галицьких політиків він закликав не проголошувати злуки, бо «становище гетьмана Скоропадського і його зносини з російськими об'єдинителями ще не припинені»¹⁷. Крім того, до Львова прибула делегація міністерства шляхів Української Держави у складі інженера Ю. Коларда, представника партії самостійників П. Кугія й делегата Головної ради галицьких, буковинських і угорських українців В. Гриніва у справі налагодження залізничного руху в Галичині, тісних взаємин між політичними організаціями Наддніпрянщини й Наддністріяниці, поставки зброї, а також координування військового корпусу оборони Східної Галичини¹⁸.

Тим часом, дедалі складнішим ставало становище українців у Буковині. У зв'язку з наступом румунських військ за військовою допомогою до Львова й Києва, за розпорядженням Крайового Комітету передбачалося відправити Т. Галіпа та М. Драгомирецького, але через складну військово-політичну ситуацію на шляху до столиці України вони відмовилися. Згодом з відповідними дорученнями виїхала делегація у складі О. Безпалка й М. Кордуби¹⁹.

У Львові за рішенням УНРади вони були наділені повноваженням вести переговори з гетьманом від імені ЗУНР і вимагати від П. Скоропадського військової допомоги. Також В. Панейко доручив делегатам зв'язатися з тимчасовим представником ЗУНР в Українській Державі

¹³ Макарчук С. А. Українська республіка галичан: нариси про ЗУНР. – Львів, 1997. – С. 53.

¹⁴ Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. Нью Йорк, 1960. – Вказ. праця. – С. 221.

¹⁵ Діло. – 1918. – 10 листопада.

¹⁶ Цит. за: Литвин М. Р. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – Львів, 1998. – С. 295.

¹⁷ ЦДДА у м. Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 1871, арк. 29.

¹⁸ Добржанський О., Старик В. Змагання за українську державність на Буковині (1914-1921 рр.). Документи і матеріали. – Чернівці, 2009. – С. 305.

¹⁹ Кордуба М. В посольстві до гетьмана (Уривок із щоденника) // Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України! – С. 856.

Г. Микетеєм і просити гетьмана направити до Львова місію для обговорення питання об'єднання ЗУНР з Наддніпрянщиною.

27 листопада делегати прибули до Києва. Г. Микетей отримав листа від В. Панейка з відповідними рішеннями, але ситуація в столиці змінилася. Гетьман проголосив федераційну грамоту, а тому галицький представник мав отримати дозвіл зі Львова на переговори з П. Скоропадським. Самостійно ж вести дипломатичні відносини з Українською Державою після такого кроку гетьмана Г. Микетей не став. Та й допомогти Буковині П. Скоропадський нічим не міг, бо, зі слів заступника міністра закордонних справ А. Галіпа, гетьман готовий був пожертвувати навіть частиною Поділля, аби тільки Румунія надала йому військову підтримку²⁰.

Водночас до Києва прибула делегація у складі Т. Галіпа й І. Поповича, щоб проінформувати П. Скоропадського про ситуацію в Буковині та просити військову допомогу. Доручення на поїздку до столиці Української Держави їм надав у Заліщиках О. Попович, тому вони жодним словом не знали про поїздку М. Кордуби й О. Безпалка. У дорозі делегатам довелося зустрітися з великими труднощами через початок протигетьманського повстання, тому й не дивно, що їхали вони з Чернівців до Києва 17 діб і прибули лише 27 листопада. Після зустрічі з А. Галіпом делегати зрозуміли, що П. Скоропадський довго не втримається. А вже після зміни влади в Києві Т. Галіп зустрівся з С. Петлюрою, який пообіцяв йому протягом двох місяців відправити військо на допомогу Буковині²¹. Звісно, це були тільки слова або велика самовпевненість С. Петлюри, оскільки в його розпорядженні знаходилося велике військо в період повстання, яке швидко зменшувалося після його закінчення. Т. Галіп та І. Попович вирішили, що їхня місія на цьому закінчилася, адже інша делегація в Києві мала ширші повноваження. Очевидно, що Т. Галіп не знав, що М. Кордуба вже покинув місто, а лишився тільки О. Безпалко, якому імпонували ідеї Директорії.

²⁰ Там само. – С. 870-871.

²¹ Галіп Т. Роки війни. З Чернівців до Києва. З моїх спогадів // Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України! – С. 502.

²² Винниченко В. Вказ. праця. – Ч. 3. – С. 154-156.

²³ Сеньків М. З історії соборності українських земель (до 95-річчя Акту злуки УНР і ЗУНР) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXXVII. – 2013. – С. 93.

Галичани, які самі боролися з переважаючими силами поляків, у кінці листопада 1918 р. вирішили знову направити в Україну своїх представників – Л. Цегельського й Д. Левицького. Однак делегати ЗУНР не змогли вразі дістатися Києва, оточеного протигетьманськими повстанцями. Тоді вони виїхали до Фастова, де зустрілися з членами Директорії: В. Винниченком, С. Петлюрою, О. Андрієвським, Ф. Швецем і А. Макаренком. У результаті обговорення обидві сторони уклали й підписали у Фастові 1 грудня 1918 р. Передвступний договір про злуку обох держав²². Відповідно до історичних умов, культурних і соціальних відмінностей у житті українських республік ЗУНР мала отримати територіальну автономію, характер якої повинна визначити окрема спільна комісія. Ратифікувати її рішення мали компетентні законодавчі й виконавчі державні органи обох частин України.

В. Винниченко вважав, що Рада Державних Секретарів (РДС) звернулася до Директорії з пропозицією злиття двох республік в одну українську державу, бо не мала впевненості у своїх силах, та й народні маси прагнули повного об'єднання з Великою революційною Україною. В іншому випадку цього б не відбулося. Не викликала захоплення в голови Директорії й перспектива боротьби ще з одним ворогом – Польщею.

Загалом не всі політичні діячі підтримували ідею об'єднання у той час. Проти виступив український посол у Відні В. Липинський, який радим лідерам ЗУНР не погоджуватися на негайну злуку через непевне становище Наддніпрянської України і плани Антанта на відродження Росії в її старих кордонах, у той час підтримує право народів колишньої Австро-Угорщини на самовизначення. Д. Левицький відзначав, що підписуючи «предвступний договір» відчував, ніби скаче в темряву. Не вірили в міцність і тривкість Директорії й депутати Національної Ради²³.

Отже, підписуючи прелімінарний договір у Фастові, делегати УНРади не були впевнені в

стабільності влади Директорії та й до соціалістичних поглядів її керівників ставилися насторожено. Лідери ЗУНР побоювалися лівого радикалізму Директорії, а також анархії й безладдя. Адже в Наддніпрянщині діяли досить сильні угруповання отаманів, неконтрольованих владою. Та важке становище в Галичині змусило уряд ЗУНР наважитися на такий крок.

Договір вперше опублікували в газеті «Нове життя» 4 січня 1919 р. Він повинен був залишатися до цього часу таємним, але повірений у справах Австро-Угорщини в Українській державі Е. Фюрстенберг повідомляв про нього 24 грудня 1918 р. телеграмою до Відня, а значить про підписання стало відомо раніше²⁴.

Уряд ЗУНР не квапився юридично закріплювати Фастівську угоду й вичікував сприятливого моменту, коли українці здобудуть Львів і зможуть зібратися всі члени УНРади, а не лише її частина, яка могла прибути до Тернополя. Питання злуки обговорювалося на засіданнях уряду 8-9 грудня з представником УНР Г. Сидоренком і 22-23 грудня за участю Л. Бачинського. На останньому зібранні прийняли постанову направити до Києва делегацію для реалізації засад об'єднання.

Така непослідовність західноукраїнської влади викликала незадоволення серед місцевого населення. Зокрема, 28 грудня 1918 р. на вічі в Стрию ухвалено наступну резолюцію: проголосити «безпрованочно і торжественно» злуку обох частин України, зайняти ефективну оборону й закінчити війну до Паризької мирної конференції, а також не проводити самостійної зовнішньої політики до відповідних рішень представниками соборної України. Таких позицій дотримувалися представники зібрань у Дрогобичі й Старому Самборі. А мешканці села Жулин Стрийського повіту в маніфесті наголошували, що не бажають окремої західноукраїнської республіки, натомість прагнуть, щоб «східна Галичина, Буковина і північна часть Угорщини заселена українськими жителями, належала і

стала сполучена разом з усіма українськими землями, а головною столицею признаємо місто Київ і його Республіканське правительство в Києві»²⁵. Українські селяни і робітники Перемишльського повіту у грудні 1918 р. навіть направили С. Петлюрі делегацію. Один з її представників писав у листі до УНРади, що «Перемищина нічого не хотіла чути о західній Республіці, лише жадає безоглядної злуки з Україною, навіть на випадок якби Україна мала належати до Москви. Справді се нині не грозить, але ми нашого становища не змінюємо»²⁶. Таким чином, вони виступили проти умов Передвступного договору, де ЗУНР отримувала широку автономію і вимагали якнайшвидшого повного об'єднання обох частин України.

У середині грудня 1918 р. Л. Цегельського знову було направлено до Києва відвідати просити допомогу в Директорії. У столиці він узяв участь в урочистостях, присвячених здобуттю республіканськими військами міста. На банкеті в Українському клубі він відмітив, що об'єднання УНР і ЗУНР стало знаковою подією в історії обох земель²⁷. Однак, повернувшись у Галичину, доповів власному уряду, що розраховувати на допомогу від Великої України в найближчому часі навряд чи можна через наступ більшовиків. Л. Цегельський був упевнений у швидкому відступі військ Директорії з Києва.

Натомість зовнішньополітичне становище України наприкінці 1918 р. ставало дедалі складнішим. Між УНР і більшовицькою Росією точилася війна. Галицька армія не витримувала під наступом польських військ, а УНРада переїхала з Тернополя до Станіславова. Боротьба з переважаючими ворогами, а також соборницькі настрої населення змусили західноукраїнське керівництво активізувати об'єднаним політику.

Питання злуки було одним із пріоритетних на січневій сесії УНРади, яка розпочалося 2 січня 1919 р. Є. Петрушевич у своєму виступі доповів про складне становище Галичини та наголосив: «Кров най буде тим першим звеном, що лучить

²⁴ Ereignisse in der Ukraine deren Bedeutung und historisches hintergrunde. Philadelphia, 1966. Bd. 4. – S. 65.

²⁵ Західно-Українська Народна Республіка. Документи і матеріали: в 5 т. – Івано-Франківськ, 2005. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 6; Дрогобицький листок. – 1919. – 1 січня; Наддністрянські вісті. – 1919. – 6 січня; ЦДІА у м. Львові, ф. 581, оп. 1, спр. 206, арк. 70–71 зв.

²⁶ Цит. за: Нариси історії Української революції 1917-1921 років. – Київ, 2012. – Кн. 2. – С. 182.

²⁷ Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні пов'язані з Першим листопада 1918 р. – Нью-Йорк, Філадельфія, 1960. – С. 195.

нас в одну соборну Україну [...] Нас ждуть важні завдання, найперше – злука з Наддніпрянською Україною»²⁸. Учасникам зібрання повідомили про фастівські домовленості з Директорією щодо спільного ведення зовнішньої політики, формування війська й фінансової системи, натомість відзначили, що організація шкільництва, релігійні проблеми, судочинство й місцева адміністрація залишаться у віданні галицького уряду.

На засіданні розгорнулася дискусія щодо майбутнього об'єднання з УНР. Соціал-демократи продовжували відстоювати позиції повного об'єднання українських земель. Він наполягав на створенні спеціальної комісії для швидкого вирішення даного питання й передачі управління київській владі. Злука, на його думку, повинна бути завершена як із політичного, так і з економічного боку. Представник радикальної партії П. Шекерик-Доників також наголошував, що всі питання державотворення мають вирішуватися в Києві, і радив присутнім прийняти тризуб за національний герб. Селянський посол Т. Старух вважав необхідним введення двох галичан, Є. Левицького й С. Вітика, до Директорії. Він запропонував, аби Директорія провела майбутні парламентські вибори на підставі загального виборчого права й встановила тісне співробітництво з галицьким урядом. Л. Бачинський відстоював необхідність тимчасового продовження дії місцевого законодавства й функціонування налагодженої військової та цивільної адміністрації. Директор гімназії в Городенці А. Крушельницький наголосив, що для майбутньої держави мають бути введені однакові закони, які б стосувалися земельних справ та шкільництва, і закликав не встановлювати кордон між обома республіками. Як бачимо, останній більше дбав про інтеграцію двох республік. Д. Вітовський навпаки виступав проти ліквідації існуючих кордонів між УНР і ЗУНР до підписання договору про товарообмін.

Останні питання постанови про ратифікацію фастівської угоди розглядалися на закритому засіданні зовнішньополітичної комісії. Проте через складне військово-становище УНР

галицький провід вирішив дотримуватися визначеної лінії й не проголошувати негайного повного об'єднання. Така позиція керівництва ЗУНР не викликає подиву, адже на Велику Україну наступали більшовики, і жодне із звернень Директорії до уряду РСФСР з цього приводу не дало бажаного результату.

3 січня в Станіславові – тимчасовій столиці ЗУНР – відбулася ратифікація фастівської угоди. У рішенні наголошувалося: «Українська Національна Рада, виконуючи право самовизначення Українського народу проголошує торжественно зєдинене з нинішнім днем Західно-Української Народної Республіки і Української Народної Республіки»²⁹. Були затверджені й інші положення, які обговорювалися 1 грудня 1918 р. у Фастові. Законодавча влада в Галичині до Установчих зборів мала належати УНРаді, а цивільна й військова адміністрація – Раді Державних Секретарів.

На цьому ж засіданні Є. Петрушевич виголосив палку промову щодо об'єднання з УНР. Він був глибоко переконаний, що прийняття такого рішення назавжди залишиться в історії українського народу. І справді, це один із найвизначніших днів в історії обох гілок українства, адже вони були одностайними у своїх устремліннях. По закінченню засідання 3 січня у Станіславові відбувся військовий парад. З вітальними словами й зверненнями до громади та війська промовами виступили Є. Петрушевич, Д. Вітовський і С. Вітик.

Із нагоди ухвали історичного документа УНРаду гаряче привітав представник УНР, «головноуповноважений з постачання» Р. Трохименко: «Ми є одно тіло, одна душа, ваша перемога є наша, а ваша туга і біль – є наша туга і біль, наша історична судьба мусить бути вашою, а ваша нашою»³⁰. Посланець Закарпаття С. Клочурак звернувся з проханням до галицьких українців, щоб допомогли їм об'єднатися з Галичиною, а через неї і з Великою Україною в єдину державу, оскільки угорські русини хотіли, щоб прапор незалежної, соборної України вічно стояв на вершині найвищої української гори Говерли³¹.

²⁸ Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Документи і матеріали: в 5 т. – Т. 2. – С. 147.

²⁹ Там само. – С. 142.

³⁰ Цит. за.: *Долинський Д.* Борьба українського народу за волю і незалежність: Огляд подій за рр. 1918, 1919 і 1920. – Вінніпег, 1920. – С. 145.

³¹ Клочурак С. До волі (спомини). – Нью-Йорк, 1978. – С. 129.

Уже в день прийняття Ухвали Д. Вітовський телеграфічно передав рішення УНРади до Києва, де високо оцінював об'єднання українських республік: «Хай злука, спаяна спільно пролітою кров'ю обох бувших Республік, довершить мрію і щастя робочого українського народу». У відповідь С. Петлюра привітав Д. Вітовського й висловив сподівання, що з ліквідацією кордону зникне байдужість, а їх місце займе глибока віра у світле майбутнє³².

Під впливом ухвали УНРади про злуку в багатьох містах і селах ЗУНР пройшли велелюдні урочистості, учасники яких висловили принципову підтримку справі об'єднання українських земель. Зокрема, такі заходи відбулися 8 січня 1919 р. в Калуші, 12 січня – Товмачі, Заліщиках і Войнилові, 14 – Чорткові, 20 – Дрогобичі.

Наддніпрянські ж політики досить уважно слідкували за подіями в Галичині. У перші дні роботи сесії УНРади Директорія надіслала телеграму з проханням прискорити прийняття Акту злуки. Проте в Києві також були не дуже зацікавлені в цілковитому об'єднанні ЗУНР і УНР, адже автоматично остання вступала у війну проти Польщі, а військової сили на два фронти в Директорії не вистачало. Так з приводу злуки міністр закордонних справ УНР В. Чехівський наголошував, що «сам народ вирішить, чи буде це автономія чи федерація»³³. Як бачимо про єдину унітарну державу жодна із сторін у той час і не замислювалася думала. Водночас, за допомогою об'єднання Директорія сподівалася отримати необхідну підтримку з боку ЗУНР на запланованому Трудовому Конгресі.

Після Різдвяних свят 1919 р. до Галичини прибув міністр земельних справ УНР М. Шаповал. На його честь у Золочеві був влаштований військовий парад, яким командував сотник І. Цьокан. Представник УНР наголосив, що після злуки українських земель, кожний ворог стає спільним, і в боротьбі з ним повинні об'єднатися всі українці, а у війні ЗУНР із Польщею Наддніпрянщина допоможе галичанам одягом і військовою амуніцією. Для забезпечення участі галицьких представників у Трудовому Конгресі поїздку до Станіслава здійснив і Є. Коновалець.

12 січня відбулося засідання Ради Державних Секретарів, на якому розгорілася дискусія щодо можливої злуки УНР і ЗУНР. Л. Цегельський і М. Козаневич акцентували, що ратифікація УНРадою ухвали про об'єднання взагалі може призвести до втрати суверенності ЗУНР. Д. Вітовський і С. Витвицький не погоджувалися з цим твердженням. На засіданні лунали заклики не поспішати з відправленням делегатів до Києва, а провести вибори до Трудового Конгресу. Однак більшість учасників зібрання на чолі з С. Голубовичем не підтримали ці пропозиції.

16 січня до Києва було надіслане офіційне звернення голів усіх гілок влади ЗУНР під назвою «До Світлої Директорії Української Народньої Республіки у Києві» з повідомленням про ратифікацію фастівської угоди. У ньому західноукраїнська влада зазначала про створення комісії, що «має з Правительством Українсько-Народної Республіки увійти в ближні переговори що до способу зреалізованя висше наведеної ухвали (від 3 січня – Р.Т.)»³⁴.

3 метою урочистої нотифікації ухвали УНРади, завершення оформлення злуки двох республік до Києва була направлена представницька делегація ЗУНР на чолі з Л. Бачинським, якому надано вірчу грамоту для Директорії. До її складу ввійшли державні секретарі: О. Бурачинський, Д. Вітовський, Л. Цегельський, І. Мирон та інші. Слід зауважити, що в делегації були представники Буковини (О. Безпалко) й Закарпаття (І. Мигалка, І. Патрус). За інструкцією УНРади вони могли взяти участь у Трудовому Конгресі лише у випадку збільшення кількості мандатів для західноукраїнської республіки³⁵.

18 січня галицьких делегатів на київському вокзалі під мелодію «Ще не вмерла Україна» зустрічали наддніпрянський прем'єр В. Чехівський, а також стрільці на чолі з Є. Коновальцем і А. Мельником. Голова РНМ у вітальній промові відзначив, що бачить в об'єднанні УНР і ЗУНР прообраз щасливого майбутнього України. Для представників ЗУНР такий прийом був несподіваний, оскільки вони не очікували ніяких почесей від наддніпрянців. Делегати

³² Нова Рада. – 1919. – 5 січня; Нове життя. – 1919. – 11 січня.

³³ Цит. за: Нариси історії Української революції 1917-1921 рр. – Кн. 2. – С. 184.

³⁴ Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Документи і матеріали: в 5 т. – Т. 2. – С. 161-162.

³⁵ ЦДДА у м. Львові, ф. 581, оп. 1, спр. 123, арк. 4.

продовжували дивуватися, коли побачили, що оголошення й таблички на вулицях Києва, виконані українською мовою. Та, на жаль, більшість із них були написані з помилками, бо робили їх похапцем за наказом Команди Січових Стрільців. Деякі написи на установах, магазинах, ресторанах викликали сміх – «Парикмахерская» стала називатися «Парікмахерчеська», а склепову вивіску «Обломов» замінили на «Облімів». Президію галицької делегації розмістили в готелі «Континенталь», а решту в «Гранд-готелі», куди прибували інші учасники Трудового Конгресу. У другій половині дня відбулося зібрання західноукраїнських представників, а через кілька годин осадний корпус Січових Стрільців влаштував святкову вечерю, де з промовами виступили полковники Є. Коновалець, Р. Дашкевич й гості з Галичини – Т. Старух, Л. Цегельський³⁶.

19 січня західноукраїнські дипломати відвідали береги Дніпра, де відбувався обряд Водохрещення, і Володимирський собор, де проходила панахида по січових стрільцях, що загинули під Мотовилівкою. Після цього траурна процесія рушила Володимирською вулицею й Хрещатиком до Царського саду.

Напередодні Рада Народних Міністрів ухвалила рішення про святкування об'єднання України 22 січня, на якому мали оголосити декларацію Директорії про злуку УНР і ЗУНР. Організацію урочистостей доручили міністру освіти І. Огієнку й асигнували для цього 100 тис. карбованців. Також передбачалося надіслати до Галичини делегацію з представників уряду в складі міністрів земельних справ, освіти, пошти й телеграфу³⁷.

21 січня 1919 р. відбулася нарада Директорії та Ради Народних Міністрів із представниками Галичини щодо об'єднання двох республік, де було схвалено всі акти соборності. Після закінчення наради РНМ постановила ухвалити злуку УНР і ЗУНР.

Надаючи величезного суспільно-політичного значення цій події, керівництво Директорії подбало про те, щоб сам Акт злуки став дійсно святковою маніфестацією єднання двох гілок українського народу. Столиця набула урочистого вигляду. Будинки прибрали національними прапорами, на балконах вивісили килими й полотна

з національною символікою, тріумфальну арку при вході з Володимирської вулиці на Софіївську площу прикрасили старовинними гербами Наддніпрянської України й Галичини. Організацією свята, розподілом місць серед делегацій, порядком проведення займався актор і режисер М. Садовський. З наказу міністерства освіти у всіх школах УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р. відмінено навчання.

Духовенство також брало безпосередню участь у святкуванні цієї події в Софіївському соборі, де єпископ Черкаський Назарій відправив службу Божу, а о 12 годині хресний хід направився на майдан. На чолі процесії були архієпископ катеринославський Агапит і єпископи: мінський – Георгій, вінницький – Амвросій, черкаський – Назарій, канівський – Василій і уманський – Димитрій.

З часом почали збиратися українські військові підрозділи, студенти й учні, численні делегації різних установ і відомств. Люди заповнили весь майдан і навіть прилегли до нього вулиці. Рівно опівдні з'явилися делегати Трудового Конгресу, члени Директорії, посланці ЗУНР, міністри на чолі з головою уряду, представники дипломатичного корпусу.

Урочистості розпочалися промовою голови делегації ЗУНР, віце-президента УНРади Л. Бачинського. У своєму виступі він наголосив, що населення західноукраїнських земель, «будучи одною кров'ю, одним серцем і одною душею з усім народом Української Народної Республіки, власною нашою волею» бажає відновити національну державну єдність українського народу, яка існувала за Володимира Великого і Ярослава Мудрого й до якої тяжіли гетьмани – Богдан Хмельницький, Петро Дорошенко та Іван Мазепа. «Відсьогодні Західна Україна, – констатував Л. Бачинський, – лучиться в одне нерозривне тіло, в Соборну й Суверенну Державу»³⁸.

Далі Л. Цегельський оприлюднив грамоту УНРади, ухвалену 3 січня в Станіславові, і передав її В. Винниченку. Ф. Швець ознайомив присутніх з Універсалом Директорії про об'єднання УНР та ЗУНР: «Од нині воедино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народна

³⁶ Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С. 131.

³⁷ Народна воля. – 1919. – 22 січня.

³⁸ Стахів М. Україна в добу Директорії УНР. – Т. 2. – Скрантон, 1963. – С. 53-54.

Республіка (Галичина, Буковина і Угорська Україна) і Наддніпрянська велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України. Однині є єдина незалежна Українська Народна Республіка. Однині народ український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружними зусиллями своїх синів будувати нероздільну самостійну Державу Українську...»³⁹. У документі вказувалося, що Директорія УНР ухвалила злуку на умовах постанови ЗУНР від 3 січня 1919 р.

Варто відзначити, що Акт злуки публікувався в багатьох періодичних виданнях під різними назвами – Акт злуки, Акт об'єднання, Універсал соборності, Акт соборності. В урядовому виданні «Вісника Української Народної Республіки» його вміщено під назвою «Універсал Директорії Української Народної Республіки»⁴⁰. За умовами цього акту ЗУНР стала частиною УНР і отримала назву Західна область Української Народної Республіки (ЗОУНР), а державний секретар закордонних справ Л. Цегельський ставав першим заступником міністра закордонних справ УНР. З ним мали узгоджуватися всі рішення щодо взаємовідносин України з Польщею, Румунією та Чехословаччиною.

Після урочистого проголошення Акту соборності духовенство на чолі з архієпископом Агапитом відправило молебень із побажанням багатоліття Директорії, вільному українському народу та його війську, згадало полеглих у боротьбі за незалежність України. У своїй проповіді архієпископ звертався до Бога, щоб він разом із національним об'єднанням двох народів послав і духовну єдність. Потім відбувся парад українського війська й урочиста маніфестація по Володимирській вулиці до Оперного театру. Там усіх повідомили, що відкриття Трудового Конгресу відбудеться наступного дня. Процесія рушила до будинку Губернського земства, де В. Винниченко й С. Петлюра виступили з балкону будівлі.

Увечері відбувся святковий банкет в Українському клубі на честь Акту злуки за участю чле-

нів Директорії та уряду УНР, керівників УНС, військових старшин, керівників центральних установ та делегатів ЗУНР. Його відкрив О. Саліковський, наголосивши, що об'єднання Наддніпрянщини з Галичиною мало велике значення. «Сполучення з нами галичан – людей європейської культури, людей дисципліни, що звикли до практичної праці і ставлять на перший плян утворення національної держави, – усе це, – заявив п. Саліковський, внесе істотні корективи до наших невільних дефектів і в спільний завзятий праці буде дуже корисним для загальної справи – утворення й зміцнення української державності»⁴¹. З привітальними промовами виступили Л. Бачинський, В. Винниченко, С. Петлюра, М. Шаповал, Л. Цегельський та інші. Голова Директорії В. Винниченко наголосив: «Ми дамо вам, брати-галичане, степовий, широкий розмах нашої душі, і візьмемо в вас дисципліну, європеїзм, точний аналіз і тоді з нас вийде добра нація. Нехай в даний мент ми й не вдержимося, але те, що ми зробили, не загине». Л. Бачинський підкреслив, що тепер спільними зусиллями «творитимем наше національне життя»⁴². Міністр земельних справ УНР М. Шаповал, галичани «не гості наші, а рідні брати. Ми мало працювали, більш приходилось балакати. Зараз, в хвилини з'єднання з вами, будемо пам'ятати, що ми мусимо вкупі працювати для будівництва єдиного національного фронту». Він висловив сподівання, що буде утворений спільний уряд у Києві, який призначить генерал-губернатора на західні землі й здійснюватиметься єдине спільне командування військом. Цю пропозицію підтримав і С. Вітик. Проте міністр внутрішніх справ УНР О. Мицюк не погодився й піддав її гострій критиці. Тоді член радикальної партії Галичини П. Шекерик-Доників вимагав припинення партійних суперечок і об'єднання всіх політичних сил у боротьбі за національну державність, а Головний Отаман С. Петлюра врешті виголосив тост за успішне ведення боротьби з ворогами української державності. Отже, від самого початку в складному об'єднано-вчому процесі виникли внутрішні протиріччя

³⁹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. – К., 2006. – Т. 2. – С. 441.

⁴⁰ Вістник УНР. – 1919. – 25 січня.

⁴¹ Трибуна. – 1919. – 24 січня.

⁴² Україна. – 1919. – 24 (11) січня.

та труднощі. Звідси й неоднозначне ставлення до Акту злуки УНР і ЗУНР. Для одних – це лише перший крок на шляху до соборності українських земель. Для інших – формальність, оскільки кожна республіка зберігала свою окремішність і продовжували жити власним життям.

Отже, ліквідація самодержавства в Російській імперії, утворення в Києві Центральної Ради й надання автономії українським землям у складі Росії стало важливим етапом на шляху національної консолідації. Наддніпрянська влада (Центральна Рада, П. Скоропадський) робили численні спроби, аби досягти утворення на західноукраїнських землях окремого коронного краю, наголошували на єдності обох гілок українців. Однак через складне міжнародне становище їм не вдалося реалізувати поставлені завдання.

Проголошення ЗУНР на західноукраїнських землях й успішне повстання демократичних сил під проводом Директорії відкрили шлях до об'єднання обох гілок українського народу. Вже назва «Західно-Українська Народна Республіка» виражала принцип соборності й спільності з Наддніпрянською Україною, оскільки Директорія планувала відновити Українську Народну Республіку. Однак політики ЗУНР не бажали негайного зближення з Наддніпрянщиною, боячись не стільки важкої геополітичної ситуації у Великій Україні, скільки втрати владних прерогатив у Східній Галичині. Лише невдалий розвиток війни з Польщею прискорив процес об'єднання. Галичани, потребуючи військової й економічної допомоги, звернулися до наддніпрянських політиків.

Затвердження Акту злуки стало визначною подією, яка сприяла зростанню національної свідомості українців, формуванню української політичної нації, її консолідації й знаменувала завершення початкового етапу боротьби за соборність, відкривала можливість практичної розбудови державності України. Цей акт мав глибоку історичну детермінованість і виявленням споконвічних мрій українського народу про незалежність і соборність національної держави. Він був кульмінаційним моментом націонал-демократичної революції, вираженням волі українства до політичної й територіальної інтеграції, а також яскравим свідченням динамічного поступального руху на шляху самоідентифікації українців, творення політичної нації. До того ж, сам акт пройшов можливі в тих умовах процедури й був ратифікований вищим представницьким органом – Трудовим Конгресом.

Фактично Україна ставала конфедеративною державою, де уряд ЗОУНР зберігав за собою право проводити свою внутрішню політику на території Східної Галичини. Однак творці Акту соборності розглядали його як попередній договір про об'єднання, остаточне оформлення якого відкладалося на невизначений термін майбутніми Установчими Зборами. Не були створені єдині армія й органи управління державою, не визначені політичні пріоритети.

На жаль, Акт соборності був не реалізований у практичній площині: кожна республіка продовжувала жити власним життям через особистісне протистояння С. Петлюри і Є. Петрушевича, не зацікавленість Антанти у відродженні незалежної України тощо.

References

- Dobrzhans'kyj O., Staryk, V. (2009). *Zmahan-
nia za ukrains'ku derzhavnist' na Bukovyni (1914-
1921 rr.). Dokumenty i materialy*. Chernivtsi. [in Uk-
rainian].
- Dolyns'kyj D. (1920). *Bor'ba ukrains'koho na-
rodu za voliu i nezalezhnist': Ohliad podij za rr. 1918,
1919 i 1920*. Vinnipeh. [in Ukrainian].
- Halip T. (2008). *Roky vijny. Z Chernivtsiv do Ky-
ieva. Z moikh spohadiv. Dobrzhans'kyj O., Staryk V.
Bazhaiemo do Ukrainy!* (pp.488-523). Odesa. [in Uk-
rainian].
- Hai-Nyzhnyk P. *Akt Zluky UNR i ZUNR: vtileen-
nia i krakh idealu Sobornoj Ukrainy* [Elektronnyi re-
surs]. Retrieved from: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/
doc/172doc.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/172doc.php). [in Ukrainian].
- Karpenko, O., Mytsan, K. (Comps.) (2001) *Za-
khidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918-1923.
Dokumenty i materialy: v 5 t. (Vol. 1)*. Ivano-Fran-
kivsk. [in Ukrainian].
- Karpenko, O., Mytsan, K. (Comps.) (2003) *Za-
khidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918-1923.
Dokumenty i materialy: v 5 t. (Vol. 3,b.2)*. Ivano-Fran-
kivsk. [in Ukrainian].
- Karpenko, O., Mytsan, K. (Comps.) (2005) *Za-
khidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918-1923.
Dokumenty i materialy: v 5 t. (Vol. 3,b.2)*. Ivano-Fran-
kivsk. [in Ukrainian].
- Khrystiuk, P. (1921). *Zamitky i materialy do isto-
rii ukrains'koi revoliutsii: 1917–1920 rr. : [u 4 t.]*.
(Vol. 3). Viden'. [in Ukrainian].

- Klochurak, S. (1978). *Do voli (spomyny)*. N'iu-Jork. [in Ukrainian].
- Korduba, M. (2008). V posol'stvi do het'mana (Uryvok iz schodennyka). *Dobrzhans'kyj O., Staryk V. Bazhaiemo do Ukrainy!* (pp.856-885). Odesa. [in Ukrainian].
- Krezub A., (1966). *Narys istorii ukrains'ko-pol's'koi vijny 1918-1919*. N'iu-Jork. [in Ukrainian].
- Kuchabs'kyj, V., Bezruchko, M., Konoval's', Ye. (2004) *Zoloti vorota. Istorii Sichovykh stril'tsiv 1917-1919*. L'viv. [in Ukrainian].
- Kuz'ma O. (1960). *Lystopadovi dni 1918 r. N'iu Jork*. [in Ukrainian].
- Lytvyn, M. R. (1998). *Ukrains'ko-pol's'ka vijna 1918-1919 rr.* L'viv. [in Ukrainian].
- Lytvyn, M. R., Naumenko, K. Ye. (1995). *Istorii ZUNR*. L'viv. [in Ukrainian].
- Makarchuk, S. A. (1997). *Ukrains'ka respublika halychan: narysy pro ZUNR*. L'viv. [in Ukrainian].
- Nazaruk O. (1920). *Rik na Velykij Ukraini: Konспект spomyniv z ukrains'koi revoliutsii*. Viden'. [in Ukrainian].
- Pavlyshyn, O. (2008). *Lvivschyna v dobu Zakhidno-Ukrains'koi Narodnoi Respubliky (1918-1919). Navchalnyj posibnyk*. Lviv. [in Ukrainian].
- Senkiv M. (2013). Z istorii sobornosti ukrain-skykh zemel (do 95-richchia Aktu zluky UNR i ZUNR).—*Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, XXXVII, 93-96. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
- Smolii V. A. (Ed.). (2011). *Narysy istorii Ukrain-skoi revoliutsii 1917-1921 rokiv* (vol.2). Kyiv. [in Ukrainian].
- Stakhiv, M. (1963). *Ukraina v dobi Dyrektorii UNR*. (Vol.2). Skrenton. [in Ukrainian].
- Tymchenko R. (2013). Yevhen Petrushevych – lider Zakhidnoukrainskoi Narodnoi Respubliky (do 150-richchia z dnia narodzhennia ta 95-richchia z dnia utvorennia ZUNR). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 143-156. Kyiv. [in Ukrainian].
- Tymchenko R. (2012). Lystopadova revoliutsiia 1918 r.: peredumovy, ochikuvannia y naslidky. *Problemy vyvchennia istorii ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv*, 7, 177-198 – Kyiv. [in Ukrainian].
- Verstiuk V. Etc (Comps.) (2006). *Dyrektoriiia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrains'koi Narodnoi Respubliky. Lystopad 1918 — lystopad 1920 pp.: Dok. i materialy. U 2-kh tomakh, 3-kh chastynakh*. (Vol.2) Kyiv. [in Ukrainian].
- Vynnychenko, V. (1920). *Vidrodzhennia natsii: (Istorii ukrains'koi revoliutsii, maret's' 1917 r. – hru-den' 1919 r.) : V 3 ch.* (Vol.3). Kyiv, Viden'. [in Ukrainian].

Український соборницький рух на Лемківщині під впливом державотворчих процесів 1918–1919 років

Метою статті є розкрити особливості національно-визвольних змагань серед лемків в контексті державотворчих процесів в Україні в період 1917 – 1920 рр. Ці події стали яскравим свідченням боротьби населення за національне визволення. Вже перші дні національно-визвольних змагань засвідчили бажання значної частини лемків об'єднатися з усім українським народом. Однак характерною особливістю цих процесів була різноманітність напрямків національно-визвольного руху. Якщо на сході галицької Лемківщини домінували проукраїнські впливи, то у західній її частині спостерігалось протистояння між українським та москвофільським рухами. Проте загалом було очевидним, що національно-визвольний рух на Лемківщині відбувався в контексті загальнонаціональних процесів українського державотворення.

Ключові слова: Лемківщина, національно-визвольні змагання, соборницький рух, Повітова Національна рада, вічевий рух.

Ihor Lyubchuk

Ukrainian Cathedral Movement in Lemkivshchyna under the influence of state-building processes of 1918-1919

The purpose of the article is to reveal the peculiarities of national-liberation struggles among the Lemkos in the context of state-building processes in Ukraine from 1917 to 1920. These events became a vivid testimony to the struggle of the population for national liberation. Already the first days of the national liberation struggle have shown the desire of a large part of the Lemkos to unite with all ukrainian people. However, the characteristic feature of these processes was the diversity of directions of the national liberation movement. In the east of Galician Lemkivshchyna was dominated by pro-Ukrainian influences, in the western part of it there was a confrontation between the Ukrainian and Muscovophilic movements. However, it was generally clear that the national liberation movement in Lemkivshchyna took place in context of nationwide processes of Ukrainian state-building.

Key words: Lemkivshchyna, national liberation struggle, cathedral movement, Provincial National Council, Victory Movement.

Трагічними і водночас героїчними сторінками переповнена історія України новітньої доби. Однією з них є славні події українського державотворення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), 100-річчя проголошення, якої відзначається цього року. У статті прагнемо сфокусувати увагу на території українсько-польсько-словацького пограниччя, де проживала українська етнографічна група лемків та ставимо собі за мету розкрити особливості національно-визвольного руху у найдаліше висуненій етнічній території проживання українців.

Сьогодні територія Лемківщини адміністративно входить до складу трьох держав, а окремі представники громадського проводу продовжу-

ють спекулювати питаннями національної ідентичності цієї етнографічної групи, нав'язуючи їм ідеї етнічної окремішності. Участь лемків у державотворчих змаганнях українців 1918–1919 рр., є переконливим свідченням, яке спростовує подібне політиканство.

Зважаючи на особливість цих процесів, а особливо на їх інтерпретацію відповідною термінологією в історіографії, вважаємо за необхідне звернути увагу на окремі не зовсім відповідні поняття. У лемкознавчій літературі, розділи якої торкаються подій 1918–1919 рр. натрапляємо на поняття Вислоцька республіка, Команчанська республіка, Східнолемківська республіка, Фльоринська республіка, якими вважаємо автори

нібито хочуть підкреслити важливість державотворчих процесів серед лемків¹. Використання подібної термінології вважаємо не відповідає дійсності, оскільки проаналізувавши значну кількість джерел (архівного, пресового, мемуарного) характеру ми ніде не виявили офіційного проголошення подібних республік.

Визвольні змагання українського народу 1918–1919 рр. стали переломним етапом в етнонаціональних процесах на Лемківщині. Лемківський край був найзахіднішою українською етнічною територією, яка за словами С. Ярославина «була довгі літа під сильним полонізаційним тиском, .. а денаціоналізаційні намагання польської верхівки викликували сильний опір лемків та втворювали в них вороже ставлення до поляків»². Під впливом активізації національно-державницьких устремлінь українців Галичини у 1918 р. частина лемків стала на захист ідеї української державності. Укладення Брест-Литовського договору з Українською Народною Республікою стало джерелом лемківських сподівань на звільнення від польського засилля. В окремих громадах Лемківщини з цієї нагоди було відслужено урочисті богослужіння за участю великої кількості людей. Ці події тільки активізували українські національні домагання серед населення та пожвавили етноконсолідаційні процеси в регіоні. З цього приводу 3 березня 1918 р. в Сяноку відбулася багатолюдна маніфестація, організована Народним комітетом під керівництвом о. Олександра Константиновича, учасники якої пройшли вулицями міста та вивісили на будинку Народної торгівлі транспарант з написом «Хай живе українська держава»³. Лемківський громадсько-політичний актив все більше дистанціювався від Польщі і декларував свою соборницьку ідею. Цьому сприяла і постанова Всенародних Україн-

ських Національних зборів у Львові від 19 жовтня 1918 р. в якій зазначалось, що вся «етнографічна українська область в Австро-Угорщині... з влученням Лемківщини, ... творять одноцільну українську територію»⁴.

1 жовтня 1918 р. у Новому Сончі відбувся з'їзд під проводом колишнього посла В. Яворського на якому лемки заявили, що «не хочуть бути з поляками під одним дахом» та домагаються приєднання їх до «українського краю в рамках австрійської держави»⁵. Ідея незалежності українських земель та створення національної держави не відповідала політичним концепціям відновлення польської держави і вела до подальшого загострення українсько-польських стосунків. Тому очевидним є, що Лемківщина як і загалом Східна Галичина перетворилася на край, який став ареною польсько-українського протистояння з усіма трагічними наслідками.

Листопадові події у Львові вплинули на національне піднесення лемків, внаслідок якого, за висловом одного з священників «на Лемківщині почалась повинь віч, нарад та сходин, які відбувалися майже в кожному селі»⁶.

Під впливом зростання українських національних настроїв з ініціативи о. М. Теслі і вчителя Г. Судомира 3 листопада було скликано зібрання селян з с. Вислок Великий Сяноцького повіту, на якому о. Пантелеймон Шпилька закликав присутніх «активно прилучитися до творення нашої (української – Л. І.) держави»⁷. У східних лемківських громадах населення з піднесенням сприймало та підтримувало ідеї своїх провідників, внаслідок чого було засновано Повітову Українську Національну Раду для Сяноцького повіту з центром у с. Вислок Великий. Головою цієї Ради було обрано о. Пантелеймона Шпильку, а вчителя Г. Судомира призначили

¹ Коковський Ф. Одна картина (Уривок із праці «Визвольні рухи на Лемківщині») // Літопис червоної калини. Ілюстрований журнал історії та побуту. – 1934. – Ч. 5. – С. 2-3; Ганкевич Л. «Лемківська Республіка». Один забутий історичний процес // Життя і право. – 1934. – Ч. 2. – С. 25.

² Ярославин С. Визвольна боротьба на західно-українських землях у 1918 – 1923 рр. – Філадельфія: Накладом гуртка прихильників, 1956. – С. 101.

³ Horbal B. Działalność polityczna Lemków na Lemkowszczyźnie 1918–1921. – Wrocław, 1997. – S.118.

⁴ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія / кер. автор. колект. та відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 91.

⁵ В обороні української землі // Діло. – 1918. – 9 жовтня.

⁶ о. Флонт Зиновій. Визвольний відгомін на Лемківщині // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. VII–VIII. – С. 5.

⁷ Шпилька П. Визвольні змагання Східної Лемківщини в 1918 році // Анналі Лемківщини. – Ч. 5. – Нью-Йорк: Фондація дослідження Лемківщини, 1993. – С. 73.

керівником Українського Повітового Комісаріату. По всіх громадах було ухвалено завести озброєну поліцію з метою підтримання спокою та порядку. У школах передбачалось запровадження навчання українською мовою. Загалом окружний комісаріат включав тридцять п'ять сіл⁸. Цікаво, що подібні загони поліції на підтримку ЗУНР виникали і в інших повітах. Священик з с. Граб повідомляв, що в «одному селі Ясельського повіту сформовано щось в роді міліції, яка планувала злучитись з наступаючою українською армією»⁹. Власне цей осередок національно-державницького життя одержав в літературі неофіційні назви Східнолемківської, Вислоцької або Команчанської республіки, що на наш погляд є неправильним, оскільки рух український національний рух на Лемківщині відбувався на підтримку Західноукраїнської Народної Республіки проголошеної у Львові.

З кожним днем український національно-визвольний рух міцнів та охоплював щораз більшу територію, розширяючись зі сходу на захід. Вже 16 листопада 1918 р. у с. Гладишів Горлицького повіту відбулось багатолюдне віче за участю близько двох тисяч людей, на яке з'їхались делегати лемківських громад з Новосончівського, Горлицького, Грибівського, Ясельського, Кросненського повітів, а також із Закарпаття. З тогочасної періодики довідуємось, що на віче наголошувалося, що населення Лемківщини прагне з'єднатися з Україною¹⁰. Загалом мусимо відзначити, що виявлені нами матеріали у газеті «Републіка», яка видавалась у тогочасній столиці ЗУНР Станіславові, послужили унікальним джерелом, яке проливає багато світла на невідомі досі події на Лемківщині.

Місцева українська інтелігенція, зважаючи на прохання й наполягання селян, з ініціативи З. Дороцького та інших скликала 27 грудня 1918 р. зібрання лемків до с. Мушина, на яке з'явилося кілька десятків представників місцевої інтелігенції, які проводили серед селян роз'яснювальну роботу, наголошуючи, що поляки для

лемків чужі, як чехи і росіяни. Натомість найближчі лемкам за вірою і звичаями їх брати із Східної Галичини, які ведуть боротьбу за свою українську державу. І тільки з ними, наголошувалось на зборах, лемкам треба об'єднатися. Було вирішено, що всі лемківські громади повинні зняти старих вїттів та громадські ради, а вибрати нових, які б відстоювали українські національні інтереси¹¹. Це зібрання мало важливе значення, оскільки відбувалося у тій частині Лемківщини, де позиції москвофільського руху були надзвичайно міцними. На зборах було прийняте рішення, що Лемківщина має від'єднатися від Польщі та приєднатися до Східної Галичини. Цю акцію повинні були підтримати 26 лемківських громад Мушинського судового повіту, 30 Грибівського, та кілька громад Новосончівського повіту, які зобов'язувались вислати до всіх громад своїх делегатів, обрати так званого «начальника Лемківщини», під керівництвом якого ухвалити й провести відокремлення від Польщі та приєднання до Східної Галичини¹².

Під впливом цього віча активізувалися українські національні домагання в окремих західнолемківських громадах. Їх представники, серед яких Лелюхів, Мілік, Злоцьк, Щавник, Ястрабик, почали знімати вїттів та обирати нових, які перебували в опозиції до польських властей. У Святковій Великій Ясельського повіту було створено Руську Народну Раду, яку очолив місцевий парох о. Петро Каламунецький. Аналогічні Народні ради виникли і в інших громадах Святківської парохії¹³.

Однак з усіх осередків визвольного руху, які засвідчували посилення державотворчих тенденцій серед лемків на підтримку ЗУНР та їх солідаризацію з українським національним рухом, найбільше виділялось згадуване раніше с. Вислок Великий. Із Будапешту для підтримки військової організації сюди прибули 12 українських старшин, які радо зголосились стати на службу в рідній Лемківщині¹⁴. Вони намагались

⁸ Під польським наїздом. Лемківщина. Оповідання втікачів // Републіка. – 1919. – 5 лютого.

⁹ о. Флюнт Зиновій. Визвольний відгомін на Лемківщині // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. VII-VIII. – С. 5.

¹⁰ *Перейма Т.* Під польським наїздом // Републіка. – 1919. – 18 марта.

¹¹ Лемківщина пропадає! Голос о ратунок // Републіка. – 1919. – 26 лютого.

¹² Лемківщина пропадає! Голос о ратунок // Републіка. – 1919. – 27 лютого.

¹³ *Олійник М.* Пізнаваймо рідні оселі // Наш Лемко. – 1938. – 15 листопада.

¹⁴ о. П. Шпилька. – Вказ. праця. – С. 79.

зорганізувати народ в регіоні та проводити роз'яснювальну роботу. З початком листопада 1918 р. командант станиці української жандармерії в Щавнім, В. Курка та капраль В. Свистун, яких було прислано з Будапешту, на прохання П. Шпильки, скликали у Височанах та Куляшному збори, щоб пояснити людям ситуацію. На скликані збори зійшлися майже всі чоловіки з громад, які одногосно «заявилися за приналежність до української держави»¹⁵. Однак загалом у військовому відношенні ці старшини мало що могли вирішити. У цей відповідальний час потрібно було значно більше вправних, важких та досвідчених старшин.

Повітова Українська Національна Рада для Сяноцького повіту, яка згодом була перенесена до Команчі проіснувала до 24 січня 1919 р., коли поляки захопили село. Лемки зазнали ще більшої наруги та знущань з боку поляків, які, щоб загальмувати український національний рух, вдалися до радикальних кроків. Тогочасна преса повідомляла про їх жорстоку поведінку, утиск української мови, грабунки та реквізиції. Особливу увагу поляки звертали на найбільш свідомих представників української нації серед лемків. Арешту піддавались національно свідомі вчителі. Було заарештовано усіх новопоставлених громадських комісарів та найбільш активних селян, проведено ревізії у помешканнях лемківської інтелігенції, а в околиці с. Мушино навіть оголошено стан облоги. За таких обставин польська сторона вдавалась до крайніх заходів внаслідок яких лемки платили життям. Зокрема в с. Улюч, де селяни чинили опір організованій поляками реквізиції, кількох із них було застрелено, в тому числі 14-річного учня гімназії Власевича¹⁶. З інших джерел відомо, що в Команчі поляки вбили вчителя¹⁷, у с. Ребетів Горлицького повіту війта І. Мороха¹⁸.

Про активну участь лемків за ідею української державності та солідаризацію із ЗУНР

свідчать загони поліції з с. Прелуки, які на клич А. Кира, команданта Команчанської поліції, об'єдналися із загонами з Прелук, Туринська, Репеді, Команчі, Душатино, Микова та Щавного, Камянок, Суковатого, які налічували майже 350 осіб, «з них 80 було озброєно в кріси системи Манліхера, 40 системи Верндля, а решта вилами і косами». Противник домагався, щоб повсталі склали зброю, а вони лишать Прелуки та повсталі загони поліції воювали до кінця¹⁹.

Першою жертвою боїв з польським військом на захист осередку українського державницького руху на підтримку ЗУНР був вбитий 17 грудня 1918 р. І. Бичок, учасник боїв за станицю жандармерії у с. Щавне. Його урочисто було поховано на цвинтарі біля церкви у с. Прилуки. Серед інших загиблих у бою за с. Команча знаходимо селянина І. Корнафеля, Ф. Чура. На цвинтарі у Команчі знаходяться могили коменданта Команчанської жандармерії Щуровського та жандарма Федора, які загинули під час боїв за залізничний вокзал та станицю жандармерії в Команчі 19 січня 1919 р. У с. Щербанівка коло Прелук поховано коменданта станиці жандармерії в Маневі Г. Чолача. У Щавному Сяноцького повіту є могили двох жандармів, що прибули з Будапешту та загинули 23 січня 1919 р. На Сяноцькому цвинтарі у спільній могилі поховані стрільці УГА: Онуфрій Подоляк Іван, Василь та Тимко Собківі, які брали участь у битві під Устріками долішніми у грудні 1918 р. У цьому ж бою загинув хорунжий УСС Я. Мекелита, похоронений у с. Сянічок²⁰.

Жорстокі дії тільки посилювали антипольські настрої серед лемків, які у відповідь організували 5 березня 1919 року у с. Фльоринка, 9 березня – у Брунарах Грибівського повіту, а 16 березня – у Криниці Новосончівського повіту зібрання, основним питанням яких було відокремлення Лемківщини від Польщі²¹.

¹⁵ Коковський Ф. Одна картина (Уривок із праці «Визвольні рухи на Лемківщині») // Літопис Червоної Калини. Ілюстрований журнал історії та побуту. – 1934. – Ч. 5 (травень). – С. 2.

¹⁶ Під польським наїздом. Лемківщина. Оповідання втікачів // Република. – 1919. – 6 лютого.

¹⁷ На Лемківщині. Польські насильства. Напір чехів // Република. – 1919. – 13 лютого.

¹⁸ Перейма Т. Під польським наїздом // Република. – 1919. – 18 марта.

¹⁹ Коковський Ф. Прелучанська міліція // Літопис червоної калини. Ілюстрований журнал історії та побуту. – 1934. – Ч. 11(листопад). – С. 3.

²⁰ Коковський Ф. Забуті могили // Життя і знання. – 1933. – листопад. Ч. 11. – С. 306–307.

²¹ Archiwum Państwowe w Krakowie – Zespół SPG II. – Sygn.10. («Zgromadzenia za oderwaniem sie Lemkowszyzny od Polski i proklamacja 9 marca 1919 r.»).

Щоб захистити ідею української державності та протистояти польському насиллю частина лемків активно підтримала організацію військових формувань, зокрема створення Української Галицької Армії, мобілізуючись до її лав. На жаль, немає складеного списку воїнів УГА лемківського походження. Ю. Тарнович нарахував лише 42 добре знайомих йому стрільців УСС та УГА з Лемківщини, зауважуючи, що їх було значно більше²².

На Лемківщині УГА була представлена лівим крилом південно-західного фронту, групою «Лютовиська», командиром якої був четар Ю. Дякунчак. Ця група не творила суцільного фронту, а тільки виставляла потужні застави вздовж річки Сяну. Таких охоронних застав на січень 1919 р. було п'ять. Найсильніша з них – бойова група – розташовувалась у с. Чорне і мала 4 сотні, кожна з яких нараховувала близько 150 стрільців. Сотні були розташовані у лемківських громадах Мочари (під командою четаря Татомира), Задвір'я (четаря Мороза), Телешниця Ошварова (четаря Дениса), а також у Телесниці Сяній²³.

Усе ж осередки українського державницького життя на підтримку ЗУНР, незважаючи на піднесений настрій і значну підтримку серед частини лемківського населення, зазнали поразки через низку об'єктивних причин. Вона не мала ні безпосереднього зв'язку із ЗУНР, ні військових формувань, ні коштів, а центральне керівництво ЗУНР не могло допомогти, оскільки вся його увага була прикута до Львова.

Події українського національно-визвольного руху не залишили осторонь і населення закарпатської частини Лемківщини, яке перебувало під владою Угорщини. Перший осередок національного визволення утворився тут 8 листопада 1918 р. у с. Любовня, де було скликане чисельне віче під проводом о. Омеляна Невицького. Очевидець тих подій згадував: «плив з усіх сторін

нарід ... Була хвилинка, якої наш руський нарід ще не переживав»²⁴.

У результаті цієї маніфестації, яка прийняла рішення про відокремлення Закарпаття від Угорщини та приєднання до України, було обрано Руську Народну Раду, покликану консолідувати закарпатських лемків навколо української національно-політичної програми. Головою Народної Ради було обрано М. Михалича, секретарем – о. Омеляна Невицького, членами стали М. Біс та Й. Хром'як²⁵. Без сумніву, ці події певним чином радикалізували суспільні настрої.

З ініціативи Ради учасники зібрання прийняли маніфест, у якому проголошувалось: «Рада оживлена духом демократичних часів, поїде путем, ведучим кь полной національній свободі нашого народу»²⁶. У цьому контексті надзвичайно важлива інша відозва Руської Народної Ради під назвою «Читайте всі», що спростовує твердження ряду істориків, які нав'язують лемкам антиукраїнську (русинську) ідентичність. У ній стверджувалось: «Ми, Русини живемо в Карпатах, ми називаємося Карпатськими Русинами. Але ми знаємо, що за Карпатами такі самі Русини живуть, як і ми. Мова, звичаї і віра їх така, як і у нас, і вони є нашими братами. Ми з ними етнографічно творимо один великий, багатомільйонний народ. Цей руський народ не живе в одній країні. Він є розділений... Але одне ми знаємо з впевненістю, що руський народ не згине на віки»²⁷. Національні домагання закарпатських лемків знайшли відображення й у рішеннях громадських рад Земплінської та Шаришської жуп, де стверджувалось, що тільки «наше об'єднання з братами, що живуть від нас на схід, забезпечить назавжди нашу національну незалежність і нашу материнську мову»²⁸. Вважаємо, за доцільне наголосити, що ці домагання пропагувала радянська історіографія.

У листопаді 1918 р. центр Руської Народної

²² Тарнович Ю. Ілюстрована історія України. – Львів: Інститут народознавства України, 1998. – С. 223.

²³ Микитюк Д. Українська Галицька Армія у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях. – Вінніпег, 1958. – С. 122.

²⁴ о. Пап. Історія Закарпаття. Т. 3. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2003. – С. 612

²⁵ Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. – Кн.1 (1918–1938). – 2003. – Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі, 1979. – С. 60.

²⁶ Ортоскоп. Державні змагання Прикарпатської України. – Відень. – 1924. – С. 10.

²⁷ Музей Української культури у Свиднику (Словаччина). – Експозиція; Приватний архів академіка Миколи Мушинки у Пряшеві (Словаччина).

Ради був перенесений до Пряшева, а її головою став активний прихильник москвофільського руху А. Бескид, який намагався змінити характер діяльності Ради. Щоб з'ясувати національні прагнення лемків, з ініціативи Руської Народної Ради було розіслано анкети у всі лемківські громади. Із 55 отриманих відповідей 51 була проти Угорщини, 2 – за, і 2 залишилися незаповненими. На питання, чи хочуть лемки належати до України, 25 відповіли позитивно, 20 висловилися за незалежність Закарпаття, а 3 хотіли б приєднатися до України, але зауважили, що не мають можливості, бо за горами Польща. У 5 відповідях було висловлено бажання належати до України, а якщо це не можливо, то до Чехословаччини. Деякі громади відповіли дуже різко та переконливо: «де більша частина – і ми там, до України»; «наші селяни до України хочуть приєднатися»; «нашим селянам Русь-Україна найліпша є»²⁹. Власне про це писав в одному з листів-спогадів у 1921 р. і сам о. Омелян Невицький, зауважуючи, що вже у листопаді під впливом подій у Львові «підержано нєсколькo організуючих вєч: в Бардиевє, в Свиднику, в Стропковах, в Межилаборцу и в Гуменном. Серед народу збуджувалося заінтересованє до народного дєла. Одушевленє селянов было незвычайно великое... Большинство народу стояло тогды за Украиною»³⁰.

Отже, лемки виступали проти злуки з Угорщиною та Чехословаччиною. Більшість закарпатських лемків хотіло об'єднатися з українською нацією. Водночас відповіді засвідчують недостатню їх національну свідомість.

У цей час А. Бескид почав активно пропагувати серед лемків ідею приєднання Лемківщини до Чехословаччини, яка фактично визріла і розвинулась серед емігрантів у США. Він скликав своїх прихильників до міста Кошиці, де 21 грудня 1918 р. було проведено офіційну злуку Пряшівської Руської Народної Ради та москвофілів із галицької частини Лемківщини в одну органі-

зацію – «Карпаторуську Народну Раду». Членами її були в основному каноніки пряшівської капітули, серед яких – о. І. Хапат, о. Й. Войтович, о. С. Смандрай, о. М. Руснак, о. І. Коротний та о. І. Кізак.³¹ З цього приводу священник Зиновій Флюнт згадував: «Між тим лемківські делегати їздили по Чехах, нараджувалися, торгували, пирували, а народ годувався вістями, чекав і туманів»³².

Пізніше, 7 січня 1919 р., А. Бескид разом зі своїми прихильниками ухвалили у Пряшеві злуку Прикарпатської Русі з Чехословацькою республікою. Ці події викликали обурення та численні протести серед лемків. У результаті 31 січня 1919 р. у Пряшеві відбулися збори, на яких вкотре було задекларовано національну позицію Руської Народної Ради. Її голова о. Омелян Невицький у своїй промові представив волю народу, висловлену на окружних вічах у Бардієві, Свиднику, Стропковах, Лаборцю, Гуменному, зауваживши: «Ціла Карпатская Русь й злучена з нею ціла Лемковщина, торжественно виголошує, что присоединяется к Україні!»³³.

Виходячи з цього надзвичайну вагу отримують слова із донесення словацького політика Мілана Годжі, який відзначав, що делегація русинів, що була у нього в грудні 1918 р., висловлювала бажання приєднатися саме до України. І тільки в тому випадку, якщо це буде неможливим, – до Чехословаччини³⁴.

Таким чином, бажанням значної частини лемків було об'єднатися саме з Україною. Натомість приєднання до Чехословаччини сприймалось як альтернативний варіант, у якому галицькі лемки хотіли звільнитись від Польщі, а закарпатські – від Угорщини.

На жаль, майже не було провідників, які б прислухались до національного волевиявлення лемків. Непрошені керівники зрадили народні маси. Як наслідок, на Паризькій мирній конференції було прийнято рішення про приєднання закарпатських лемків до Чехословаччини,

²⁸ *Сміян П.* Жовтнева революція і Закарпаття 1917-1919 рр. – Львів, 1972. – С. 32

²⁹ Державний архів Львівської області, ф.121, оп.1, спр. 344, арк.107; Ортоскоп. Вказ праця. – С.12

³⁰ Лист зберігається у приватному архіві академіка Миколи Мушинки у Пряшеві (Словаччина)

³¹ *Перейма Т.* Голос і воля Лемківщини // Републіка. – 1919. – 6 марта

³² *Флюнт З.* Визвольний відгомін на Лемківщині // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. VII-VIII. – С.6

³³ *Оршан Я.* Закарпаття. – Париж, 1938. – С.6

³⁴ Шробарова книга о Русинах // Свобода. – 1929. – 21 фебруара

а галицька частина Лемківщини залишилась за Польщею. Цей штучний поділ став трагічним результатом, який винесли лемки з національно-визвольних змагань 1918–1919 років.

Водночас одночасно з національним рухом, який мав проукраїнський характер, у галицькій частині Лемківщини розгортався і визвольний рух під впливом москвофілів. У листопаді 1918 р. в Криниці було створено Руську Раду для Новосончівського, у Гладішеві – для Горлицького, Ясельського і Кросненського, а в с. Снітниця – для Грибівського повітів. Об'єднав усі Ради «Верховний Лемківський Союз» у м. Горлиці, президентом якого був о. Михайло Юрчакевич, парох с. Чорне³⁵. Сформований «руський уряд» на чолі з президентом Я. Качмариком керував

усім москвофільським політичним рухом на Лемківщині.

Загалом, події на Лемківщині 1918–1919 рр. стали яскравим свідченням боротьби населення за національне визволення. Визвольні змагання певним чином змусили людей, які так чи інакше були їх безпосередніми учасниками, мислити категоріями «свій – чужий». Зазначені процеси стали переломним етапом у національній самоідентифікації лемків. У контексті цих подій значна частина населення Лемківщини задекларувала свою національну позицію. І хоча москвофільські осередки розгортали активну діяльність, національно-визвольний рух на Лемківщині відбувався в контексті загальнонаціональних процесів українського державотворення.

References

Horbal B. Horbal B. Działalność polityczna Lemków na Lemkowszczyźnie 1918–1921. – Wrocław, 1997. – S.118

Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika. 1918–1923: Istoriiia / ker. avtor. kolekt. ta vidp. red. O.Karpenko. – Ivano-Frankivsk, 2001. – S.91[in Ukrainian].

Mykytiuk D. (1958) Ukrainska Halytska Armiia u 40-richchia yii uchasty u vyzvolnykh zmahannakh. – Vinnipeh. [in Ukrainian].

Pap S.(2003) Istoriiia Zakarpattia T.3. – Ivano-Frankivsk: Nova Zoria, 2003.[in Ukrainian].

Smiian P. (1972) Zhovtneva revoliutsiia i Zakarpattia 1917–1919 rr. – Lviv.[in Ukrainian].

Tarnovych Yu. (1998) Iliustrovana istoriia Lemkivshchyny.–Lviv:Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Vanat I. (1979) Narysy novitnoi istorii ukrainsiv Skhidnoi Slovachchyny. – Kn.1– Priashiv: Slovatske pedah-ne vyd-vo v Bratislavi.[in Ukrainian].

Yaroslavyn S. (1956)*Vyzvolna borotba na zakhidno-ukrainskykh zemliakh u 1918–1923 rr.* Filadelfiia: Nakladom hurtka prykhylnykyv [in Ukrainian].

³⁵ Ганкевич Л. «Лемківська Республіка». Один забутий історичний процес // Життя і право. – 1934. – Ч.2. – С.25.

Василь Деревінський (м. Київ)

Остап Луцький у визвольній боротьбі за незалежність (1918-1921)

У статті розглянуто постать українського літературного, громадсько-політичного, військового діяча, а також організатора кооперативного руху Остапа Луцького (1883–1941). Аналізується його діяльність як старшини Української Галицької Армії під час польсько-української війни 1918–1919 рр. Зокрема, його бойові будні на посаді начальника штабу 4-ої Золочівської бригади Української галицької армії та участь у дипломатичній місії Західноукраїнської Народної Республіки до польського уряду. Розкрито також роботу О. Луцького у складі Української дипломатичної місії у Польщі у 1919–1920 рр.

Ключові слова: О. Луцький, ЗУНР, УГА, Золочівська бригада, війна.

Vasyl Derevinsky

Ostap Lutsky in the liberation struggle for independence (1918-1921)

The article deals with the figure of the Ukrainian literary, public-political, military figure, as well as the organizer of the cooperative movement of Ostap Lutsky (1883–1941). His activity as an officer of the Ukrainian Galician Army during the Polish-Ukrainian War of 1918–1919 is analyzed. In particular, his fighting weekdays as Chief of Staff of the IV Zolochiv Brigade of the Ukrainian Galician Army and participation in the diplomatic mission of the Western Ukrainian People's Republic to the Polish government. The article also examines the work of O. Lutsky as part of the Ukrainian diplomatic mission in Poland in 1919–1920.

Key words: O. Lutsky, ZUNR, UGA, Zolochiv brigade, war.

В українській історії є чимало особистостей, які зробили значний внесок у розвиток української спільноти. Про багатьох з них сучасне покоління українців має незначну або не цілком правдиву інформацію. До числа таких постатей потрапив Остап Луцький. У свій час він був відомим літературним, військовим, громадсько-політичним діячем, а також чільним діячем кооперативного руху. Народився на Львівщині наприкінці XIX ст., брав участь у боротьбі за створення українського університету у Львові, був співорганізатором літературної групи «Молода муза», редагував часопис «Буковина» у Чернівцях, брав участь у виборчих компаніях депутатів тощо. З початком Першої світової війни його мобілізували в австро-угорську армію, в її лавах пройшов найбільші військові баталії східного фронту, проявив надзвичайну мужність і відвагу, отримав поважні військові нагороди. Як відомий громадсько-політичний діяч довоєнного періоду та хоробрий офіцер у 1918 р. отримав призначення виконувати функції ад'ютанта представника австрійського імператорського двору архикнязя Вільгельма Франца фон Габсбург-Лотаринзького. В складі т. зв. військової групи Вільгельма Габсбурга, до якої входив Легіон Українських Січових Стрільців, брав участь у визволенні України від більшовицької окупації, а згодом певний час перебував в Кропивницькому. З початком польсько-української війни воював у складі Української Галицької Армії (УГА), а після її закінчення був активним діячем українського кооперативного руху, Українського національно-демократичного об'єднання, обирався до польського сейму і сенату. Загинув у 1941 р. в радянському концтаборі у Котласі (Архангельська обл. Російська Федерація).

Сотник
Дієвої Армії УНР
Остап Луцький.
1920 р.

Неординарна біографія О. Луцького потребує ретельного вивчення, а тому є актуальною темою для наукових студій. Донедавна комплексного вивчення особистості О. Луцького не здійснювалося. Опублікованими були поодинокі праці¹. Суттєвим дослідницьким доробком виявилася книга «Ідея і чин Остапа Луцького»², в якій розглянуті різні грані діяльності О. Луцького. Однак книга не увібрала усіх аспектів і деталей його діяльності. Надалі залишається місце для наукового пошуку. Зважаючи на малодослідженість постаті О. Луцького підготована ця стаття. Завданням статті є висвітлити діяльність О. Луцького під час польсько-української війни 1918–1919 років.

На початку жовтня 1918 р. ад'ютант архикнязя Вільгельма Габсбурга сотник О. Луцький разом зі своїм командиром і ввіреним йому легіоном Українських Січових Стрільців розквартирувався у Чернівцях. Там він долучився до революційних подій, які розгорталися на західноукраїнських землях. О. Луцький підтримував ідею встановлення української влади в краї шляхом виступу українських частин австро-угорської армії. Він допоміг посланцю львівської Української Національної Ради та таємного військового комітету Василю Панейку зустрітися з архикнязем Вільгельмом для відправлення до Львова сотника Д. Вітовського, а згодом Легіон УСС. Зустріч відбулася орієнтовно 20 жовтня 1918 р.

Після встановлення української влади в Галичині сотник О. Луцький разом з архикнязем 9 листопада 1918 р. виїхали до Львова. Прибувши до столиці Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), О. Луцький допомагав архикнязю Вільгельму вести переговори з керівництвом республіки. Невдовзі йому було доручено забезпечити постій архикнязя в безпечному для нього місці. Утаємниченим прихистком обрали бучацький монастир. Напевне, ідею розташування В. Габсбурга у Бучачі, запропонував О. Луцький, адже він виріс недалеко від Бучача і міг бути знайомий з братією монастиря.

Полагодивши справи з укриттям архикнязя О. Луцький зголосився до Начальної команди Української Галицької Армії (УГА), щоб взяти участь у спротиві польській збройній агресії на ЗУНР. 18 грудня 1918 р. його було номіновано до звання сотника³. Службу в УГА він розпочав у 4-й Золочівській бригаді, де його невдовзі призначили начальником штабу бригади.

У час приходу О. Луцького до лав УГА, вона досить швидко набирала боєздатності. Незважаючи на безперервні виснажливі бої, УГА перетворювалася з різноманіття регулярних, напівпартизанських відділень, сотень, куренів чи груп в організаційно структуровану регулярну військову формацію. З призначенням 10 грудня 1918 р. на посаду коменданта УГА М. Омеляновича-Павленка постала вже стала вертикаль зв'язку між Начальною командою і військовими підрозділами армії. Збройні сили ЗУНР перетворилися на поважну мілітарну потугу, що нараховували на березень 1919 р. близько 130 тис. вояків.

Штаб 4-ї бригади розташовувався в Куровичах під Львовом. З березня 1919 р. осідок команди бригади перенесли ближче до лінії фронту в с. Борщовичі. Штаб розташовувався в просторому приміщенні залізничної станції. Амуніційні склади знаходилися у Винниках, Борщовичах і Задвірю.

З призначенням командиром бригади отаманом Степана Шухевичем вона перетворилася в поважну військову одиницю. Незамінним його помічником став начальник штабу бригади сотник О. Луцький. Що цікаво, під час оголошення шефом генерального штабу УГА полковником Віктором Курмановичем С. Шухевичу наказу обійняти керівництво 4-ї бригади останній заявив про самовідвід через недостатність досвіду командування бригадою. На що полковник В. Курманович зауважив, що в 4 бригаді «дуже добрий шеф штабу, який буде у всьому допомагати»⁴.

Новопризначений командир бригади отаман С. Шухевич з начальником булави (шефом штабу) бригади сотником О. Луцьким розподілили обов'язки. Останній перебирав на себе обов'язки

¹ Качор А. Остап Луцький (пам'яті визначного українського громадського діяча) / А. Качор. – Вінніпег, 1952. – 32 с.

² Муза і чин Остапа Луцького / Упорядники: Василь Деревінський, Данило Ільницький, Петро Ляшкевич, Надія Мориквас. – К.: Смолоскип, 2016. – 936 с.

³ Микитюк Д. Українська Галицька Армія. / Д. Микитюк – Вінніпег, 1960. – Т. 2. – С. 312.

⁴ Шухевич С. Спомини з УГА / С. Шухевич. – Львів: Літопис Червоної Калини, 1929. – Ч. 1. – С. 124.

керування оперативними справами частини, а С. Шухевич майже щодня їздив на фронт, аби дізнатися про потреби підрозділів та своєю присутністю і словом впливати на створення якнайліпшого настрою серед стрілецьтва і на місці усувати недоліки.

Сотник О. Луцький докладав надзвичайно багато зусиль для організаційного і бойового злагодження бригади, вироблення бойових задач. Піклувався він також культурно-освітнім рівнем вояків, стежив за надходженням до стрільців часописів та книг. Не випадково першу стрілецьку читальню УГА заснували в розташуванні 4-ї бригади в Куровичах при станційній команді. Вів О. Луцький денник 4 бригади, який остаточно упорядкував згодом у монастирі отців Василіан у Бучачі. За невтомну працю його називали «невсипущим робітником»⁵. Незважаючи на перевантаження справами, О. Луцький завжди виглядав елегантно та підтягнуто.

О. Луцький керував бойовими операціями при допомозі оперативного відділу. Його ад'ютантом, і одночасно начальником канцелярії була четар Олена Степанів. Амуніційним референтом був сотник Курінний, відповідальним за піхотний вишкіл четар Осип Караван, інтендантом четар Мануляк, ветеринарним референтом четар Михайло Ловчий, санітарним керівником Володимир Щуровський, а потім сотник Леонід Мантуляк. Польовими духівниками були о. Іван Лучинський та о. Микола Хмільовський. На думку майора С. Шухевича, склад штабу бригади був дуже добрим, на загал всі ці старшини були дуже «совісними робітниками», ідейними і цілою душею віддані справі.

У склад бригади входили 4 курені піхоти, а саме: 9-ий, з початку під командою сотник Чолгана, а потім під командою пор. Петра Газдайки, а як тільки він обійняв команду 7-го полку, то курінним став поручник Дмитро Блавацький. 10-ий курінь був під командою поручника Василя Метельського, 11-ий під командою сотника Сильвестра Заліпського, а після його поранення, в перших днях травня 1919 р. команду перебрав поручник Павло Іванів, а 12-им куренем командував поручник Михайло Баган.

У травні 1919 р. була зорганізована кінна скорострільна сотня під командою четаря Салька Ротенберга (єврея за національністю) і четаря Михайлова. Обслуга скорострільів їхала вся на конях, а скорострільи по одному на двокілках, тягнених одним конем. Також і стрічки з набою до скорострільів везлися на двокілках. Таку бойову частину можна було дуже легко перекидати з місця на місце в випадку нагальної потреби. До бригади належало 2 полки артилерії, один легкий, а другий тяжкий під командою сотника Петра Ляковського (наддніпрянець). Ад'ютантом полку з початку був поручник Володимир Галан, а потім четар Ткачук⁶.

4-а Золочівська бригада підпорядковувалася командуванню II корпусу УГА, яким командував полковник Мирон Тарнавський. У склад корпусу також входили 1-а бригада Українських січових стрільців, 2-а Коломийська та 3-я Бережанська. Загальна чисельність II корпусу на початку 1919 р. нараховувала близько 9 тис. вояків, з яких близько 3 тисяч бійців перебувало в складі 4 бригади. Шефом штабу 1-ї бригади УСС служив брат О. Луцького сотник Мирон Луцький.

Після залишення українськими військами Львова лінія українсько-польського фронту проходила від Тісно на південному заході до Хирова і, минаючи Перемишль, до Львова, далі обходила місто, і йшла до Яворова та повз Любачів на Раву-Руську і Белз, дотикалась до позицій Дієвої Армії УНР на Холмщині. Під контролем II корпусу знаходилася ділянка фронту, що обходила Львів з півдня на північ від с. Басівка до Брюховичів. Відтак 4-а Золочівська бригада дислокувалась по лінії від с. Грибович Великий через Малехів, Ляшки, Сороки, Кривчиці, Чортківську скалу аж до Пасік. Довжина фронту бригади простягалася на 30 км.

Сотник О. Луцький як начальний штабу 4-а бригади брав дієву участь у наступальних і оборонних боях під Львовом. На початку січня 1919 р. його бригада активно діяла в ході другої великої наступальної операції українських підрозділів на польський гарнізон Львова. Розвиваючи наступ зі сходу Львова, УГА підійшла аж до його передмістя. Здобути місто виявилось не під силу через недостачу піхотних підрозділів та

⁵ *Гайдучок Степан*: Воєнні спомини / уклад. і авт. передм. О. Вацеба, Б. Якимович. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – С. 17.

⁶ *Микитюк Д.* Українська Галицька Армія / Д. Микитюк. – Вінніпег, 1958. – Т. 1. – С. 92-93.

важкої артилерії. Проте періодичні атаки та стан облоги давався взнаки населенню міста та польській залозі, оскільки українські війська були віддалені лише на 5 кілометрів від центру міста. Зачіпні бої українських підрозділів, недостача харчів, води й світла доволі дошкульно впливали на обороноздатність поляків. В листі до «Командування сходу» польської армії від президії Тимчасового комітету Львова за підписами графа Окарбка, доктора Стесловіча і Обірка від 5 січня 1919 р. йшлося про безнадійність подальшої боротьби. Тоді ж начальник генерального штабу у Варшаві генерал С. Шептицький вимагав заключити впродовж двох тижнів перемир'я з українцями. Бої не припинилися через відмову командуючого східним фронтом генерала Т. Розвадовського піти на підписання перемир'я.

У цій ситуації Головна команда УГА розробила блискучий план з розгрому польського військового контингенту Львова шляхом блокування залізниці Перемишль-Львів, по якій до міста доставлялись нові військові підрозділи, зброя, харчі. В середині лютого 1919 р. розпочалася широкомасштабна операція і невдовзі Львів виявився цілком заблокованим. 4-а бригада брала участь в атаках на польські позиції у Львові. Особливо велику кількість втрат поніс XI курінь на Збоїську 25 лютого, які сягнули 80 ранених та 11 вбитих вояків.

Про плачевне становище польських військ у Львові пише Ю. Сопотницький: «Польські війська, окруженні в обсягу Львів-Городок-Любінь Великий, втратили зовсім свободу діяння. Брак довозу воєнного матеріалу та поживи ставив залогу та мешканців Львова з дня на день у щораз важче положення, яке створювало дійсно грізну небезпеку виголодження та втрати столиці з усіма її наслідками – політичними, оперативними й моральними»⁷.

Коли доля польської залози була фактично вирішеною у розгортання подій втрутилась Антанта, зажадавши від української сторони припинити бойові дії і розблокувати в'їзд до міста. Щоб не втратити підтримку з боку Антанти, українське командування погодилося на перемир'я. Однак умови, які висунули представники Антанти на чолі з французьким генералом Бартоломі не відповідали інтересам ЗУНР, оскільки змушували віддати полякам значну частину тери-

торії держави включно зі Львом і Дрогобицьким нафтовим басейном. Крім того, польська армія використала затишшя на фронті для перегрупування військ та завезення у блокований Львів під прикриттям Місії Антанти зброї та амуніції.

Керівництво ЗУНР зрозуміло, що марно сподіватись на безстороннє сприяння місії Антанти у налагодженні українсько-польського порозуміння, оскільки «миротворці» явно виявляли прихильність до польської сторони. Щоб не дати польським військам остаточно оговтатись, українські підрозділи на початку березня перейшли в новий наступ. На цей раз командування допустило непоправних прорахунків: не дозволило підрозділам розвинути наступ у сторону Перемишля та розпоширило ударне угруповання військ. Бездіяльно стояв під Львовом II корпус. Командир корпусу полковник М. Тарновський двічі не зумів скористатися сприятливими обставинами. Вперше нагода випала 5 березня, коли в результаті артобстрілу польських позицій українською артилерією вибухнув склад зброї, де зберігалось 600 тис. піхотних та 15 тис. гарматних набоїв. Вибух викликав цілковиту паніку польського гарнізону, яка переросла в панічну втечу. Командир 4-ї Золочівської бригади С. Шухевич запропонував полковнику М. Тарнавському вдарити на Львів, але той не погодився скористатися цією нагодою.

8-9 березня 1919 р. випав другий шанс провести успішну атаку на Львів, коли майже вся польська залоза вийшла з міста аж під Городок для прориву кільця оточення. На жаль, М. Тарнавський не скористався й цією можливістю. С. Шухевич наводить у своїх споминах розмову з майором польського генерального штабу, графом Коритовським, який дивувався, чому двічі не було використано нагоди для штурму. На думку Коритовського, українські війська в обох випадках могли здобути Львів майже без бою⁸.

Прорахунки українського командування дозволили польським військам відкинути українські підрозділи від залізниці Перемишль-Львів та розірвати перстень оточення Львова. Невдача лютнево-березневої кампанії негативно позначилася на боєздатності українських військ та подальшому ходу війни. УГА перейшла до активної оборони, а польські війська поступово нарощували натиск. З кінця березня 1919 р. дедалі

⁷ Сопотницький Ю. Кампанія польсько-українська / Ю. Сопотницький. – Львів, 1921. – С. 117.

⁸ Шановський Л. Українська армія в боротьбі за державність / Л. Шановський. – Мюнхен, 1958. – С. 133.

активніше атакували. Значні втрати понесла бригада О. Луцького. В ході бою на Динамітмагазині близько 29 березня втрати сягали до 50 пораних. Переважно їх поніс І-й бережанський курінь⁹.

Напруженими для начальника штабу 4-ї Золочівської бригади сотника О. Луцького виявилися період жорстоких боїв на підступах до Львова в середині квітня 1919 р. Поляки активізували спроби прориву фронту. Пізно у вечорі 14 квітня отаман С. Шухевич із сотником О. Луцьким, зауваживши дуже густу мряку, звернули увагу курінних команд на небезпеки ймовірної атаки поляків під її прикриттям. Наказали посилити чисельність вартових і пішли на відпочинок, який у сотника О. Луцького обмежувався до кількогоднинного дрімання на ліжку, бо зазвичай цілісіньку ніч постійно кликали до телефону.

Скориставшись густою мрякою, польські підрозділи в ніч на 15 квітня атакували бойову лінію XII куреня Золочівської бригади та захопили Чортківську скалу. Заразом їм вдалося відкинути українські підрозділи з Лисиничів та Винник. На другий день відбувся протинаступ куренів 4 бригади, в ході якого відбили Винники й Чортківську скалу. Проте закріпитись на відвойованих позиціях не вдалося, бо різниця сил між польськими і українськими підрозділами становила чотири до одного. Втрата стратегічно важливої Чортківської скали, яка домінувала над рівниною, що тягнеться від залізничного шляху Львів-Красне на південь мала далекосяжні негативні наслідки. Крім втрати опорного пункту, серед вояків почала втрачатись віра в перемогу. 20 квітня полякали спробували атакувати в районі с. Чижки, однак були зупинені з великими втратами ІХ куренем Золочівської бригади під командуванням поручника П. Газдайки та батареєю 4-го гарматного полку бригади.

Періодичні атаки на українські позиції під Львовом завершилися потужним ударом польських військ на 4 бригаду з 28 на 29 квітня 1919 р. Під наступом переважаючих польських військ, що супроводжувався шквальним вогнем артилерії та атаками з повітря численних авіаескадр, бригада в кривавих оборонних боях за Чижки, Підбірці, Миклашів, Пруси, Сороки відступала. Штаб бригади відійшов до Задвіря, де

розташувався у кімнаті невеликого будинку біля залізничної станції. Уночі з 29 на 30 квітня ніхто не спав. Гінцями розсилали на всі сторони накази, аби згуртувати розпорочених стрільців. Було визначено місця збірки для кожного куреня. Впорядковано обози, які повідбивалися від своїх підрозділів. За цими турботами командування бригади протягом дня навіть не мало часу для того щоб поїсти.

30 квітня вирішили відбити втрачені позиції. Вночі з 30 квітня на 1 травня сотник О. Луцький виготовив план контрнаступу на 2 травня і негайно розіслав відповідні накази по куренях. 9 курінь мав зайняти добровільно полишені становища в Чижках, Підбірцях, Унтербергені і Миклашові. 10 та 11 курінні мали відбити Пиколовичі, Пруси, Сороки, Жидатичі, по можливості також Ляшки, Дубляни і Михайлівщину. 2 травня розпочався контрнаступ. Вдалося визволити Підберізці, Миклашів, Пикуловичі, за що отримали подяку від командування. Далі просунутися не вдалося. В результаті фронт відкотився настільки далеко, що польська залога Львова вже могла не турбуватися загрозою обстрілів міста з боку української артилерії.

Невдачі вели до погіршення становища УГА, падав бойовий дух, посилювалось дезертирство, зменшувалась чисельність військ. На середину квітня 1919 р. бойовий склад армії нараховував близько 38 тис. осіб. Враховуючи значну протяжність фронту, виходило, що на один його кілометр було тільки 123 вояків, трохи більше, як 2 скоростріли й менше як 1 гармата. Втримати такими силами фронт армії, яка недоотримувала резерви було неможливо. Крім того, навіть такі незначні сили довелося розпорочувати, укріплюючи східні кордони, до яких відтіснивши Дієву Армію УНР наближалися російсько-більшовицькі війська.

Ситуація стала катастрофічною, коли поляки всупереч домовленістю з Антантою надіслали не проти більшовиків, а на український фронт сформовану та озброєну у Франції з польських полонених армію генерала Ю. Галлера. Загалом чисельність польських військ сконцентрованих на початку травня 1919 р. проти української армії склала понад 84 тис. осіб.

⁹ Гайдукевич С. Слідами санітарної служби в 4 золочівській бригаді / С. Гайдукевич // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 3. – С. 14.

15 травня 1919 р. польські війська вдарили на північні та південні ділянки українського фронту, примусивши частини відступити на схід. II корпус, який дислокувався у центральній частині фронту не зазнав атаки, оскільки польський штаб планував фланговими ударами оточити УГА і примусити її капітулювати. Враховуючи відступ I корпусу, який вів бої на півночі, і II корпусу, що боронився на півдні, частини II корпусу також були змушені без бойових зіткнень відходити. Разом з корпусом відступала 4-а бригада.

Ускладнив ситуацію неочікуваний ультиматум румунського уряду, який вимагав звільнити залізничний шлях Хриплин-Делятин, оскільки він начебто був потрібний для операцій румунських військ проти угорських більшовиків. Ініціював надсилання ультиматуму 20 травня 1919 р. представник французький військ у Бухаресті – генерал Франше д'Есперей¹⁰. Щоб не вступати в новий конфлікт українське керівництво погодилося евакувати свої адміністративні і військові структури. Зі вступом румунських військ в південно-східні повіти Галичини, уряд і армія змушені були спішно переправитися на лівий берег Дністра. Відступити зі своєї тимчасової столиці – міста Станіславова, втратити велику кількість державного і військового майна, яке зберігалося в цьому районі, як найбільш захищеному.

Під тиском переважаючих сил польської армії українські підрозділи відступали на схід. 4-а Золочівська бригада відходила через Глинене, Дунаїв, Бережани, Підгайці на Чортків. Під час оборонних боїв командування УГА намагалося заключити перемир'я з польською стороною, але командуючий польськими військами генерал Ю. Галлер вимагав лише капітуляції. Польське керівництво відмовилося припинити наступ навіть на вимогу Антанти, зокрема Англії та США, які протестували проти використання армії Ю. Галлера супроти українських військ.

На початку червня УГА опинилася в трикутнику між річками Дністер, Збруч та залізницею Чортків-Гусятин. Армія зайняла майже кругову оборону, оскільки була оточена польськими, румунськими і більшовицькими військами. Лише

на сході контактувала із Дієвою Армією УНР, яка контролювала невелику територію навколо Кам'янця-Подільського.

Підрозділи 4-ої бригади розташувалися в с. Заліссі на південний-схід від Чорткова. Скориставшись перепочинком, начальник штабу бригади О. Луцький взявся за наведення належного ладу у бригаді. Виконував наказ Начальної команди УГА з упорядкування обозу бригади щодо відкомандирування до інших підрозділів зайвих підвод і возів.

Перегрупувавши сили, УГА 7 червня 1919 р. розпочинає широкомасштабний наступ. Командування УГА сподівалося за допомогою швидких наступальних ударів вийти в район Лавочного-Стрия, щоб налагодити зв'язок з прихильними до ЗУНР Чехословаччиною та Угорщиною. Більше того, отримати в Лавочному надіслані Чехословаччиною 5 млн рушничних і кілька тисяч гарматних набоїв, брак яких відчувала армія. Планувалося збільшити чисельність армії як за рахунок частин, які були інтерновані в Чехословаччині, так і шляхом мобілізації. В результаті успішної офензиви українське командування сподівалося отримати підтримку від Антанти, оскільки запропонований Антантою новий план врегулювання польсько-українського конфлікту був вже вигідний українській стороні.

Наступ УГА, що увійшов в історію під назвою Чортківська офензива вважають найбільш успішною військовою операцією армії під час польсько-української війни та взагалі Визвольних змагань 1917–1921 рр. Адже поступаючись в рази противнику у живій силі, озброєнні, бронетехніці та артилерії, постачанні набоями УГА змогла в низці боїв розбити ворога, заставивши його панічно втікати майже впродовж трьох тижнів. Катастрофічно швидко падав бойовий дух у польських вояків. Компартія Польщі звернулася до солдат з листівкою, де йшлося: «Війна з українцями – це війна польських поміщиків з українськими селянами, які хочуть одержати землю на якій упродовж віків вони працювали на дармоїдів-поміщиків»¹¹.

УГА вдалося блискавично визволити Чортків, Тереховлю, Тернопіль, Бучач, Бережани,

¹⁰ Шанковський Л. Українська Армія в боротьбі за державність / Л. Шанковський. – Мюнхен, 1958. – С. 152.

¹¹ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України., 1995. – С. 201.

Підкамінь, Золочів, Рогатин, Бурштин. Перед наступом війська утримували територію 35 на 35 кілометрів, а в останній день офензиви перебували вже за 150 км від вихідної точки, обіймаючи фронт шириною 160 км. Себто, щодня орієнтовно посувалися з боями на 7,5 км і готувались визволити Львів, до якого залишилось якихось 40 км¹².

Окремі підрозділи 4-ї бригади брали участь у прориві польського фронту, а вся бригада певний час рухалася як резерв в напрямку Швайківців – Копичинці, перейшла Сухостав, а 11 червня перебувала в Кобиловолоках. Біля Янова відбувся успішний бій за розвитком якого стежив О. Луцький з оперативним штабом бригади. Пораненими виявилось 20 вояків, одного поручника похоронили в Теревовлі. В результаті бою було відкинуто поляків з Підгайчик, що дало можливість рухатись на Теревовлю. Дорогою бригада проводила мобілізацію новобранців, які обладінені переможним походом УГА масово зголошувалися до війська. Навіть через брак зброї, амуніції та обмундирування не всіх охочих можна було взяти до лав армії.

З 13 на 14 червня бригада ночувала в Струсові, наступну ніч у Ладичині, далі Луці. Пізньою ніччю 16 червня бригада перейшла через Тернопіль і без боїв йшла аж під Поморяни¹³. Тут відбувся напружений переможний бій з поляками. Більше сотні вояків отримало поранення. 24 червня бригада знову ринулась у бій, визволила Гологору і пануючі висотки на захід від населеного пункту, здобувши одну гармату, 5 скорострільів та полонених.

Атаки підрозділів УГА завдали ворогові дошкульних втрат. За період Чортківської офензиви поляки недорахувались 2121 вояка, з яких 156 було вбито, 222 полонено і 1743 поранено. Командуючий польськими військами генерал Ю. Галлер без зупину надсилав до столиці благальні телеграми, лякав непередбачуваними наслідками, коли не отримає допомоги. Врешті вона надійшла. 27 червня в Галичину навіть прибув керівник Польської держави Ю. Пілсудський.

Недостача набоїв та перевтома бійців спричинились до затримання просування Галицької армії. На 26 червня фронт проходив по лінії

Броди–Олеськ–Белзець–Гологори–Перемишляни–Стратин–Княгиничі–Букачівці–Дністер. Ворог сконцентрував на цій лінії значні свіжі сили, що нараховували понад 6 дивізій.

Вже 26 червня польські війська розпочинають зачіпні бої по всій лінії фронту. Значний удар ворог сконцентрував на відтинок фронту II корпусу УГА. Завзяті оборонні бої вела 4-а Зборівська бригада під Гологороми впродовж двох днів. Вона особливо непохитно утримувала свою ділянку фронту. Змушена була відійти лише після наказу Начальної Команди, яка з огляду на відсутність набоїв, видала наказ до загального відступу. Дводенні завязаті бої під Гологороми виявилися останніми великими боями, в яких брав участь О. Луцький.

Після цих боїв УГА організовано відходила, проте відстрілюватись від ворога вже фактично не було чим. Тому на початку липня армія знову опинилася між Стрипою і Збручем. 14 липня 1919 р. в Начальній Команді УГА відбулася нарада за участю Головного отамана УНР С. Петлюри, членів Директорії, Диктатора Є. Петрушевича, генерала М. Тарнавського і полковника А. Шапанка щодо майбутнього УГА. Проглядалися такі перспективи: розпочати переговори з поляками і добитися збереження за УГА тієї території, на якій вона перебувала. Друге – перейти річку Збруч і об'єднатися з Дієвою Армією УНР у війні проти більшовиків. Третє – порозумітися з більшовиками. Четверте, що відкидалося категорично – капітулювати.

Вже в день проведення наради до поляків вислали делегацію в складі отамана С. Шухевича та сотників О. Луцького та Р. Гузара. Під час підготовки для делегації документів приїхав Головний отаман С. Петлюра. Він надав голові делегації отаману С. Шухевичу окремого листа до польського командування у Львові і сказав, аби виразно зазначали, що місія має листа-уповноваження також і від нього, і що делегація уважається рівночасно висланою також ним. Листа-уповноваження для місії від Начальної команди УГА підписали Диктатор Є. Петрушевич, генерал-четар М. Тарнавський та полковник А. Шапанек. Для провадження своєї діяльності делегація отримала необмежені в часі повноваження.

¹² Шанковський Л. Українська Армія в боротьбі за державність / Л. Шанковський. – Мюнхен, 1958. – С. 158.

¹³ Гакстен І. Фрагмент з Чортківської офензиви / І. Гакстен // Літопис Червоної Калини. – 1937. – № 4. – С. 2.

Перед місією було поставлено завдання добитися від поляків перемир'я і встановлення демаркаційної лінії. За сприятливих обставин парламентарі мали обстоювати т.зв. лінію Дельвіга, що була визначена між делегаціями УНР та Польщі 16 червня 1919 р. по лінії від Заліщиків рікою Серет, через Тернопіль, Острів, далі Золотою Липою до Дністра й Дністром до румунського кордону. На момент укладання угоди успішно відбувалася Чортківська офензива, УГА просунулася набагато далі визначеної лінії, – тому керівництво ЗУНР не погодилось з умовами. За нової ситуації все ж вирішили вдатися до визнання домовленості між УНР і Польщею. В разі, коли польська сторона відкине цю пропозицію, і взагалі вимагатиме переходу УГА за Збруч – то парламентарі мали добиватися запевнення в тому, що поляки не будуть переслідувати армію далі за Збручем.

Отримавши в резиденції диктатора, що на той час розміщувалась у Борщеві (нині Тернопільська область), 20 тис. корон на різні витрати, члени делегації в складі отаман С. Шухевича та сотника Р. Гузара на найкращому авто Начальної команди УГА вирушили в дорогу. Опівночі прибули до Чорткова, де до них долучився О. Луцький. Разом з командуванням 4 бригади відійшли з міста, чекаючи на повідомлення парламентаря до польського війська поручника Бондара про безпечний виїзд місії. Не дочекавшись повернення парламентаря 15 липня самі виїхали в сторону Чорткова. До вечора вдалося пробитися до міста, де були затримані польськими військовими. Невдовзі у супроводі майора польського генерального штабу Коритовського вирушили до командування Галицько-волинського фронту польської армії у Львові. Однак їхали не найкоротшим шляхом, а через Станіслав. Члени делегації зрозуміли, що Коритовський вибрав окружну дорогу аби вони приїхали до Львова вже після того як польська армія захопить всю Галичину, аби делегацію поставити перед доконаним фактом.

Українську делегацію 17 липня прийняв шеф штабу командування польського фронту полковник Е. Кесллер. Вислухавши членів делегації, він заявив, що польська армія дійшла вже до річки Збруч. Щодо встановлення розмежування по лінії Дельвіга мав проконсультуватися з Вар-

шавою, хоча відмітив, що є проти проведення такого розмежування. На цьому аудієнція закінчилася і членів делегації розмістили в Краківському готелі в окремих кімнатах під вартою і змусили очікувати відповіді польського уряду. З Варшави не поспішали з відповіддю, тому О. Луцький відвідав польську штаб-квартиру у Львів, але конкретної інформації щодо подальшого перебігу переговорів не отримав.

Головний отаман УНР С. Петлюра, через відсутність повідомлень від надісланої місії, 20 липня 1919 р. висилає нову делегацію парламентарів до Польщі, оскільки конче необхідною стояла потреба припинення війни на два фронти, проти поляків та більшовиків. З прибуттям нової делегації, обидві місії погодились вести всі справи як спільна українська військова делегація. 23 липня відбулося остаточне узгодження складу делегації. Отамана С. Шухевича змінив інший делегат від ЗУНР Семен Магальяс.

Начальна команда УГА видала за підписом Начального вождя військ УГА генерал-четаря М. Тарнавського та начальника штабу УГА полковника А. Шаманека наказ ч. 4119 про призначення представників делегації від ЗУНР і їхні завдання. В ньому зазначалося: «вести переговори з делегатами Начальної команди польської армії про завішення оружжя, установаження демаркаційної лінії, виміну полонених і інтернованих та в інших справах військового характеру в злучі з заступниками Отамана Петлюри»¹⁴.

Загальний склад делегації був наступним: полковник генштабу П. Ліпка – голова, сотники П. Мшанецький, М. Рудський – представники Дієвої Армії УНР, а сотники Р. Гузар, О. Луцький, С. Магальяс – УГА. Головним завданням делегації було припинити наступ польської армії на Збруч і домагатися бази для галицької армії на терені Галичини, а також підготувати умови для спільних операцій з польською армією проти більшовиків. Домовитись про те, що майбутнє Галичини мають вирішити держави Антанти.

Крім того, цій же делегації поставлено завдання: 1) вести переговори з державами, які зацікавлені в боротьбі з більшовиками, про «умови, за яких УНР мала би можливість продовжувати спільну боротьбу проти більшовиків, користуючись допомогою цих держав»; 2) також

¹⁴ Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році / М. Капустянський. – Мюнхен, 1946. – Ч. 3. – С. 140.

просити представників Антанти взяти під свій захист українське населення в районах, занятих поляками; 3) просити у представників Антанти санітарної допомоги; 4) домагатися забезпечення вільного транзиту різних товарів із-за кордону в Україну, через територію Польщі¹⁵.

Тобто, об'єднана військова делегація мала велику кількість завдань, які зводились до найголовнішого – ліквідації блокади кордонів України і отримання допомоги.

Члени делегації перебували у Львові, де мешкали у Краківському готелі. Польські військові і жандарми встановили тотальний контроль над пересуванням, спілкуванням та листуванням членів української делегації. Скажімо, коли до парламентарів приходили українські громадян, котрі хотіли отримати інформацію про своїх рідних, які служили в УГА чи в уряді ЗУНР при розмовах завжди були офіцери польської польової жандармерії. За свідченням С. Магальяса, коли він у супроводі польського офіцера зайшов до помешкання своєї родини за новою білизною, то конвоїр «кожну штуку білля розклав і стріпнув»¹⁶.

Польська сторона затягувала із проведенням переговорів, проявляла непоступливість. Очевидно, сподіваючись на послаблення і так ненадійних позицій УНР. Перемовини активізувались в десятих числах серпня. На той час українських парламентарів перевезли зі Львова під Варшаву до Дебліна. Поляків у переговорах представляли генерал-поручник Тшаска-Дуська – голова, капітан генерального штабу Відман та поручники Бернацький, Голядник, Вельovejський.

В результаті переговорів 1 вересня 1919 р. підписано договір про перемир'я між українською і польською арміями. Тимчасова лінія розмежування між ними визначили вздовж р. Збруч до Волочиська та далі через Базалію, Слауту, Олевськ до Мозиря, залишаючи всі ці місцевості, крім Волочиська, під польським контролем. Завдяки домовленості вдалося убезпечитись від другого фронту та отримати ймовірний прихисток в разі поразки у війні з більшовиками.

Після підписання перемир'я О. Луцький залишився з українською військовою делегацією у Польщі для продовження подальших розмов про порядок устійнення перемир'я та спільну боротьбу з більшовиками. 9 листопада українська делегація заключила з польськими представниками угоду про продовження перемир'я, про що полковник О. Данильчук та сотник О. Луцький проінформували українське командування.

Зі створенням на початку грудня 1919 р. військової секції при Українській дипломатичній місії у Польщі О. Луцького ввели до її складу, на посаду старшини до доручень. Начальником секції призначили генерала М. Юнаківа. На секцію покладалось завдання керувати всіма справами організації на території Польщі з українських військовополонених та добровольців українські регулярні частини; організувати матеріальну та моральну допомогу полоненим та інтернованим у Польщі; брати участь у розробці проектів та укладанні військових конвенцій між урядами УНР та Польщі; проводити військові експертизи для потреб Української дипломатичної місії; а також погоджувати різні питання військового характеру¹⁷. Польська влада зобов'язувалась допомагати цій діяльності. Таким чином Польща виявилась єдиною країною, що надавала практичну допомогу для відродження української мілітарної потуги для війни з більшовиками.

Після призначення наприкінці січня 1920 р. генерал-поручника В. Зелінського замість генерала М. Юнаківа відбулася реорганізація військової секції. Згідно нового штатного розкладу секція поділялася на чотири реферантури. Встановлювалася реферантура господарських справ, організаційна, політична та в справах полонених. О. Луцького призначили на посаду помічника референта до реферантури з політичних справ. Очолив реферантуру полковник О. Данильчук.

Основним завданням політичної реферантури було підтримувати зв'язок з військовими представниками зарубіжних країн у Польщі та українськими військовими місіями за кордоном. Крім того, цей підрозділ займався збором всіх

¹⁵ Там само. – С. 138.

¹⁶ *Магальяс С.* Із недрукованих спогадів сотника УГА Семена Магальяса / С. Магальяс // Микитюк Д. Українська Галицька Армія. – Вінніпег, 1976. – Т. 5. – С. 61.

¹⁷ *Руккас А., Ковальчук М.* Діяльність військової секції при українській дипломатичній місії у Варшаві (грудень 1919 – липень 1920) / А. Руккас, М. Ковальчук // Київська старовина. – 2003. – № 5. – С. 130.

політичних відомостей про Україну та доступної інформації про польську армію, а також розглядав заяви осіб, котрі бажали вступити до лав українського війська¹⁸.

Завдяки діяльності секції створено збірний пункт для формування українських частин у Ланцуті, у Бересті сформовано 6 стрілецьку дивізію на чолі з полковником М. Безручко, у Кам'янець-Подільському формувалась 4 стрілецька бригада полковника М. Шаповала, реорганізована у 2 стрілецьку дивізію полковника О. Удовенка та створено школу жандармерії тощо. Проводилась значна робота із забезпечення українських підрозділів всім необхідним озброєнням, спорядженням та харчовим забезпеченням. Працівники політичної реферантури встановили зв'язки з низкою закордонних представників. Зокрема налагодили співпрацю з японським аташе у Варшаві Кан Ямавакі. Встановлено українсько-бельгійські контакти. До Брюсселю виїхала українська військова Місія на чолі з генералом О. Осецьким¹⁹.

Важливу увагу військова секція надавала культурно-освітній роботі в таборах інтернування українських військових у Польщі. Підвищенню освітнього рівня вояків, поширенню національної свідомості серед них було запорукою високого бойового духу в їхніх лавах. Для налагодження культурно-освітньої діяльності у розташуванні підрозділів 6 стрілецької дивізії М. Безручка у Бересті було відкомандировано сотників О. Луцького та Г. Дреченка.

Восени 1920 р. сотник О. Луцький виконував обов'язки булавного старшини для доручень при 3-му генерал-квартирмейстрі Генерального штабу Дієвої армії УНР. 3-тє генерал-квартирмейство займалося створенням військових шкіл всіх родів зброї, розробляло організаційні норми їхньої діяльності та взагалі опікувалося становищем військової освіти в армії. Очолив відомство генерал-хорунжий М. Капустянський. Він наполегливо працював в напрямку поглиблення військової освіти для військовослужбовців, так

і населення. Проводились роботи зі створення інструкторської школи піхотних підстаршин, курсів для старшин генштабу, що планували перетворити в академію генштабу. Такі починання знаходили підтримку керівництва Української держави На початку осені 1920 р. вийшло кілька розпоряджень Головного отамана С. Петлюри у справах налагодження системної роботи військової освітньої сфери. Передбачалось скласти план видання військово-навчальної літератури, а відтак наголошувалося на необхідності якомога швидше скласти список відповідних підручників²⁰. Сотнику О. Луцькому було доручено, зокрема, знайти фахівців, які зможуть підготувати підручники для українських військових шкіл. Виконуючи це завдання, О. Луцький спілкувався з багатьма українськими військовиками, а також тими, хто відійшов від служби і мешкав у Галичині чи у Польщі. Так, на початку жовтня 1920 р. він доповів керівництву, що львівський гурток колишніх січових стрільців на чолі з сотником В. Кучабським готовий взятися до перекладу військової літератури для майбутніх курсів штабних старшин армії УНР²¹.

Після підписання Польщею перемир'я з більшовицькою Росією, українські війська докладали надзусилля для утримання своїх позицій. Однак переважаючі сили ворога змусили їх відступити на контрольовану польською армією територію. Недавні союзники примусили українські підрозділи скласти зброю, після чого роззброєних офіцерів та вояків відправили в табори для інтернованих.

Розуміючи неможливість розгортання збройної боротьби з більшовицьким режимом знекровленої і виснаженої регулярної української армії, яка знаходилася за дротами таборів для інтернованих сотник О. Луцький звільняється з військової служби. Якийсь час проживає в Рожневі біля Косова (сучасна Івано-Франківська область), а весною перебирається до Волі Довголуцької на Стрийщину (нині Львівська область), де купує за гроші маминого спадку невеликий фільварок.

¹⁸ Руккас А., Ковальчук М. Діяльність військової секції при українській дипломатичній місії у Варшаві (грудень 1919 – липень 1920) // Київська старовина. – 2003. – № 5. – С. 139.

¹⁹ Там само. – С. 152.

²⁰ Ковальчук М. Генерал Микола Капустянський: (1881–1969) / М. Ковальчук. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 53

²¹ Ковальчук М. На чолі Січових Стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917–1921 рр. / М. Ковальчук – К.: Українська видавнича спілка ім. Ю. Липи, 2010. – С. 170.

Постать О. Луцького варто відносити до когорти визначних старшин української армії періоду Української революції 1917–1921 рр. Бойовий досвід здобутий на фронтах Першої світової війни знадобився йому на посаді начальника штабу 4-ї Золочівської бригади УГА. Завдяки його діяльності бригада зберігала боєздатність і ефективно діяла в найважливіших боях польсько-української війни 1918–1919 рр. Бойовий шлях 4-ої бригади вдалося реконструювати у цій статті. Також важливим був внесок О. Луцького у відстоювання права українського народу на самовизначеність у складі дипломатичної місії ЗУНР.

References

- Gaidukevych, S. (1930) Slidamy sanitarnoi sluzhby v 4 zolochivskii brygadi. *Litopys Chervonoï kalyny*, 3, 12–16 [in Ukrainian].
- Gaksten, I. (1937) Fragment z Chortkivskoi ofenzyvy. *Litopys Chervonoï kalyny*, 4, 2–8 [in Ukrainian].
- Derevynskiy, V., Ilnytskyi, D., Liashkevych, P., Morekvas, N. Yakymovych (Comp.). (2016) *Muza i chyn Ostopa Lutskogo*. Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
- Kapustynskiy, M. (1946) Pokhid ukrainskykh armii na Kyiv-Odasu v 1919 rotsi (3 vols). Myunkhen [in Ukrainian].
- Kachor, A. (1952) *Ostap Lytskyi (pamiati vyznachnogo ukrainskogo gromadianskogo diiacha)*. Vinipeg [in Ukrainian].
- Kovalchuk, M. (2006) *Genera Mykola Kapustanskyi: (1881–1969)*. Kyiv: Vyd-vo im. O. Teligy [in Ukrainian].
- Kovalchuk, M. (2010) *Na choli Sichovykh strilt-siv. Viiskovo-politychna dialnist Evgena Konovalcia v 1917–1921 rr.* Kyiv: Ukrainska vydavnycha spilka im. Yu. Lypy [in Ukrainian].
- Lytvyn, M., Naumenko, K. (1995) *Istoria ZUNR*. Lviv: In-t Ukrainoznavstva im. I.Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Magalias, S. (1976) Iz nedrukovanykh spogadiv sotnyka UGA Semena Magaliasa. In Mykytyuk D. *Ukraonska Galytska Armiiia* (Vol. 5, pp. 60–66). Vinipeg [in Ukrainian].
- Mykytyuk D. (1958) *Ukraonska Galytska Armiiia* (1 vols). Vinipeg [in Ukrainian].
- Mykytyuk D. (1960) *Ukraonska Galytska Armiiia* (2 vols). Vinipeg [in Ukrainian].
- Rukkas, A., Kovalchuk, M. (2003) Diialnist viiskovoi sektsii pry ukrainskii dyplomatykh nii misii u Varshavi (gruden 1919–lypen 1920). *Kyivska starovyna*, 5, 128–156 [in Ukrainian].
- Sopotnitskyi, Yu. (1921) *Kampaniia polsko-ukrainska*. Lviv [in Ukrainian].
- Shankovkyi, L. (1958) *Ukrainska Armiiia v borotbi za derzhavnist*. Myunkhen [in Ukrainian].
- Shukhevych, S. (1929) *Spomyny z UGA* (1 vols). Lviv: Litopys Chervonoï Kalyny [in Ukrainian].
- Vatseba, O., Yakymovych (Comp.). (2002) *Gaiduchok Stepan: Voeni spomyny*. Lviv: Vyd. Centr LNU im. I. Franka [in Ukrainian].

**Теоретико-
методологічні засади
освітянського
краєзнавства**

Ігор Андреев (м. Київ)

ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ ПОМИЛКИ (Внесок Я. Б. Епштейна на будівництво політехнічного інституту в Києві)

Проаналізовано матеріали, які стосуються збору коштів на будівництво Київського політехнічного інституту, а саме, великого внеску, зробленого власником банкірської контори Яковом Борисовичем Епштейном. Виявлені документи заперечують усталену в даний час думку про розподіл пожертв, які були зроблені меценатами на межі XIX–XX століть.

Отримані висновки базуються, у першу чергу, на архівних матеріалах міста Києва.

Ключові слова: Київський політехнічний інститут, Я. Епштейн, меценатство.

Igor Andreiev

HISTORY OF ONE ERROR (Contribution of J.B. Epstein to the construction of the Polytechnic Institute in Kyiv)

The materials related to the collection of funds for the construction of the Kyiv Polytechnic Institute, namely, the big contribution made by the owner of the bank's office Yakov Borisovich Epshtein, were analyzed. It has been established that in the publications of modern researchers this donation considerably exceeds the amount that was actually deposited to the institute.

An error in the amount of donations first appeared more than 100 years ago in the publication of the professor of the Kyiv Polytechnic Institute, Ivan Ganitsky. Reliable information was made public in 1902 by a direct participant in the collection of money, the secretary of the «Highest established committee to collect donations for the construction of the Kyiv Polytechnic Institute».

The documents found deny the current opinion about the distribution of donations, which were made by patrons at the turn of the 19th–20th centuries. The directions of the business activity of J. B. Epstein in Kyiv are given. The findings are based, first of all, on the archival materials of the city of Kyiv.

Key words: Kyiv Polytechnic Institute, J. Epstein, philanthropist.

Вирішальним поштовхом, який призвів до заснування політехнічного інституту в Києві, вважається рішення приватної наради, яка відбулася 25 листопада 1896 року за ініціативою київського градоначальника Степана Михайловича Сольського і цукропромисловця, мецената і філантропа Лазаря Ізраїлевича Бродського в будинку останнього. На цій нараді було визначено, що основним джерелом фінансування будівництва і обладнання Київського політехнічного інституту (КПІ) може бути тільки громадська ініціатива. Надія покладалася на одноразове асигнування великої суми міським управлінням і на збір коштів представниками промисловості та сільського господарства. В результаті, завдяки

допомозі меценатів, на рахунок інституту протягом двох років надійшло близько мільйона рублів.

У вестибюлі першого корпусу Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» встановлена пам'ятна дошка, присвячена організаціям і окремим особам, які внесли великі суми на будівництво інституту. Третє за величиною пожертвування, яке було зроблене приватною особою (24 000 рублів), записано за Я. Б. Епштейном. Ким же була ця безсумнівно забезпечена людина, враховуючи, що середня місячна зарплата робітника у той час не перевищувала 40 рублів?

У відомій книзі Віталія Васильовича Ковалинського «Меценаты Киева»¹ київський купець Яків Борисович Епштейн згадується з цією сумою у 24 000 рублів тільки один раз і саме у зв'язку з будівництвом КПІ. А з адресної і довідкової книги «Весь Київ»² на 1899 р. і наступні роки можна дізнатися, що купець першої гільдії міста Києва Яків Борисович Епштейн був власником банкірською контори, рекламу якої можна знайти у старих київських газетах³ (рис. 1).

Рис. 1. Рекламна об'ява банкірської контори Я.Б. Епштейна у газеті «Києвлянинъ»

Кар'єра Якова Борисовича складалась таким чином: «Епштейн приїхав до Києва на початку сімдесятих років [XIX ст. – Авт.] і давав уроки ... єврейської мови, дружина ж його відкрила перукарню. Під час російсько-турецької війни Епштейн залишив уроки і займався купівлею срібної монети, потім ... почав маклерувати з купівлі і продажу процентних

паперів»⁴. Створена Я. Епштейном міняльна контора купувала і продавала всі державні і процентні папери, заставні листи земельних банків, облігації кредитних товариств, акції земельних і приватних банків, видавала позики під заставу процентних паперів «в збільшеному розмірі за зменшені відсотки», страхувала виграшні квитки від тиражу погашення, приймала доручення з купівлі та продажу акцій і паїв⁵. Після цього Яків Борисович відкрив банкірську контору, продовжував маклерство і з азартом віддався спекуляції дивідендними паперами. «На цій грі Епштейн склав собі капітал, і потім придбав цукрові заводи»⁶.

Але все ж хотілося б знайти підтвердження такого великого пожертвування від купця, який раніше і пізніше цього випадку не був широко відомий своєю благодійною діяльністю.

У фондах Науково-технічної бібліотеки імені Г. І. Денисенка НТУУ «КПІ імені Ігоря Сікорського» є кілька унікальних видань з історії КПІ, п'ять з яких згадуються нижче. Найпершою такою книгою, що вийшла у рік заснування інституту, є праця інженера шляхів сполучення, який багато зробив свого часу для створення КПІ, Артура Адольфовича Абрагамсона «Київській Политехнической Институтъ Императора Александра II-го. Краткій очеркъ его возникновения. Извлечено изъ журнала "Инженеръ" за 1898 г.»⁷. У цьому нарисі названі тільки головні меценати: Нікола Артемович Терещенко (150 000 рублів) і Лазар Ізраїлевич Бродський (100 000 рублів).

¹ Ковалинский В. В. Меценаты Киева / В. В. Ковалинский. – К.: Кий, 1998. – С. 222.

² Весь Київ на 1899 г. / Сост. Д. Я. Давидовъ. – К.: Издатели: М. Л. Радомирский и А. А. Рогозинский, 1899. – С. 453.

³ Банкирская контора Я. Б. Эпштейна // Київлянинъ. – 1898. – 31 авг. (№ 240). – С. 1.

⁴ Къ банкротству Я. Эпштейна // Київлянинъ. – 1906. – 17 февр. (№ 48). – С. 3.

⁵ Мошенский С. З. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи [Электронный ресурс] / С. З. Мошенский. – London: Xlibris, 2014. – С. 98. – Режим доступа: https://books.google.com.ua/books/about/%D0%A4%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BE%D0%B2%D1%8B%D0%B5_%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%80%D1%8B_%D0%A3%D0%BA%D1%80.html?id=uxKqVAAAQBAJ&redir_esc=y

⁶ Къ банкротству Я. Эпштейна. Вказ. праця. – С. 3.

⁷ Абрагамсонъ А. Київській Политехнической Институтъ Императора Александра II-го. Краткій очеркъ его возникновения. Извлечено изъ журнала «Инженеръ» за 1898 г. / А. Абрагамсонъ. – Київ: Лито типограф. Товарищ. И. Н. Кушнеревъ и Къвъ Москвъ, Киевское отдѣленіе, Караваевская ул., д. № 5, 1898. – С. 12.

У 1914 році професор кафедри прикладної механіки КПІ, колецький радник Іван Михайлович Ганицький опублікував «списки пожертвувань на спорудження політехнічного інституту в Києві», які надійшли «до осені 1898 року», де навпроти прізвища Я. Б. Епштейна якраз і значиться ця сума у 24 000 рублів⁸ (рис. 2).

Е. П. Демидова княгиня Санъ-Донато . . .	3000	»
А. Ф. Добровольскій	1000	»
Я. Б. Эпштейнъ	24000	»
Баронъ А. А. Масъ	3000	»
В. Ф. Голубевъ	1000	»
Товар. сахарнаго завода „Собъ“	2000	»
Всего . . .		964651 руб.

Рис. 2. Фрагмент списків І. Ганицького

Але, при складанні списків І. Ганицький не посилається на документи комітету, спеціально створеного для збору пожертвувань, а використовує «дані “Київського слова”», з яких випливає, що значна частина готівки тільки «очікувалася (згідно обіцянкам)». Списки були опубліковані через 15 років після відкриття КПІ і, очевидно, Іван Михайлович вже не мав можливості ознайомитися з оригінальними документами. До того ж, як часто буває, підганяли терміни, тому, що видання «Ілюстрованої збірки ...» було задумано «в зв'язку з виповненням 30 серпня 1913 року п'ятнадцятиріччям з дня заснування Київського Політехнічного Інституту», а підсумкового інститутського списку меценатів не було знайдено⁹.

Тому сумніви залишилися, і довелося зробити більш ретельний пошук в архівних документах кінця ХІХ – початку ХХ століття.

У київських газетах за 1898 і 1899 роки¹⁰ наводиться велика кількість жертводавців на

будівництво інституту, які не були надані І. Ганицьким. А сам Я.Б. Епштейн згадується двічі: в списку, чії гроші надійшли по 28 листопада 1898 року (800 рублів) і в списку надходжень з 16 листопада 1898 року до 28 лютого 1899 року (800 рублів). Як бачимо, це зовсім не 24 000 рублів.

І в цей же час Я.Б. Епштейн «засвітився» у неприємній історії, яка була пов'язана з помічником бухгалтера його банкірської контори Залманом Ханкіним. Останній отримав «за підробленим листом 45 000 рублів» в Південно-Російському промисловому банку і зник. Лист був підписаний власником банкірською контори Епштейном, який стверджував, що підпис його підроблений, хоча в банку запевняли, що підпис справжній. З цього приводу газета «Кієвлянинъ» писала, що «про стан справ Епштейна і раніше в місті було багато розмов»¹¹. Так, може, цей період у Якова Борисовича був не зовсім сприятливим для меценатської діяльності?

І, нарешті, у 1902 році секретарем «Височайше заснованого комітету для збору пожертв на спорудження Київського політехнічного інституту» М. Молчановським була опублікована загальна сума пожертвувань станом на 15 січня 1902 року¹², який охоплює набагато більший період, ніж списки І. Ганицького. Ці ж дані наводить І. Кельберін¹³. Список М. Молчановського представляється найбільш достовірним, через те, що він складений безпосереднім учасником збору пожертвувань, містить набагато більшу кількість осіб і організацій порівняно зі списками І. Ганицького, включає також осіб, які виявили бажання залишитися невідомими. Перерахована сума стартує з 5 рублів (Рис. 3).

⁸ Ганицькій І. Сборникъ матеріалові къ исторіи возникновенія Киевскаго Политехническаго Института Императора Александра II / И. Ганицькій // Извѣстія Киевскаго Политехническаго Института Императора Александра II. Отдѣль Инженерно – Механическій. 1913 г. – Киевъ: Типографія Т-ва И. Н. Кушнеревъ и К^о (Караваевская, 5), 1914. – С. 425–427; Иллюстрированный сборникъ матеріалові къ исторіи возникновенія Киевскаго Политехническаго Института / Киевское Политехническое Общество Инженеровъ и Агрономовъ /Редкол.: проф. И. Ганицькій (редакторъ) и др. – Киевъ: Тип. Т-ва И. Н. Кушнеревъ и К^о, Караваевская, 5, 1914. – С. 61–67.

⁹ Там само.

¹⁰ Пожертвованія на устройство политехническаго института // Кієвлянинъ. – 1898. – 24 февр. (№ 55). – С. 3; Свѣдѣнія о пожертвованіяхъ на устройство Киевскаго политехническаго института Императора Александра II, поступившихъ по 28 ноября 1898 г. // Кієвлянинъ. – 1898. – 29 нояб. (№ 330). – С. 3; Съ 16 ноября 1898 г. по 28 февраля 1899 года поступили пожертвованія на устройство Киевскаго политехническаго института Императора Александра II // Кієвлянинъ. – 1899. – 28 февр. (№ 59). – С. 4.

¹¹ Полученіе по подложному письму 45 000 рублей // Кієвлянинъ. – 1899. – 14 сент. (№ 254). – С. 3.

¹² Списокъ всѣхъ пожертвованій, поступившихъ по 15 января 1902 года на сооруженіе Киевскаго политехническаго института Императора Александра II // Кієвлянинъ. – 1902. – 18 янв. (№ 18). – С. 3.

¹³ Кельберинъ И. Исторія возникновенія Киевскаго Политехническаго Института Императора Александра II / И. Кельберинъ. – Киевъ: Скоропечатня И. М. Розета, Б.-Васильковская, № 1, 1902. – С. 89–90.

княгиня М. В. и кн. В. А. 4.000 р., 120) Эрвиць М. 100 р., 121) Э. купецъ 96 р., 122) Эпштейнъ Я. Б. 1.600 р., 123) Южно-русское общество поощренія земледѣ-
лія 1.520 р 98 к., 124) Якубовскій И. 11 р., 125) „Роловичи“ сахарн. зав. т-во
3.000 р., 126) Ярошинскаго наслѣдники и Щеніовскій И. С. 10.000 рублей.
Итого 979.474 руб. 53 коп.

Вся эта сумма уже поступила въ Комитетъ, но кромѣ того имѣють
еще поступить обѣщанныя пожертванія отъ слѣдующихъ лицъ:

1) Гальперина М. Б. 3.300 р., 2) Горенштейна А. Н. 1.000 р., 3) Горен-
штейна З. Н. (Янушпольскій сах. зав.) 500 р., 4) Максимовскаго сах. зав. т-ва
1.000 р., 5) Проскуровскаго сах. зав. т-во (С. Г. Маранць) 500 р., 6) Романов-
скаго т-ва сах. зав. 1.000 р., 7) Саблино-знаменскаго сах. зав. 1.500 р., 8) Со-
банскаго Ф. Л. 6.000 р., 9) Спицинецкаго сах. зав. 1.000 р., 10) Супруновскаго
сах. зав. 3.000 р., 11) Тульчинскаго І. Н. К. насл. 300 р., 12) Харьково-Рома-
новскаго сах. зав. 1 000 р., 13) Эпштейна Я. Б. 800 р. **Итого 20.000 рублей.**
Общая сумма пожертвованій 1.000.374 руб. 53 коп.

Рис. 3. Фрагмент списків М. Молчановського

З останнього, більш докладного списку ви-
пливає, що Я.Б. Епштейном було пожертвовано
1600 рублів (підтверджується також газетними
публікаціями 1898 і 1899 років, наведеними
вище) і очікується надходження ще 800 рублів
(рис. 3). Таким чином, загальна сума склала
2 400 рублів, що на порядок менше суми, яка
була опублікована І. Ганицьким. Швидше за все,
при складанні таблиць І. Ганицьким, або ще ра-
ніше, в списку внесків навпроти прізвища Еп-
штейна з'явився зайвий нуль і ця помилка пере-
йшла в наступні публікації з його відомої і
безсумнівно важливої праці «Иллюстрирован-
ный сборникъ матеріалові къ исторіи возникно-
венія Киевскаго Политехническаго Института».

Слід зауважити, що в старих книгах і газетах
зустрічається значна кількість помилок. Напи-
сання прізвищ, ініціалів, назв організацій і по-
жертвованих сум не завжди, як виявилось, одна-
кове в різних джерелах. Таким чином, ще далеко
не все з'ясовано в історії виникнення і станов-

лення кийвської політехніки і є гарні перспек-
тиви для проведення подальших цікавих дослід-
жень в цьому напрямку.

У 1906 році контора Я.Б. Епштейна збанк-
рутувала і, як зазначала міська преса, «з цієї
“кар’єри” Епштейна видно, що це був справжній
гравець і спекулянт, капітали якого були на-
стільки ж сумнівні, як його операції»¹⁴. Суд ви-
знав Я.Б. Епштейна неспроможним з боргами
близько 2 000 000 рублів, після чого той зник¹⁵.

І все ж, Яків Борисович Епштейн, як і багато
інших меценатів КПП, зробив ще один вагомий
внесок, що пішов на заохочення найкращих сту-
дентів. У період з 1 листопада 1897 року по 21
лютого 1898 роки від нього надійшло 12 900
рублів на створення приватних стипендій¹⁶, а в
1899 році – 13 500 рублів на заснування двох
стипендій «в пам’ять Священного Коронування
Їх Імператорських Високостей»¹⁷. Але ці гроші
проходили по іншим відомостям і це вже інша
історія.

¹⁴ Къ банкротству Я. Эпштейна... – С. 3.

¹⁵ Мошенский С. З. Вказ. праця. – С. 104.

¹⁶ Пожертванія на устройство политехническаго института... – С. 3.

¹⁷ Отчетъ о состояніи Киевскаго Политехническаго Института Императора Александра II за 1899 годъ. –
Кієвъ: Типо-литографія Губернскаго Правленія, зданіе Присутственныхъ мѣстъ, 1900. – С. 29.

References

- Abragamson» A. (1898). *Kievskij Politexnicheskij Institut» Imperatora Aleksandra II-go. Kratkij ocherk» ego vzniknoveniya. Izvlechenoiz» zhurnala «Inzhener»» za 1898 g.* Kiev»: Lito tipograf. Tovarishh. I. N. Kushnerev» i Ko v» Moskve, Kievskoe ot-delenie, Karavaevskaya ul., d. № 5. [In Russian].
- (1898). Bankirskaya kontora Ya. B. E'pshtejna. *Kievlyanin»*, 240, 1. [In Russian].
- Ganickij I. (1914). Sbornik» materialov» k» istorii vzniknoveniya Kievskago Politexnicheskago Instituta Imperatora Aleksandra II. *Izvestiya Kievskago Politexnicheskago Instituta Imperatora Aleksandra II. Otdel Inzhenerno – Mexanicheskij. 1913 g.* 377–488. [In Russian].
- Ganickij I. (Ed.). (1914). *Illyustrirovannyj sbornik» materialov» k» istorii vzniknoveniya Kievskago Politexnicheskago Instituta.* Kiev»: Tip. T-va I. N. Kushnerev» i Ko, Karavaevskaya, 5. [In Russian].
- (1906). K» bankrotstvu Ya. E'pshtejna. *Kievlyanin»*, 48, 3. [In Russian].
- Kel'berin» I. (1902). *Istoriya vzniknoveniya Kievskago Politexnicheskago Instituta Imperatora Aleksandra II.* Kiev»: Skoropechatnya I. M. Rozeta, B.-Vasil'kovskaya, № 1. [In Russian].
- Kovalinskij V. V. (1998). *Mecenaty Kiev.* K.: Kij. [In Russian].
- Moshenskij S. Z. (2014). *Finansovye centry Ukrainy i rynok cennykh bumag industrial'noje 'poxi.* London: Xlibris. Retrieved from https://books.google.com.ua/books/about/%D0%A4%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BE%D0%B2%D1%8B%D0%B5_%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%80%D1%8B_%D0%A3%D0%BA%D1%80.html?id=uxKqBAAQ-BAJ&redir_esc=y. [In Russian].
- (1900). *Otchet» o sostoyanii Kievskago Politexnicheskago Instituta Imperatora Aleksandra II za 1899 god.* Kiev»: Tipo-litografiya Gubernskago Pravleniya, zdanie Pristutstvennyx» mest». [In Russian].
- (1899). Poluchenie po podloznomu pis'mu 45 000 rublej. *Kievlyanin»*, 254, 3. [In Russian].
- (1898). Pozhertvovaniya na ustrojstvo politexnicheskago instituta. *Kievlyanin»*, 55, 3. [In Russian].
- (1899). S» 16 noyabrya 1898 g. po 28 fevralya 1899 goda postupili pozhertvovaniya na ustrojstvo Kievskago politexnicheskago instituta Imperatora Aleksandra II. *Kievlyanin»*, 59, 4. [In Russian].
- (1902). Spisok» vsekh» pozhertvovaniy, postupivshix» po 15 yanvaryu 1902 goda na sooruzhenie Kievskago politexnicheskago instituta Imperatora Aleksandra II. *Kievlyanin»*, 18, 3. [In Russian].
- (1898). Svedeniya o pozhertvovaniyax» na ustrojstvo Kievskago politexnicheskago instituta Imperatora Aleksandra II, postupivshix» po 28 noyabrya 1898 g. *Kievlyanin»*, 330, 3. [In Russian].
- Davidov» D. Ya. (Comps.). (1899). *Ves' Kiev» na 1899 g.* K.: Izdateli: M. L. Radominskij i A. A. Rogozinskij. [In Russian].

До 100-річчя становлення та розвитку вищої освіти водогосподарського комплексу в Україні: одеський вектор

Стаття присвячена історії становлення та розвитку вищої освіти для підготовки фахівців у галузі водогосподарського комплексу в Україні. Висвітлено узагальнюючі праці з питань підготовки науково-технічної інтелігенції вищою школою Одеси у першій третині ХХ ст. У контексті зазначеної теми розглянуто етапи становлення та розвитку двох, одних з найстаріших технічних вишів України – Одеського національного політехнічного університету (ОНПУ) і Одеського національного морського університету (ОНМУ). Встановлено, що процес зародження ОНПУ був пов'язаний з ініціативою місцевих прогресивних сил, а його спрямованість визначали регіональні чинники розвитку сфер народного господарства. На основі опублікованих та репрезентованих архівних джерел аргументовано зображено спадкоємність ОНМУ із структурними підрозділами ОНПУ, що дає підстави вважати роком зародження ОНМУ – 1918 р. Визначено основні ознаки аналізу становлення та розвитку вищої освіти водогосподарського комплексу в Україні.

Ключові слова: вища освіта, водогосподарський комплекс, вища школа, Україна, Одеса.

Valery Levchenko

For the 100th anniversary of the formation and development of higher education of a water management complex in Ukraine: the vector of Odesa

The article is devoted to the history of the formation and development of higher education for the training of specialists in the field of water management in Ukraine. There is provided a historiographical analysis of Soviet and modern scientific literature on the formation and development of higher technical education in Odesa in the first third of the twentieth century. The generalizing works on the preparation of the scientific and technical intelligentsia by the Odesa High School are highlighted. The implementation of the objectives of the study allowed making significant clarifications in the picture of the development of higher education in Ukraine in the early twentieth century and making some important conclusions. In the context of this topic, the stages of the formation and development of two, one of the oldest technical universities of Ukraine – Odessa National Polytechnic University (ONPU) and Odessa National Maritime University (ONMU) are considered. It was established that the process of the origin of the ONPU was associated with the initiative of local progressive forces, and its focus was determined by regional factors in the development of spheres of the national economy. Scientific studies of modern Ukrainian researchers are characterized containing information on the history of two leading technical universities of Ukraine. The continuity of ONMU with structural divisions of ONPU is convincingly depicted on the basis of published and submitted archival sources, which gives grounds to be considered the year of birth of ONMU – 1918. The main signs of the formation and development of higher education of the water management complex in Ukraine are identified.

Key words: higher education, water management complex, high school, Ukraine, Odessa.

У 1918 р. відбулися карколомні події, які відіграли важливу роль у розвитку світової історії. Цього року 11 листопада закінчилася Перша світова війна, яка стала прологом і детонатором розпаду чотирьох імперій (Російської, Австро-Угорської, Османської й Німецької) та створенню на їхніх руїнах декількох модерних незалежних національних держав у Центрально-Східній Європі. Упродовж усього

1918 р. на теренах України послідовно діяло три національні державні формування (Українська народна республіка, Українська держава, Директорія), перше з яких 22 січня 1918 р. проголосило незалежність Української Народної Республіки, що після багаторічної відсутності на теренах України власної державності засвідчувало відродження української національної держави.

Пам'ятаючи і відзначаючи на міжнародному й державному рівнях епохальні геополітичні події глобального значення 1918 р., варто згадати й про події локального рівня, які відіграли та продовжують відігравати вагомую роль в усіх сферах життєдіяльності України та світового простору. Однією з таких подій є початок діяльності 18 вересня 1918 р. Одеського політехнічного інституту (див. фото 1), що дало поштовх для становлення та розвитку на теренах України навчального закладу багатопрофільної вищої освіти, в якому здійснювалася підготовка фахівців для різних сфер народного господарства, зокрема водогосподарського комплексу¹ (див. фото 2).

Вища школа Одеси на початку ХХ ст. перебувала на перехресті багатьох суспільно-політичних, соціально-економічних і культурно-історичних процесів, відчувачи їхній негативний і позитивний впливи. Станом на кінець 1917 р. вища школа Одеси налічувала 5 навчальних закладів: Новоросійський університет (НУ, діяв у 1865–1920 рр.)², Одеські вищі жіночі курси (ОВЖК, 1906–1920)³, Одеські вищі жіночі медичні курси (ОВЖМК, 1910–1920)⁴, Одеська консерваторія

Фото 1. Печатка Одеського політехнічного інституту

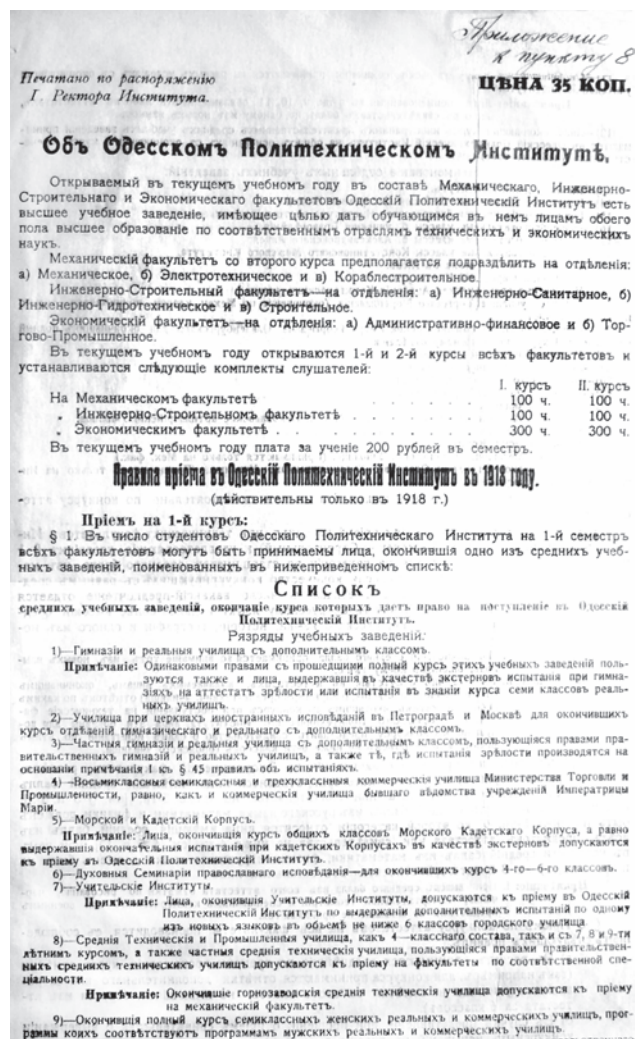

Фото 2. Додаток до пункту 8 «Про Одеський політехнічний інститут»

¹ Водогосподарський комплекс – структурний елемент різного за масштабами економічного та географічного простору, який охоплює водні ресурси, водогосподарські споруди, органи управління і контролю, водокористувачів (учасників водогосподарського комплексу (водний транспорт, рибне господарство, гідроенергетика, рекреація), які використовують водні об'єкти для виконання різноманітних операцій різних галузей народного господарства), характеризується певною функціональною, галузевою і просторовою структурою та є сукупністю технічних і соціально-економічних заходів щодо використання водних ресурсів в інтересах ефективного розвитку всіх галузей світової економіки. В основі функціонування водогосподарського комплексу лежить процес водокористування, який відображає становлення зв'язків між водними ресурсами та водокористувачами певної території у межах системи «водні ресурси – суспільство». Див.: Грищенко Ю.М. Комплексне використання та охорона водних ресурсів: навчальний посібник. – Рівне, 1997. – 247 с.; Джигирей В.С. Екологія та охорона навколишнього природного середовища. Навчальний посібник. – К.: Знання, 2006. – 319 с.; Сташук В.А. Сучасний стан та перспективи розвитку управління водними ресурсами України // Водне господарство України. – 2012. – № 5. – С. 5–9 та ін.

² Див.: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова (1865–2015): історія та сучасність / гол. ред. І.М. Коваль; Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса: ОНУ, 2015. – 962 с.

³ Див.: Мельник О.В. Становлення та розвиток вищої жіночої освіти в Одесі (1879–1921 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – Одеса, 2009. – 17 с.

⁴ Див.: Польова С., Смоляр Л. До історії жіночої медичної освіти в Одесі // Українська національна ідея: минуле, сучасне, майбутнє: мат. між. наук. конф. Одеса, 21–25 листопада 1995 р. – Одеса, 1995. – С. 121–123.

(ОК, від 1913 р.)⁵ і Новоросійський вищий міжнародний інститут (НВМІ, 1916–1920)⁶. Серед вишів Одеси на той час був єдиний заклад із багатим, понад півсторічним досвідом класичних традицій навчальної та наукової діяльності – Новоросійський університет, а всі інші – порівняно нові, створені впродовж останніх десяти років. Заклади вищої школи Одеси представляли всі головні її типи – загальноосвітні (НУ, ОВЖК) й спеціальні (медичний, музичний, дипломатичний), а за статусом поділялися на державні (НУ), громадські (ОВЖК, ОВЖМК, ОК) й приватні (НВМІ). Загальне керівництво вишами здійснювало відомство Міністерства народної освіти⁷, яке на підставі законів, указів, розпоряджень та циркулярів регламентувало їхнє академічне життя. Через це в сфері вищої освіти панував принцип централізації з боку міністра або попечителя навчального округу. У вишах провідна роль належала ректору (директору) закладу, а потім найближчому керівництву: інспекції, дирекції, попечителю навчального округу. Викладацький склад вишів мав певну автономію, але здебільшого був залежний від адміністрації та різних контролюючих інстанцій. Крім того, нестача кваліфікованих педагогів призвела до того, що чимало представників викладацького складу Новоросійського університету працювали за сумісництвом у декількох закладах одночасно⁸. Загалом станом на 1917 р. мережа вищої школи Одеси мала незначний багаторічний досвід, невелику кількість вишів, які готували спеціалістів за чотирма профілями у природничій і соціогу-

манітарній галузях знання та не мала хоча б одного вищого навчального закладу, який би здійснював підготовку фахівців для різних галузей народного господарства (інженерно-промислової, сільськогосподарчої, водогосподарчої, економічної тощо).

Ідея перетворення Одеси, як великого європейського портового міста на потужний промисловий центр педалювалася впродовж багатьох років XIX ст., а проте підіймалося питання щодо можливості підготовки кваліфікованих фахівців, здатних сприяти розвитку різних галузей промисловості. У зв'язку з цим починаючи від середини XIX ст. багато діячів культури, представників міської влади та прогресивної громадськості активно й наполегливо піднімали питання перед імперським урядом щодо організації в Одесі вищого навчального закладу технічного профілю. Першим публічним згадуванням з професійним обґрунтуванням необхідності та доцільності відкриття в Одесі технічного вишу на сьогодні є дві статті полковника артилерії, публіциста і громадського діяча П.В. Залеського – «Об устройстве в г. Одессе высшего технического училища» і «По поводу организации высшего технического училища в гор. Одессе», опубліковані, відповідно в лютому та березні 1874 р., в газеті «Одесский Вестник»⁹. Ці дії знайшли своє відображення у доповідних записках на адресу Одеської міської думи і управи з наполегливими побажаннями про відкриття у Південній Пальмірі технічного вишу. Як наслідок, 1895 р. міський голова, професор кафедри механіки

⁵ Див.: Одеська національна музична академія імені А.В. Нежданової: 100 років / [авт. кол.: Сокол О.В. та ін.; редкол.: Самойленко О.І. (голов. ред.) та ін.]; М-во культури України, Одес. нац. муз. акад. ім. А.В. Нежданової. – Одеса: Астропринт, 2013. – 309 с.

⁶ Див.: Левченко В.В. Одеський вищий міжнародний інститут – перший спеціальний приватний дипломатичний вищий навчальний заклад у світі // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 26: Міжвідомчий збірник наукових праць. Відп. ред. С.В. Віднянський. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2017. – С. 343–367.

⁷ Див.: Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века. – М., 1991. – С. 354–366.

⁸ Див.: Левченко В.В. Трансформація вищої школи Одеси (1917–1922): проекти та реалії // Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. – Вип. 8. – Одеса, 2009. – С. 38.

⁹ Див.: Мурашко Е.С., Самодурова В.В. Одесский политехнический институт: предыстория открытия в публикациях одесской периодической печати второй половины XIX – начала XX вв. // Вісник Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Сер.: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – 2013. – Т. 18, вип. 1 (9). – С. 66; Самодурова В.В. История создания Одесского политехнического университета в публикациях местной периодики второй половины XIX – начала XX ст. // Biblio-Колегіум: електрон. вид. – 2013. – Вип. 7. – Режим доступу: <http://minilib.onu.edu.ua/index.php/main/article/view/18/15> (дата звернення: 22.10.2018). – Загл. з екрана.

Новоросійського університету В.М. Лігин провів постанову міської управи щодо безоплатного надання «майбутньому технологічному інституту» земельної ділянки¹⁰. Громадськість Одеси відгукнулася на заклик міського голови, обіцяючи пожертвувати 200 тисяч рублів на заснування технічного інституту в місті. У 1897 р. перемови про відкриття вишу технічного профілю велися на рівні урядових кіл у Санкт-Петербурзі, але й це не дало позитивного результату¹¹. Ці та інші ініціативи залишилися не втіленими у життя ні наприкінці ХІХ ст., а ні в перші 17 років на початку ХХ ст., тому що під будь-якими приводами імперський уряд відмовлявся відкривати новий виш у «зараженій» вільнодумством і революційними ідеями Одесі, яким особливо були піддані студенти, з їх романтичним захопленням прогресивних змін.

Отже, неоднозначна за соціальною спрямованістю, різноманітна за організаційними принципами і фінансовою базою, юридичним статусом і статевими критеріями для студентів, мережа вищої школи Одеси станом до 1918 р. переважно готувала фахівців вищої кваліфікації для державного апарату, органів земського-міського самоврядування, народної освіти, мистецтва, але вона не мала хоча б одного вишу, який би здійснював підготовку кадрів для різних царин народного господарства. Ідею розширення спектру профілів вишів Одеси час від часу висловлювали представники промислового капіталу, наукової інтелігенції та передової громадськості, тому що активний розвиток капіталістичних відносин в усіх сферах народного господарства з особливою швидкістю вимагав підвищення кількості професійних службовців, пред'являв все більший попит на кваліфіковані кадри. При тому, що на той час саме університети і профільні інститути виконували функцію накопичування наукового потенціалу в країні, були, за словами В.І. Вернадського, «одной из форм организации научной работы и главным путем проникновения ее в общечеловеческую культуру»¹².

Незважаючи на розуміння важливості реалізації ідеї збільшення мережі вищої школи Одеси шляхом відкриття різних за профілями вишів її

ініціатори постійно наштовхувалася на гальмівний вплив держави. Маючи потребу в нових кадрах вищої кваліфікації та розвитку науки, імперський уряд не бажано йшов на розширення мережі державних та на істотне збільшення кількості громадських і приватних вишів. Самодержавство охоронно-бюрократичними засобами обмежувало дію у сфері вищої освіти нових сучасних прогресивних тенденцій. Тим самим стримувався процес підготовки більшої кількості кадрів різних профілів, в яких так потребувало суспільство Російської імперії на початку ХХ ст.

Зміни в усіх сферах життя привнесені революційними подіями 1917 р. не обійшли стороною питання реформування системи управління, структури, навчальних планів та викладацького штату вищої школи на теренах України, тому вони стали чинниками, які покликали за собою цілу низку змін. Перебудова управлінської та академічної діяльності у сфері всієї системи вищої освіти на українських землях розпочалася передовою громадськістю відразу після революційних подій 1917 р.

Перша світова війна і революції 1917 р. докорінно змінили політичну і соціальну сферу життя суспільства, невід'ємною частиною яких стала глобальна трансформація культури, разом з її складовою – системою вищої освіти. Протягом ХХ ст. суспільство пережило не одну модернізацію, кожна з яких певним чином змінювала його соціально-економічний устрій та кожного разу доводила, наскільки складним є вирішення проблеми розвитку і вдосконалення вищої школи. Одним із таких етапів модернізації вищої школи в Україні був період 1917–1918 рр.

У середині 1917/18 навчального року склад вищої школи України поповнив новий виш – Одеський сільськогосподарський інститут (ОСГІ), який став шостим вишем у вищій школі Одеси. Про початок його створення було оголошено в пресі в листопаді 1917 р. після проголошення та підтримки цієї ініціативи на загальних зборах Товариства сільського господарства південної Росії. Відкриття ОСГІ відбулося у лютому 1918 р., про що повідомила газета «Одесские новости»: «Местное общество сельского хозяйства ре-

¹⁰ Одесский политехнический институт: краткий исторический очерк (1918–1968) / Авторы-составители: Е. И. Цымбал, В. В. Никулин. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1968. – С. 7.

¹¹ Мурашко Е. С., Самодурова В. В. Вказ. праця. – С. 68.

¹² Вернадский В. И. Письма о высшем образовании. – М., 1913. – С. 7.

шило, незважаючи на переживаемі події, не відкладаючи відкриття інституту. Торжество не отличалося помпезністю, але несло характер настоящего свята культури. В промові про інститут не тільки для юга, але й для Одеси, як столиці громадського сільського району». Навчальний план чотирирічного курсу та правила прийому до приватного інституту склав професор кафедри агрономії природничого відділення фізико-математичного факультету Новоросійського університету О.І. Набоких, а першим директором закладу було обрано професора кафедри фізичної географії і метеорології того ж факультету І.Я. Точидловського¹³. ОСГІ став шостим вищим на теренах України та першим у її південному регіоні, в якому здійснювалася підготовка фахівців у сфері сільського господарства. Станом на 1917 р. в українських землях існувало п'ять вишів сільськогосподарського профілю, з яких один знаходився у центральному регіоні України (сільськогосподарське відділення Київського політехнічного інституту, відкритого 1898 р.), три було сконцентровано в північно-східному регіоні (Харківський ветеринарний інститут (засновано 1850 р., нині – Харківська державна зооветеринарна академія), Ново-Олександрівський інститут сільського господарства та лісівництва (засновано 1816 р. у передмісті Варшави, у 1860-х рр. переведено до Новоолександрії Люблінської губернії, 1914 р. евакуйовано до Харкова), Харківські вищі сільськогосподарські курси (1912 р. організовано Н.І. Невіандт)), а один у західному регіоні – Академія ветеринарної медицини у Львові (1897)¹⁴. Перші три виші були державними, з яких Київський політехнічний інститут належав відомству Міністерства торгівлі й промисловості, а інші два входили до відомства Міністерства народної освіти. Четвертий виш за статусом був приватним

та підпорядковувався Головному управлінню землеустрою і землеробства¹⁵. Львівська академія була державним закладом.

У 1918 р. ще однією важливою подією у розвитку мережі вищої школи України стало відкриття Одеського політехнічного інституту (ОПІ), який став шостим вищим на теренах України та першим у південному регіоні, що надавав вищу технічну освіту. Станом на 1917 р. на українських землях нараховувалося п'ять вишів інженерно-промислового профілю: Львівська політехнічна школа (1844 р., технічний і торговельний відділи)¹⁶, Харківський технологічний інститут (1885 р., механічне і хімічне відділення), Київський політехнічний інститут (1898 р., механічне, хімічне, інженерне і сільськогосподарське відділення), Катеринославський гірничий інститут (1899 р.; до 1912 р. – Вище гірниче училище, гірське і заводське відділення), Катеринославський політехнічний інститут (1916 р., механічне та електротехнічне відділення). З п'яти перелічених вишів чотири перші були державними закладами, останній з них – приватним¹⁷.

Ідея створення в Одесі вишу технічного профілю була озвучена в доповіді представників «Союзу студентів-техніків» 9 квітня 1918 р. на зборах ініціативної групи громадських діячів, де обговорювалося питання щодо заснування політехнікуму: «Так як переживаемі безвременье и развал хозяйственной жизни страны не должны останавливать культурного строительства края, то приходится признать желательным осуществление в Одессе Политехникума в как можно ближайшее время»¹⁸. Для вирішення цього завдання важливим було бажання міської влади відкрити в одному з найбільших міст країни, який був науково-освітнім центром і головним портом південного регіону, Політехнічний інститут. Це орієнтувало на підготовку технічних кадрів у контексті промислового розвитку країни.

¹³ Одесский сельскохозяйственный институт: Краткий очерк (1918–1968). – Одесса, 1968. – С. 6–10.

¹⁴ Див.: Львівська державна академія ветеринарної медицини імені С.З. Гжицького (1784–2000) / ред.: Р. Кравців. – Л., 2000. – 902 с.

¹⁵ Див.: *Иванов А. Е.* Высшая школа России в конце XIX – начале XX века. – М., 1991. – С. 359–372.

¹⁶ Див.: Від Реальної школи до Львівської політехніки: нариси з історії Львівської політехніки (1816–1918) / Упорядник О.В. Шишка; За ред. проф. Ю.Я. Бобала; Національний університет «Львівська політехніка», Науково-технічна бібліотека. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2016. – 440 с.

¹⁷ Див.: *Иванов А. Е.* Вказ. праця. – С. 359–372.

¹⁸ *Малахов В.П.* Одесский государственный политехнический университет // Очерки развития науки в Одессе / Отв. ред. С.А. Андронати. – Одесса, 1995. – С. 374–375.

Ініціатива студентів-техніків була підтримана Одеським відділенням Технічного товариства, та незабаром Одеська міська дума прийняла рішення щодо відкриття в Одесі Політехнічного інституту. При Технічному товаристві було сформовано організаційний комітет з представників зацікавлених установ і науково-технічної інтелігенції (А.О. Нілус, Ч.Д. Кларк (див. фото 3), Г.К. Суслов, І.Ю. Тимченко, М.М. Васильєв та інші). Цей комітет розбився на три комісії: програмно-навчальну (35 осіб), організаційну (22) і фінансово-господарську (22), які й провели підготовчу роботу щодо організації інституту¹⁹. У стислі терміни було розроблено «Устав Одеського политехнического института», в якому було визначено його структуру та вказувалося, що управління інститутом покладається на Опікунську раду (19 осіб), Раду інституту, Технічний комітет, факультетські збори, ректора і проректора інституту. У статуті також було визначено склад цих органів, порядок їхнього обрання та їхньої компетенції²⁰. «Союз студентів-техніків» попередньо провів реєстрацію абітурієнтів і студентів та розподілив їх за спеціальностями і курсам. Під час комплектування

Фото 3.
Професор
Чарльз Джонович
Кларк

студентського корпусу перевага віддавалася випускникам (або колишнім студентам) середніх і вищих навчальних закладів технічного профілю (студенти фізико-математичних факультетів приймалися в останню чергу)²¹. Останній чинник свідчить про наміри організаторів вишу вести підготовку саме техніків-практиків для різних галузей промислового господарства.

Одеський політехнічний інститут було засновано 15 вересня 1918 р.²², а його урочисто-офіційне відкриття та початок перших лекцій відбулося три дні по тому – 18 вересень. У зв'язку з цією подією в газеті «Одесский листок» з'явилося повідомлення про те, що «вчора в будівлі технічного товариства відбулася знаменна подія – відкриття Одеського політехнічного інституту», який починає своє довгоочікуване і необхідне для розвитку промисловості півдня країни життя²³. Так почалася історія сьомого вишу в Одесі. Першим ректором якого було обрано професора Московської артилерійської академії А.О. Нілуса²⁴.

На момент відкриття Одеський політехнічний інститут складався з трьох факультетів: механічного з електротехнічним, суднобудівним та механічним (промислове машинобудування та технології металів і дерева) відділеннями; інженерно-будівельного з відділеннями сухопутно-дорожнього будівництва, меліоративно-гідротехнічним і санітарного зодчества; економічного з публічно-господарським і приватногосподарським відділеннями. Кожне відділення, в свою чергу, розподілялося на декілька напрямів з метою підготовки спеціалістів у відповідних областях. Методика навчання передбачала обрання студентом одного з напрямів, поступово концентрувати свою увагу та зацікавлення на одному вузькому колі питань із області обраної ним галузі науки. Отже, головною тезою, яка формулювала лінію навчання студентів в ОПІ була: «Від загального до конкретного, від широкого до вузького, від підлеглої роботи до самостійної праці»²⁵.

З огляду на досвід першого навчального року на початку другого керівництво ОПІ провело реорганізацію структури факультетів. У 1919 р. прийом абітурієнтів проводився на факультети: механічний (відділення – заводських інженерів; залізничних інженерів; прокатних інженерів;

¹⁹ Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. Р-126, оп. 1, спр. 9, арк. 14–15.

²⁰ ДАОО, ф. Р-126, оп. 1, спр. 9, арк. 1–19.

²¹ Там само, спр. 4, арк. 4–5 зв.

²² Там само, арк. 1.

²³ Одесский листок, 1918, 19 сентября.

²⁴ Одесский государственный политехнический университет, 1918–1998 / За ред. В.П. Малахова. – Одесса, 1998. – С. 3.

²⁵ ДАОО, ф. Р-126, оп. 1, спр. 4, арк. 1–1 зв.

машинобудівне; гідромеханічне; електромеханічне; суднобудівне); інженерно-будівельний (відділення – санітарної техніки; меліорації; водних споруд і портів; залізниць і мостів; міських і земських доріг і мостів); економічний²⁶ (відділення – торгово-промислове; кооперативне; публічно-господарське; державного, міського та земського господарства). У результаті нововведень при збереженні основних напрямів фахів завдяки звуженню спеціалізацій відбулося збільшення відділень²⁷. Аналіз структури інституту, його навчальних планів, викладацького складу, умов прийому абітурієнтів дають можливість констатувати, що інфраструктура²⁸ ОПІ відповідала стандартам вишів того часу.

Становлення першого на півдні України технічного вишу відбувалося у вкрай несприятливих економічних умовах. На зламі 1910-х – 1920-х рр. унаслідок військових дій в країні не діяли або функціонували не на повну потужність порти, судноремонтні заводи, промислові підприємства, були частково зруйновані залізниці. На початку 1920 р. в долі ОПІ, як і всієї країни, відбулися радикальні зміни – 7 лютого в Одесі було встановлено радянську владу. Після перемоги більшовиків у революції й громадянській війні почався новий етап у розвитку системи вищої освіти, відбулося народження нової структури вищої школи, яка протистояла логіці та елементам попередньої дорадянської схеми. Економічні чинники кризової ситуації, яка склалася в країні, зумовили гостру потребу в роботі програми відродження та розвитку промисловості. Тому система вищої освіти була перекроєна під лекала радянської влади. 12 бе-

резня 1920 р. ОПІ було націоналізовано і переведено в розряд державних²⁹ з підпорядкуванням Народному комісаріату освіти УСРР.

Нове керівництво країни надавало великого значення відновленню промисловості, яка гостро потребувала фахівців високої кваліфікації. У зв'язку з цим перед керівництвом ОПІ ставилося завдання підготовки нових інженерних кадрів. З огляду на важливу значимість ОПІ в налагодженні економічного потенціалу країни, за рішенням влади, закладу виділили будівлі закритого на той час Інституту шляхетних дівчат (див. фото 4), на сьогоднішній день «старий» корпус ОНМУ), Одеського навчального округу та території, що прилягала до них між вулицями Зовнішньою (нині Мечникова) й Балківською. Приміщення колишніх Сабанських казарм (вулиця Канатна, 23), де від 1918 р. розміщувався ОПІ, 1920 р. із встановленням в Одесі радянської влади було зайнято Губернською надзвичайною комісією³⁰.

Фото 4. Інститут шляхетних дівчат
станом на початок ХХ ст.

²⁶ У 1920 р. економічний факультет було виділено зі складу ОПІ та введено до структури Одеського гуманітарно-суспільного інституту. Від 1921 р. надання вищої економічної освіти здійснювалося в Одеському інституті народного господарства, який поклав початок існування сучасного Одеського національного економічного університету. Див.: Левченко В.В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту / Відп. ред. В.М. Хмарський; наук. ред. Т.М. Попова. – Одеса: ТЕС, 2010. – С. 283.

²⁷ ДАОО, ф. Р-126, оп. 1, спр. 4, арк. 6.

²⁸ Термін «інфраструктура» розуміємо як сукупність матеріальних, організаційних і людських ресурсів або складну систему забезпечення наукової діяльності, яка включає такі компоненти: «суб'єкти науки» (вчені, наукове співтовариство), організацію науки; систему науково-дослідних установ; систему видання наукової продукції; комунікаційну та інформаційну систему; матеріально-технічну та фінансову бази науки; систему введення в практику результатів наукової діяльності. Детальніше див.: Урсу Д.П. Современная историография стран Тропической Африки. 1960–1980. – М., 1983. – С. 113; Попова Т.М. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета. – Одесса, 2007. – С. 81–84.

²⁹ Див.: Левченко В.В. Трансформація вищої школи Одеси (1917–1922): проекти та реалії // Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. – Одесса, 2009. – Вып. 8. – С. 49.

³⁰ ДАОО, ф. Р-126, оп. 1, спр. 4, арк. 2 зв.

За перших років функціонування ОПІ його діяльність заклала підґрунтя для підготовки в Одесі фахівців з вищою освітою у галузі економіки, електротехніки, кораблебудування³¹, гідротехніки, машинобудування, дорожнього будівництва і санітарного зодчества. Серед яких останні п'ять напрямів підготовки фахівців уперше було введено на теренах України. До 1918 р. жоден український технічний виш не здійснював підготовку фахівців з перелічених вище п'яти спеціалізацій. Загалом більшість відділень ОПІ готували кваліфіковані кадри для водогосподарського комплексу, що заклало фундамент становлення та розвитку системи вищої освіти для підготовки фахівців цієї галузі народного господарства саме в Одесі. Особливими прикладами цього в структурі ОПІ 1918 р. були суднобудівне і меліоративно-гідротехнічне відділення як провідні структурні підрозділи, де відбувалося становлення і розвиток вищої освіти в галузі водогосподарського комплексу промислового господарства. Характерологічним підтвердженням цього є предмети навчальних планів двох відділень. На суднобудівному відділенні викладалися курси теорії корабля, корабельної архітектури, вібрації кораблів, судових механізмів, будівельної механіки корабля, а на меліоративно-гідротехнічному – гідравліка, гідрологія і бурові роботи, приморські споруди, водяні шляхи, використання водяної сили, гідрологія, греблі³².

Активний розвиток у стінах ОПІ спеціальностей водогосподарського комплексу підтверджує й той факт, що 1920 р. приміщення залишеної одноповерхової будови (колишній лазарет-ізолятор) біля будівлі колишнього Інституту шляхетних дівчат було відведено під гідравлічну лабораторію, в якій відповідно до потреб водо-

господарського будівництва були відкриті три відділення: гідротехнічне (з питань санітарної гідротехніки та регулювання водних шляхів сполучення), гідромеханічне (з питань водопостачання та утилізації водних сил), суднобудівне (з випробування моделей суден і гвинтів)³³.

Ще більше значення для водогосподарського комплексу почав відігравати ОПІ на початку 1920-х рр., коли радянська влада поставила перед вищою школою завдання підготовки інженерних кадрів для усіх галузей народного господарства. Особливого значення на той час набуло становлення і технічне вдосконалення, розвиток водних шляхів сполучення водно-транспортної галузі народного господарства. У зв'язку з цим морському флоту, як одному з найважливіших видів транспорту (на той час нарівні із залізничним транспортом) для виходу на передові позиції була потрібна велика кількість кваліфікованих кадрів. Тому 1923 р. НКО УСРР, виконуючи директиви вищих партійних і радянських органів, ініціював переорієнтацію ОПІ на підготовку фахівців морського флоту. Так, зі складу механічного факультету виділили суднобудівне відділення, яке згодом отримало статус самостійного факультету³⁴. Унаслідок цих дій станом на 1925 р. ОПІ домігся значних успіхів у підготовці кваліфікованих фахівців для водогосподарського комплексу. Він став фактично центром науково-технічної думки в цій галузі не тільки в УСРР, а й в СРСР. На той час до структури ОПІ входили суднобудівний факультет з відділеннями суднобудування і судномеханіки, а також інженерно-будівельний (з гідротехнічним відділенням) та енергетичний факультети³⁵.

Завдяки підвищеній увазі та участі з боку держави у середині 1920-х рр. соціальний статус природничих наук, складовою частиною яких

³¹ У сфері надання вищої кораблебудівної освіти ОПІ став третім вишем на теренах колишньої Російської імперії та першим на теренах України. До 1918 р. інженерів-кораблебудівників готували на кораблебудівних відділеннях Морського інженерного училища в Кронштадті (створено 1894 р., підпорядковувалося Морському міністерству) і Петроградського політехнічного інституту (відкрито 1902 р., знаходився у відомстві Міністерства торгівлі й промисловості). Див.: *Іванов А.Е.* Высшая школа России в конце XIX – начале XX века. – М., 1991. – С. 357–358.

³² ДАОО, ф. Р-126, оп. 1, спр. 4, арк. 1–1 зв.

³³ Там само, спр. 129, арк. 70.

³⁴ Одесский политехнический институт: краткий исторический очерк (1918–1968) / Авторы-составители: Е.И. Цымбал, В.В. Никулин. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1968. – С. 28.

³⁵ Одесский национальный морской университет: История. Люди. Современность: 1930–2005 / Ред. кол.: И.В. Морозова и др. – Одесса, 2005. – С. 6.

були знання водогосподарської галузі, значно зріс. Це знайшло втілення у форсованому розгортанні інституційної структури науки, збільшенні масштабів підготовки кадрів найвищої кваліфікації, кардинальному розширенні та актуалізації проблематики. Модернізація водного транспорту проходила в умовах жорстокого фінансового, технічного, кадрового дефіциту, оскільки накопичення його внутрішніх ресурсів значно відставало від темпів розвитку. У 1920-х – 1930-х рр. водогосподарський комплекс УСРР знаходився в стані хронічної кризи. Впродовж цих років вся галузь страждала від нестачі фахівців. У такій ситуації посади інженерів заповнювалися техніками і практиками та часто залишалися вакантними. Дефіцит інженерів і техніків у портах пояснювався не тільки загальною для всієї країни проблемою індустріалізації, а й відсутністю їх в достатній кількості в дорадянській період.

На зламі 1929–1930 рр. керівництво країни все частіше стало озвучувати пропозицію щодо переведення вищої освіти повністю на галузеве підпорядкування, відновлення університетів з метою посилення відповідальності та послідовного здійснення реформи вищої школи. 5 березня 1930 р. відбулося засідання Політбюро ЦК ВКП (б), на якому було заслухано та обговорено доповідь комісії, затверджено проект резолюції щодо подальшої реформи системи вищої освіти в СРСР. Узагальнюючи і логічно завершуючи рішення липневого 1928 р. і листопадового 1929 р. пленумів, було прийнято рішення щодо переведення усіх технічних вишів, більшість технічних факультетів вишів у розпорядження ВРНГ СРСР, через нього – Радам народного господарства республік і господарським об'єднанням. Під час здійснення реформи все керівництво з питань підготовки кадрів зосереджувалась в руках господарських (профільних) народних комісаріатів і об'єднань. Також вони займалися методичним забезпеченням навчального процесу, але під контролем Народного комісаріату освіти.

Типовим прикладом реалізації на практиці рішень уряду щодо розширення мережі та створення профільних вишів є Одеський інститут інженерів водного транспорту (ОІВТ), який став попередником ОНМУ. ОІВТ було виведено зі структури ОПІ 1930 р. майже за кілька місяців, багато в чому завдяки підтримці керівництва галузі, наявних кадрів викладачів й ентузіазму ко-

лективу нового вишу. Подібним чином на той час в УСРР створювалося багато нових профільних вишів. Підтвердженням того факту, що попередник ОНМУ 1930 р. було виведено зі структури ОПІ як його складову частину є постанова РНК УСРР (виписка з протоколу № 19/672) від 12 червня 1930 р. «Про реорганізацію ВИШ'ів та ВТИШ'ів і про передачу їх у відання відповідних наркоматів» (див. фото 5). Таким чином, ОПІ був підданий «реорганізації», результатом якої був поділ його інфраструктури на мережу нових профільних інститутів та унаслідок якої його структурні підрозділи (факультети і відділення) стали предтечами багатьох новостворених закладів вищої школи УРСР: Одеський енергетичний інститут (факультети теплотехнічний, механічний, хладотехніки) організовано на основі енергетичного факультету; Одеський інститут зв'язку (факультети радіотехніки, топографії й телефонії) створено на основі факультету зв'язку;

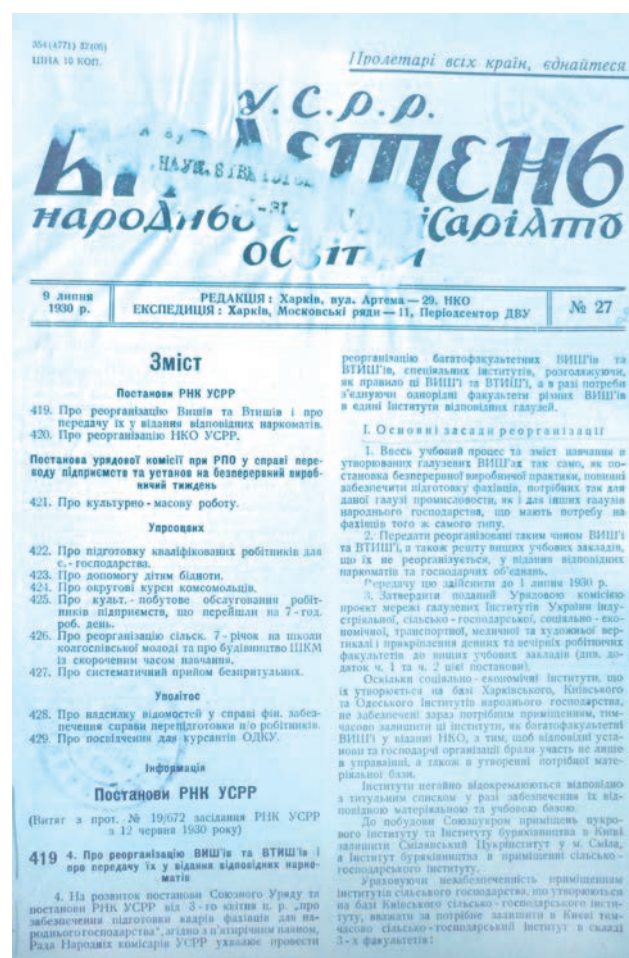

Фото 5. Виписка з протоколу № 19/672 від 12 червня 1930 р. «Про реорганізацію ВИШ'ів та ВТИШ'ів і про передачу їх у відання відповідних наркоматів»

Миколаївський суднобудівний інститут (факультети суднобудівний і машинобудівний) засновано на базі Миколаївського машинобудівного інституту та суднобудівного факультету ОПІ; Одеський інститут морського транспорту (ОІМТ) в складі гідротехнічного, експлуатаційного та механічного факультетів утворено на базі факультетів портобудування і гідротехнічних споруд. ОІМТ підпорядковувався відомству Народного комісаріату шляхів сполучення УСРР³⁶.

Незабаром ОІМТ було перепідпорядковано Народному комісаріату водного транспорту УСРР і він став іменуватися ОІВТ. На початку навчального року в структуру вишу було введено суднобудівний факультет. Відповідно трансформації структурних підрозділів ОПІ всі студенти були переведені на відповідні спеціальності нових вишів. Цікавим є той факт, що студенти старших курсів, які пройшли чотирирічне навчання в ОПІ стали першими випускниками новостворених вишів. Наприклад, Г. В. Неізнаваний будучи студентом суднобудівного факультету ОПІ з 1926 року (система вищої освіти передбачала чотирирічне навчання) 1930 р. увійшов до складу першого випуску інженерів-суднобудівників ОІВТ³⁷.

У результаті реорганізації системи вищої освіти 1930 р. ОПІ було реорганізовано на декілька профільних вишів, зокрема ОІВТ, який з викладацьким складом і контингентом студентів відповідних відділень продовжили свою діяльність у приміщеннях свого попередника. На 1933 р. у країні склалася стала мережа вишів та було визначено номенклатуру спеціальностей для кожного з них, що зберігалася впродовж довгого часу (див. фото 6–12).

Фото 6. Навчальні майстерні

Фото 7. Навчальні майстерні

Фото 8. Електрозварювання

³⁶ Бюлетень Народного Комісаріату Освіти УСРР. – 1930. – № 27. – С. 1–8.

³⁷ Одесский национальный морской университет: История. Люди. Современность: 1930–2005 / Ред. кол.: И.В. Морозова и др. – Одесса, 2005. – С. 8, 20, 22.

³⁸ Методологічну аргументацію обґрунтування спадкоємності ОНМУ з ОПІ було викладено автором статті у низці публікацій: Див.: *Левченко В.В.* К вопросу становления и преемственности Одесского национального морского университета // Вісник Одеського національного морського університету: Збірник наукових праць. – Вип. 33. – Одеса, 2011. – С. 17–26; *Його ж.* Методологические основы истории вузов: конструирование традиций и разрыв преемственности (на примере высшей школы Одессы) // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Історія. Філософія. Політологія: зб. наук. праць. – Одеса: Фенікс, 2014. – Вип. 6. – С. 55–62; *Його ж.* К вопросу о методологической основе конструирования истории преемственности университетов в начале XXI в. (на примере высшей школы Украины) // Парадигмы университетской истории и перспективы университетологии (к 50-летию Чувашского государственного университета имени И.Н. Ульянова): сборник статей. В 2 т. Т. 1. – Чебоксары: ООО «Издательский дом «Среда», 2017. – С. 268–273.

³⁹ Від 1922 до 1929 рр. в УСРР технікуми мали статус вищих навчальних закладів та готували фахівців вузької спеціалізації, в той час як інститути готували керівників виробництва й адміністраторів.

Фото 9. Навчальні майстерні, кузня

Фото 11. Практика в електрозварювальній лабораторії

Фото 10. Бюро реального проектування

Фото 12. Виробнича практика на судні

В основу підтвердження спадкоємності між ОПІ (1918–1930) та ОНМУ (1930–2018) ми вводимо три складові частини: передача ОПВТ матеріальної бази ОПІ; традиції студентської спільноти, яка з реорганізацією вишу продовжувала освіту в новому закладі (слід зазначити залучення випускників до науково-викладацької діяльності) та частину педагогів ОПІ, які в ОПВТ склали основу викладацького складу³⁸. Усі ці складові стали вагомими ланками спадкоємності – продовжували розвивати знання у різних областях водогосподарського комплексу. Таким чином, з огляду на канони спадкоємності вишів – послідовну передачу інфраструктури, то ОНМУ є зачинателем, провідним осередком розвитку і надання вищої освіти для підготовки фахівців у галузі водогосподарського комплексу в Україні, має всі підстави для святкування 2018 р. власного 100-річного ювілею, 100-річчя становлення й розвитку вищої кораблебудівної освіти та вищої освіти у галузі водогосподарського комплексу в Україні.

Сучасні українські виші, що надають вищу освіту за цими напрямками мають хронологічно менший родовід. Так, попередник Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова Миколаївський індустріальний технікум (відділення – суднобудівне, механічне, електротехнічне та шляхобудівне) з'явився 18 вересня 1920 р., а статус вищого навчального закладу отримав 1922 р.³⁹. Державний університет інфраструктури та технологій створений на підставі розпорядження Уряду України 29 лютого 2016 р. шляхом злиття двох столичних вишів – Київської державної академії водного транспорту імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного та Державного економіко-технологічного університету транспорту веде історію свого родоvodu від 1922 р., коли у складі Київського політехнічного інституту почав існування факультет інженерів шляхів сполучення, що готував фахівців для сухопутного та водного транспорту. Національний університет водного господарства та природокористування у місті Рівне бере початок від Київського меліора-

тивного технікуму, створеного 1922 р. на базі меліоративного відділення Київського сільськогосподарського технікуму. Ізмаїльський інститут водного транспорту розпочав освітню діяльність 1997 р. Отже, ОНМУ є найдосвідченим і провідним вишем у становленні, розвитку та наданні вищої освіти для підготовки фахівців у галузі водогосподарського комплексу в Україні.

Відзначаючи 2018 р. ювілеї різноманітних подій 100-річної давнини, що мають надзвичайно важливе значення для формування та збереження культурної спадщини українського народу, варто згадати й про становлення та розвиток системи вищої освіти, яка сприяє підготовці фахівців для водогосподарського комплексу в Україні.

References

- Vernadskiy V. I. Pisma o vysshem obrazovanii. – M., 1913. – S. 7. [In Russian].
- Ivanov A. E. Vysshaya shkola Rossii v kontse XIX – nachale XX veka. – M., 1991. – 392 s. [In Russian].
- Levchenko V. V. Istoriia Odeskoho instytutu narodnoi osvity (1920–1930 rr.): pozytyvnyi dosvid nevdaloho eksperymentu / Vidp. red. V. M. Khmarskyi; nauk. red. T. M. Popova. – Odesa: TES, 2010. – 428 s. [In Ukrainian].
- Levchenko V. V. K voprosu stanovleniya i preemstvennosti Odeskogo natsionalnogo morskogo universiteta // Visnik Odeskogo natsionalnogo morskogo univrsitetu: Zbirnik naukovih prats. – Vip. 33. – Odesa, 2011. – S. 17–26. [In Russian].
- Levchenko V. V. K voprosu o metodologicheskoy osnove konstruirovaniya istoriy preemstvennosti universitetov v nachale HHI v. (na primere vyisshey shkolyi Ukrainyi) // Paradigmy universitetskoy istorii i perspektivy universitetologii (k 50-letiyu Chuvashskogo gosudarstvennogo universiteta imeni I. N. Ulyanova): sbornik statey. V 2 t. T. 1. – Cheboksary: OOO «Izdatskiy dom «Sreda», 2017. – S. 268–273. [In Russian].
- Levchenko V. V. Metodologicheskie osnovy istoriy vuzov: konstruirovaniye traditsiy i razryiv preemstvennosti (na primere vyisshey shkolyi Odessyi) // Naukoviy visnik Mizhnarodnogo gumanitarnogo universitetu. Seriya: istoriya. Filosofiya. Politologiya: zb. nauk. prats. – Odesa: FenIks, 2014. – Vip. 6. – S. 55–62. [In Russian].
- Levchenko V. V. Odeskiy vyshchyi mizhnarodnyi instytut – pershyi spetsialnyi pryvatnyi dyplomatychnyi vyshchyi navchalnyi zaklad u sviti // Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky. Vyp. 26. – Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2017. – S. 343–367. [In Ukrainian].
- Levchenko V. V. Transformatsiya vischoyi shkolyi Odesi (1917–1922): proekty ta realiyi // Yugo-Zapad. Odessika. Istoriko-kraevedcheskiy nauchnyy almanah. – Vip. 8. – Odesa, 2009. – S. 38–52. [In Russian].
- Malahov V. P. Odeskkiy gosudarstvennyy politehnicheskii universitet // Ocherki razvitiya nauki v Odesse / Otv. red. S. A. Andronati. – Odessa, 1995. – S. 374–375. [In Russian].
- Melnyk O. V. Stanovlennia ta rozvytok vyshchoi zhinochoi osvity v Odesi (1879–1921 rr.): avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk. – Odesa, 2009. – 17 s. [In Ukrainian].
- Murashko E. S., Samodurova V. V. Odeskkiy politehnicheskii institut: predyistoriya otkryitiya v publikatsiyah odeskoy periodicheskoy pechati vtoroy poloviny XIX – nachala XX vv. // Visnik Odeskogo natsionalnogo univrsitetu imeni I. I. Mechnikova. Ser.: Bibliotekoznavstvo, bibliografoznnavstvo, knigoznnavstvo. – 2013. – T. 18, vip. 1 (9). – S. 66–68. [In Russian].
- Odeskkiy gosudarstvennyy politehnicheskii universitet, 1918–1998 / Za red. V. P. Malahova. – Odessa, 1998. – S. 3. [In Russian].
- Odeskkiy natsionalnyy morskoy universitet: Istoriya. Lyudi. Sovremennost: 1930–2005 / Red. kol.: I. V. Morozova i dr. – Odessa, 2005. – S. 6. [In Russian].
- Odeskiy natsionalnyy universitet imeni I. I. Mechnykova (1865–2015): istoriya ta suchasnist / hol. red. I. M. Koval; Odeskiy nats. un-t im. I. I. Mechnykova. – Odesa: ONU, 2015. – 962 s. [In Ukrainian].
- Odeskkiy politehnicheskii institut: kratkiy istoricheskii ocherk (1918–1968) / Avtoryi-sostaviteli: E. I. Tsyimbal, V. V. Nikulin. – K.: Izd-vo Kiev. un-ta, 1968. – 223 s. [In Russian].
- Odeskkiy selskochozyaystvennyy institut: Kratkiy ocherk (1918–1968). – Odessa, 1968. – S. 6–10. [In Russian].
- Polova S., Smoliar L. Do istorii zhinochoi medychnoi osvity v Odesi // Ukrainka natsionalna ideia: mynule, suchasne, maibutnie: mat. mizh. nauk. konf. Odesa, 21–25 lystopada 1995 r. – Odesa, 1995. – S. 121–123. [In Ukrainian].
- Popova T. M. Istoriografiya v litsah, problemah, distsiplinah: Iz istorii Novorossiyskogo universiteta. – Odessa, 2007. – S. 81–84. [In Russian].
- Samodurova V. V. Istoriya sozdaniya Odeskogo politehnicheskogo universiteta v publikatsiyah mestnoy periodiki vtoroy poloviny XIX – nachala XX st. // Biblio-Kolegium: elektron. vid. – 2013. – Vip. 7. – Rezhim dostupu: <http://minilib.onu.edu.ua/index.php/main/article/view/18/15> (data zvernennya: 22.10. 2018). – Zagl. z ekrana. [In Russian].
- Ursu D. P. Sovremennaya istoriografiya stran Tropichestoy Afriki. 1960–1980. – M., 1983. – S. 113. [In Russian].

**Медичне
краєзнавство: суть
та науково-
дослідницький
потенціал**

Ганна Демочко, Ірина Бобіна, Вікторія Кравцова (м. Харків)

Бобіни: лікарська династія на теренах Харківщини (до 160-ї річниці з дня народження В.П. Бобіна)

Мабуть, не багато українських міст можуть похизуватися лікарськими династіями, які сягають понад півтора століття. Харківська найстаріша вища медична школа дала початок не одній династії лікарів, серед яких особливо вирізняється династія Бобіних, яка вже понад 160 років служить на користь народному здоров'ю жителів Харківщини. Сьогодні необхідно згадати про видатних лікарів у зв'язку з річницею від дня народження її засновника – Володимира Павловича Бобіна.

Ключові слова: анатомія, антропология, В.В. Бобін, В.П. Бобін, вчені-анатоми, династія Бобіних, Сімферополь, Харків, Харківське медичне товариство.

Anna Demochko, Iryna Bobina, Victoria Kravtsova

Bobins: medicine dynastics on the terrenes of kharkivshyn (to the 160th anniversary from the birth OF Bobin)

Apparently, not many Ukrainian cities can boast of medical dynasties that last more than a century and a half. Kharkiv's oldest higher medical school has given rise to more than one dynasty of doctors, among which the dynasty Bobin is particularly distinguished, which has served more than 160 years in favor of the public health of the people in Kharkiv Region. Today it is necessary to mention prominent doctors in connection with the anniversary of the birthday of its founder - Volodymyr Pavlovich Bobin.

Key words: anatomy, anthropology, V.V. Bobin, V.P. Bobin, anatomy scholars, Bobin`s dynasty, Simferopol, Kharkiv, Kharkiv Medical Society.

Першим лікарем з династії Бобіних є Володимир Павлович – медик, науковець, організатор. Сам В. Бобін був вихідцем з Переяслава, де він народився 11 липня 1858 року в сім'ї місцевого судді¹. Через деякий час Бобіни переїхали до Харкова і Володимир отримав освіту вже в 3-й місцевій гімназії.

Після гімназійного навчання майбутній лікар вступив до Імператорського Харківського університету на медичний факультет, отримавши диплом про освіту 1881 року. Перші роки після навчання допитливий юнак провів на кафедрі загальної патології, де працював під керівництвом професора І.М. Оболенського асистентом.

З січня 1885 року В. Бобіна обирають лікарем-розпорядником «лечебниці» Харківського медичного товариства (ХМТ), а з вересня цього року запрацювала і лікарня ХМТ. Обидва лікарняні заклади обслуговували не тільки жителів Харкова, а й працювали для пацієнтів з віддалених районів. За ініціативою Володимира Павловича відкрито осередок для надання екстреної медичної допомоги у будь-який час доби. Цікаво, що на лікування приймалися не тільки пацієнти, що могли сплатити за лікування, а й бідне населення міста.

Неабияким внеском була участь В. Бобіна у відкритті у 1887 році в Харкові Пастерівського інституту й Бактеріологічної станції ХМТ,

Засновник
династії
професор
В.П. Бобін

¹ На алтарі призвання: очерки о педагогических династиях / Нар. укр. акад; под общ. ред. Е.В. Астаховой. – Харьков: Изд-во НУА, 2010. – С. 40-44.

які були, по суті, промисловими виробництвами сироватки для хворих. Головне завдання установ – «залить противодифтерийной сывороткой весь юг России и этим погасить пламя дифтерийных эпидемий, спасать антирабическими прививками от ужасной, мучительной смерти тысячи укушенных»².

Лікарня була не єдиним місцем, де віддав свій талант та насагу Володимир Павлович. Він активно працював не тільки як лікар, а й як громадський діяч. Після відкриття Пастерівського інституту та Бактеріологічної станції стало зрозуміло, що потужності цих установ не можуть більше існувати у наявних будівлях – конче потрібно було розширення площі. Навіть придбання земельної ділянки по Білгородському шосе не вирішувало проблеми, адже у 1910 році Бактеріологічний інститут став найбільшою установою по виробництву сироваток в усій Російській імперії³.

З проектом побудови нової споруди ХМТ звернулося до відомого архітектора О. Бекетова, який і спроектував будівлю вартістю 350 тис. руб. у новому, досить незвичному стилі модернізований ампір⁴. В ній можна було поєднувати адміністративну, наукову та виробничу діяльність не дивлячись на те, що площа землі для забудови була обмеженою, адже виходила за «червону» лінію й видавалася на одну з центральних вулиць міста – Пушкінську.

У 1910 році проект почав реалізовуватися, а В. Бобін з 1911 по 1913 року керував будівельною комісією «Палацу медицини»⁵. Перші ніж почати будівництво, розглядалися 8 проектів, які були відкинуті через неможливість досягнення головної мети. Тим не менше, в будівлі розташували різноманітні лабораторії, кабінети, бібліо-

теку, музей, редакцію «Харьковского медицинского журнала». Перлиною будівлі стала двоповерхова зала засідань на 600 місць. Сьогодні тут розташовано НДІ мікробіології та імунології імені І.І. Мечникова Національної академії медичних наук України.

Проект будівлі для
Харківського медичного товариства

В.П. Бобін також працював лікарем 3-ї Харківської гімназії та був обраний як представник цього закладу гласним Харківської міської думи. В цьому статусі він побув каденцію з 1910 до 1914 рік. За цей час завдяки енергійній участі В.П. Бобіна відкрився акушерсько-гінекологічний корпус Олександрівської лікарні, на який В.П. Бобін добився грошової допомоги від міської думи Харкова у розмірі 40 тисяч рублів на землю та 75 тисяч – на зведення будівлі. Керував будівництвом корпусу сам Бобін і нарешті, 17 вересня 1913 року відділення прийняло перших пацієнтів⁶.

Робота амбулаторії та лікарні Харківського медичного товариства, що працювали при активній участі В. Бобіна, прославили ХМТ. За 25 років лікарняні заклади прийняли більше 160 тисяч осіб, які потребували кваліфікованої медичної допомоги⁷.

² Курорт Березовские минеральные воды. История и современность: 1862-2012 / А.И. Сердюк, Б.А. Рогожин, Л.Д. Тондий и др.; под ред. А.И. Сердюка, Б.А. Рогожина. – Харьков: Золотые страницы, 2012. – С. 67.

³ Аржанов Н.П. Иммуниет к трудностям: финансисты, титаны и стоики Харьковского медицинского общества / Н.П. Аржанов // Провизор. – 1999. – №6. – URL: <http://www.provisor.com.ua/archive/1999/N6/arganov.php>

⁴ Аржанов Н.П. Вказ. праця.

⁵ Харьковский научно-исследовательский институт микробиологии и иммунологии им. И.И. Мечникова: юбилейн. изд. / Ю.Л. Волянский, В.С. Яворский, В.Ф. Москаленко и др. – Харьков: Гесла, 1997. – С. 4-5.

⁶ Робах І.Ю., Демочко Г.Л., Ільїн В.Г. Олександрівська – Перша міська клінічна лікарня Харкова: півтора століття історії / І.Ю. Робах, Г.Л. Демочко, В.Г. Ільїн; за заг. ред. д-ра іст. наук., проф. І.Ю. Робаха. – Х.: Колегіум, 2016. – С. 33.

⁷ Хвисяк Н.И., Бобин В.В. Владимир Павлович Бобин – общественный деятель Харьковского медицинского общества (к 150-летию со дня рождения) / Н.И. Хвисяк, В.В. Бобин // Международный медицинский журнал. – 2007. – Т. 13. – № 4. – С. 124-125.

Меморіальна дошка по вул. Пушкінській, 14, НДІ мікробіології та імунології імені І.І. Мечникова НАМН України

Самовіддана робота В.П. Бобіна була відзначена на ювілеї його діяльності. 1906 року медична спільнота міста святкувала 25-річчя лікарської діяльності вченого. Колегами було сказано безліч теплих слів, на адресу В.П. Бобіна прийшли численні вітальні телеграми. І це не дивно, адже професор Бобін займав активну громадську позицію щодо соціального захисту лікарів, добивався взаємного страхування, наприклад, на випадок смерті від епідемії тощо⁸. В листопаді 1906 року портрет лікаря прикрасив урочисту залу засідань ХМТ, та в цьому році він став Почесним членом медичного товариства⁹.

Після революції 1917 року В.П. Бобін продовжував працювати на ниві охорони громадського здоров'я. Він керував лікарнею ХМТ, яка 1923 року була реорганізована в лікарню Протозойного інституту. Помер В.П. Бобін 11 листопада 1925 року після тривалої важкої хвороби, поховали його на 13-му міському кладовищі.

Харків має пам'ятну дошку, встановлену на честь видатного лікаря, на будівлі Харківського науково-дослідного інституту мікробіології та імунології імені І.І. Мечникова НАМН України.

Віктор Володимирович Бобін – син Володимира Павловича, відомий анатом, науковець зі світовим ім'ям. Він народився 28 березня 1890 року в Харкові, навчався в 3- гімназії міста, де отримав гарну освіту та вступив до Імператорського Харківського університету на медичний факультет. Ще у 1905 під час сутичок робітництва з царськими військами хлопець допомагав батькові лікувати поранених, тому чітко обрав надалі свій напрям у житті¹⁰.

Навчання в університеті давалося йому легко. Особливо цікавила В. Бобіна анатомія. Це й не дивно, адже він слухав лекції самого професора В. Воробйова, а потім мав змогу навіть допомагати йому у виготовленні анатомічних препаратів для музею. Вже тоді відомий професор відзначив роботу молодого студента під час практичної роботи з препаратами¹¹.

Період навчання в університеті співпав з посилення політичної активності молоді. Не стримував своїх революційних поглядів і Віктор Бобін, який протестував проти режиму царату. За це він був виключений з університету та деякий час проживав в Полтавській губернії під наглядом поліції. Завдяки численним клопотанням

Віктор Бобін під час навчання в гімназії

⁸ Робак І.Ю., Демочко Г.Л. Охорона здоров'я в першій столиці радянської України (1919-1934 рр.). – Х.: Колегіум, 2012. – С. 28.

⁹ Булах С.М. Бобін Володимир Павлович / С.М. Булах // Енциклопедія сучасної України. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=22997

¹⁰ Бобина І.В., Бобин В.В. Владимир Павлович Бобин – известный на Украине врач, общественный деятель Харьковского медицинского общества / И.В. Бобина, В.В. Бобин // Анналы Мечниковского института. – 2007. – № 4. – С. 47

¹¹ Лутасва Т. Роль науковців Слобожанщини в організації роботи медичних музеїв вищих навчальних закладів в ХІХ – на поч. ХХ ст. / Т. Лутасва // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2017. – № 4. – С. 207.

Бобіну вдається виїхати до Франції, де він продовжив навчатися медицині у Парижському університеті. Тут він познайомився з роботами І. Мечникова, Л. Пастера. Через деякий час знову завдяки клопотанням громадськості В. Бобіну дозволяють повернутися до Харкова та завершити навчання.

З 1914 по 1917 рік В. Бобін працює військовим лікарем, та після повернення до міста здає державні іспити й остаточно вирішує присвятити своє життя анатомії. Продовжує працювати молодий науковець під керівництвом свого незмінного патрона – професора В. Воробйова. Вже через три роки, 1920 року, В. Бобін захищає докторську дисертацію.

Відкриття макро-мікроскопічної анатомії професором Воробйовим дало змогу великому колективу науковців працювати абсолютно під іншим кутом зору. Знайшов свою наукову нішу й В. Бобін – він досліджував анатомію вегетативної нервової системи.

У 1923 році В. Бобіна призначають завідувачем кафедри анатомії Кубанського медичного інституту в Краснодарі¹². Він організував роботу нової кафедри, налагодив роботу по виготовленню власних анатомічних препаратів, організував навчальний анатомічний музей. Тут він зацікавився проблемами антропогенезу, вивчав решти людей, знайдених під час археологічних експедицій.

Значно вплинула на Бобіна, як на вченого, поїздка до Парижу в 1927 році, коли професор мав змогу працювати в Національному музеї природної історії під керівництвом Антоні. Проте, повернення додому принесло нові зміни – В. Бобіна відряджають завідувати кафедрою анатомії Пермського медичного інституту, де він знов береться з нуля за роботу по організації наукової та викладацької діяльності на новій кафедрі.

1930 року В. Бобіна запросили до Кримського медичного інституту попрацювати в комісії по відборі кадрів для нової освітньої установи. Так професор В. Бобін став не тільки учасником комісії, а й в решті-решт завідувачем кафедри анатомії новоствореного закладу. З теплотою та повагою згадують співробітники спільну роботу з професором В. Бобіним. З 1931 року життя Віктор Володимировича було нерозривно пов'язано з Сімферополем¹³.

Важко представити той обсяг роботи, яку виконав В. Бобін в Кримському інституті. Завдяки енергійній праці Бобіна створено місцевий анатомічний музей, кафедральний рентгенівський кабінет із сучасною на той час апаратурою, лабораторії, секційні кімнати по виготовленню анатомічних препаратів. За сприяння В. Бобіна обладнано велику лекційну аудиторію на кшталт амфітеатру для читання анатомічних лекцій та демонстрації зразків.

Під час окупації колектив інституту вимушено виїхав до міста Кизил-Орда, де кафедральний колектив продовжував свою діяльність. Повернення до Криму після війни дало змогу розгорнути наукову роботу з новою силою. У 50-60-ті роки минулого століття В. Бобіна активно організовував Кримську філію Академії наук України.

Багато років В. Бобін керував Кримським науковим товариством анатомів, гістологів та ембріологів, був членом президії численних анатомічних товариств, членом вченої ради університетів та музеїв¹⁴. Помер Віктор Володимирович Бобін 5 грудня 1973 року в Сімферополі¹⁵.

Увічненням його пам'яті займаються співробітники вишу – колеги, учні, друзі. В Медичній академії імені С.І. Георгієвського на кафедрі анатомії вже багато років діє кабінет-музей Віктора Володимировича Бобіна. Його було відкрито до 120-річчя з дня народження вченого¹⁶. Тут є його

¹² Зяблов В.И. Виктор Владимирович Бобин – основоположник крымской школы морфологии (к 100-летию со дня рождения) / В.И. Зяблов // Архив анатомии. – 1991. – Т. 101. – № 7. – С. 94-97.

¹³ Бобин Виктор Владимирович. – Харьков: Энциклопедический словарь. – X., 2014. – С. 86.

¹⁴ Золотые имена: Бобин Виктор Владимирович // Медицинский вестник МА им. С.И. Георгиевского. – 2016. – №3 (1196). – С.7.

¹⁵ Бойко В.В. Бобін Віктор Володимирович / В.В. Бойко // Енциклопедія сучасної України. – URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=35612.

¹⁶ До 120-річчя з дня народження першого завідувача кафедри нормальної анатомії КМІ В.В. Бобіна / Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://anatomymsmu.at.ua/index/bobin/0-170>.

воскова фігура за писемним столом, ретельно зібрані його особисті речі. Навіть світлина його вчителя В.П. Воробйова увійшла до колекції музею – її Віктор Володимирович зберігав усе життя.

Кабінет-музей В.В. Бобіна

У книжкових шафах розташовані наукові роботи В.В. Бобіна – статті, огляди, дисертації. Для впорядкування чисельної літератури співробітники створили електронний каталог робіт. Особливий інтерес становлять полиці з піфіями та черепами людини, які Віктор Володимирович знайшов в Ольвії, Херсонесі, на Кавказі та досліджував як антрополог. Нагороди В. Бобіна також присутні у кабінеті музеї, серед чисельних відзнак і орден (макет) за участь у ребальзамуванні тіла більшовицького ватажка¹⁷.

Володимир Вікторович Бобін – відомий представник анатомічної школи, третій в династії Бобіних. Народився він у Харкові 17 жовтня 1924 року¹⁸. У 1931 році сім'я з маленьким

Володимиром переїхала до Сімферополя, де юнак вступив до школи. Там він полюбив природничі науки, але особливо – археологію, виїжджав з батьком на розкопки та навіть мав шкільні відзнаки за роботи з археології.

Проте, медицина знову зіграла вирішальну роль в сім'ї Бобіних, і Володимир вступає до місцевого медичного університету. Після закінчення ординатури по кафедрі нервових хвороб у 1951 році В. Бобін переїжджає до Харкова, де вступає в аспірантуру на кафедру анатомії Харківського медичного інституту. В аспірантурі В. Бобін працював під керівництвом видатного анатома Рафаїла Давидовича Синельникова. З 1959 року В. Бобін стає доцентом цієї кафедри, а з 1969 року – професором¹⁹.

Життєвий шлях В. Бобіна надалі був пов'язаний саме з цим підрозділом – тут він керував кафедрою нормальної анатомії з 1971 по 1992 рік, а з 1993 по 2010 рік – працював професором кафедри²⁰.

Кандидатська дисертація В. Бобіна присвячена анатомії нервового сплетіння плеча, після закінчення роботи на основі матеріалів дисертації була навіть видана монографія²¹. Наукова робота видатного анатома продовжилася в площині вивчення м'язового нервового апарату, досліджувався мієлогенез цих структур. В. Бобін став головою Харківського товариства анатомів та гістологів та ембріологів, а з 1990 по 1996 років – членом експертної комісії Вищої атестаційної комісії України²².

Професор
Володимир Бобін

¹⁷ Владимирова М. Кабинет-музей – впервые в университете / М. Владимирова // Медицинский вестник. – 2009. – № 19 (декабрь).

¹⁸ Бойко В.В. Бобін Володимир Вікторович / В.В. Бойко // Енциклопедія сучасної України. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=35613

¹⁹ Бобин Владимир Викторович. – Харьков: Энциклопедический словарь. – Х., 2014. – С. 86-87.

²⁰ Врачебная династия / В.Н. Лесовой, А.А. Бабанин, Н.И. Хвисьок. – Харьков: ХГМУ, 2007. – С. 46.

²¹ Лупырь В.М., Масловский С.Ю., Терещенко А.А. Владимир Викторович Бобин (к 80-летию со дня рождения) / В.М. Лупырь, С.Ю. Масловский, А.А. Терещенко // Вісник морфології. – 2004. – Т. 10. – № 1. – С. 221-233.

²² Бобин Владимир Викторович. – Харьков: Энциклопедический словарь. – Х., 2014. – С. 86-87.

Під керівництвом В. Бобіна виконано 2 докторські та 21 кандидатська дисертації, він був автором трьох з половиною сотень робіт з анатомії, видав шість монографій, численні навчальні посібники ті практикуми²³. Роботи В. Бобіна використовувалися в медичних вишах тодішнього Радянського Союзу.

За роки роботи в Харкові В. Бобін створив потужну школу анатомів. Професор Бобін по особливому відносився до студентів, завжди підтримував талановиту молодь, під його керівництвом перші кроки зробили сьгоднішні «метри» не тільки анатомії, а й суміжних дисциплін. У своїх згадках колеги Володимира Вікторовича називають його не менше, як «богемним представником бобінської династії»²⁴. Член-кореспондент Національної академії медичних наук України, доктор медичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки Ю. Губський з теплотою згадує «інтелектуальнішого Володимира Вікторовича Бобіна», який в середині 60-х років минулого століття керував студентським науковим гуртком на кафедрі анатомії²⁵.

Вихованці В. Бобіна працювали не тільки в Харкові, а й очолювали кафедри в інших містах²⁶. Професор Бобін активно підтримував з ними зв'язок, їздив на різноманітні конференції, з'їзди та конгреси у віддалених куточках світу. Згадки про роботу Володимира Вікторовича на анатомічній ниві були б не повними, якщо б не звернути увагу на його співпрацю з Харківської державною академією дизайну та мистецтв, де професор з 1994 року читав курс пластичної анатомії та організував відповідний кабінет з численними наочними приладами для студентів.

Сьогодні династія Бобіних продовжується. На ниві охорони народного здоров'я стоять Ірина Володимирівна Бобіна та її діти – Вікторія Ігорівна та Герман Ігорович. Самовідданість улюбленій справі, високий професіоналізм та «бобінські» риси людяності та гідності в усьому вирізняють цих шляхетних представників медичної професії. Сьогодні вже вони пишуть нові сторінки історії династії та з честю несуть високе ім'я Бобіних.

References

- Arzhanov N.P. Immunitet k trudnostyam: finansistyi, titanyi i stoiki Harkovskogo meditsinskogo obschestva // Provizor. – 1999. – № 6. – URL: <http://www.provisor.com.ua/archive/1999/N6/arganov.php> (in Russian)
- Bobin Viktor Vladimirovich. – Kharkov: Entsiklopedicheskiy slovar. – Kh., 2014. – S. 86. (in Russian)
- Bobin Vladimir Viktorovich. – Kharkov: Entsiklopedicheskiy slovar. – Kh., 2014. – S. 86-87. (in Russian)
- Bobina I.V., Bobin V.V. Vladimir Pavlovich Bobin – izvestnyiy na Ukraine vrach, obschestvennyiy deyatel Kharkovskogo meditsinskogo obschestva / I.V. Bobina, V.V. Bobin // Annalyi Mechnikovskogo instituta. – 2007. – №4. – S. 47. (in Russian)
- Boyko V.V. Bobin Volodimir Viktorovich / V.V. Boyko // Entsiklopediya suchasnoyi Ukrayini. – Elektronniy resurs. – Rezhim dostupu: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=35613 (in Ukrainian)
- Boyko V.V. Bobin Viktor Vladimirovich / V.V. Boyko // Entsiklopediya suchasnoyi Ukrayini. – URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=35612. (in Ukrainian)
- Bulah S.M. Bobin Volodimir Pavlovich / S.M. Bulah // Entsiklopediya suchasnoyi Ukrayini. – Elektronniy resurs. – Rezhim dostupu: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=22997 (in Ukrainian)

²³ Професор Бобін Володимир Вікторович / А.О. Терещенко, В.О. Ольховський, С.Ю. Масловський, В.Г. Дуденко // Морфологія органів і тканин у нормі та під впливом деяких чинників: матеріали науково-практичної конференції студентів та молодих вчених, присвяченої 90-річчю професора В.В. Бобіна, Харків, 21 жовтня 2014 р. / Харківський національний медичний університет. – Харків, 2014. – С. 4-7.

²⁴ Мирошниченко А.А. Професор В.В. Бобін в житті / А.А. Мирошниченко // Морфологія органів і тканин у нормі та під впливом деяких чинників: матеріали науково-практичної конференції студентів та молодих вчених, присвяченої 90-річчю професора В.В. Бобіна, Харків, 21 жовтня 2014 р. / Харківський національний медичний університет. – Харків, 2014. – С. 12-14.

²⁵ Губський Ю. Учителя. Колеги. Моя медицина... - К., 2018. – С. 47.

²⁶ Лупир В.М., Ахтемійчук Ю.Т., Калашникова С.М. Професор Бобін Володимир Вікторович (до 80-річчя від дня народження) / В.М. Лупир, Ю.Т. Ахтемійчук, С.М. Калашникова // Клінічна анатомія та оперативна хірургія. – 2004. – № 3-4. – С. 200-204.

Vladimirova M. Kabinet-muzej – v pervyie v universitete / M. Vladimirova // *Meditinskiy vestnik*. – 2009. – №19 (dekabr). (in Russian)

Vrachebnaya dinastiya / V.N. Lesovoy, A.A. Babanin, N.I. Hvisyuk. – Kharkov : KhGMU, 2007. – S. 46. (in Russian)

Gubskiy Yu. Uchitelya. Kollegi. Moya meditsina... – K., 2018. – S. 47. (in Russian)

Do 120-richchya z dnya narodzhennya pershogo zaviduvacha kafedri normalnoyi anatomiyi KMI V.V. Bobina / Elektronniy resurs. – Rezhim dostupu: <http://anatomy.csmu.at.ua/index/bobin/0-170>. (in Ukrainian)

Zolotyie imena: Bobin Viktor Vladimirovich // *Meditinskiy vestnik MA im. S.I. Georgievskogo*. – 2016. – № 3 (1196). – S.7. (in Russian)

Zyablov V.I. Viktor Vladimirovich Bobin – osnovopolozhnik kryimskoy shkoly morfologii (k 100-letiyu so dnya rozhdeniya) / V.I. Zyablov // *Arhiv anatomii*. – 1991. – T. 101. – № 7. – S. 94-97. (in Russian)

Kurort Berezovskie mineralnyie vodyi. Istoriya i sovremennost: 1862-2012 / A.I. Serdyuk, B.A. Rogozhin, L.D. Tondiy i dr.; pod red. A.I. Serdyuka, B.A. Rogozhina. – Kharkov: Zolotyie stranitsy, 2012. (in Russian)

Lupir V.M., Ahtemiychuk Yu.T., Kalashnikova S.M. Profesor Bobin Volodimir Viktorovich (do 80-richchya vid dnya narodzhennya) // *Klinichna anatomiya ta operativna hirurgiya*. – 2004. – № 3-4. – S. 200-204. (in Ukrainian)

Lupyr V.M., Maslovskiy S.Yu., Tereschenko A.A. Vladimir Viktorovich Bobin (k 80-letiyu so dnya rozhdeniya) // *Visnik morfologiyi*. – 2004. – T. 10. – №1. – S. 221-233. (in Russian)

Lutaeva T. Rol naukovtsiv Slobozhanshini v organizatsiyi roboti medichnih muzeyiv vischih navchalnih zakladiv v XIX – na poch. XX st. // *Pedagogichni nauki: teoriya, istoriya, innovatsiyi tehnologiyi*. – 2017. – № 4. – S. 207. (in Ukrainian)

Miroshnichenko A. A. Professor V. V. Bobin v zhizni / A. A. Miroshnichenko // *Morfologiya organiv i tkanin u normi ta pid vplivom deyakih chinnikov : materialy naukovopraktichnoyi konferentsiyi studentiv ta molodih vchenih, prisvyachenoyi 90-richchyu profesora V. V. Bobina, Kharkiv, 21 zhovtnya 2014 r. / Kharkivskiy natsionalniy medichniy universitet*. – Kharkiv, 2014. – S. 12-14. (in Russian)

Na altar prizvaniya: ocherki o pedagogicheskikh dinastiyah / Nar. ukr. akad; pod obsch. red. E. V. Astahovoy. – Kharkov: Izd-vo NUA, 2010. – S. 40-44. (in Russian)

Profesor Bobin Volodimir Viktorovich / A. O. Tereschenko, V. O. Olhovskiy, S. Yu. Maslovskiy, V. G. Dudenko // *Morfologiya organiv i tkanin u normi ta pid vplivom deyakih chinnikov: materialy naukovopraktichnoyi konferentsiyi studentiv ta molodih vchenih, prisvyachenoyi 90-richchyu profesora V. V. Bobina, Kharkiv, Zhovtnya 2014 r. / Kharkivskiy natsionalniy medichniy universitet*. – Kharkiv, 2014. – S. 4-7. (in Russian)

Robak I.Yu., Demochko G.L., Ilyin V.G. Oleksandrivska – Persha miska klinichna likarnya Kharkova: pivtora stoititya istoriyi / I.Yu. Robak, G.L. Demochko, V.G. Ilyin; za zag. red. d-ra ist. nauk., prof. I.Yu. Robaka. – Kh. : Kolegium, 2016. (in Ukrainian)

Robak I.Yu., Demochko G.L. Ohorona zdorov'ya v pershiy stolitsi radyanskoyi Ukrayini (1919-1934 rr.). – Kh.: Kolegium, 2012. (in Ukrainian)

Harkovskiy nauchno-issledovatel'skiy institut mikrobiologii i immunologii im. I. I. Mechnikova: yubileyn. izd. / Yu. L. Volyanskiy, V. S. Yavorskiy, V. F. Moskalenko i dr. – Kharkov : Gesla, 1997. – S. 4-5. (in Russian)

Hvisyuk N.I., Bobin V.V. Vladimir Pavlovich Bobin – obschestvennyy deyatel Harkovskogo meditsinskogo obschestva (k 150-letiyu so dnya rozhdeniya) // *Mezhdunarodniy meditsinskiy zhurnal*. – 2007. – T. 13. – №4. – S. 124-125. (in Russian)

Ганна Андріяка (м. Київ)

Земський санітарний лікар Георгій Федорович Влайков: до 150-річчя від дня народження

У статті висвітлено сторінки життя земського лікаря Г.Ф. Влайкова, проаналізовано його дослідну роботу у вивченні охорони здоров'я населення, простежено науково-педагогічну діяльність медичного фахівця.

Ключові слова: лікар, земство, наукова праця, охорона здоров'я, університет.

Hanna Andriiaka

Zemsky sanitary doctor Heorhii Fedorovych Vlaikov: to 150 years from the birthday

This article talks about the life of talented doctor H. F. Vlaikov, shows his research work which studies of public health, highlights a scientific and pedagogical activity of the medical specialist.

The materials of the leading archives, libraries, museum and other state institutions were used to write this research. Also, the histories Dr. H. F. Vlaikov's descendants helped for writing this article.

According to the information of descendants, H. F. Vlaikov was born in a Bulgarian settlement Tvardytsia of the Bessarabian province in the family of an Orthodox priest. In his youth, he started to work in organizations of the zemsky healthcare, where he was devoting most of his labor way. In Soviet period of time, he worked mainly in positions in the Kyiv provincial and district healthcare departments.

In zemstvo period Heorhii Fedorovych began teaching a sanitation and hygiene in medical colleges and then, in Soviet time, he started lecturing in Kyiv institutions.

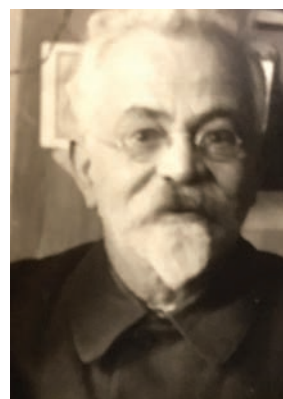
At the same time he was research of various spheres of public health. It should be emphasized that his interest to research work was appeared in his student years and didn't leave his whole life. H. F. Vlaikov wrote more than 70 scientific works on various topics in branch of healthcare and the history of zemsky medicine. Also at different times he was co-editor in medical journals. However, the life of an outstanding doctor was prematurely ceased after a long illness and he was buried at Lukianivske cemetery in of Kyiv city.

Finally, for the years of his life, he earned trust not only among ordinary citizens, but also among medical doctors who respected him as a highly professional specialist. By the way, H. F. Vlaikov shared his practical skills with a young generation of medical workers, he educated a pleiad of talented medical personnel, who continued the work of his teacher and mentor, and for him it was the highest reward.

Key words: doctor, zemstvo, research, healthcare, university.

Промайнуло півтора сторіччя від дня народження талановитого лікаря, науковця і викладача Г.Ф. Влайкова (27 (14 за ст. стилем) вересня 1868-10 січня 1936), людини, яка своєю наполегливою працею залишила яскравий слід у вітчизняній охороні здоров'я (мал.1)¹. Більша частина життя лікаря промайнула в Києві, в якому здобув вищу освіту та пройшов довгий шлях на посадах губернської і повітової медицини. Він багато часу присвятив плідній роботі щодо розвитку й удосконалення сфери громадського здоров'я в Київській губернії. Одним з головних напрямків його роботи була боротьба з небезпечними інфекційними хворобами, з цього

приводу він написав чимало наукових праць і проінспектував низку населених пунктів з проведенням протиепідемічних заходів для стабілізації епідемічної ситуації в регіоні. До того, він за власною ініціативою займався пропагуванням елементарних медичних знань здебільшого серед жителів сільської місцевості

Мал. 1. Георгій Федорович Влайков. 1928-1931 рр. (Сімейний архів Тютіних-Єремєєвих)

¹ Державний архів м. Києва (далі – ДАК), ф. 871, оп. 2, спр. 59, арк. 3, 5.

про шляхи розповсюдження інфекційних хвороб. Неодноразово публікував пізнавальні статті про інфекційні недуги для широкого кола читачів у місцевій пресі. Крім того, саме в Києві розпочинає викладацьку діяльність у київських закладах вищої та середньої освіти, присвятивши чверть століття наполегливій праці. Адже він своєю невичерпною енергією, жагою до нових знань, прагнучи поділитися своїм накопиченим досвідом з молодим поколінням медиків, заслуживши при цьому авторитет і повагу серед медичної наукової еліти України і залишивши по собі добре ім'я, яке з плином часу було несправедливо забуте.

Стаття побудована на матеріалах фондів Російської державної бібліотеки, Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Національної наукової медичної бібліотеки України, наукової бібліотеки Національного медичного університету імені О.О. Богомольця, Національного музею медицини України, Державного історико-меморіального Лук'янівського заповідника, Національного архіву Республіки Молдова, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву Київської області, Державного архіву Одеської області, Державного архіву міста Києва та інших державних інституцій.

У підготовці даного дослідження допомогли розповіді нащадків по лінії його сина Георгія Георгійовича Влайкова, а саме: Георгія Георгійовича Влайкова (онука)² – кандидата технічних наук, директора Технічного центру Національ-

ної академії наук України, який в 1970-х рр. працював науковим співробітником в Інституті механіки Національної академії наук України, де й захистив свій науковий доробок на ступінь кандидата технічних наук на тему: «Напряженное состояние толстостенных ортотропных оболочек вращения» (1977 р.)³; Георгія Георгійовича Влайкова (правнука)⁴ – кандидата медичних наук, старшого наукового співробітника відділу магістральних судин Національного інституту хірургії та трансплантології імені О.О. Шалімова Національної академії медичних наук України. Також у написанні статті про лікаря Георгія Федоровича були використані матеріали домашніх архівів нащадків родини Влайкових-Єрмеєвих (Олександри Миколаївни Даниленко (Єрмеєвої)*, Катерини Олексіївни Тютіної (Кремньової)**, Марії Миколаївни Єрмеєвої***). Проте вони надали обмаль відомостей про свого славетного діда і прадіда Г.Ф. Влайкова, тому додаткові біографічні дані про нього довелося шукати в архівах України та Республіки Молдова.

За розповідями нащадків, Георгій Федорович Влайков за походженням був болгариним. Родина мешкала в болгарському поселенні Твардиця Бендерського повіту Бессарабської губернії (нині – м. Твардиця Тараклійського району Республіки Молдова)⁵. Батько талановитого лікаря Федір Стефанович Влайков був православним священиком церкви Св. Параскеви того ж населеного пункту, а мати Феодосія Георгіївна – домогосподаркою⁶.

² <http://www1.nas.gov.ua/OrgStructure/PresidiumOrg/atPresidium/ScientificOrgs/Pages/tc.aspx>.

³ *Влайков Г.Г.* Напряженное состояние толстостенных ортотропных оболочек вращения: дисс. ...канд. тех. наук / Влайков Георгий Георгиевич. – К., 1977. – 172 с.

⁴ <http://www.surgery.org.ua/Employees/Details/276cfeb6-2dc9-4927-8714-00566384e383>

*Олександра Миколаївна Даниленко – депутат Сосонівської сільської ради (с. Сосонівка, Кіровоградська обл., Україна).

**Катерина Олексіївна Тютіна – кандидат психологічних наук, директор Державного бюджетного закладу соціального обслуговування «Ставропольский реабилитационный центр для детей и подростков с ограниченными возможностями здоровья» (м. Ставрополь, Російська Федерація).

***Марія Миколаївна Єрмеєва – провідний інженер відділу медичної генетики Інституту експериментальної радіології Національного наукового центру радіаційної медицини Національної академії медичних наук України (м. Київ, Україна).

⁵ Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. 410, оп. 1, спр. 9, арк. 72; *Энциклопедический словарь / Издатели Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (Санкт-Петербург).* – СПб: Типография акционерного общества «Издательское Дело», Брокгауз-Ефрон, 1901. – Том. 32 А: Тай – Термиты. – С. 703.

⁶ Архівна довідка від 26.09.2018 р. № 24-08/47 / Національний архів республіки Молдова (далі – НАРМ); НАРМ, ф. 208, оп. 10, спр. 32, арк. 57-58 зв.

Жінка Георгія Федоровича – Марія Василівна Влайкова, дівоче прізвище якої Кіранова, теж була болгарського походження, вона народилася в родині православного священника Успенської церкви с. Девлет-Агач Аккерманського повіту Бессарабської губернії (нині – с. Делень Арцизького району Одеської області). У молоді роки Марія Василівна вчителювала в земських загальноосвітніх закладах, а потім, переїхавши у 1910 р. з родиною до Києва, продовжила свою педагогічну діяльність у місті (мал. 2). У родині Георгія Федоровича та Марії Василівни Влайкових було троє дітей: Олександра, Єлизавета та наймолодший – Георгій⁷.

Олександра Георгіївна Влайкова, у заміжжі – Єремеева, (1894–1957) у 1930-х рр. працювала завідуючою музеєм науково-дослідної сільськогосподарської станції Всесоюзного інституту рослинництва в Ленінграді (нині – м. Санкт-Петербург Російської Федерації) та за сумісництвом обіймала інші посади (мал. 3).

У 1950-х рр. разом з чоловіком проживала в містечку Умань Черкаської області. Там і була похована. До речі, її чоловіком був відомий вечний-селекціонер Іван Максимович Єремеев (1887-1957), доктор сільськогосподарських наук, який останні роки життя присвятив науково-педагогічній діяльності в Уманському сільськогосподарському інституті (нині – Уманський національний університет садівництва), завідуючи кафедрою рослинництва (мал. 4). Він є одним із співавторів широковідомого сорту озимої пшениці «Українка 0246». Варто наголосити, що, будучи членом партії соціалістів-революціонерів, Іван Максимович брав участь у революції 1905-1907 рр., за що на початку ХХ ст. зазнавав переслідувань з боку владних структур Російської імперії, а у 1930 р. був безпідставно ув'язнений радянськими правоохоронними органами за сфабрикованим звинуваченням, проте за відсутності в його діях складу злочину був звільнений у серпні 1931 р. Щодо

Мал. 2. Марія Василівна Влайкова з онуком Дмитром Влайковим-Черновим. 1930 р. (Сімейний архів Тютіних-Єремеевих)

Мал. 3. Олександра Георгіївна Єремеева (Влайкова). 1911 р. (Сімейний архів Тютіних-Єремеевих)

Мал. 4. Іван Максимович Єремеев. 1953 р. (з фондів музею БНАУ)

⁷Архівна довідка від 11.09.2018 р. № М-2816 / Державний архів Одеської області (далі – ДАОО); Георгій Федорович Влайков. Некролог // Профілактична медицина. – 1936. – № 2. – С. 3; ДАКО, ф. 410, оп. 2, спр. 94, арк. 22, 28; ДАОО, ф. 897, оп. 1, спр. 2, арк. 10 зв.; Особова справа Влайкова Г.Г. доцента кафедри будівельної механіки Київського ордена Трудового Червоного Прапора інженерно-будівельного інституту. (01.12.1949 – 07.07.1981) / Архів Київського національного університету будівництва і архітектури. – С. 5, 6 зв., 109 зв.; Особова справа Влайкова Г.Г. студента Київського інженерно-будівельного інституту (01.09.1933 – 22.02.1944) / Архів Київського національного університету будівництва і архітектури. – С. 2; Проценко Л., Костенко Ю. Лук'янівське цивільне кладовище: путівник. – 2-ге вид., вип. й доп. – Київ: Інтерграфік, 1998-2001, – Вип. 5. – С. 42-43; Енциклопедический словарь / Издатели Ф.А. Брокгауз (Лейпциг), И.А. Ефрон (Санкт-Петербург). – СПб: Типо-Литография И.А. Ефрона, 1893. – Том. 10: Давенпорт – Десмин. – С. 248.

їхніх дітей знайдено наступну інформацію: син Микола мав науковий ступінь кандидата сільськогосподарських наук, був одружений з дворянкою Валентиною Олександрівною Дубінською, а дочка Лідія під час окупації Києва навчалася в Київському медичному інституті, за що була засуджена радянською судовою системою і відбувала покарання в мордовських таборах, після звільнення здобула вищу освіту в Уманському сільськогосподарському інституті, була заміжня за Олексієм Олександровичем Кремньовим⁸.

Про Єлисавету Георгіївну Влайкову-Чернову (1897-1962) відомо, що вона, рано ставши вдовою, самотужки виховувала сина Дмитра Пилиповича Влайкова-Чернова, який загинув у

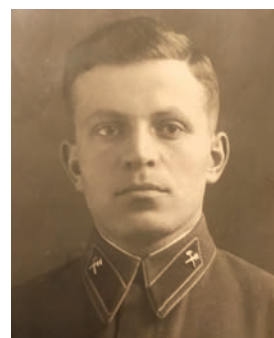

Мал. 5. Єлисавета Георгіївна Влайкова-Чернова. 1913 р. (Сімейний архів Тютіних-Єремєєвих)

Бресті 1941 р. під час Другої світової війни (мал. 5)⁹. Трудова діяльність Єлисавети Георгіївни у 1930-х рр. була тісно поєднана з Київським інститутом патології та гігієни праці Народного комісаріату охорони здоров'я Української радянської соціалістичної республіки (далі – УРСР), де займала посаду завідувачою статистичної групи, а з 1938 р. стала молод-

шим науковим співробітником в Академії наук УРСР. Під час окупації Києва нетривалий час працювала статистиком міському відділі охорони здоров'я¹⁰. Згодом, у 1943-1945 рр. – медичним працівником у німецькому госпіталі для радянських військовополонених на території Європи, а по закінченні війни вона повернулася на батьківщину. Проте у 1946 р. її засуджують на 10 років виправно-трудових таборів за те, що «скомпрометувала» себе перед радянською державою. Похована в місті Умані Черкаської області¹¹.

А про Георгія Георгійовича (1914-1990), за інформацією його нащадків, відомо, що він протягом 1933-1940 рр. навчався у Київському інженерно-будівельному інституті (нині – Київський національний університет будівництва і архітектури), в якому в 1954 р. успішно захистив кандидатську дисертацію на тему: «Устойчивость плоской формы изгиба двутавровой балки при сложных нагрузках» (мал. 6)¹². У 1956 р. Вища атестаційна комісія Міністерства вищої освіти Союзу радянських соціалістичних республік присудила йому звання доцента

Мал. 6. Георгій Георгійович Влайков. 1944 р. (Сімейний архів Тютіних-Єремєєвих)

⁸ <http://www.udau.edu.ua/departments/museum/vidatni-diyachi-universitetu/yeremeyev-ivan-maksimovich.html>; Воспоминания Александры Георгиевны Еремеевой (рукопись) / Семейный архив Даниленко-Еремеевых; Воспоминания Николая Ивановича о родителях (машинопись) / Семейный архив Даниленко-Еремеевых; Головцов А.Л. Феномен Анциферова / А.Л. Головцов. – 2-е изд., доп. – Киев: Альфа Реклама, 2016. – С. 325-364; Дневник Лидии Ивановны (начиная с 1953 г.) (рукопись) / Семейный архив Тютіних-Еремєєвих; Дневник Лидии Ивановны о её отце – Еремееве И. М. (рукопись) / Семейный архив Тютіних-Еремєєвих; Особова справа Влайкова Г.Г. доцента... – С. 5-6 зв., 109 зв.; Особова справа Влайкова Г.Г. студента... – С. 19-21; Особова справа Єремєєва І.М. доктора с/г наук, професора – завідувача кафедри селекції та зернознавства Білоцерківського сільськогосподарського інституту / Архів Білоцерківського національного аграрного університету; Особова справа Єремєєва І.М. доктора с/г наук, професора – завідувача кафедри рослинництва і селекції Уманського сільськогосподарського інституту / Архів Уманського національного університету садівництва. – С. 164-165 зв., 167 зв. – 169, 172-173; Поліщук О., Мартиненко О. Професор Єремєєв Іван Максимович – відомий український і французький селекціонер рослин // Університет. – 2017. – № 3. – С. 2; Проценко Л., Костенко Ю. Вказ. праця. – С. 42-43; Семейный архив Даниленко-Еремеевых.

⁹ <http://www.stpravda.ru/projects/history/people/105.shtml>; ДАК, ф. 871, оп. 2, спр. 59, арк. 5 зв.; ДАКО, ф. 410, оп. 2, спр. 94, арк. 8, 19, 24; Там само, ф. 412, оп. 1, спр. 2307, арк. 17.

¹⁰ Там само, р. 2356, оп. 9, спр. 1, арк. 3.

¹¹ Особова справа Влайкова Г.Г. доцента... – С. 4 зв.-6 зв., 109 зв.; Особова справа Влайкова Г.Г. студента... – С. 19-21; Пролетарська правда. – 1936. – № 13. – С. 4; Список особового складу науково-дослідних інститутів та установ Академії наук УРСР станом на 15.01.1940 р. / Науковий архів Президії Національної академії наук України. – Книга 2. – С. 246.

¹² Влайков Г.Г. Устойчивость плоской формы изгиба двутавровой балки при сложных нагрузках: дисс. ... канд. тех. наук / Георгий Георгиевич Влайков. – К., 1954. – 213 с.

кафедри будівельної механіки Київського інженерно-будівельного інституту. Цьому навчальному закладу Георгій Георгійович присвятив усе життя, невтомно займаючись на науково-педагогічній ниві. А його жінка Ніна Павлівна Влайкова (дівооче прізвище – Сардинська) працювала викладачем у київських закладах вищої освіти. Подружжя тривалий час перебувало в закордонних відрядженнях у Гвінеї та Алжирі, де Георгій Георгійович читав курс лекцій будівельної механіки студентам політехнічних інститутів¹³.

Доречно наголосити, що в деяких документах Георгій Георгійович значився, як «Юрко Юрійович» (мал. 7). З такою ж обставиною авторка зіткнулася при знайденні відомостей про Георгія Федоровича, якого іменували ще як «Юрій (Юрко) Федорович» (мал. 8). Це, передусім, пов'язано з фонетичною схожістю імен, тому часто в документах 1920-х – 30-х рр. вживали обидва варіанти цього імені¹⁴.

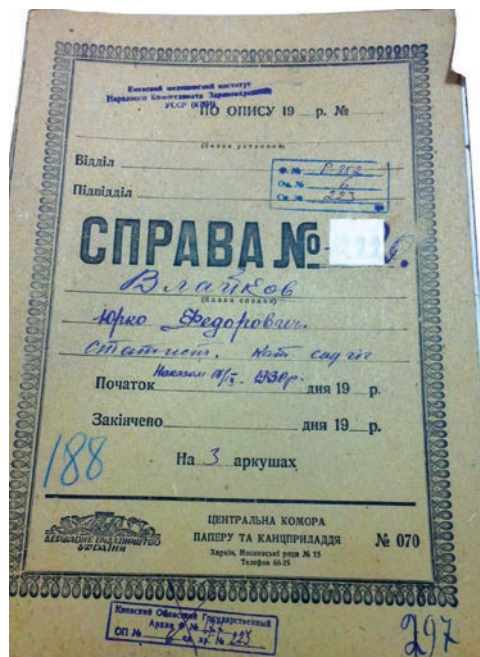
Отже, перейдемо безпосередньо до вивчення життєвого шляху Георгія Федоровича Влайкова. У зв'язку з тим, що його мати рано стала вдовою, вона, аби прогодувати трьох дітей, віддала найстаршого сина Георгія, який на той час досяг шкільного віку, у духовне училище, де він жив

Мал. 7. Студентський квиток Г.Г. Влайкова
(Архів КНУБА)

на повному пансіоні і навчався за державний рахунок. Після закінчення училища, він успішно складає іспити в один із старших класів Одеської другої чоловічої гімназії. А вже 1887 р. Георгій отримує свідоцтво про повну середню освіту. Поряд з навчанням в гімназії, Георгію Федоровичу довелося самотужки заробляти собі на прожиття: молодий юнак займався репетиторством, працював на одеській пристані та перебивався іншими заробітками¹⁵.

Надалі роки його життя тісно переплітаються з навчанням у Київському університеті Св. Володимира, до якого був прийнятий за рекомендацією педагогічної ради гімназії в якості земського стипендіата¹⁶. Паралельно з навчанням на медичному факультеті, у 1892-1893 рр. він бере активну участь в якості медичного працівника в холерних загонах бессарабського

Мал. 8. Особова справа Г.Ф. Влайкова
(з фондів ДАК)

¹³ <http://www.moypolk.ru/stavropol/soldiers/vlaykov-georgiy-georgievich>; Особова справа Влайкова Г.Г. доцента... – С. 5 зв.-10, 25, 31, 49-55, 68-84, 97-105, 107-108, 110-110 зв., 121-129; Особова справа Влайкова Г.Г. студента... – С. 1-2, 11, 23, 39, 42-42 зв.; Професори Київського національного університету будівництва і архітектури (1930 – 2005): Довідник / За ред. В. О. Пермякова. – К.: КНУБА, 2005. – С. 21; Проценко Л., Костенко Ю. Вказ. праця. – С. 42-43.

¹⁴ ДАК, ф. 871, оп. 2, спр. 59, арк. 3; ДАКО, ф. 411, оп. 1, спр. 303, арк. 7; Особова справа Влайкова Г.Г. студента... – С. 10, 14, 16, 38; Пролетарська правда. – 1936. – № 10. – С. 4; Трійняк І.І. Словник українських імен / І.М. Железняк (відп. ред.). – К.: Довіра, 2005. – С. 86-87, 408-409.

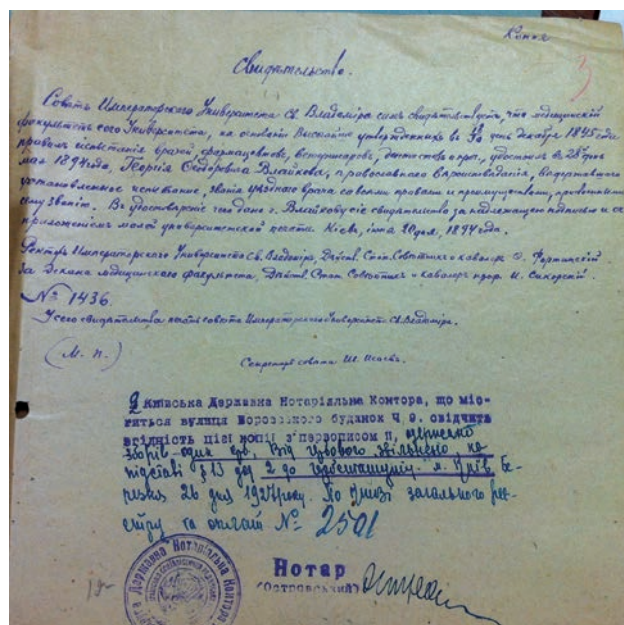
¹⁵ Воспоминания Елизаветы Георгиевны Влайковой-Черновой (машинопись) / Семейный архив Тютиных-Еремеевых; ДАК, ф. 871, оп. 2, спр. 59, арк. 3.

¹⁶ Воспоминания Елизаветы Георгиевны Влайковой-Черновой (машинопись) / Семейный архив Тютиных-Еремеевых; ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 5443, арк. 422-423, 429, 435, 441, 447, 453, 458.

губернського земства у ліквідації спалахів холерних епідемій, що переважно виникали в теплу пору року¹⁷. У той же час, будучи ще студентом, починає займатися науковою діяльністю, написавши у 1891 р. свою першу наукову роботу «Про исследование чувствительной сферы нервных заболеваний». У роки навчання був членом земляцтва, займався викладацькою діяльністю. Насамперед, він мав змогу читати курс лекцій з історії Болгарії етнічним болгаркам, які навчалися в київських жіночих гімназіях. Студент Георгій спробував також свої сили у викладанні математики та гігієни учням двокласної школи болгарської колонії Чийшія Аккерманського повіту Бессарабської губернії (нині – с. Городне Болградського району Одеської області)¹⁸.

Після закінчення університету в 1893 р., отримує посаду позаштатного ординатора офтальмологічної клініки під керівництвом професора Андрія Васильовича Ходіна¹⁹. Наступного року Георгій Федорович складає успішно іспити в Київському університеті Св. Володимира на звання повітового лікаря (мал. 9), одночасно його призначають завідувачем кураторського пункту на Звіринці в місті Києві²⁰. Проте того ж року переводиться на посаду дільничного земського лікаря в с. Борки Зіньківського повіту Полтавської губернії²¹. З перших днів роботи на селі він відзначився неабиякими організаторськими здібностями у втіленні в життя своїх задумів та креативних ідей. Серед головних завдань, які стояли перед молодим фахівцем, було будівництво дільничної лікарні «...которую ... сам построил с местными крестьянами...», а другорядні – носили культурно-просвітній характер: організовує український драмгурток,

викладає учням земських загальноосвітніх навчальних закладів адаптований курс гігієни та першої медичної допомоги для просвіти молодого покоління сільського населення, опікується новоствореним фельдшерським товариством, товариством допомоги жінкам та іншими громадськими об'єднаннями. Земський лікар Георгій Федорович завзято береться за організацію ясел на селі, особливо вони були актуальними в період весняно-польових робіт. Керує роботою щодо налагодження випуску місцевої газети в повітовому містечку. А в будинку родини Влайкових часто «...группировалась, так называемая, либеральная интеллигенция»²². Варто зазначити, що за активну громадянську позицію у 1905-1906 рр. він потрапляє під пильне око поліцейського нагляду, в його помешканні відбуваються

Мал. 9. Свідоцтво про складення іспитів на звання повітового лікаря (з фондів ДАК)

¹⁷ Георгій Федорович Влайков. Некролог... – С. 3; Справа № 372 пам'ятника історії: могила Влайкова Георгія Федоровича / Державний історико-меморіальний Лук'янівський заповідник (далі – ДІМЛЗ).

¹⁸ Георгій Федорович Влайков. Некролог... – С. 3, 5; Энциклопедический словарь / Издатели Ф.А. Брокгауз (Лейпциг), И.А. Ефрон (Санкт-Петербург). – СПб: Типография акционерного общества Брокгауз-Ефрон, 1903. – Том. 38 А: Человек – Чугуевский полк. – С. 903.

¹⁹ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 5445, арк. 2,5-5 зв., 8-9; Там само, ф. 871, оп. 2, спр. 59, арк. 3, 5; Энциклопедический словарь / Издатели Ф.А. Брокгауз (Лейпциг), И.А. Ефрон (Санкт-Петербург). – СПб: Типография акционерного общества Брокгауз-Ефрон, 1903. – Том. 37: Хаким-Ходоров. – С. 476.

²⁰ ДАК, ф. 352, оп. 6, спр. 223, арк. 3.

²¹ Адрес-календарь справочная книжка Полтавской губернии на 1904 г. / Издание Полтавского губернского статистического комитета. – П.: Типография губернского правления, 1904. – Зеньковский уезд. – С. 13; Георгій Федорович Влайков. Некролог... – С. 3.

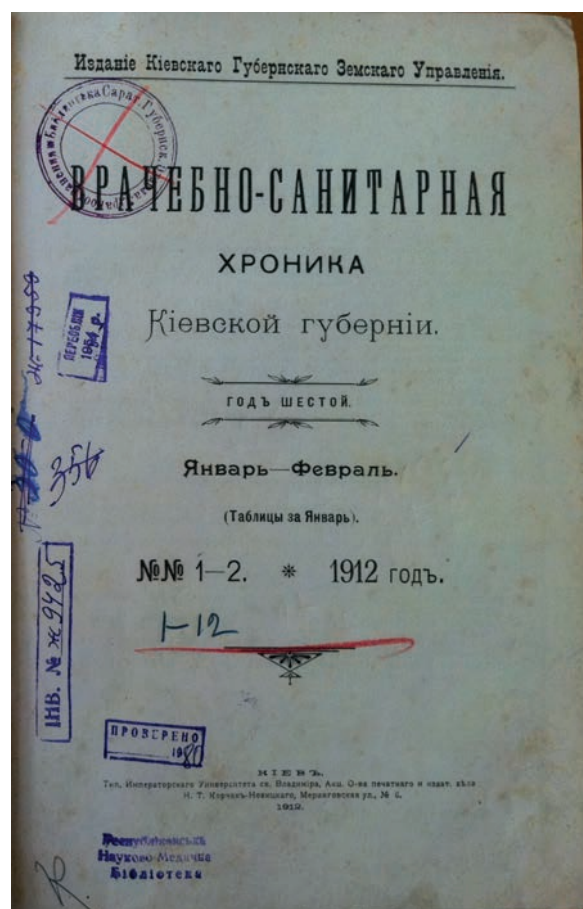
²² Воспоминания Елизаветы Георгиевны Влайковой-Черновой (машинопись) / Семейный архив Тютиных-Еремеевых; Георгій Федорович Влайков. Некролог... – С. 4.

обшуки, неодноразово проводилися допити в поліцейському відділку тощо. Разом з тим, працюючи в земстві, Георгій Федорович ні на мить не полишав наукове поприще, на якому невтомно займався дослідженням багатьох аспектів сфери громадського здоров'я. Одним із напрямків його наукових інтересів було збирання даних про санітарний стан лікарської дільниці, використовуючи згодом набуті відомості у своїх наукових доробках²³. На Полтавщині молодий фахівець пропрацював протягом 14 років (по травень 1908 р. включно), того ж року він змінює місце роботи та переходить на земську службу до Харківської губернії. У період 1908-1910 рр. Георгій Федорович обіймав посаду санітарного лікаря Сумського повіту Харківського губернского земського управління. У цей час виходить друком у Харкові його праця «Обзор деятельности яслей-приютов в Сумском уезде в 1908 г.» 1909 р. видання. Але надалі його доля тісно переплітається з містом Києвом²⁴.

Переїхавши до Києва у 1910 р., Г. Ф. Влайков купує нерухомість за адресою: вул. Стрітенська, 17^{*25}. Квартиру № 7 родини Влайкових «... знало много людей, знакомые знакомых, друзья детей, дети, знавших дедушку [Георгія Федоровича Влайкова – Авт.] крестьян из Полтавской области, все близкие и родные, а также очень многие незнакомые, но знавшие дедушку по имени люди бывали там». А листи, що надходили на цю адресу мали такий текст: «*Киев, Дру Влайкову*»²⁶.

Трудову діяльність Георгій Федорович розпочинає у травні того ж року в київському губернському земстві на посаді помічника завідувачого санітарним бюро Київської земської управи у справах земського господарства, за сумісництвом завідує епідеміологічним та статистичним відділами тої ж управи, а також у період 1910-1917 рр. обіймає посаду відповідального

секретаря щомісячника «Врачебно-санитарной хроники Киевской губернии» (мал. 10)²⁷. Водночас приступає до викладацької діяльності у Київській земській фельдшерсько-акушерській школі і Самаритських жіночих курсах, на яких викладає дисципліни з гігієни, епідеміології та статистики. А з 1911 р. з перервами за сумісництвом працював викладачем у фельдшерській школі доктора Петра Тимофійовича Нейштубе. Георгій Федорович був активним учасником різних громадських осередків, тому й не дивно, що свого часу був першим головою спілки земських

Мал. 10. Врачебно-санитарная хроника Киевской губернии (з фондів ННМБУ)

²³ Влайков Г.Ф. О борьбе с эпидемиями в Лебединском уезде / Г.Ф. Влайков. – Харьков: Типография «Печатное дело», 1909. – 5 с.; Георгій Федорович Влайков. Некролог... – С. 4-5; Медицинский отчет Сумской уездной земской управы / Сост. Г.Ф. Влайков. – Сумы: Сумское уездное земство, 1909. – 315 с.

²⁴ Влайков Г.Ф. Обзор деятельности яслей-приютов в Сумском уезде в 1908 г. / Г.Ф. Влайков. – Харьков: Типография «Печатное дело», 1909. – 16 с.; Георгій Федорович Влайков. Некролог... – С. 4.

* У нинішній час цей житловий будинок знаходиться за адресою: м. Київ, вул. Стрітенська, 15.

²⁵ Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання: У 28 т. – Кн. 1: Київ. – Ч. 1: А-Л / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. – С. 213; ДАК, ф. 871, оп. 2, спр. 59, арк. 3.

²⁶ Воспоминания Александры Георгиевны Еремеевой (рукопись) / Семейный архив Даниленко-Еремеевых.

²⁷ Там само, ф. 352, оп. 6, спр. 223, арк. 2; Там само, ф. 871, оп. 2, спр. 59, арк. 5.

службовців. А згідно з даними онука Георгія Георгійовича, ще за життя Георгій Федорович Влайков був удостоєний титулу дворянина²⁸.

На початку Великої війни (1914-1918) Г. Ф. Влайков, як й інші медичні працівники, був мобілізований, але «...как "ратник ополчения" был оставлен в Киеве и назначен старшим врачом госпиталя № 6... Встреча первых раненных была обставлена с большой торжественностью. И почти по невероятной случайности, первый, из поднявшихся по мраморной лестнице госпиталя солдат, оказался крестьянином из Борок, который сразу же узнал моего отца, окликнул его, и они дружески обнялись тут же на лестнице. Это была трогательная картина. Я знав, що наш доктор найглавнийший в Київї», – уверенно произнес он и сразу же создавалась атмосфера такого доверия, которое значительно облегчило для раненых мучения, связанные с ранениями, а для персонала – ввиду их неопытности и чрезмерной напряженности в работе. Я помню, в первое время не было никаких разговоров о дежурствах, времени работы и т.д. Все работали столько, сколько нужно было, совершенно не считаясь со временем, усталостью и своими личными делами. Это был какой-то вдохновенный подъем. Мой отец [Георгій Федорович Влайков – Авт.] почти совсем не уходил из госпиталя, сам встречал раненых, провожал отъезжающих, постоянно бывал в палатах, причем его посещения больных никогда не носили характер «обходов». Обычно он быстрыми шагами проходил по коридору, заходил в любую палату, задавал вопросы каждому из больных, садился и тихо беседовал с тяжелоранеными. Популярность его среди раненых была очень велика и создавалась

как-то сразу» (мал. 11)²⁹. До того ж протягом воєнного часу Георгій Федорович виконував обов'язки завідувача санітарним бюро, директора Київської земської фельдшерсько-акушерської школи, завідував шпиталями Всеросійського земського союзу та статистичним відділом Київського комітету того ж об'єднання³⁰.

З утвердженням на теренах України радянської влади, він мав можливість займати різні посади в губернському відділі охорони здоров'я, серед яких було завідування відділами губернської медицини, санітарно-епідеміологічного, статистичного, а також керував Київською фельдшерсько-акушерською школою*. Георгій Федорович був одним з перших медичних працівників, які розпочинали свою трудову діяльність у нових соціально-політичних умовах, крім того, був одним з організаторів і фундаторів налагодження радянської медико-санітарної допомоги на Київщині³¹.

Мал. 11. Г.Ф. Влайков разом з донькою Елизаветою (сестрою милосердя), яка сидить ліворуч від нього, у госпіталі. Київ, 1914 р. (Сімейний архів Тютіних-Єремєєвих)

²⁸ Адресная и справочная книга «Весь Киев» на 1911 г. / Издание С.М. Богуславского. – К.: Типография Первой киевской артели печатного дела, 1911. – С. 110, 392, 571; Георгій Федорович Влайков. Некролог... – С. 4; ДАК, ф. 178, оп. 1, спр. 357, арк. 9-10, 25-26, 30-31; Там само, ф. 178, оп. 1, спр. 373, арк. 8, 21, 35; Там само, ф. 178, оп. 1, спр. 564, арк. 8-8зв., 11; Там само, ф. 178, оп. 1, спр. 591, арк. 18, 30, 38-39; ДАКО, ф. 411, оп. 1, спр. 537, арк. 61-62 зв.; Особова справа Влайкова Г.Г. студента... – С. 2-3; Справа № 372 пам'ятника історії: могила Влайкова Георгія Федоровича / ДІМЛІЗ; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 342, оп. 3, спр. 3469, арк. 41.

²⁹ Воспоминания Елизаветы Георгиевны Влайковой-Черновой (машинопись) / Семейный архив Тютіних-Єремєєвих.

³⁰ ДАК, ф. 178, оп. 1, спр. 642, арк. 25, 30-34; ДАКО, ф. 411, оп. 1, спр. 537, арк. 61-62 зв.

* У 1920-х – 30-х рр. назва цього навчального закладу неодноразово зазнавала змін. На сьогодні у цій будівлі розміщується корпус № 1 Першого київського медичного коледжу, що знаходиться за адресою: м. Київ, вул. Юрія Іллєнка, 14.

³¹ ДАК, ф. 871, оп. 2, спр. 59, арк. 3 зв., 5; ДАКО, ф. 411, оп. 1, спр. 537, арк. 61-62 зв.

Восени 1920 р. за розпорядженням Народного комісаріату охорони здоров'я УРСР Георгій Федорович був відряджений до Канівського повіту на посаду консультанта повітового відділу охорони здоров'я, де одночасно був лікарем Степаницького цукрового заводу і районним санітарним лікарем. А вже восени 1922 р. знову повертається на службу до Києва, займаючи посаду завідувача санітарно-епідеміологічного відділу Київського повітового відділу охорони здоров'я (Наказ завідуючого відділу охорони здоров'я Київського повітового виконавчого комітету від 2 жовтня 1922 р. № 75) та суміщаючи інші посади³². З травня 1923 по липень 1925 р. обіймав вакантне місце старшого губернського інспектора лікарської частини в Київському губернському відділі охорони здоров'я³³. Після ліквідації губернії, Георгій Федорович працював консультантом окружної ремкомісії Київського окружного виконавчого комітету КП(б) України протягом 1925-1927 рр. до ліквідації штатної одиниці. Наприкінці 1927 р. він улаштувався на посаду окружного санітарного лікаря, пропрацювавши на ній менше року і звільнившись у вересні 1928 р.³⁴

Паралельно з основною роботою, Георгій Федорович займався науково-педагогічною діяльністю у київських закладах вищої освіти. У 1923-1928 рр. він, за запрошенням колег-медиків, працював позаштатним асистентом кафебри соціальної гігієни Київського медичного інституту (нині – Національний медичний університет імені О.О. Богомольця), а у 1930–

1931 рр. там само в якості доцента викладав курс лекцій санітарної статистики студентам п'ятого курсу³⁵. Адже він завдяки «...педагогической деятельности[и]... приобрел огромную популярность среди учащихся и среди «власть имущих». Он очень любил молодежь, и его ученики платили ему тем же. Его природженная скромность переросла в последние годы его жизни в аскетизм... Был он добр и мягок с детьми и своими ученикам, и резок и неподкупен с теми, от которых зависел. Его остроумие и необыкновенно «хорошо подвешенный язык» делали его лекции очень доходчивыми, и студенты любили его. Постоянно приходили к нам на дом, папа [Георгій Федорович Влайков – Авт.] вел с ними беседы, выслушивал их «беды» и ходатайствовал перед администрацией за них. Но нарушивших «этические нормы», он не щадил и жестоко обрушивался на них»³⁶. Тому ще за життя його називали «студентськи[м] батько[м]»³⁷. У той же період (1924-1930-х рр.) на посаді доцента читав лекції з санітарної статистики, загальної і соціальної гігієни в іншому закладі вищої освіти – Київському державному інституті удосконалення лікарів. А в Київському інституті народного господарства протягом 1924-1926 рр. в якості викладача проводив лекційні заняття з комунальної гігієни³⁸. Пізніше, у 1932 р. він отримав призначення завідувати курсами районної медичної статистики. Варто наголосити, що за активну професійну діяльність Г.Ф. Влайков у 1935 р. став дійсним членом Українського інституту соціалістичної охорони здоров'я³⁹.

³² ДАКО, ф. 410, оп. 1, спр. 9, арк. 72; Там само, ф. 410, оп. 1, спр. 10, арк. 75, 77, 84, 88; Там само, ф. 410, оп. 1, спр. 11, арк. 127-127 зв.; Там само, ф. 410, оп. 1, спр. 183, арк. 51-53; Там само, ф. 410, оп. 2, спр. 94, арк. 7, 15, 17-18, 20, 27-27 зв., 32, 41; Там само, ф. 411, оп. 1, спр. 376, арк. 6; Там само, ф. 411, оп. 1, спр. 537, арк. 61-62 зв.; ЦДАВО України, ф. 342, оп. 1, спр. 1709, арк. 32-33 зв.

³³ ДАК, ф. 871, оп. 2, спр. 59, арк. 3, 5; ДАКО, ф. 410, оп. 2, спр. 94, арк. 43; Там само, ф. 411, оп. 1, спр. 49, арк. 106, 168; Там само, ф. 411, оп. 1, спр. 50, арк. 78; Там само, ф. 411, оп. 1, спр. 303, арк. 7; Там само, ф. 411, оп. 1, спр. 543, арк. 138; Там само, ф. 411, оп. 1, спр. 544, арк. 1; Там само, ф. 412, оп. 1, спр. 2307, арк. 2.

³⁴ Біографічна довідка про Влайкова Г.Ф. / Фонд персоналій В-2-35 Національного музею медицини України (далі – НММУ); Георгій Федорович Влайков. Некролог... – С. 4; ДАКО, ф. 412, оп. 1, спр. 2307, арк. 1, 3, 18-21.

³⁵ ЦДАВО України, ф. 342, оп. 3, спр. 3468, арк. 20; ЦДАВО України, ф. 342, оп. 3, спр. 3469, арк. 41.

³⁶ Воспоминания Елизаветы Георгиевны Влайковой-Черновой (машинопись) / Семейный архив Тютиных-Еремеевых.

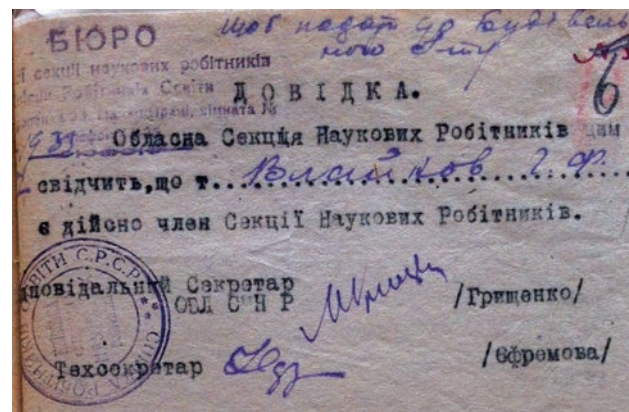
³⁷ Воспоминания Александры Георгиевны Еремеевой (рукопись) / Семейный архив Даниленко-Еремеевых.

³⁸ ДАК, ф. 871, оп. 2, спр. 59, арк. 1-9.

³⁹ Георгій Федорович Влайков. Некролог... – С. 4-5; Особова справа Влайкова Г.Г. студента... – С. 8; Пролетарська правда. – 1936. – № 9. – С. 4.

На науковій ниві Георгій Федорович відзначився наполегливою роботою щодо вивчення різних напрямків охорони здоров'я населення, періодично друкував свої доповіді на медичних з'їздах, був їх активним учасником⁴⁰. Загалом, його праці були присвячені акушерству і гінекології, охороні материнства і дитинства, а також організаційним питанням медико-санітарної допомоги населенню, демографічній ситуації в українських губерніях та насичені даними медичної статистики. Особливу увагу в наукових дослідженнях Георгій Федорович звертав на боротьбу з небезпечними інфекційними хворобами, що ширилися здебільшого серед жителів сільської місцевості⁴¹. За своє життя він надрукував понад 70 наукових праць з різних проблем сфері громадського здоров'я населення, серед них 10 науково-популярних брошур і підручник «Курс санитарной статистики», – усі вони використовувалися при підготовці лекцій

для слухачів медичних навчальних закладів. До того ж лікар Г.Ф. Влайков був постійним членом наукового медичного товариства (мал. 12) й співредактором журналу «Общее дело» (1923 р.), що видавався Київським губернським відділом охорони здоров'я⁴².

Мал. 12. Довідка обласної секції наукових робітників (Архів КНУБА)

⁴⁰ Влайков Г.Ф. Доклад о деятельности организационного бюро / Г.Ф. Влайков // Труды областного съезда Юга России по борьбе с эпидемиями. (Киев, 16-25 августа 1913 г.): Протоколы заседаний. – К.: Типо-Лит. Бр. Б. и Г. Каплун, 1914. – Том. 4. – С. 137-140; Влайков Г.Ф. Доклад о распространённости эпидемий, эпидемической и постоянной медицинской организации и о мерах борьбы с эпидемиями в Киевской губернии / Г.Ф. Влайков // Труды областного съезда Юга России по борьбе с эпидемиями (Киев, 16-25 августа 1913 г.): сведения по земствам. – К.: Тип-Лит. Бр. Б. и Г. Каплун, 1913. – Т. 1. – С. 287-360; Влайков Г.Ф. Изоляция больных в деревнях / Г.Ф. Влайков // Областной съезд Юга России по борьбе с эпидемиями. (Харьков, 26 мая – 4 июня 1910 г.): Доклады по отдельным вопросам. – Х.: Типография «Печатное дело», 1910. – Отдел 3. – С. 1-24; Влайков Г.Ф. К вопросу о борьбе с эпидемиями в деревне / Г.Ф. Влайков // Труды 5 съезда земских врачей и представителей уездных земств Полтавской губернии 5-14 октября 1903 г. / Полтавское губернское земство. – П.: Электрическая типография Д.Н. Подземского, 1904. – С. 254 -293; Влайков Г.Ф. Сифилис в Зеньковском уезде Полтавской губернии / Г.Ф. Влайков // Труды 5 съезда земских врачей и представителей уездных земств Полтавской губернии 5-14 октября 1903 г. / Полтавское губернское земство. – П.: Электрическая типография Д.Н. Подземского, 1904. – С. 294-316.

⁴¹ Влайков Г.Ф. Международная гигиеническая выставка 1911 г. в Дрездене (отчет по заграничной командировке) / Г.Ф. Влайков // Врачебно-санитарная хроника Киевской губернии. 1911. – № 11. – С. 116-130; Влайков Г.Ф. Международная гигиеническая выставка 1911 г. в Дрездене (отчет по заграничной командировке). Окончание / Г.Ф. Влайков // Врачебно-санитарная хроника Киевской губернии. – 1911. – № 12. – С. 100-121; Влайков Г.Ф. Международная гигиеническая выставка в Дрездене 1911 г. / Г.Ф. Влайков. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1912. – 38 с.; Влайков Г.Ф. О вскармливании грудных детей и об уходе за ними / Г.Ф. Влайков // Киевский земский календарь и справочная книжка на 1911 год / Издание Киевского губернского управления по делам земского хозяйства. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира Акц. Общества печатного и издательского дел Н. Т. Корчак-Новицкого, 1910. – С. 84-90; Влайков Г.Ф. О санитарных попечительствах / Г. Ф. Влайков. – К.: Типография акционерного общества Н.Т. Корчак-Новицкого, 1911. – 8 с.; Влайков Г.Ф. О холере и чуме / Г.Ф. Влайков. – П.: Электрическая типография Д.Н. Подземского, 1911. – 27 с. (Библиотека журнала «Хуторянин». – Вып. 11); Влайков Г.Ф. О чуме / Г.Ф. Влайков // Киевская земская газета. – 1914. – № 28. – С. 3-6; Влайков Г.Ф. Об оспе и оспопрививании / Г.Ф. Влайков. – К.: Типография акционерного общества Н.Т. Корчак-Новицкого, 1915. – 12 с.; Влайков Г.Ф. Физиология зачатия / Г.Ф. Влайков. – СПб.: Столич. скоропеч., 1899. – 28 с.: ил.

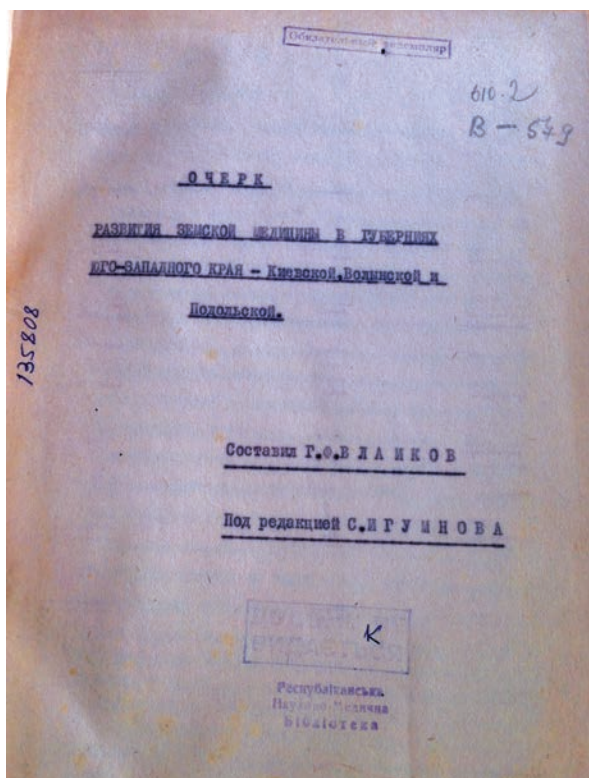
⁴² Влайков Г.Ф. Курс санитарной статистики с картограммой, диаграммами и образцами форм регистрации / Г.Ф. Влайков. – К.: Издание Лукьяновского народного дома, 1913. – 160 с.; Георгій Федорович Влайков. Некролог... – С. 4-5; ДАК, ф. 352, оп. 6, спр. 223, арк. 1-2; Там само, ф. 871. оп. 2, спр. 59, арк. 5 зв.; Особова справа Влайкова Г.Г. студента... – С. 6.

Одним з важливих здобутків цього видатного лікаря та науковця був підготовлений у 1935 р., проте не опублікований, машинопис під назвою: «Очерк развития земской медицины в губерниях Юго-Западного края – Киевской, Волынской и Подольской», що нині зберігається у фондах Національної наукової медичної бібліотеки України (мал.13). Сьогодні це є цінне джерело для дослідників у вивченні земської охорони здоров'я Правобережної України 1904-1917 рр., написане свідком того часу. Автор узагальнив зібрані відомості про стан земської сфери громадського здоров'я досліджуваного регіону, посилаючись на видання губернських земських управлінь Волинської, Київської та Подільської губерній, більшість яких уже втрачені з плином часу⁴³.

Крім того, за власною ініціативою займався читанням популярних лекцій [прочитав понад 1000 лекцій. – Авт.] з пропагування елементарних медичних знань серед сільського населення, робітників фабрик та заводів, школярів та інших категорій населення. Георгій Федорович повсякчас здійснював обстеження на предмет санітарного стану сільських хат та їх прибудинкових

територій, криниць загального користування в населених пунктах, часто навідувався на заводи та фабрики для контролю за дотриманням умов праці робітників, проводив інспекції в лікувальних закладах тощо⁴⁴. За свою тривалу лікарську практику мав змогу надати медичну допомогу понад 120 тис. хворим, переважна кількість яких складалася з жителів сільської місцевості і вільнонайманих робітників промислових підприємств. Разом з тим, лікар Г.Ф. Влайков виховав плеяду талановитих учнів, серед яких були лікарі, лікарські помічники, акушерки, санітари, медичні сестри, які завдяки своєму вчителю-наставнику понесли свої знання на благо людей. А він своїм ентузіазмом не залишав своєї улюбленої справи до кінця свого життя⁴⁵.

Георгій Федорович багато часу і сил віддавав улюбленій справі, не зважаючи на стан свого здоров'я, який з кожним днем погіршувався. Уже наприкінці 1935 р. йому різко стало погано і Г. Ф. Влайкова госпіталізували до київської лікарні, а згодом перевели на лікування до Обухівської лікарні м. Ленінград. Проте життя цієї талановитої особистості обірвалося 10 січня 1936 р. після тривалої хвороби (мал. 14). Через декілька днів після смерті, труну з тілом лікаря було перевезено до Києва у клуб медичних працівників, де простояла добу з почесним караулом. Попрощатися з Георгієм Федоровичем прийшло багато його шанувальників, учнів, лікарів, що «...было приостановлено движение на всей Львовской улице (нині – вул. Січових Стрільців) во время похорон... У фельдшерской школы стояли

Мал. 13.
Титульний аркуш
машинопису
(з фондів
ННМБУ)

Мал. 14. Портрет
Г.Ф. Влайкова,
надрукований
в некролозі.
(Профілактична
медицина. –
1936. – № 2)

⁴³ Влайков Г.Ф. Очерк развития земской медицины в губерниях Юго-Западного края – Киевской, Волынской и Подольской / Г.Ф. Влайков. – машинопись, б/г– 310 с.

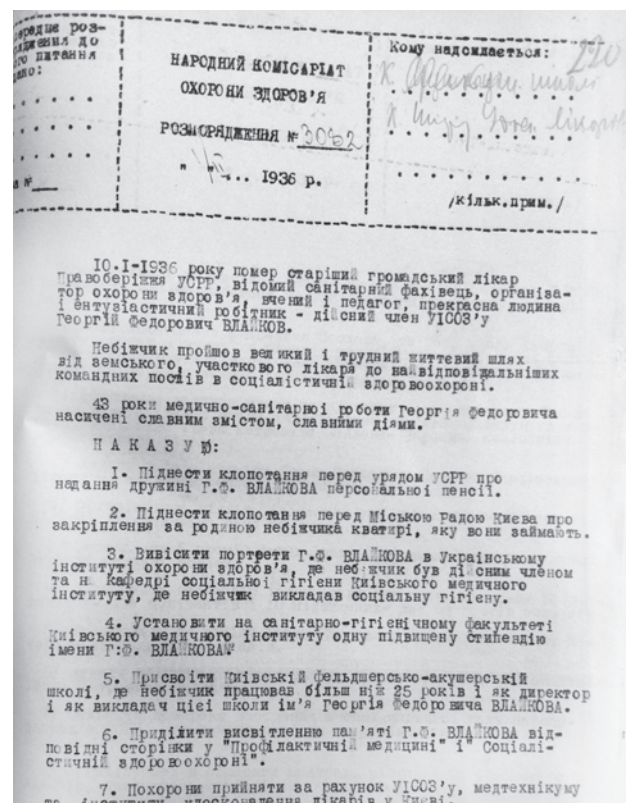
⁴⁴ ДАКО, ф. 410, оп. 2, спр. 94, арк. 46-47.

⁴⁵ Георгій Федорович Влайков. Некролог... – С. 4-5.

рядами студенты, которые присоединились к процессии. Было много венков и речей. После представителей разных учреждений, организаций, где работал, лечил дедушка [Георгій Федорович Влайков – Авт.], представителя наркомата и т.д. выступила студентка фельдш. [ерской] школы с такой простой и сердечной речью, что все плакали». Адже «круг знакомств у отца был огромный, его знал буквально весь город. Поэтому похороны его имели характер «демонстрации», за гробом шли тысячи людей, самых разнообразных слоев населения: начиная с академиков и министров и кончая уборщицами и их детьми, которые все знали и любили «дедушку Влайкова», как его уже задолго до старости, звали его ученики и друзья»⁴⁶. Поховали Георгія Федоровича Влайкова на Лук'янівському цвинтарі міста Києва. Пізніше поряд з ним було захоронено його дружину Марію Василівну (14 квітня (за ст. стилем 1 квітня) 1875-09 березня 1946), сина Георгія Георгійовича Влайкова (9 серпня (27 липня за ст. стилем) 1914-16 серпня 1990) та дружину сина – Влайкову Ніну Павлівну (1923–1999)⁴⁷.

У Розпорядженні Народного комісаріату охорони здоров'я УРСР від 01 лютого 1936 р. № В 082 повідомлялося про смерть громадянського лікаря та відомого санітарного фахівця, вченого та прекрасного педагога Г.Ф. Влайкова. У документі вказувалося про вшанування пам'яті померлого на санітарно-гігієнічному факультеті Київського медичного інституту і пропонувалося запровадити підвищену стипендію імені Г.Ф. Влайкова, а Київській фельдшерсько-акушерській школі присвоїти ім'я Г. Ф. Влайкова, якій небіжчик присвятив 25 років викладацької діяльності, та проведення інших пам'ятних заходів (мал. 15)⁴⁸.

Насамкінець, зауважу, що Г.Ф. Влайков до кінця свого життя невтомно працював заради розбудови вітчизняної охорони здоров'я. Він своєю невичерпною енергією зумів заслужити довіру не лише у пересічних громадян, а й серед знаних колег-медиків, які шанували його як прекрасну людину та високопрофесійного спеціаліста. Поряд з тим, що Георгій Федорович був лікарем-практиком, він не покидав своєї науково-педагогічної діяльності. За роки свого насиченого подіями життя, йому довелося

Мал. 15. Розпорядження НКОЗ УРСР від 01 лютого 1936 р. № В082 (з фондів ЦДАВО України)

⁴⁶ Воспоминания Александры Георгиевны Еремеевой (рукопись) / Семейный архив Даниленко-Еремеевых; Воспоминания Елизаветы Георгиевны Влайковой-Черновой (машинопись) / Семейный архив Тютиных-Еремеевых.

⁴⁷ Архівна довідка від 11.09.2018 р. № М-2816 / ДАОО; Георгій Федорович Влайков. Некролог... – С. 6; Інформаційна довідка від 20.09.2018 р. № 2647/03-01-44 / Відділ державної реєстрації актів цивільного стану Управління державної реєстрації Головного територіального управління юстиції у місті Києві Міністерства юстиції України; Особова справа Влайкова Г.Г. доцента... – С. 109 зв.; Особова справа Влайкова Г.Г. студента... – С. 17, 21; Пролетарська правда. – 1936. – № 9. – С. 4; Пролетарська правда. – 1936. – № 10. – С. 4; Пролетарська правда. – 1936. – № 11. – С. 6; Пролетарська правда. – 1936. – № 13. – С. 4; Пролетарська правда. – 1936. – № 14. – С. 4; Соціалістична здоровоохорона. – 1936. – № 7. – С. 4; Справа № 372 пам'ятника історії: могила Влайкова Георгія Федоровича / ДІМЛЗ.

⁴⁸ Георгій Федорович Влайков. Некролог... – С. 6; Розпорядження Народного комісаріату охорони здоров'я УРСР від 01 лютого 1936 р. № 13082 / Фонд персоналії В-2-35 НММУ; ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 230, арк. 219-220.

прочитати низку лекцій медико-санітарної направленості в київських закладах вищої та середньої освіти, передаючи свої знання молодим спеціалістам-медикам. Георгія Федоровича вважали «...незаурядним лектором і до самої смерті не оставлял своей деятельности, которая давала ему огромное удовлетворение. Студенты очень любили его и он относился к ним по-отечески ласково, входил во все их интересы, постоянно выступал их защитником и ходатаем перед администрацией и партийными организациями, которые всегда считались с его

мнением, т.к. популярность его, как педагога была огромна не только внутри учебных заведений, но и далеко за пределами их... Человек незаурядных способностей, глубоко принципиальный, добрый и отзывчивый, он пользовался особой любовью среди своих учеников...»⁴⁹. Також як лікар-практик Г. Ф. Влайков ділився своїми практичними вміннями з молодим поколінням медичних працівників, виховавши плеяду талановитих медичних кадрів, які продовжили справу свого вчителя та наставника, а для нього це було найвищою нагородою.

References

- Adres-kalendar' spravocnaya knizhka Poltavskoj gubernii na 1904 g.* Poltava: Tipografiya gubernskogo pravleniya. Retrieved from <http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/553-adres-kalendar-i-spravocnaya-knizhka-poltavskoy-gubernii-na-1904-g-poltava-1904#mode/inspect/page/243/zoom/4> [in Russian].
- Boguslavskij, S. M. (Ed.). (1911). *Adresnaya i spravocnaya kniga «Ves' Kiev» na 1911 g.* Kiev: Tipografiya Pervoj kievskoj arteli pechatnogo dela. [in Russian].
- Brokgauz, F. A. & Efron, I. A. (1893). *E'nciklopedicheskij slovar': Davenport-Desmin.* (Vol. 10). SPb: Tipo-Litografiya I. A. Efrona. [in Russian].
- Brokgauz, F. A. & Efron, I. A. (1901). *E'nciklopedicheskij slovar': Taj-Termity.* (Vol. 32A). SPb: Tipografiya Akcionernogo obshhestva «Izdatel'skoe Delo», Brokgauz-Efron. [in Russian].
- Brokgauz, F. A. & Efron, I. A. (1903). *E'nciklopedicheskij slovar': Xakim-Xodorov.* (Vol. 37). SPb: Tipografiya Akcionernogo obshhestva Brokgauz-Efron. [in Russian].
- Brokgauz, F. A. & Efron, I. A. (1903). *E'nciklopedicheskij slovar': Chelovek-Chuguevskij polk.* (Vol. 38A). SPb: Tipografiya Akcionernogo obshhestva Brokgauz-Efron. [in Russian].
- Golovcov, A. L. (2016). *Fenomen Anciferova* (2nd ed.). Kiev: Alfa Reklama. [in Russian].
- Kahan, S. (Ed.). (1936). Heorhii Fedorovych Vlaiikov. Nekroloh. *Profilaktychna medytsyna*, 2, 3-6. [in Ukrainian].
- Permiakov, V. O. (Ed.). (2005). *Profesory Kyivskoho natsionalnoho universytetu budivnytstva i arkhitektury (1930 – 2005): Dovidnyk.* Kyiv: KNUBA. [in Ukrainian].
- Polishchuk, O. & Martynenko, O. (2017). Profesor Yeremieiev Ivan Maksymovych – vidomyi ukrainskyi i frantsuzkyi selektsioner roslyn. *Univer-sytet*, 3, 2. [in Ukrainian].
- Protsenko, L. & Kostenko, Yu. (1998-2001). *Lukianivske tsyvilne kladovyshche: putivnyk* (Vol. 5, 2nd ed., Seriiia «Nekropoli Ukrainy»). Kyiv: Interhrafik. [in Ukrainian].
- Smolii, V. A. (Ed.). (1999). *Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy: Entsyklopedychnye vydannia: Kyiv* (Vol. 1). Kyiv: Holovna redaktsiia Zvodu pamiatok istorii ta kultury pry vydavnytstvi «Ukrainska entsyklopediia» im. M. P. Bazhana. [in Ukrainian].
- Triiniak, I. .I. (2005). *Slovnyk ukrainskykh imen.* Kyiv: Dovira. [in Ukrainian].
- Vlajkov, G. F. (1914). Doklad o deyatel'nosti organizacionnogo byuro. *Trudy oblastnogo s'ezda Yuga Rossii po bor'be s e'pidemiyami. (Kiev, 16-25 avgusta 1913 g.): Protokoly zasedanij.* (Vol. 4, pp. 137-140). Kiev: Tipo-Lit. Br. B. i G. Kaplun. [in Russian].
- Vlajkov, G. F. (1913). Doklad o rasprostranennosti e'pidemij, e'pidemicheskoy i postoyannoj medicinskoj organizacii i o merax bor'by s e'pidemiyami v Kievskoj gubernii. *Trudy oblastnogo s'ezda Yuga Rossii po bor'be s e'pidemiyami (Kiev, 16-25 avgusta 1913 g.): svedeniya po zemstvam.* (Vol. 1, pp. 287-360). Kiev: Tip-Lit. Br. B, i G. Kaplun. [in Russian].
- Vlajkov, G. F. (1899). *Fiziologiya zachatiya.* Sankt-Peterburg: Stolich. skoropech. [in Russian].

⁴⁹ Воспоминания Елизаветы Георгиевны Влайковой-Черновой (машинопись) / Семейный архив Тютинных-Еремеевых.

Vlajkov, G. F. (1910). Izolyaciya bol'nyx v derevnyax. *Oblastnoj s'ezd Yuga Rossii po bor'be s e'pidemiyami. (Xar'kov, 26 maya – 4 iyunya 1910 g.): Doklady po otдел'nyx voprosam, Otdel 3.* (pp. 1-24). Xar'kov: Tipografiya «Pечатnoe delo». [in Russian].

Vlajkov, G. F. (1904). K voprosu o bor'be s e'pidemiyami v derevne. *Trudy 5 s'ezda zemskix vrachej i predstavitelej uezdnyx zemstv Poltavskoj gubernii 5-14 oktyabrya 1903 g.* (pp. 254-293). Poltava: E'lektricheskaya tipografiya D. N. Podzemskogo. [in Russian].

Vlajkov, G. F. (1913). *Kurs sanitarnoj statistiki s kartogrammoj, diagrammami i obrazcami form registracii.* Kiev: Izdanie Luk'yanovskogo narodnogo doma. [in Russian].

Vlajkov, G. F. (Comp.). (1909). Medicinskij otchet Sumskoj uezdnoj zemskoj upravy. Sumy: Sumskoe uezdnoe zemstvo. [in Russian].

Vlajkov, G. F. (1911). Mezhdunarodnaya gigienicheskaya vystavka 1911 g. v Drezdene (otchet po zagranichnoj komandirovke). *Vrachebno-sanitarnaya xronika Kievskoj gubernii, 11*, 116-130. [in Russian].

Vlajkov, G. F. (1911). Mezhdunarodnaya gigienicheskaya vystavka 1911 g. v Drezdene (otchet po zagranichnoj komandirovke). Okonchanie. *Vrachebno-sanitarnaya xronika Kievskoj gubernii, 12*, 100-121. [in Russian].

Vlajkov, G. F. (1912). *Mezhdunarodnaya gigienicheskaya vystavka v Drezdene 1911 g.* Kiev: Tipografiya Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira. [in Russian].

Vlajkov, G. F. (1909). *O bor'be s e'pidemiyami v Lebedinskom uezde.* Xar'kov: Tipografiya «Pечатnoe delo». [in Russian].

Vlajkov, G. F. (1914). O chume. *Kievskaya zemskaya gazeta, 28*, 3-6. [in Russian].

Vlajkov, G. F. (1911). *O sanitarnyx popechitel'stvax.* Kiev: Tipografiya Akcionernogo obshhestva N. T. Korchak-Novickogo. [in Russian].

Vlajkov, G. F. (1910). O vskarmliivanii grudnyx detej i ob uxode za nimi. *Kievskij zemskij kalendar' i spravocchnaya knizhka na 1911 god.* (pp. 84-90). Kiev: Tipografiya Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira Akc. Obshhestva pechatnogo i izdatel'skogo del N. T. Korchak-Novickogo. [in Russian].

Vlajkov, G. F. (1911). *O xolere i chume.* Poltava: E'lektricheskaya tipografiya D. N. Podzemskogo. [in Russian].

Vlajkov, G. F. (1915). *Ob ospe i ospoprivivanii.* Kiev: Tipografiya Akcionernogo obshhestva N. T. Korchak-Novickogo. [in Russian].

Vlajkov, G. F. (1909). Obzor deyatel'nosti yaslej-priyutov v Sumskom uezde v 1908 g. Xar'kov: Tipografiya «Pечатnoe delo». [in Russian].

Vlajkov, G. F. [without age]. *Ocherk razvitiya zemskoj mediciny v guberniyax Yugo-Zapadnogo kraja – Kievskoj, Volynskoj i Podol'skoj* [Essay of development of zemstvo medicine in South-West territory – Kiev, Volyn and Podolsk provinces] (Author's typescript). [in Russian].

Vlajkov, G. F. (1904). Sifilis v Zen'kovskom uezde Poltavskoj gubernii. *Trudy 5 s'ezda zemskix vrachej i predstavitelej uezdnyx zemstv Poltavskoj gubernii 5-14 oktyabrya 1903 g.* (pp. 294-316). Poltava: E'lektricheskaya tipografiya D. N. Podzemskogo. [in Russian].

Vlajkov, G. G. (1977). *Napryazhennoe sostoyanie tolstostennyx ortotropnyx obolochek vrashheniya* [Stress state of thick-walled orthotropic shells of rotational] (Candidate's thesis). Kiev. [in Russian].

Vlajkov, G. G. (1954). *Ustojchivost' ploskoj formy izgiba dvutavrovoj balki pri slozhnyx nagruzkax* [A flat shape of the I-beam bending and its stability under complex loads] (Candidate's thesis). Kiev. [in Russian].

**Українське
пам'яtkознавство:
традиції, досвід,
перспективи**

Світлана Савченко (м. Київ)

Олена Апанович та її внесок у дослідження та збереження могили Івана Сірка

На матеріалах особового фонду Олени Апанович, які раніше не були в науковому обігу, розкривається діяльність відомої дослідниці козацтва по збереженню могили кошового Запорізької Січі Івана Сірка.

Ключові слова: Олена Апанович, охорона пам'яток, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Іван Сірко.

Svitlana Savchenko

Olena Apanovych and Ivan Srko's grave preservation

This article is based on yet unpublished materials, inter alia from a personal fund of Olena Apanovych, it shows famous cossaks researcher's activities on preservation of the grave of Zaporizhs'ka Sich otaman Ivan Sirko. Also, the documents from fund of Ukrainian Association of Historical and Cultural Memorials Preservation which are stored in Central State Archive of Highest Authorities and Management of Ukraine were found and analysed. The objective of the article is to show work and vision of O. Apanovych on the preservation of a famous figure of Ukrainian history. The article found that O. Apanovych were researching otaman's grave in 1950th and later in 1960th while developing the Khortycya Reserve. She returned to preservation activities later at the end of 1980th to the beginning of 1990th while the expedition "Zaporizhs'ka Sich: destroyed and survived". In 1960th Olena Apanovych had had an idea to move all Zaporizhs'ka Sich atamans' graves to Khortycya where she was planning to create a national pantheon.

At that time the idea was not realised. Later, while the "Reconstruction" she actualised the problem of Ivan Sirko's grave preservation. This article in general analyses the influence of Olena Apanovych and her like-minded followers' efforts towards the actualisation of preservation and popularisation of cossaks' monuments. The article discovered that this work had very important social consequences for instance these activities had a significant impact on Ukrainian society in particular regarding rising of a national self-consciousness and preservation of national memory.

Key words: Olena Apanovych, monuments preservation, Ukrainian Association of Historical and Cultural Memorials Preservation, Ivan Sirko.

У сучасному світі збереження культурних пам'яток є однією з ознак високого рівня громадянської свідомості та згуртованості суспільства. В Україні ця проблема не втрачає актуальності з радянських часів. Особливе значення для національної історії мають персоніфіковані пам'ятки, пов'язані з видатними постатями українського минулого, насамперед, лідери національно-визвольної боротьби. До таких пам'яток відноситься і могила найвідомішого запорізького кошового отамана Івана Сірка. Дослідниця та популяризатор історії українського козацтва Олена Михайлівна Апанович багато зробила для її дослідження та збереження.

Метою статті є визначити внесок Олени Михайлівни Апанович у царині збереження культурної пам'яті, а саме упорядкування і дослідження могили видатного діяча української історії Івана Сірка.

В основу даної публікації покладено матеріали особового фонду Олени Апанович Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, фонду Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, в яких відображено діяльність вченої в цій сфері. Матеріали, зазначених архівів, раніше не використовувались істориками і не оприлюднювались.

Існує значна кількість публікацій про перепоховання Івана Сірка, зокрема – матеріали В. М. Бекетової¹, збірка документів², праця М. Жуковського³. Однак, внесок Олени Апанович у дослідження та збереження поховання І. Сірка спеціально не досліджувався.

Перше знайомство Олени Апанович з темою поховання Івана Сірка відбулося в 1951 р., коли вона як молодий дослідник, кандидат історичних наук, брала участь у археологічних розкопках та історичних дослідженнях місць розташування Запорізьких Січей. За постановою Ради міністрів УРСР у 1951-1954 рр. Інститут археології АН УРСР почав дослідження в районі спорудження Каховської ГЕС і зрошувальних систем на Інгульці. Так Олена Михайлівна Апанович увійшла до складу групи на чолі з археологом Федором Борисовичем Копиловим, який у той час завідував лабораторією реставрації та консервації матеріалів Інституту археології АН УРСР, а згодом працював у інших відділах інституту⁴.

Перебіг цих подій вчена зафіксувала у своєму щоденнику, в якому емоційно змалювала становище музейної справи, козацьких пам'яток регіону Нікополя, де у свій час існувало п'ять Січей. Члени експедиції мешкали в приміщенні Нікопольського музею. Олені Михайлівні дозволили жити в канцелярії музею за умови поповнення колекції знахідками експедиції та впорядкування вченою експонатів музею⁵. «Зовсім поганим» вона визнала історичний відділ, в якому були речі, що за переказами належали Івану Сірці: «Запорізьких речей майже немає. Частина речей, які описував Єварницький (написання прізвища збережено відповідно до ори-

гіналу документа – С.С.) пропали. Доручили евакуювати фотографу. Він вивіз в Моздок і там здав у міськвиконком. Після закінчення війни взяв у музеї 1000 рублів на реєвакацію речей і зник». Подальша доля цих речей була невідома. Дослідниця згадує про втрачені давнє Євангеліє у срібному окладі, пояс, який належав Івану Сірці, його кружку та інші цінні історичні артефакти⁶. Олена Апанович із властивим їй запалом писала у щоденнику: «Залишків Січі не залишилось у Нікополі. Про це писав ще Єварницький. Але запорозький дух віє в цих місцях. Може тому, що я знаходжуся в музеї. Але тут можуть слухати скільки завгодно про запорожців, самі про них говорять багато, і в розповідях про них відчувається ставлення онуків до своїх дідів»⁷. 25 липня 1951 р. у фондах музею вона все ж таки відшукала чимало речей запорізьких козаків, зокрема і «зелений пояс», який, за переказами, належав Івану Сірці⁸.

27 липня Олена Апанович разом з Ф. Копиловим відвідали могилу І. Сірка, до якої через мілководдя змушені були пливти човном до Капулівки. «У Капулівці на пагорбі біля млина стоїть могила Сірка, є Запорізька корчма, там живе стара, яка пам'ятає ще Єварницького, коли він збирав «дідів та розпитував про запорізьку давнину»⁹. І хоча результати розкопок на місці Січі не виправдали сподівань дослідників, для нас важливо, що Олена Апанович збрала та зберегла свідчення старожилів про могилу І. Сірка.

1 серпня 1951 р. дослідниця побувала на могилі І. Сірка і зазначила у щоденнику, що з часів Д. Яворницького надмогильний камінь ще більше вивітрився і пошкоджений «кулею полі-

¹ Режим доступу: http://museum.dp.ua/sirco_12.html.

² Режим доступу: <http://mycity.kherson.ua/journal/letopis3/sirko.html>

³ Жуковський М. П. Доля могили І.Д. Сірка // Праці Центру пам'яткознавства. Зб. наукових праць. – 2012. – Вип. 22.- С. 282.

⁴ Інститут археології Національної академії наук України. 1918-2014 / Гол. Редактор – П. П. Толочко. – К.: ВД «АДЕФ-Україна», 2015. – 668 с. – С. 36.

⁵ ІР НБУВ, ф. 347, оп. 1, спр. Щоденникові нотатки 1951-1996 рр. Папка 1951 рік, арк. 4.

⁶ Там само, арк. 4-5.

⁷ Там само, арк. 6.

⁸ Там само, арк. 7.

⁹ Там само, арк. 13.

чая». Під час окупації українські націоналісти заклали навколо могили гай і розбили квітники. «Коли прийшли наші рік-два трималось. А зараз квітники зів'яли, гай напіввирубаний, і сумне враження справляє це місце. Та і народ так говорить: «Німці навели лад на могилі Сірка, прикрасили її. Недобре це, що так виходить, що залишається у свідомості народу те, що німці таке зробили, а зараз – занедбано. Потрібно буде поговорити про це в Києві»¹⁰.

30 серпня 1951 р. вона познайомилась і оглянула давню «запорозьку» хату бабці Оксани Забутної, яку обіцяла відремонтувати сільрада, але так нічого і не зробила. Власниця хати (Олена Апанович зауважила: у дівочтві мала прізвище Мазай, і це була хата її свекра) жила на подвір'ї, де знаходилася могила І. Сірка. Пам'ятала вона і відвідини Д. Яворницького. Доцільним було зауваження Олени Михайлівни, що могила стоїть на підвищенні й тому не буде залита водосховищем. У щоденникових нотатках Олена Михайлівна зафіксувала і розмови з місцевими жителями, які дуже позитивно ставились до роботи дослідників. Бабця Бульбиха розповіла, як Дмитро Яворницький збирав «дідів» біля могили Івана Сірка в саду біля хати Мазая, пригощав вином і закусками, а вони співали йому козацькі думи про зруйнування Запорізької Січі. Цікавими є свідчення про настрої цього селянського середовища: про Катерину II говорили у негативному світлі, мовляв, хотіла забрати набуте козаками золото і багатства. Олена Апанович аркушам свого щоденника довірила навіть сміливі на той час політичні оцінки одної селянки: «Жовтневу революцію називає переворотом, а життя до неї «коли були вільними». Вона була така стара, що їй і втолкувати нічого»¹¹. Вважаємо, що саме події літа 1951 р. мали значний вплив на формування наукового світогляду Олени Апанович. Робота в експедиції стимулювала її до активної громадської діяльності, популяризації історії та пам'яток україн-

ського козацтва, зокрема збереження могили кошового Івана Сірка.

Ставлення до поховання І.Д. Сірка дещо змінилося у зв'язку з відзначенням у 1954 р. 300-річчя «возз'єднання» України з Росією. Біля нього було встановлено пам'ятну дошку, згодом відлили погруддя отамана, взявши за зразок його образ із картини Іллі Рєпіна.

Хрущовська «відлига» – час, коли О.М. Апанович стала одним із найактивніших провідників пам'яткоохоронного руху радянської України. Саме вона та її однодумці надали цьому рухові національного характеру. Після ухвалення відомої постанови № 911 від 18 вересня 1965 р. «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорозького козацтва» і створення меморіального комплексу на острові Хортиця Олена Апанович активно включилась у роботу над проектом Хортицького заповідника та збереження запорізької історичної спадщини. В умовах «відлиги» діяльність пам'яткоохоронців переросла у широкомасштабну національно значиму програму¹². Їх ініціативи підтримувала і частина партійно-державного керівництва УРСР, зокрема заступник голови Ради міністрів УРСР Петро Тимофійович Тронько. У зв'язку з цим процитуємо видатного українського письменника та громадянського діяча Олесея Гончара: «На прикладі життя і діяльності П.Т. Тронька ще раз переконуємось, що в колишній комунопартократії були не тільки свавільники й злочинці, а більшість людей чесних, сумлінних, працелюбних, які в тяжких умовах тоталітарної системи по можливості діяли в ім'я народу, боролись, гинули, але передавали нащадкам все гідне, світле в історико-культурних, духовних надбаннях українського суспільства. Коли роздумуєш над джерелами довголітньої важкої, але плідної діяльності П.Т. Тронька, приходиш до єдиного висновку: джерелом його набутоків, зусиль і таланту вченого є синівська любов до матері – України»¹³.

¹⁰ ІР НБУВ, ф. 347, оп. 1, спр. Щоденникові нотатки 1951-1996 рр. Папка 1951 рік, арк. 16-17.

¹¹ Там само, арк. 19.

¹² Збережемо тую славу. Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х – 80-х рр. ХХ ст.: Збірник документів та матеріалів / Упоряд.: О.Г. Бажан (керівник) та ін. – К.: Рідний край. – 1997. – С. 11-13.

¹³ Цит за: *Кухарєва Н., Козій Г.* Петро Тронько і Переяслав // Краєзнавство. – 2010. – № 1-2. – С. 28.

Збереження поховання Івана Сірка, яким вчена почала опікуватись ще до згаданої урядової постанови, було одним з нагальних питань збереження та популяризації пам'яток козацтва, якими займалась Олена Апанович упродовж 1960 рр. Директори академічних Інституту історії А. Касименко та Інституту археології С. Бібіков 22 травня 1964 р. у відповідь на лист заступника голови Нікопольської райради М. Кікота повідомляли, що вони підтримують ідею перенесення праху І. Сірка з Капулівки у Нікополь. І для цього до міста відрядили Олену Апанович¹⁴.

Олена Михайлівна була серйозно занепокоєна станом могили кошового отамана. Влітку 1965 р. дослідниця побувала на цьому місці та

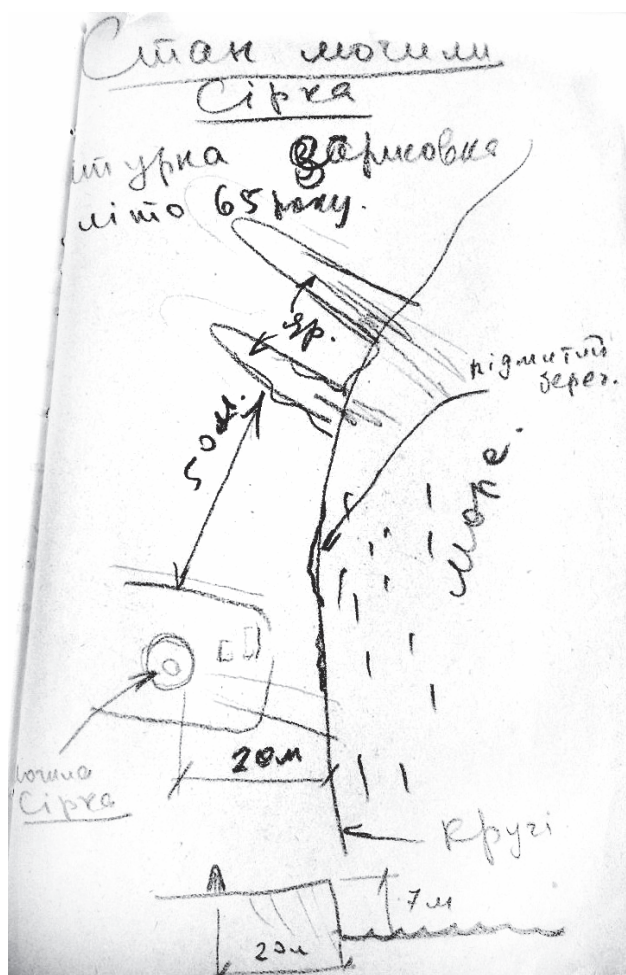

Фото 1. Замальовка О. Апанович. 1965 р.

зробила натурні замальовки стану місця поховання І. Сірка, схему та фото¹⁵. З цих матеріалів видно, що могила знаходилась у загрозовому стані (фото 1. Стан могили І. Сірка. Замальовка О. Апанович. 1965 р. ІР НБУВ, ф. 374, оп. 1, спр. 41).

Цього ж 1965 р. запорізькі художники: Г. Марченко, Г. Соколенко, Л. Орленко, Г. Зубченко, Л. Стебловська звернулись до Інституту історії АН УРСР (заступника директора І. О. Гуржія) та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури з листом про підтримку ідеї Олени Апанович щодо перенесення праху Івана Сірка на Хортицю. Вони працювали над проектом парку Хортицького заповідника і цілком схвалювали ідею О. Апанович: не тільки перенести могилу І. Сірка з села Капулівки, а й останки кошового отамана П. Калнишевського з Соловків та «створення на острові парку умовних могил інших відомих діячів Запорізької Січі». Дослідниця наводила серйозні аргументи на користь такого рішення: по-перше, могила І. Сірка перебувала в аварійному стані, бо підмивалася водами Каховського моря, поруч вже утворилось кілька ярів. По-друге, могила розташована в місці, до якого важко дістатись – потрібно їхати пароплавом від Нікополя, потім йти шість кілометрів пішки; по-третє, розташування могили на острові доцільно тому, що острів Хортиця символізує собою славетну історію запорізького козацтва¹⁶. І хоча постановою Ради Міністрів УРСР № 711 від 21 липня 1965 р. могила І. Сірка була взята на державний облік як пам'ятка історії та культури республіканського значення, ідея перенесення праху кошового так і не була реалізована.

3 червня 1966 р. голова Запорізького облвиконкому Ф.Я. Мокроус видав розпорядження: «У зв'язку з вказівкою Ради Міністрів УРСР про перезахоронення Івана Сірка до Хортицького заповідника, доручити обласному управлінню культури і виконкому міськради направити експедицію в Капулівку для перевезення останків і поховання на Хортиці»¹⁷.

¹⁴ ІР НБУВ, ф. 374, оп. 1, спр. 38.

¹⁵ Там само, спр. 41. Матеріали про перепоховання праху І. Сірка.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Збережемо тую славу... – С. 77.

До реалізації згаданої урядової постанови про збереження козацьких пам'яток було залучено Академію наук УРСР і, зокрема, Інститут історії. Президія АН УРСР доручила скласти науково обґрунтований проект Хортицького заповідника саме Олені Апанович. На засіданні дирекції Інституту історії АН УРСР 25 липня 1966 р. слухали тематичні пропозиції до проектування меморіального комплексу Державного історико-культурного заповідника запорізького козацтва на острові Хортиця. Доповідала Олена Апанович¹⁸. У своєму виступі на засіданні дирекції вчена поставила питання про перенесення могили Івана Сірка на територію Хортицького заповідника. Особливого значення для розв'язання цієї проблеми набула позиція Інституту історії АН УРСР, оскільки в середовищі науковців ще не було вироблено єдиної думки щодо цієї справи. Олена Михайлівна зауважила, що каменем спотикання стало місце перезахоронення: керівництво Нікополя намагалось зберегти могилу на території району, де було розташовано в різний час п'ять запорізьких січей, а дніпропетровське керівництво «не віддає могили»¹⁹. Олена Апанович доповіла на засіданні дирекції про результати переговорів з Міністерством культури УРСР, обласними та міськими органами влади. Учасники дискусії дійшли згоди, що могилі загрожують знищенням води Каховського водосховища. Її необхідно перенести, на що були виділені кошти. Олена Михайлівна висловила думку, що Інститут історії повинен сприяти перевезенню могили І. Сірка на Хортицю. Також вона пропонувала перенести прах Петра Калнишевського та прах кошового Задунайської Січі Йосипа Гладкого в новостворений заповідник із Соловків. Таким чином мав бути створений важливий меморіальний комплекс всеукраїнського масштабу. В середині 1960 рр. це була смілива заява О. Апанович. Водночас проти перенесення на Хортицю могили кошового Й. Гладкого виступали місцеві краєзнавці²⁰.

¹⁸ ІР НБУВ, ф. 374, оп. 1, спр. 23.

¹⁹ ІР НБУВ, ф. 374, оп. 1, спр. 37.

²⁰ Там само.

²¹ Там само, спр. 41.

Місцеві органи влади мусили якось реагувати. Так 1 квітня 1967 р. Дніпропетровський облвиконком ухвалює рішення про перенесення останків і доручає проектній організації розробити проект впорядкування могили та пам'ятника Сірку на новому місці (на давньому кургані Сторожова могила, який розташований на відстані 1100 метрів від с. Капулівки). Однак виконувати це рішення не поспішали. Віддавати останки Івана Сірка в Запорізьку область ніхто не збирався. Особливо обурені таким рішенням були жителі с. Капулівки та навколишніх сіл Нікопольського району.

Для вирішення питання перенесення могили Сірка Олена Апанович намагалась залучити авторитет УТОПК. Вона була ініціатором постанови Історичної секції УТОПК від 17 жовтня 1967 р. Зміст документа пропонував негайно перенести поховання на Хортицю²¹. Така ініціатива Олени Апанович, можливо, була доцільною у контексті створення заповідника на Хортиці, для надання йому всеукраїнського, національного за суттю, значення, але не враховувала, на нашу думку, кількох факторів. По-перше, спротив місцевого партійно-державного керівництва: Дніпропетровська і Запорізька області традиційно змагались за козацьку спадщину. По-друге, не бралася до уваги думка жителів Капулівки, які не бажали віддавати святиню. По-третє, страх дніпропетровського, і, зокрема, нікопольського партійного керівництва та муніципалітетів «залишитись ні з чим».

За перенесення могили Івана Сірка Олена Апанович розгорнула в пресі цілу кампанію, сприяла приверненню уваги громадськості до критичного стану поховання. В її архіві зберігся уривок нарису «Врятуємо запорізьку святиню». Вчена згадує, як у 1951 р., під час розкопок Чортотлицької Січі, разом з колегами доводила в райкомі партії та райвиконкомі необхідність дбайливого відношення та кращого збереження Сіркового поховання. Нагадаємо, що постановою Ради Міністрів УРСР 21 липня 1965 р. могилу було взято на державний облік як пам'ятку

республіканського значення. Не дивлячись на знак, що це пам'ятка історії й охороняється державою, могила і надалі залишалася занедбаною. Надгробний камінь на могилі Сірка пошкоджено: «Якийсь невіглас штовхнув його. Пам'ятник впав і розколовся. Його якимось скривдили». Похованню загрожувала повна руйнація – води Каховського водосховища були зовсім близько до могили. Дослідниця зазначала: «Може наступити такий час, коли підмита могила обвалиться і назавжди загине історична пам'ятка для нас, для наших нащадків»²².

Сільрада Капулівки, за підтримки Дніпропетровської обласної організації УТОПІК, вирішили перенести могилу І. Сірка на інший бік села, де за 2 км стоїть курган Бабина Могила. Незважаючи на позицію Інституту історії, УТОПІК, Міністерства культури про перенесення могили на Хортицю, керівники та жителі с. Капулівки заявляли, що «вони ляжуть кістками, а Сірка не віддадуть». Тому запропонували «комплексне рішення» – передати на Хортицю вже пошкоджений надгробний камінь (як вважала О. Апанович) винною в цьому була місцева влада), зробивши копію з граніту, а залишки праху поховати у Бабиній Могилі²³.

21 листопада 1967 р. на Каховському морі здійнялася буря, що тривала дві доби. За таких обставин Нікопольський райвиконком дав розпорядження спеціальній комісії негайно розпочати перепоховання праху Сірка. 23 листопада 1967 р. комісія, яку очолював заступник голови Нікопольського райвиконкому Кікоть М.В., приїхала в Капулівку. Усі жителі села зібралися навколо дев'яти виконавців рішення місцевої влади, щоб не допустити вивезення останків за межі району. Довелося провести роз'яснювальну роботу, переконуючи всіх присутніх, що останки кошового отамана лише перенесуть у нове безпечне місце. Група під керівництвом археолога Дніпропетровського історичного музею Л.П. Крилової провела розкопки могили. Не де-

талізуючи опис події, яка вже досліджена іншими авторами, зазначимо лише, що більшість кісток були покладені в нову домовину. Але череп, частина кісток, муміфікований мозок та пасмо волосся Л. Крилова сховала. Артефакти пізніше таємно вивезли спочатку до Дніпропетровська, а потім до Росії²⁴.

Цікавою, у контексті подій, є розірвана машинописна чернетка листа, яку зберегла Олена Апанович у своєму архіві. Цей лист від імені самої Олени Апанович та її наукового керівника, заступника директора Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН УРСР д. і. н. Костя Гуслистого до першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ О.Ф. Ватченка та Інституту археології АН УРСР. Автори листа з гіркотою повідомляли про «злочинну з наукового і громадського погляду роботу археолога Дніпропетровського історико-краєзнавчого музею Л.П. Крилової під час перенесення могили І.С. Сірка в селі Капулівці Нікопольського району... Ганебна поведінка тов. Крилової, що поступилась совістю науковця, сплюндрувала, наче невіглас, останнє пристановище видатної людини»²⁵. Далі йдеться про перебіг подій, пов'язаних із цим прискореним перепохованням: відверто неправдиві відомості про перепоховання козаками Чортмлицької Січі біля Капулівки, неправильна дата (4 травня), під час термінових розкопок виявилось, що не вистачає колінних чашечок, фаланг пальців. А саме головне – «очевидці в селі Капулівці говорять, що Л. Крилова взяла з собою череп І. Сірка, вона намагається довести, що сама зробила зліпок, який і відправила до Ленінграду». Про це Олена Апанович повідомила керівництву пам'яткоохоронних та наукових установ. З особливою прикрістю повідомлялось про те, що залишилось на місці могили після закінчення робіт: «Там лишилась неоквирина купа землі, кілька вирваних з корінням дерев і розбитий постамент»²⁶.

²² ІР НБУВ, ф. 374, оп. 1, спр. 41.

²³ Там само.

²⁴ Жуковський М.П. Доля могили І.Д. Сірка // Праці Центру пам'яткознавства. Зб. наукових праць. – 2012. – Вип. 22.- С. 282.

²⁵ ІР НБУВ, ф. 374, оп. 1, спр. 41.

²⁶ Там само.

19 грудня 1967 р. заступник голови Запорізького облвиконкому Микола Киценко надіслав інформацію про події у Капулівці до заступника голови Ради Міністрів Петра Тронька і пряме невиконання доручення уряду про перенесення могили І. Сірка на Хортицю. Надзвичайно цікавою й інформативною є нотатка на цьому документі, зроблена 25 грудня 1967 р. рукою самого М. Киценка. Він повідомляв, що цього листа возив у Київ П. Троньку, але не віддав тому, що урядова уповноважена М. Платонова погодилась відтягнути вирішення цього питання на 5-6 років. Вона запевнила, що останки Сірка залишаться на місці нового поховання до завершення реалізації проекту заповідника на Хортиці. Микола Киценко висловив жаль, що вдруге не вдалося реалізувати омріяну ідею. Втілити в життя спільний з Оленою Апанович проект: «Тепер залишається одне – їхати на Соловки, вимолити Калнишевського та разом з Гладким поховати на Хортиці двох кошових! (Хоча звичайно це не І. Д. Сірко)»²⁷.

5 березня 1968 р. газета «Літературна Україна» опублікувала звернення «Поховати з усіма почестями», яке підписала О. Апанович разом з іншими членами правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури – К. Гуслистим та В. Пепою. Вчених-пам'яткоохоронців обурили некваліфіковані дії комісії, яка у принизливий спосіб здійснювала перенесення праху. Вони вимагали проведення перепоховання з усіма належними урочистостями і пошаною до героя української історії²⁸.

У той же час на основі завдання Запорозького облвиконкому й обласного відділення УТОШК від 19 квітня 1968 р. було запроектовано оформлення могили І. Сірка на Хортиці. Це архітектурно-планувальне завдання передбачало обрання місця, встановлення плити з вибитим барельєфом отамана, перенесення каменю із старого поховання, опорядження території. На цьому документі є приписка, зроблена рукою Миколи Киценка про те, що цей лист направлено після розгляду конкурсних проектів 27 липня 1968 р.²⁹

Піднята Оленою Апанович та її колегами проблема варварського розкопування могили І. Сірка збурила творчу молодь. Активісти у жовтні 1968 р. звернулись до голови Ради Міністрів В. Щербицького, секретаря ЦК КПУ Ф.Д. Овчаренка, секретаря спілки письменників України Д. Павличка з приводу нищення святинь української історії та культури. Молодь відразу це питання перевела у політичну площину. Як аргумент наводились слова В. Леніна про необхідність починати боротьбу із націоналізмом з великоросійського шовінізму. Вони звертали увагу на «варварське», «бандитське» перенесення могили: «Робилось це перенесення, як і всі бандитські вилазки, вночі й поспіхом. Останки полководця зі світовим іменем було зібрано в брудний мішок (так, ніби була картопля) й до ранку в такому стані зберігались в чулані невідомого походження»³⁰. Автори листа пояснювали цю поведінку наукової співробітниці Дніпропетровського історичного музею Л. Крилової українофобством і наводили її слова: «А вы знаете, что он был врагом русского народа?». У відповідь на це молоді українці запитували: «А чи любили, товаришко Крилова, українців і український народ російські царі та їх посіпаки – ця орда катюг і поневолювачів, проти яких, зрештою, і виступав Сірко? Та, мабуть, саме вони (за Криловою) репрезентують великий російський народ! І чи не тому Іванам Грозним, Петрам Першим, Катеринам Другим, Суворовим і К^о височіють пам'ятники, в багатотомних романах та багатосерійних фільмах прославляється їх колоніальний розбій, азіатське варварство і деспотизм?! І ніхто не скаже, що вони лютою ненавистю ненавиділи українців, татар, білорусів, поляків, грузинів»³¹. Цілком очевидно, що такі звернення до керівництва партійних і державних органів лише стверджувало думку про те, що повернення історичної пам'яті про запорізьке козацтво сприятиме зростанню національної самосвідомості та становить загрозу для комуністичного режиму. Адже автори відверто

²⁷ Збережемо тую славу... – С. 132.

²⁸ Літературна Україна. – 1968. – 5 березня.

²⁹ Збережемо тую славу... – С. 173.

³⁰ Там само. – С. 183.

³¹ Там само. – С. 184.

заявляли про вигадані в КДБ чутки, що український націоналізм найповніше виявляється у захисті української старовини. У червні 1970 р. за цей лист були заарештовані й ув'язненні на 2–4,5 роки поет І. Сокульський, робітник М. Кульчинський та викладач одного з вишів В. Савченко.

Із початком 1970 рр. і посиленням ідеологічного цькування української інтелігенції – «маланчуківщиною», Олена Апанович була усунута від можливості займатись пам'ятками козацького періоду. Тільки наприкінці 1980 рр., на хвилі «перебудови», коли виник суспільний запит на дослідження пам'яток запорізького козацтва та їх популяризації, Олена Михайлівна змогла повернутись до досліджень своєї улюбленої теми. Відродженню національної самосвідомості українців мали слугувати експедиції «Запорізька Січ: зруйноване і уціліле», організовані у 1989 і 1990 рр. журналом «Пам'ятки України», науковим керівником яких була О. Апанович. Матеріали за результатами експедиції 1989–1990 рр. були надруковані на шпальтах зазначеного вище журналу.

В архіві Олени Апанович зберігся більш детальний документ про ці події. Це надрукований на комп'ютері текст із великою кількістю правок авторки та невідомого редактора. На думку Олени Апанович, метою експедиції було підготувати необхідний матеріал для продовження реалізації постанови від 18 вересня 1965 р. З метою відродження національної самосвідомості планувались зустрічі з мешканцями запорізьких земель. До складу експедиції ввійшло чотири особи, які ще в 1960 рр. працювали над реалізацією згаданої постанови: архітектор Віктор Васильович Красенко, художник Геннадій Юхимович Марченко, Любов Захарівна Гісцова (директор Центрального державного історичного архіву в місті Києві) та Олена Михайлівна Апанович – науковий керівник експедиції³². Олена

Апанович зазначала, що маршрут був розроблений відповідно до експедиції Д. І. Яворницького кінця 1880-х рр. Також було використано матеріали Олени Михайлівни з археологічної експедиції 1951 р. Під час обстеження козацьких пам'яток Черкащини, Олена Михайлівна пропонувала відродити плани створення тут національного парку та музею³³.

Найбільше пам'яток військової і господарської діяльності Січі учасники експедиції вивчали на Дніпропетровщині, місцева та партійна влада якої «по-варварському», деструктивно повелася з пам'ятними місцями. Учасники експедиції побували на місці Чортомлицької Січі та біля Капулівки³⁴ на місці, як його кваліфікує О. Апанович, «підзахоронення» І. Сірка у Бабину (Сторожову) Могили. Вони виявили не надто художнє оформлення пам'ятки: камінь з первісного поховання у скляному футлярі, що призводило до конденсування вологи, «мокріння» та руйнування святині. Учасники експедиції встановили, що колишнє місце поховання І. Сірка ще існує, хоча і далі підмивається берег³⁵.

У 1989-1990 рр. завдяки зусиллям антрополога С. Сегеди череп І.Д. Сірка врешті решт був повернутий із Москви в Україну і опинився на збереженні в Нікопольському райвиконкомі. Незважаючи на вимоги учасників святкування 500-річчя українського козацтва допоховати останки І. Д. Сірка, органи районної влади уникали вирішення цього питання. І лише за рішенням V сесії Нікопольської районної ради депутатів від 5 серпня 1997 р. череп отамана І. Д. Сірка був переданий до Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького.

У травні 1998 р. на міській конференції, присвяченій 350-річчю початку Визвольної війни українського народу середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького, прозвучали наполегливі вимоги громадськості Нікопольщини до вищих органів влади України щодо вшанування

³² ІР НБУВ, ф. 374, оп. 1, спр. 34.

³³ Демиденко О. Діяльність Українського товариства охорони пам'яток історії та культури зі збереження об'єктів козацької доби (друга половина 1960-х – 1980-ті рр.) / О. Демиденко // Історико-географічні дослідження в Україні. – 2006. – 9. – С. 421-422.

³⁴ Жуковський М.П. Доля могили І. Д. Сірка // Праці Центру пам'яткознавства. Зб. наукових праць. – 2012. – Вип. 22.- С. 283.

³⁵ ІР НБУВ, ф. 374, оп. 1, спр. 34.

пам'яті кошового отамана І.Д. Сірка та допоховання його останків. Відповідне рішення ухвалив уряд України. У липні-серпні 2000 р. були здійснені розкопки могили Івана Сірка, де були його останки, які нарешті возз'єдналися в одній труні з черепом із Дніпропетровського музею та фрагментом кістяка, що зберігався в Дніпропетровському медичному інституті.

Зауважимо, що Олена Апанович так і не дожила до урочистого дозахоронення черепа кошового у Бабину Могили.³⁶ Всього півроку не вистачило Олені Михайлівні Апанович, аби її прагнення вшанувати отамана і відновити історичну справедливість були здійснені. 21 серпня 2000 р. відбулося допоховання останків кошового отамана Івана Дмитровича Сірка у Бабину Могили³⁷.

Таким чином, у 1950-1960 рр. Олена Апанович була серед самих активних учасників національно значимих проєктів та подій, зокрема навколо перепоховання праху Івана Сірка. І хоча задум Олени Апанович про перепоховання кошового на Хортиці не був реалізований, проте їй вдалося привернути увагу громадськості до долі історичної пам'ятки, зберегти її та таким чином сприяти підйому національної самосвідомості українців. За часів перебудови Олена Апанович була однією з перших, хто підтримав процес відродження національної історичної пам'яті через наукову та науково-популярну козацьку тематику. Наукова творчість і громадська діяльність вченої сприяли оновленню цілого напрямку української історичної науки та пам'яткоохоронної справи – козакознавства.

References

Zhukovskiy M. P. Dolia mohyly I. D. Sirka // Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva. Zb. naukovykh prats. – 2012. – Vyp. 22. – S. 282-285.

Institut arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1918 2014 / Hol. Redaktor P. P. Tolochko. – K.: VD «ADEF-Ukraina», 2015. – 668 s.

Zberezheмо tuіu slavu: Hromadskyi rukh za uvichnennia istorii ukrainskoho kozatstva v druhii polovyni 50-kh – 80-kh rr. KhKh st.: Zbirnyk dokumen-

tiv ta materialiv / Uporiad.: O.H. Bazhan (kerivnyk) ta in. – K.: Ridnyi kraj. – 1997. – 474 s.

Kukharieva N., Kozii H. Petro Tronko i Pereiaslav // Kraieznnavstvo. – 2010. – №1-2. – S. 28.

Demydenko Olha Diialnist Ukrainskoho tovarystva okhorony pam'iatok istorii ta kultury zi zberezhenia obektiv kozatskoi doby (druha polovyna 1960-kh – 1980-ti rr.) / Demydenko Olha // Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini. – 2006. – 9. – S. 421-422.

³⁶ Жуковський М.П. Доля могили І.Д. Сірка // Праці Центру пам'яткознавства. Зб. наукових праць. – 2012. – Вип. 22. – С. 285.

³⁷ Там само.

**Джерела
та
біографічні студії**

Олег Бажан (м. Київ), Вадим Золотарьов (м. Харків)

Іронія долі чекіста Михайла Ленчика

У статті на основі наявних архівних документів автори прагнуть відтворити невідомі факти з біографії та подробиці загибелі начальника особового відділу ГУДБ НКВС 58-ї стрілецької дивізії РСЧА і Черкаського районного відділу НКВС Михайла Ленчика.

Ключові слова: Михайло Федорович Ленчик, НКВС, м. Черкаси.

Oleh Bazhan, Vadim Zolotarow

Irony of the fate of the Chekist Mikhail Lenchyk

In this article, based on available archival documents, the authors seek to recreate unknown facts from the biography and details of the death of the head of the personal department of the GGB of the NKVD of the 58th Rifle Division of the Red Army and the Cherkassy district department of the NKVD, Mikhail Lenchyk. The death of the head of the Cherkassy district department of the NKVD Mikhail Fedorovich Lenchyk on May 25, 1937, on a steamship under the name of Stalin, under extremely mysterious circumstances, still excite the imagination of the researchers of the history of VUCHK-GPU-NKVD-KGB and local lore. Due to the lack of information, there are various assumptions about the death of a respectable employee of the state security organs of the Ukrainian SSR. According to one version of the checkbook MF Lench chose a peculiar way of suicide (thrown overboard a steamer near the city of Kanev) as he was afraid of a future arrest or did not want to take responsibility for the mass political repression planned for the summer of 1937 in connection with the preventive social cleansing of the «fifth column». Some believe that the death of M. Lenchyk is the result of a special operation of the security forces or the revenge of someone from the immediate environment. Judging by the available archival documents, M. Lenchyk's death was qualified as an accident, not a suicide, which made it possible to appoint the widow Lenchik Anna Yevstafievna to the Pension Fund of the NKVD.

Key words: Mikhail Fedorovich Lenchyk, NKVD, Cherkassy city.

Смерть начальника Черкаського районного відділу НКВС Михайла Федоровича Ленчика 25 травня 1937 року на пароплаві імені Сталіна за вкрай загадкових обставин й дотепер хвилюють уяву дослідників з історії ВУЧК-ГПУ-НКВС-КДБ та краєзнавців. За браком інформації побутують різні припущення загибелі поважного співробітника органів держбезпеки УРСР. За однією з версій чекіст М.Ф. Ленчик обрав своєрідний спосіб суїциду (викинувся за борт пароплава в районі міста Канева) так як побоювся майбутнього арешту або не захотів брати відповідальність за масові політичні репресії, які планувалися на літо 1937 року у зв'язку з превентивною соціальною чисткою «п'ятої колони». Дехто вважає, що умертвлення М. Ленчика це результат спецоперації силових структур або помста когось з найближчого оточення.

Майбутній чекіст народився 8 листопада 1901 р. у місті Конотопі Чернігівської губернії

в українській багатодітній родині. Батько все свої трудове життя пропрацював котельником Конотопських Головних залізничних майстерень. Мати – домогосподарка, яка опікувалася побутом та ростила 7 дітей. Про свій освітній рівень М. Ленчик в автобіографії писав наступним чином: «До 9-ти річного віку жив вдома, після чого вчився у парафіяльній імені «ГОГОЛЯ» школі, а після закінчення був відданий в Конотопське вище-початкове училище, яке закінчив у 1919 році. Закінчував я училище на особисті кошти так як батько не мав можливості за власний заробіток утримувати сім'ю з 8 осіб. Кошти я добував тим, що влітку під час канікул працював чорноробом і на назбирані гроші вчився»¹. Після завершення навчання в училищі Ленчик деякий час працював чорноробом на складі при Конотопських Головних залізничних майстернях.

¹ ГДА СБУ (м. Черкаси), особова справа № 213, арк. 20.

У розпал Української революції, вісімнадцятирічний юнак пристав на сторону більшовиків – 19 липня 1919 р. він вступає до Червоної армії, а наступного місяця стає комуністом, і невдовзі, за дорученням партії, обійняв посаду уповноваженого для роботи при Особливоуповноваженому Особливої продовольчої комісії 14-ї армії РСЧА. Як пригадавав М. Ленчик «після наступу на Денікіна під м. Брянськом призначений військкомом батареї 16-го окремого артилерійського дивізіону, та на цій посаді перебував до взяття нами міста Катеринослава. В Катеринославі я, як такий що мав досвід роботи в продовольчих органах, був призначений начальником експедиційного продзагону та кинутий у бандитський Верхньодніпровський повіт, звідки за партійною мобілізацією в січні або лютому 1920 р. направлений до школи червоних командирів у розпорядження Московського Головного управління військово-навчальних закладів, а звідти до Саратовської артшколи»², де його було зараховано курсантом артилерійського відділення Саратовських піхотно-кулеметних курсів. За іронією долі М. Ленчик артилеристом не став. Наприкінці листопада 1920 року під час військових навчань один із курсантів випадково поранив Михайла у ногу. Курс лікування сподівався пройти у Конотопі, прибувши у грудні 1920 року до рідного міста, несподівано отримує чергове партійне доручення – долучитися до роботи в

Конотопському повітовому політбюро (ППБ) – так тоді називалися територіальні ЧК. Михайло Ленчик, поповнивши лави загону меченосців партії, намагатиметься «чесно та стійко виконувати свій обов'язок охорони пролетарської революції» на різноманітних посадах: з 10 грудня 1920 р. – дільничний інформатор Конотопського повітового політбюро (ПББ) Чернігівської губернії; з 15 лютого 1921 р. – уповноважений слідчої частини Кролевецького ПББ Чернігівської губернії; з 15 серпня 1921 р. – уповноважений з інформації та агентури Кролевецького ППБ; з 1921 р. – уповноважений з боротьби з бандитизмом Новгород-Сіверського ППБ Чернігівської губернії; з 15 березня 1922 р. – заступник начальника Новгород-Сіверського ППБ; з 1 квітня 1923 – т.в.о. уповноваженого Новгород-Сіверського окружного відділку ДПУ Чернігівської губернії; з 1 червня 1923 р. – районний уповноважений Конотопського окружного відділку ДПУ Чернігівської губернії; з 15 квітня 1924 р. – уповноважений з інформації Конотопського окружного відділку ДПУ³.

З 25 серпня 1924 р. Ленчик працює помічником уповноваженого з інформації Ніжинського окружного відділку ДПУ. В атестації Михайла Федоровича, його губернський шеф – начальник обліково-повідомного відділу (російською УЧОСО – учетно-осведомительное отделение – авт.) Чернігівського губвідділу ДПУ Ю.С. Шатов⁴

² ГДА СБУ (м. Черкаси), особова справа № 213, арк. 20.

³ Там само, арк. 27 зв.

⁴ **Шатов (Ліфшен) Юхим Самойлович** (1892 – ?). Народився в Одесі в родині робітника-вантажника. Єврей. Член ВКП(б) з 1918. Освіта початкова: навчався у 3-х класній ремісницькій школі в Одесі, яку закінчив у 1908 р. У серпні 1908 р. – жовтні 1914 р. – слюсар в приватних майстернях Моталіанського та Кричевського в Одесі. З листопада 1914 р. – рядовий 128-го Воронежського полку. З січня 1916 р. – військовополонений в Австро-Угорщині. У березні 1918 р. – квітні 1919 р. – служив у РСЧА (пізніше було встановлено, що в офіційних документах давав неправдиві свідчення про своє перебування в партизанських загонах і РСЧА, проживав своє проживання на окупованій території та арешт білогвардійською контррозвідкою). У травні 1919 р. – травні 1920 р. – уповноважений центрального управління постачанням фронту; голова Дільничної транспортної ЧК, станція Бірзула. З червня 1920 р. – завідувач розвідкою секретно-оперативного відділу Харківської губ. ЧК. З січня 1921 р. – завідувач розвідкою секретно-оперативного відділу Кримської ЧК. З липня 1922 р. – інспектор ДПУ УСРР. З листопада 1922 р. – начальник відділу по боротьбі з бандитизмом Волинської губ. ЧК. З серпня 1923 р. – начальник Обліково-повідомного відділу Чернігівської губ. ЧК. З жовтня 1925 р. – начальник інформаційного відділу Чернігівського окрвідділу ДПУ. З 14 червня 1926 р. до 29 листопада 1929 р. – начальник Бердичівського окрвідділу ДПУ. З 7 грудня 1929 р. – начальник Уманського окрвідділу ДПУ. З жовтня 1930 р. – начальник Уманського райвідділу ДПУ. З січня 1931 р. навчався на курсах вищого та начальницького складу центральної школи ОДПУ СРСР у Москві. З травня 1931 р. – начальник Маріупольського міськвідділу ДПУ (Донецька область). З жовтня 1933 р. – начальник управління робітничо-селянської міліції Донецького обласного відділу ДПУ. З травня 1935 р. – начальник Житомирського окрвідділу НКВС (Київська область). З 15 жовтня 1937 р. – т.в.о. помічника начальника УНКВС Чернігівської області. З 5 лютого 1938 р. – начальник Красноярського табору НКВС. Заарештований 21 квітня 1940 р.

відзначив слабе здоров'я та «ініціативу підняти роботу апарату інформаторів»⁵.

Михайло Ленчик

Влітку 1925 р. після ліквідації в УСРР губерній та переходу на окружну систему управління, окружні відділки ДПУ були перетворені в самостійні окружні відділи. Михайло Ленчик лишився у Ніжині і 15 вересня 1925 р. обійняв посаду т.в.о. уповноваженого обліково-повідомного відділку. Відзначимо, що на той час в структурі

окрвідділу ще не було посади начальників відділків і уповноважені фактично керували всією роботою по напрямкам. За словами начальника Ніжинського окрвідділу ДПУ Наума Яковича Боярського (1894–?), в професійній діяльності М.Ф. Ленчик виявляв широку ініціативу, був енергійним, кмітливим, посидючим та дисциплінованим чекістом, хоча мало цікавився суспільним життям колективу та був політично слабо розвиненим⁶. Слід відзначити, що у вересні 1923 р. – липні 1925 р. Н.Я. Боярський керував спочатку повідомним, а потім інформаційним відділком ДПУ УСРР⁷ і як ніхто інший міг оцінити здібності Ленчика.

Самійло Семенов

У лютому 1926 р. замість призначеного начальником Коростенського окрвідділу ДПУ Н.Я. Борського Ніжинський окрвідділ ДПУ очолив Самійло Степанович Семенов (1896 – ?) – колишній начальник Первомайського окрвідділу

ДПУ⁸. В «команді Семенова» Ленчику місця не знайшлося і його перевели до Черкаського окрвідділу ДПУ, де у березні-листопаді 1926 р. він обіймає посаду помічника уповноваженого Обліково-повідомного відділку. Жодних конкретних фактів про перший період перебування у Черкасах М. Ленчика не виявлено, проте деяку інформацію черпаємо з його атестації: «Проявляет инициативу в работе. Организаторские способности имеет. Работоспособный. Следует оставить на этой же работе. Можно использовать как уполномоченного УЧОГ (рос. «учётно-осведомительной группы» – авт.). Мало энергичен и слабо дисциплинирован. Настойчив в проведении принятых решений. Замечаются редкие отдельные моменты невыдержанности. Отношение к товарищам по службе удовлетворительное. Политически развит слабо. Особые недостатки: любит выпить»⁹.

Посаду уповноваженого обліково-повідомного відділку Ленчику знайшли аж у Лубенському окрвідділі ДПУ, де він пропрацював з листопада 1926 р. до березня 1927 р., а потім був переведений на посаду уповноваженого Обліково-повідомного відділку Запорізького окружного відділу ДПУ¹⁰. У Запоріжжі Михайло Ленчик зуміє поновитися у лавах ВКП(б) (у жовтні 1922 р. під час партійної чистки виключений з КП(б)У за «невиконання партійного навантаження») та отримати заохочення від Запорізького міськвиконкому – срібний портсигар на честь десятиріччя органів ЧК-ДПУ.

Втім керівництво Запорізького окрвідділу ДПУ було невисокої думки про здібності Ленчика. Так начальник Обліково-повідомного відділку Петро Володимирович Петров (1896 – ?) атестував його наступним чином: «Работу УЧОСО знает, но инициативы проявляет недостаточно, к работе относится формально, ленив,

6 вересня 1940 р. засуджений на смерть за статтями 58-1а, 193-17 а. кримінального кодексу (КК) РРФСР. Пізніше розстріл був замінений позбавленням волі. Покарання відбував у таборах Комі АРСР. 30 вересня 1950 р. табірним судом Річкового табору МВС за ст. 58-10 КК РРФСР засуджений до 10 років позбавлення волі. Подальша доля невідома. Звання: капітан державної безпеки (9 лютого 1936 р.). Нагороджений знаком Почесного працівника ВЧК-ДПУ (ХВ) (20 грудня 1932 р.)

⁵ ГДА СБУ (м. Черкаси), спр. 213, арк. 55.

⁶ Там само, арк. 40.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1, оп. 11, спр. 264, арк. 2

⁸ Там само, ф. 288, оп. 7, спр. 1501, арк. 5.

⁹ ГДА СБУ (м. Черкаси), спр. 213, арк. 31.

¹⁰ Там само, арк. 29.

постоянно требует контроля и руководства, не дисциплинированный товарищ, имеет администраторские способности в обстановке разбирается. Как положительные качества – это хорошо умеет подбирать осведомление других момент. [ов] характеризующ. [их] положит. [ельные] качества или достижения в пост. [оянной] работе не проявил. Оперативную работу по селу знает недостаточно и процесс работы его по селу, это обнаруживается как большой дефект в работе. В дальнейшем может быть использован на должности не выше как уполномоченный УЧОСО».

Михайло
Александровський

Начальник Запорізького окрвдділу Михайло Костянтинович Александровський (1898–1937) робив до цієї атестації і свої зауваження: «За время работы в Запорожье в аппарате УЧОСО по селу особых достижений не имел. Однако кампании по селу, хлебозаговит. [ельное] самообложение и др. [угое] освещение) проведены удовлетворительно.

Достаточно дисциплинирован и задания выполняет аккуратно. Работу УЧОСО по селу знает, но проводит её недостаточно интенсивно. Может быть всё-таки оставлен в занимаемой должности»¹¹. Як не дивно, але після такої нищівної атестації вже 1 січня 1928 р. Ленчик був переведений на посаду старшого уповноваженого цього ж підрозділу¹².

Подальша служба М. Ленчика в радянських органах держбезпеки пов'язана зі Сходом України. З листопада 1928 р. – по березень 1929 р. Ленчик обіймав посаду старшого уповноваженого по лінії промисловості Обліково-повідомного відділку Луганського окружного відділу ДПУ. В його атестації начальник підрозділу Олександр Ігнатович Євгеньєв-Левін (1899-1937) відзначав вміння вербувати інформаторів та агентів, але і відзначав негативні риси: «слаб в части политвыводов по информационным материалам. В работе ленив и требует непосредственного

руководства; забывчив, недостаточно аккуратен ... Политически развит слабо, хотя и начитан». Головний чекіст Луганщини Йосиф Давидович Белкін-Фрейліх (1894–1955) наклав на цьому документі досить цікаву резолюцію: «Согласен. Имеет один недостаток: недостаточно проверяет и анализирует материалы, поэтому к его докладом надо относиться осторожно...»¹³.

У часи так званого «великого перелому» (сталінської політики форсованої індустріалізації та колективізації сільського господарства) Михайла Ленчика переводять до окружного міста Суми, де він працює з 31 березня 1929 р. – старшим уповноваженим, а з 8 листопада 1929 р. – начальником Обліково-повідомного відділку окрвдділу ДПУ. Начальник Сумського окрвдділу ДПУ Яків Ізраїльович Райхштейн (1900 - ?) відзначав, що М. Ленчик: «весьма энергичный и толковый работник. За время хлебозаготовительной кампании 29 года и кампании по раскулачиванию 1930 г. проявил умение справляться с работой»¹⁴

У липні 1930 р. XVIз'їзд ВКП(б) ухвалив рішення про скасування в СРСР округів як адміністративно-територіальної одиниці. Адміністративно-територіальна реформа в УСРР відбулася за три місяці, в ході якої зникли відповідні окрвдділи ДПУ. Натомість для керівництва чекістською роботою було створено 9 оперативних секторів ДПУ, кожний з яких об'єднував терени кількох колишніх округ: 1-й (Харківський), включав терени колишньої Харківської округи; 2-й (Донецький) – терени колишніх Артемівської, Луганської, Сталінської та Маріупольських округ; 3-й (Київський) – терени колишніх Київської, Чернігівської, Белоцерківської, Шевченківської (Черкаської) та частини Уманської округ; 4-й (Дніпропетровський) – терени колишніх Дніпропетровської, Криворізької, Запорізької та Мелітопольських округ; 5-й (Одеський) – терени колишніх Одеської, Херсонської, Миколаївської та Зинов'євської округ; 6-й (Вінницький) – терени колишніх Вінницької, Проскурівської та частини Уманської округи; 7-й (Житомирський) – терени колишніх Житомирської та Бердичівської округ; 8-й (Полтавський) – терени колишніх

¹¹ Там само, арк. 36.

¹² Там само, арк. 29.

¹³ Там само, арк. 44.

¹⁴ ГДА СБУ (м. Черкаси), особова справа № 669.

Полтавської, Лубенської та Кременчуцької округ; 9-й (Сумський) – терени колишніх Сумської та Конотопської округ¹⁵.

19 вересня 1930 р. Ленчик був призначений старшим уповноваженим Інформаційного відділу (ІНФВ) 9-го оперативного сектора ДПУ¹⁶. До функціональних обов'язків ІНФВ входило: а) глибоке висвітлення політичних настроїв всіх верств населення, як міста, так і села, робітників, селян, інтелігенції, учнів, службовців, колишніх партизан, національних меншин, своєчасно сигналізуючи про ті процеси та явища, які відбуваються серед них; б) систематична інформація ДПУ УСРР по всій території сектору про коливання та зміни у політичному стані всіх соціальних прошарків; в) своєчасне повідомлення про наростаючі серйозні політичні події, про активні антирадянські прояви, зростанні повстанських тенденцій і т.п.; г) спеціальне вивчення поточних політико-економічних процесів серед всіх соціальних прошарків міста та села; д) облік і статистика активних антирадянських проявів і найважливіших подій; е) узагальнення всього матеріалу з політичного стану сектору¹⁷.

Під час роботи старшим уповноваженим ІНФВ М. Ленчик особисто провів 15 обслідувань районних апаратів ДПУ та «надав їм значну практичну допомогу в роботі», особисто завербував 11 інформаторів, склав 11 планів насаджування інформаторів, відновив зв'язок з 10 інформаторами та підготував до роботи 21 резидента. Проте продемонстровані М. Ленчиком результати оперативної роботи не викликали захоплення у керівництва, яке характеризувало свого підлеглого не надто яскравими фарбами: «По характеру самолюбив, с самогниением недостаточно обоснованным... Средней работоспособности. Считает себя ущемлённым по занимаемому служебному положению, почему временами недостаточно интенсивен. Усвоил все отрасли работы ИНФО. Имеет склонность к работе по сельской к.-р. Очень хорошо знает условия работы на селе»¹⁸.

5 березня 1931 р. у складі Об'єднаного дер-

жавного політичного управління (ОДПУ) СРСР був створений секретно-політичного відділ (СПВ) «з метою підсилення агентурно-оперативної роботи по контрреволюційним елементам міста та села, які активізуються, а також поліпшення постановки справи політінформації не лише інформаційної мережі міста та села, але і даних, отриманих у результаті оперативної діяльності». На новостворений підрозділ поклалися завдання агентурно-оперативною розробки колишніх членів так званих «антирадянських партій», партійної опозиції, творчої інтелігенції, церкви, національних рухів, селянства¹⁹.

Секретно-політичний відділ перебрав на себе функціональні обов'язки колишніх секретного та інформаційного відділу, став потужним апаратом політичного розшуку, який мав впроваджувати в життя один із ключових принципів радянської внутрішньої політики – виявлення та знищення інакомислячих. Незважаючи на постійні твердження радянських партійних вождів про те, що каральні органи пролетарської диктатури не мають нічого спільного з царською охранкою, більшовики насправді перейняли та удосконалили досвід своїх «минулих гнобителів», створивши досконалий орган тотального контролю за населенням.

Після розформування ІНФВ М.Ф. Ленчик 21 квітня 1931 р. був призначений оперуповноваженим СПВ Сумського оперсектора ДПУ, а 28 жовтня того ж року був підвищений до помічника начальника СПВ. Після утворення в УСРР у лютому 1932 р. областей, оперативні сектори ДПУ були розформовані, а їх особовий склад переведений до новоутворених обласних відділів ДПУ. Оскільки Суми увійшли до складу Харківської області, оперативний сектор був розформований, а на його місці утворений міський відділок ДПУ. За штатним розкладом в ньому працювало 15 осіб: начальник міського відділку – 1; оперуповноважений СПВ – 1; уповноважений СПВ – 1, помічник уповноваженого СПВ – 1, уповноважений особливого відділку (ОВ) – 1, помічник уповноваженого ОВ – 1, уповноважений

¹⁵ Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917–1991. Справочник. Авт. сост.: А.И. Кокурин, Н.В. Петров. – М.: МФД, 2003. – С. 506.

¹⁶ ГДА СБУ (м. Черкаси), спр. 213, арк. 28.

¹⁷ Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ... – С. 508.

¹⁸ ГДА СБУ (м. Черкаси), спр. 213.

¹⁹ Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МВД-КГБ... – С. 532–534.

економічного відділку (ЕКВ) – 1, помічник уповноваженого ЕКВ – 1, інспектор резервів – 1, старший діловод – 1, діловод-друкар – 1, шофер – 1, вахтер – 3)²⁰. У новій структурі Ленчику місця не знайшлося і він був переведений до Дніпропетровська.

25 лютого 1932 р. він обіймає посаду оперуповноваженого, а 22 червня 1932 р. начальника 1-го («антирадянського») відділку секретно-політичного відділу (СПВ) Дніпропетровського обласного відділу ДПУ. Керований ним відділок відповідав за: а) викриття, пророблення та облік антирадянського елемента на виробництві, висвітлювання політичних настроїв серед робітничого класу; б) насадження агентури та викриття і ліквідація терористичних груп серед робітничої молоді на промислових підприємствах; в) агентурно-оперативне обслуговування всіх учбових закладів і установ, що обслуговують промисловість; г) розробку антирадянських політичних партій та антипартійних організацій і угруповань (троцькісти, анархісти, меншовики, бундовці, сіоністи, децисти, грузинські меншовики, дашнаки)²¹.

Слід відзначити, що робота по лінії антирадянських партій вважалася серед українських чекістів відносно легкою, оскільки головним напрямком боротьби тут вважалася «українська контрреволюція». Так за власним зізнанням колишнього помічника начальника СПВ Вінницького облвідділу ДПУ Соломона Соломоновича Брука у 1933 р., коли він на Поділлі «керував слідством по двом великим справам «УВО» та «ПОВ» заступник начальника СПВ УСРР Борис Володимирович Козельський (1902-1936) «запропонував прийняти перший відділок СПВ центру... Я відмовився прийняти відділок, мотивуючи це тим, що туди, як правило, йдуть на відпочинок, а я ще його не потребую та поїхав до Вінниці»²².

Спочатку все нібито складалося добре для Михайла Федоровича. 8 грудня 1932 р. навіть вийшов наказ про його переведення до Чернігова на посаду помічника начальника СПВ облвідділу ДПУ. Згідно до штатного розкладу в

обласних відділах ДПУ УСРР на той час не передбачалася посада заступників начальника відділу і помічник начальника був другою людиною в підрозділі. Начальник облвідділу ДПУ новоутвореної Чернігівської області Василь Андрійовича Двинянинов (1900-1966) був начальником Лубенського окрвідділу у вересні 1924 р. – серпні 1927 р.²³ та добре знав можливості уповноваженого Ленчика, однак за три тижні це переведення центр відмінив і Михайло Федорович лишився на попередній посаді в Дніпропетровську.

Василь Двинянинов

В адміністративному центрі Дніпропетровської області Ленчик не зміг продемонструвати успішні показники оперативної діяльності. Про емоційний спад у роботі М. Ленчика йдеться в одній з його службових характеристик того періоду: «За время пребывания в Днепропетровске проявил некоторую лень, что отражалось на работе. Хорошо знаком со СПО'вской работой. Желания и склонностей к переходу на другую работу не проявляет. Умеет ориентироваться в обстановке. Находчив. Кругозор достаточный. Желание обучать новые кадры имеет. За время его пребывания в Днепропетровске, особых дел не проводил и никаких серьезных достижений в работе не было. Хорошо знает сельскую работу СПО и в ней лучше ориентируется. Работу по 1-му Отделению не мог поставить на должную высоту, вследствие чего приказом ГПУ УССР был снят с работы»²⁴.

Отримавши адміністративне стягнення за провал роботи у Дніпропетровську, Ленчик 21 липня 1933 р. був відряджений у розпорядження ДПУ УСРР, а 5 листопада 1933 р. отримав нове призначення – посаду начальника 3-го (сільська-контрреволюція) відділку СПВ Черні-

²⁰ Золотарьов В. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі 1919 – 1941. – Харків: Фоліо, 2003. – С. 135-136.

²¹ Золотарьов В. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. – Харків: Фоліо, 2007. – С. 39.

²² ГДА СБУ (м. Київ), ф. 6, спр. 50045-ФП, арк. 71.

²³ Золотарев В.А., Степкин В.П. ЧК-ГПУ-НКВД в Донбассе: люди и документы. 1919-1941. – Донецк: Алекс, 2010. – С. 151-153

²⁴ ГДА СБУ (м. Черкаси), спр. 213, арк. 13.

гівського облвідділу ДПУ. Цей підрозділ відповідав за: а) викриття та ліквідацію куркульсько-повстанських контрреволюційних організацій та угруповань, нагляд за куркульськими родинами, родинами страчених і засланих куркулів; б) викриття та розробку контрреволюційних організацій та груп, що у своїй роботі орієнтуються на право-опортуністичний елемент на селі; в) розробку «третьої сили на селі» – колишніх червоних партизанів; г) викриття контрреволюційних організацій серед сільської інтелігенції та молоді (вчителі, медичні працівники, агрономічний персонал); д) викриття терористичних організацій серед куркульської молоді; е) облік та оперативне реагування на всі антирадянські прояви на селі (масові виступи, теракти, підпали, листівки); є) висвітлювання політичних настроїв серед всіх прошарків селянства; ж) висвітлювання та оперативне обслуговування всіх політичних і господарчих кампаній на селі; з) загальне висвітлювання та оперативне обслуговування Наркомзему УСРР (окрім справ по шкідництву) Наркомзему УСРР, колгоспцентру, радгоспцентру, сільсько-господарських кооперацій, сільських кредитових систем та інших радянських установ, які можуть бути використані куркульськими ідеологами та організаціями – периферійних органів союзних та українських сільськогосподарських центрів і кооперацій, колгоспів, радгоспів, МТС, низового радянського апарату; і) загальне висвітлювання та оперативне обслуговування сільськогосподарських вузів, технікумів, курсів (професура, агрономічна інтелігенція та студентство), сільськогосподарських науково-дослідних інститутів; к) розробка антирадянських політичних партій та угруповань, що у своїй основній масі спираються на село (праві та ліві соціалісти-революціонери, народні соціалісти, трудовики, трудова селянська партія (кіндрат'євці), трудова селянська партія (маслівська «Селянська Росія»))²⁵.

Переводу на роботу до Чернігова М. Ленчик мав завдячувати Яну Кріш'яновичу Крауклісу (1895-1938), який постановою політбюро ЦК КП(б)У від 17 серпня 1933 р. був звільнений

з посади начальника Дніпропетровського облвідділу ДПУ та призначений начальником Чернігівського облвідділу ДПУ²⁶. Ймовірно Краукліс не вважав М. Ленчика «зовсім пропащим» чекістом і сподівався, що той на рідній Чернігівщині буде працювати більш успішніше. Так воно і сталося.

Ян Краукліс

Внаслідок чергової ротації усередині силового відомства 28 листопада 1934 року М. Ленчик призначається начальником 3 відділку СПВ УДБ УНКВС по Київській області. Посприятти переїзду до столиці УСРР М. Ленчику імовірно допоміг начальник СПВ УДБ УНКВС по Київській області Ілля Ізраїльович Люшин-Едельман (1897–1974) – його колишній шеф по службі в Сумському оперсекторі ДПУ²⁷. Причому це переведення санкціонував сам начальник СПВ ГУДБ НКВС СРСР Георгій Андрійович Молчанов (1897–1937)²⁸. В особових справах колишніх співробітників ДПУ – НКВС УРСР дозвіл на переведення периферійного чекіста, підписаний начальником союзного відділу, автори цих рядків зустрічають вперше.

Про перші кроки Ленчика в Києві (до роботи він приступив у січні 1935 р.) можна дізнатися з атестації Люшина, у якій відзначалося, що новий начальник 3-го відділку «швидко освоївся з підлеглим апаратом, вмів вербувати та виховувати таємних співробітників, встиг особисто завербувати 1-го інформатора – ветеринара та має на зв'язку 3-х таємних співробітників. Здатний особисто проводити слідство по справам сільської контрреволюції. Має вольові якості та навички самостійної роботи». З негативних рис підлеглого начальник відділу відзначав слабку пам'ять, через що «втрачається зв'язок з підлеглими»²⁹.

²⁵ Золотарьов В. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР... – С. 39.

²⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 1, спр. 284, арк. 168-169

²⁷ Петров Н.В. Кто руководил органами госбезопасности, 1941-1954: Справочник.- М.: О-во «Мемориал»; «Звенья», 2010. – С. 424.

²⁸ ГДА СБУ, (м. Черкаси), спр. 213.

²⁹ Там само, арк. 14.

Наказом НКВС СРСР № 81 від 9 лютого 1936 року Ленчик отримав спеціальне звання «старший лейтенант державної безпеки». Цьому присвоєнню передувало рішення атестаційної комісії УНКВС Київської області, в якій підкреслювалася його участь у боях з денікінцями та слідстві по справах «Весна» та «ПОВ»; особиста розробка та ліквідацію справи «Селянської спілки».³⁰

Показники сумлінної роботи у боротьбі з ворожою діяльністю церковників, сектантів, націоналістів, учасників антирадянських партій та груп стали підставою для призначення Михайла Ленчика 1 березня 1936 року начальником Черкаського райвідділу НКВС та одночасно начальником особового відділу Головного управління державної безпеки НКВС 58-ї стрілецької дивізії Київського військового округу зі штабом у м. Черкаси. 24 березня 1936 р. бюро Київського обкому КП(б)У розглянуло «прохання Облуправління НКВС про затвердження на нач. Черкаського райвідділу НКВС тов. Ленчика М.Ф.» та затвердило його на посаді³¹.

Про конкретні кроки чекіста М.Ф. Ленчика в Черкасах можна судити з двох так званих «Довідок про оперативну діяльність на начальника ОВ 58 і райвідділку НКВС м. Черкаси ст. лейтенанта держбезпеки тов. Ленчика Михайла Федоровича», підписаних начальником УНКВС по Київській області старшим майором державної безпеки Миколою Давидовичем Шаровим-Шаровом (1897–1939).

У першому службовому документі, в якому йшлося про роботу Ленчика з 20 березня по 1 червня 1936 р. повідомлялося, про «особисте вербування ним 2-х агентів по лінії української контрреволюції «Сірого» та «Васильєва», які знаходяться з ним на особистому зв'язку. На підставі інформації «Сірого» начальник черкаського райвідділу НКВС особисто завів агентурну розробку по лінії українській контрреволюції «Земляки». Станом на 1 червня 1936 р. Черкаський райвідділ НКВС та особливий відділ НКВС 58-ї стрілецької дивізії мав на зв'язку 5 агентів та 111 інформаторів. За їхньою інформацією та під безпосереднім керівництвом М. Ленчика була заведена 1 розробка по лінії

економічного відділу на 8 фігурантів, та 4 розробки по лінії особливого відділу 11 фігурантів.

Цей документ має протиріччя. По-перше, якщо на його першому аркуші відзначалося, що М. Ленчик «особисто слідчих справ не проводив», то на другому читаємо «безпосередньо брав участь у допитах заарештованих по слідчій справі Черкаської електростанції». По-друге, є розбіжності і стосовно заведених розробок. На другому аркуші зазначається, що «під керівництвом т. Ленчика заведено слідчих справ по лінії ОВ армії – 3 справи на 5 осіб, з яких за 2-ма справами винуватці вже засуджені. По лінії ЕКВ (економічного відділу – авт.) – 3 слідчих справи на 5 чоловік». Загалом у першій половині 1936 р. особистими 58-ї дивізії співробітниками черкаського райвідділу НКВС проведено 30 справ по лінії особливого відділу; 28 справ по лінії секретно-політичного відділу та 3 справи по лінії економічного відділу³².

У другій довідці про оперативну діяльність начальника особового відділу 58 стрілецької дивізії і Черкаського райвідділку НКВС за період з 1 липня 1936 р. по 1 січня 1937 р. відзначалося, що М. Ленчик «подобрав материалы на группу в 4 человек по линии украинской к.р. Лично провел дело на троцкиста Мерзера, обвиняемый осужден на 5 лет. За указанный период времени аппаратом ОО и РО проведена следующая работа: заведено 5 агентурных разработок. Из них – агентурная разработка «Семерка» по окраске укр. к.р. – проходит 6 человек, «Проповедники» по духовенству – 2 человека, «Кавалеристы» 4 человека, по укр. к.р. «Перерожденцы» по окраске троцкисты на 5 человек. Агентурное дело «друзья» по окраске разные ш/п на 3 человека. «Обиженные» по окраске троцкисты на 3 человека. Из указанных дел в отчетном периоде реализованы «Проповедники» и «Перерожденцы». В производстве имеется 18 следственных дел, из них по линии СПО – 9 дел, по линии ОО армии – 4 дела, и по линии ОО территории – 5 дел. Закончено следствие по 13-ти делам. За указанный период времени заведено 3 дела-формуляра, из них на троцкистов 24 на бывших коммунистов 4, по укр. к.р. 3, по духовенству 2»³³.

³⁰ ГДА СБУ, (м. Черкаси), спр. 213, арк. 14.

³¹ Там само.

³² Там само.

³³ Там само, арк. 25.

У червні 1936 р. помічник начальника відділу кадрів УНКВС по Київській області старший лейтенант державної безпеки Іван Амвросійович Козьмин (1902–1938) підготував довідку «Про стан оперативного апарату особливого відділу 58-ї стрілецької дивізії та Черкаського райвідділу НКВС», де повідомлялося, що «Имеет место отдельные отрицательные моменты ненормальных взаимоотношений нач. ОО и Р/О тов. Ленчика и его заместителя тов. Бабасёва³⁴, вызываемые последним на безпринципной почве. (Машинистка ОО взята для временной срочной работы в Райотделении, тов. Бабасев, зная об этом, устроил тов. Ленчику скандал, упрекая его в развале аппарата ОО, заявляя о нежелании работать). Со слов тов. Ленчика подобное обострение взаимоотношений неоднократно имело место со стороны тов. Бабасева... Вероятно эти моменты являются прецедентом других намерений тов. Бабасева»³⁵.

Не сприяло покращенню оперативної роботи, на думку кадровика, затримка у переведенні до іншої дивізії помічника начальника ОВ 58-ї дивізії лейтенанта державної безпеки М.П. Павловського³⁶ та призначення на його місце оперуповноваженого СПВ Черкаського райвідділу НКВС старшого лейтенанта державної безпеки Володимира Абрамовича Рабинкова-Уралова. Називав І. Козьмін і інші «слабкі ланки» чекістського апарату Черкащини. Так, помічник оперуповноваженого економічного відділку сержант державної безпеки Є.І. Хаїт³⁷ хоча і вважався перспективним співробітником, втім провалив через власні помилки кілька явочних квартир та не вмів як слід використовувати агентуру. Уповноважений особливого відділу артилерійських складів молодший лейтенант державної безпеки Степан Митрофанович Белокопитов був відірваний від оперативної діяльності та не мав успіхів у роботі з агентурою. Підлягав

³⁴ **Бабасєв Михайло Григорович** (1903–18.03.1953) народився в Чернігові у дворянській родині службовця. Українець. Закінчив 10 класів школи у 1936 р. та партійну школу 2-ї групи в 1928 р. в Сталіно. Член ВКП(б) з листопада 1927 р. У 1918–1919 рр. – підручний кочегара на заводі в Чернігові. У липні–грудні 1919 р. – червоноармієць 1-ї бригади 60-ї стрілецької дивізії. У січні – листопаді 1920 р. – технік на телеграфі в Чернігові. 3 грудня 1920 р. – розвідник політконтролю особливого відділу Південно-Західного фронту. 3 1922 р. – помічник уповноваженого Чернігівського губвідділу ДПУ. 3 березня 1923 р. – уповноважений Новгород – Сіверського окружного відділку ДПУ, Чернігівської губернії. 3 1925 р. – уповноважений, а з травня 1927 р. – старший уповноважений Сталінського окрвідділу ДПУ. 3 травня 1930 р. – уповноважений ДПУ УСРР (Харків). 3 серпня 1931 р. – начальник Генічеського райвідділу ДПУ. 3 січня 1933 р. – начальник Павлоградського міськвідділу ДПУ Дніпропетровської області. 3 січня 1935 р. – заступник начальника відділу місць ув'язнення УНКВС Дніпропетровської області. 3 травня 1935 р. – заступник начальника особливого відділу НКВС 58-ї дивізії, Черкаси. 3 грудня 1936 р. – начальник особливого відділу НКВС дивізії (Миколаїв). 3 жовтня 1937 р. перебував у розпорядженні НКВС УРСР. 3 8 грудня 1937 р. – т.в.о. начальника 2-го (оперативного) відділу УДБ УНКВС Дніпропетровської області. 3 25 травня 1938 р. – т.в.о. помічника начальника Запорізького міськвідділу НКВС. 12 липня 1938 р. заарештований у Запоріжжі після оперативної наради, яку проводив нарком внутрішніх справ УРСР О.І. Успенський. Тривалий час знаходився під арештом, звільнений. До 31 серпня 1943 р. – пенсіонер НКВС СРСР. 3 31 серпня 1943 р. – співробітник резерву НКДБ УРСР (Харків). 3 6 листопада 1943 р. – заступник начальника Київського міськвідділу НКДБ. 3 1 березня 1944 по 18 березня 1953 р. – начальник відділу «А» (обліково – архівного) УНКДБ / УМДБ Київської області. Помер 18 березня 1953 р. Звання: старший лейтенант державної безпеки (9 лютого 1936 р.). Підполковник державної безпеки (31 липня 1944 р.), полковник державної безпеки. Нагороджений: орденом Червоної Зірки (19 січня 1945 р.), орденом Червоного Прапора (30 квітня 1945 р.).

³⁵ ГДА СБУ (м. Черкаси), спр. 213, арк. 32.

³⁶ **Павловський Михайло Петрович** (1899 –?) Українець. Із службовців. Член ВКП(б) з 1920 р. В РСЧА з 1918 р. В ДПУ з 1922 р. До літа 1936 р. – помічник начальника ОВ НКВС 58-ї дивізії. У 1938 р. – начальник ОВ НКВС 87-ї стрілецької дивізії, Житомирська область. Заарештований у 1-му кварталі 1938 р. У 1939 р. звільнений з-під варти. У 1941 р. – начальник 3-го відділку (військова контррозвідка) берегової охорони Балтійського флоту на острові Езель. Подальша доля невідома. Звання: лейтенант державної безпеки (9 лютого 1936 р.), батальйонний комісар. Нагороджений орденом Червоної Зірки (1941 р.).

³⁷ **Хаїт Юхим Ізраїльович** (15.11.1909 – ?). Народився в м. Прилуки Полтавської губернії в родині ремісника. Єврей. Член ВКП(б) з 1931. 3 квітня 1933 р. – помічник інспектора резервів Шполянського райвідділу ДПУ, Київська область. У 1934–1939 рр. – помічник оперуповноваженого Черкаського РВ НКВС. 5 травня 1939 р. звільнений з НКВС. Сержант державної безпеки (9 лютого 1936 р.).

заміні полковий уповноважений особливого відділу молодший лейтенант державної безпеки Михайло Гнатович Домбровський, який через слабке здоров'я (хворів на туберкульоз) та погане знання агентурної роботи міг використовуватися лише на технічних роботах³⁸.

Особливі нарікання обласного апарату НКВС викликала робота оперативного пункту транспортного відділу УДБ УНКВС по Київській області на станції Черкаси, яким керував лейтенант державної безпеки М.Я. Полховський³⁹. Так уповноважений молодший лейтенант державної безпеки Андрій Михайлович Галушко, незважаючи на неодноразові вказівки керівництва, продовжував пасивно відноситися до своїх обов'язків; помічник уповноваженого лейтенант державної безпеки І.С. Степанов⁴⁰ був малограмотною людиною, не здатною самостійно працювати, тому використовувався лише для оперативного розшуку; уповноважений сержант державної безпеки Яким Іванович Тищенко під час виконання службових обов'язків напивався⁴¹.

У грудні 1936 р. М.Ф. Ленчик рапортував про свою роботу в київському облуправлінні НКВС. Під час обговорення звіту керівництво

вказало за слабке агентурне висвітлення низки сіл Черкаського району, на відсутність розробки службовців-аграріїв та на погане обслуговування периферійних частин 58-ї дивізії⁴².

Окрім від прочухана від київського керівництва незабаром дісталось на горіхи Михайлу Федоровичу і від керівництва республіканського – 10 лютого 1937 р. заступник наркома внутрішніх справ УРСР комісар державної безпеки 2-го рангу Зіновій Борисович Кацнельсон (1892-1938) «поставив йому на вид» за несвоєчасне подання звітності по особливому відділу за січень 1937 року⁴³.

Формування оперативного обліку «контрреволюційних елементів» М. Ленчиком та його підлеглими мали стати підґрунтям до чергового витка політичних репресій у регіоні. Проте виступити в ролі командира «Великого терору» на Черкащині Михайлу Ленчику не судилося: цю роль зіграють І.Г. Вейс⁴⁴;

І.Г. Вейс

³⁸ ГДА СБУ (м. Черкаси), спр. 213, арк. 31.

³⁹ **Полховський Микола Якимович** (1900 – ?). Член ВКП(б) з 1922 р. До березня 1937 р. – начальник оперпункту ст. Черкаси 6-го (транспортного) відділу УДБ УНКВС Київської області. З 2 березня 1937 р. – помічник начальника 2-го відділку 6-го відділу УДБ УНКВС Київської області. З 1937 р. – начальник 1-го відділку 6-го відділу УДБ УНКВС Київської області. З 19 листопада 1937 р. начальник відділку дорожньо-транспортного відділу ГУДБ НКВС Південно-Західної залізниці на станції Київ. У зв'язку з арештом 22 березня 1938 р. звільнений з НКВС. Подальша доля невідома. Лейтенант державної безпеки (9 лютого 1936 р.).

⁴⁰ **Степанов Іван Степанович** (1888 – ?). Народився у с. Підбережне Санкт-Петербурзької губернії у родині робітників. Росіянин. Член ВКП(б) з 1919 р. У 1926–1929 рр. – агент Південного окружного транспортного відділу ст. Харків. У 1929–1931 рр. – уповноважений Дорожньо-транспортного відділу (ДТВ) ДПУ Південної залізниці. З 1931 р. – лінійний уповноважений ДТВ ДПУ Південно-Західної залізниці ст. Дарниця лінійного посту Дарниця. З 28 січня 1933 р. – уповноважений секретно-політичного відділку ДТВ ДПУ Південно-Західної залізниці оперативного пункту ст. Черкаси. З 7 травня 1933 р. – помічник уповноваженого секретно-політичного відділку ДТВ відділу ДПУ Південно-Західної залізниці оперативного пункту ст. Черкаси. З 1935 р. – помічник оперуповноваженого оперпункту ст. Черкаси транспортного відділу УДБ УНКВС Київської області. 17 травня 1937 р. звільнений в запас як непридатний до служби в НКВС. Подальша доля невідома. Лейтенант державної безпеки (9 лютого 1936 р.).

⁴¹ ГДА СБУ (м. Черкаси), спр. 213, арк. 32.

⁴² Там само.

⁴³ Там само.

⁴⁴ **Вейс Іван Григорович** (15.05.1896 – 06.1982). Стосовно місця народження, походження, освіти та національності в різних офіційних документах маємо суттєві розбіжності. На початку чекістської кар'єри в офіційних документах відзначалося, що народився нібито в селі Петроково, а був приписаний до міста Вовчанськ Харківської губернії в родині робітника, був німцем за національністю та мав домашню освіту. Пізніше з'ясувалося, що його справжнє прізвище та ім'я Вейсман Ханкель Гершович, що походив з села Мелешковичи Мозирського повіту Мінської губернії в родині кравця, а за національністю був євреєм і 1911 року закінчив 4-х класну сільську школу у с. Мелешковичи. Член ВКП(б) з серпня 1918 р. З червня 1911 р. – пресувальник фанерної фабрики у Мозирі. З 15 грудня 1914 р. по 1 січня 1918 р. – рядовий 4-го кавалерійського

СЛУЖЕБНАЯ КАРТОЧКА		Форма № 2
1. ЛІВШИЦЬ СЕМЕН НИКОЛАЙОВИЧ (фамилия, имя, отчество)		
2. Год и место рождения - 1919 г. г.р. Киев.		3. Национальность русский.
4. Родной язык		5. Знание иностранных языков и языков народов СССР слабо хорошо
6. Партийность: а) Член ВКП(б) с 19 32 г. п/б. № 1658503. б) Канд. ВКП(б) с 19 г. к/к. № в) Член ВЛКСМ с 19 г.		12. Социальное положение а) По происхождению из б) По личному положению в) Профессия г) Род занятий родителей до революции после реп.
7. Состоял ли раньше в ВКП(б) и причинах выбытия		15. Был ли в плену у белых или во время империалистической войны (когда, где)
8. Состоял ли в других партиях (каких, когда)		16. Проживал ли на территории белых (когда, где и чем занимался)
9. Были ли колебания в проведении линии партии и участвовал ли в оппозициях (каких, когда)		17. Был ли за границей
10. Имел или имеет партвыскаания (какие, когда, и за что)		18. Живет ли кто из родственников и родных (его и по линии жены) за границей (где и с какого др.)
11. Привлекался ли к судебной ответственности (кем, когда, за что) и решения суда		19. Кто из его или жены родственников подвергся репрессиям (когда и за что)
13. Образование а) Общее (высшее, среднее, низшее) окончил б) Школы и курсы НКВД в) Партийно-политические		
14. Служил ли в войсках или учреждениях белых правительств (когда, где и в каких должностях)		

Службова картка С. Лівшиця

полку російської армії. У січні 1918 р. – січні 1919 р. – рядовий та політкерівник 1-го Ржевського загону Червоної Гвардії, рядовий та політкерівник 1-го Ржевського батальйону. Член РКП(б) з 5 серпня 1918 р. 3 січня 1919 р. – політкерівник загону по боротьбі з дезертирством у Ржеві Тверської губернії. 3 січня 1920 р. – політкерівник 4-ї Вовчанської караульної роти⁴. 3 листопада 1920 р. – уповноважений з розвідки Вовчанського повітового політбюро Харківської губернії. 3 1 березня 1922 р. – помічник уповноваженого з інформації Харківського губвідділу ДПУ по Вовчанському повіту. 15 жовтня 1922 р. відкликаний до Харківського губвідділу ДПУ. 3 23 листопада 1922 р. – уповноважений з контрреволюції Харківського місцевого відділу ДПУ. Потім служив у Куп'янському окружному відділку ДПУ Харківської губернії: з 2 квітня 1922 р. – уповноваженим з інформації, з 1 лютого 1924 р. – помічником уповноваженого, з 1 серпня 1924 р. – т.в.о. уповноваженого, з 24 листопада 1924 р. – помічником уповноваженого. 3 1 серпня 1925 р. – уповноважений обліково-повідомного відділку Куп'янського окрвідділу ДПУ⁴. 3 січня 1926 р. – начальник інформаційного відділку Білоцерківського окрвідділу ДПУ. 3 червня 1926 р. – начальник інформаційного відділку Шепетівського окрвідділу ДПУ. 3 березня 1927 р. – старший уповноважений обліково-повідомного відділку Мелітопольського окрвідділу ДПУ. 3 липня 1929 р. – старший уповноважений обліково-повідомного Зінов'євського окрвідділу ДПУ. 3 жовтня 1930 р. – начальник міськвідділу ДПУ (м. Красний Луч). 3 травня 1934 р. – начальник Горлівського міськвідділу ДПУ (Донецька область). 3 10.07.1934 р. – начальник Горлівського міськвідділу НКВС. 3 травня 1937 р. до 15 лютого 1938 р. – начальник Черкаського райвідділу НКВС та за сумісництвом – начальник особливого відділу НКВС 58-ї стрілецької дивізії. Восени 1937 р. – начальник Черкаської міжрайонної оперативної слідчої групи. 15 лютого 1938 р. заарештований. 13 квітня 1939 р. військовим трибуналом військ НКВС Київського округу засуджений до 5 років позбавлення волі. Верховний суд СРСР вирок відмінив, звільнений з-під варті. У серпні 1940 – грудні 1941 р. – начальник слідчого відділу управління пожежної охорони НКВС УРСР. У грудні 1941 р. – квітні 1954 р. – служив в УНКВС / УМВС Челябінської області (начальник відділку відділу спецпоселень, старший слідчий відділу спецпоселень, заступник начальника відділку управління пожежної охорони). 3 23 квітня 1954 р. – пенсіонер МВС. 3 серпня 1954 р. – заступник голови міського добровільного пожежного товариства у Челябінську. 3 квітня 1957 р. – майстер з пожежної справи головного універмагу у Челябінську. 3 січня 1960 р. – експедитор адміністративно-господарського відділу універмагу у Челябінську. 3 червня 1967 р. – пенсіонер. Помер у Челябінську. Звання: старший лейтенант державної безпеки (22 березня 1936 р.), майор державної безпеки (11 лютого 1943 р.). Нагороджений орденом Леніна (10 грудня 1945 р.), орденом Червоного Прапора (12 травня 1945 р.), орденом Червоної Зірки, 9 медалями, зброєю (1932 р.), срібним портсигаром (1922 р.)

І.М. Півчиков⁴⁵, С.М. Лівшиць⁴⁶ та інші.

Повертаючись зі службового відрядження зі столиці УРСР в Черкаси, на пароплаві у ніч з 24 по 25 травня 1937 року начальник Черкаського райвідділу НКВС близько 3 години випав за борт і потонув у Дніпрі поблизу Канева. Для розслідування трагічного інциденту начальником Управління НКВС по Київській області старшим майором державної безпеки М.Д. Шаровим-Шавером була сформована слідчо-оперативна група у складі капітана державної безпеки В.А. Двинянинова – помічника начальника УНКВС; старшого лейтенанта державної безпеки Григорія Львовича Гришина-Штабського (1900 –?) – особливоуповноваженого; старшого лейтенанта державної безпеки Ісака Львовича Ройтмана (1900 – ?) – начальника відділку 6-го

(транспортного) відділу. Група «по гарячим слідам» відтворила останні години життя М. Ленчика: «Произведенным расследованием причин смерти Нач. ОО 58 и Черкасского РО НКВД – Ст. лейтенантом госбезопасности – тов. ЛЕНЧИКА установлено, что 24.V. с. г. тов. ЛЕНЧИК по окончанию III-й областной партконференции, выехал домой совместно с секретарем Черкасского РПК т. БЕРБЕНЦОМ и его заместителем тов. ЧЕРЕПИНЫМ и другими делегатами конференции на пароходе – СТАЛИН в 18 часов дня.

Тов. ЛЕНЧИК вместе с т.т. БЕРБЕНЦОМ и ЧЕРЕПИНЫМ заняли отдельную каюту 1-го класса, а остальные делегаты поместились во втором классе.

Вскоре, после отбытия парохода от Киевской пристани все трое пообедали, причем за

⁴⁵ **Півчиков Ілля Михайлович** (1893–01.1947). Народився в Одесі у родині службовця тваринної бойні. Єврей. Член ВКП(б) з 1917 р. Навчався у школі, закінчив екстерном 4 класи. У 1905–1912 рр. – хлопчик, конторник мануфактурного магазину (Одеса). У 1912–1914 рр. – конторник мануфактурного магазину Бомзе в Одесі. У 1915–1918 рр. – рядовий 8-го запасного кавалерійського полку, 8-го драгунського полку. У травні – листопаді 1918 – комірник, конторник продовольчого комітету (Одеса). У січні – травні 1919 р. – інструктор Харківської губернської РНГ. У лютому 1920 р. – листопаді 1924 р. – служив у РСЧА (військом санітарних закладів РСЧА в Одесі, Кременчуці, Херсоні, Миколаєві, військом постачання 2 кавалерійського корпусу). З листопада 1924 р. – уповноважений особливого відділу (ОВ) 2-го кавкорпусу (Умань). З жовтня 1925 р. – помічник начальника ОВ 3-ї кавдивізії (Бердичів). З жовтня 1926 р. – уповноважений ОВ Українського військового округу. З листопада 1928 р. – заступник начальника ОВ 7-го стрілецького корпусу та 30-ї стрілецької дивізії. З 1 жовтня 1930 – помічник начальника ОВ Полтавського оперсектору ДПУ. З березня 1932 р. – заступник начальника Рибницького прикордонного загону ДПУ. З вересня 1934 р. – заступник начальника ОВ НКВС 2-го кавкорпусу (Житомир). З 1937 р. до 13 жовтня 1938 р. – заступник начальника ОВ НКВС 2-го стрілецького корпусу (Біла Церква). У 2-й половині 1937 р. – начальник Черкаської слідчої групи Черкаської міжрайонної оперативної групи УНКВС по Київській області. До 13 жовтня 1938 р. – начальник Біло-Церківського райвідділу НКВС. З листопада 1938 р. – начальник 2-го відділу Ушоссбудабу НКВС, Хабаровськ. З травня 1939 р. – заступник начальника Владивостоцького табору НКВС. З листопаду 1939 р. – начальник відділу Владивостоцького табору НКВС. З квітня 1940 р. – помічник начальника Управління Астраханського табору НКВС. З травня 1941 р. по 7 липня 1943 р. – начальник відділу виправно-трудових колоній УНКВС Саратовської області. З 1943 р. – начальник управління виправно-трудових колоній УНКВС Молотовської області. Подальша доля невідома. Звання: старший лейтенант державної безпеки (9 лютого 1936 р.), капітан державної безпеки (6 листопада 1942 р.), підполковник державної безпеки (11 лютого 1943 р.). Нагороджений орденом «Знак пошани» (24 листопада 1942 р.), зброєю від Колегії ОДПУ (грудень 1927 р.).

⁴⁶ **Лівшиць Семен Миколайович** (03.1910 р. –?). Народився в Києві в родині бухгалтера. Єврей. Освіта нижча: закінчив 6 груп трудової школи. Член ВКП(б) з 1932 р. У 1926 р. – учень токаря фізико-хімічного заводу (Київ). У 1926–1928 рр. – підручний слюсаря електро-механічних майстерень. У 1928–1929 рр. – на різних роботах у комітеті по боротьбі з безробіттям. У 1929–1932 рр. – фрезерувальник, інструментальник музичної фабрики (Київ). У 1932–1934 рр. – голова заводського комітету Київської музичної фабрики. З 15 серпня 1934 р. – уповноважений економічного відділу УДБ НКВС УРСР. З 16 грудня 1935 р. – оперуповноважений економічного відділу УДБ НКВС УРСР. З січня 1937 р. – оперуповноважений 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ НКВС УРСР. З 28 квітня 1938 р. – начальник Черкаського райвідділу НКВС (Київська область). З 28 серпня 1940 р. – начальник Кіровського райвідділу НКВС м. Києва. З 12 квітня 1941 р. – помічник начальника слідчої частини УНКДБ по Київській області. 19 грудня 1942 р. відряджений до НКВС Киргизької РСР. Подальша доля невідома. Звання: сержант державної безпеки (2 грудня 1936 р.), лейтенант державної безпеки (11 січня 1940 р.), старший лейтенант державної безпеки (28 грудня 1942 р.). Нагороджений: знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (14 серпня 1938 р.), годинником від НКВС УРСР (20 грудня 1937 р.). 26 листопада 1940 р. «за формальне відношення до відбору призовників у війська НКВС винесена догана.

обедом выпили по 2 рюмки водки. Между 9-ю и 10-ти часами т.т. ЛЕНЧИК, БЕРБЕНЕЦ и ЧЕРЕПИН снова выпили по одной рюмке водки, после чего направились прогуливаться по палубе.

По показаниям свидетелей, тов. ЛЕНЧИК на пароходе познакомился с двумя неизвестными пассажирками, ехавшими в соседнем купе, и около 11-ти часов вечера прогуливался с ними по палубе.

Часов в 12 ночи ЛЕНЧИК вместе с БЕРБЕНЦЕМ сидел в ресторане, где к ним подсел бывш. Начальник пристани ст. Черкассы, в данное время работавший в Днепропетровске ЛЕВЧЕНКО В.В.. чл. КП(б)У.

БЕРБЕНЕЦ заказал снова ужин, три рюмки водки и пиво, но ЛЕНЧИК категорически отказался пить. Остальные выпили. Во время ужина к ним присоединился сидевший в ресторане нач. Трампарка г. Запорожье КРИКУНОВ /орденоносец/, который также выпил рюмку водки.

Впоследствии к столику был также приглашен директор ресторана САЛТАНОВ, который пытался рассказать анекдот к.-р. содержания. Но был остановлен т. ЛЕНЧИКОМ, предложившим в резкой форме САЛТАНОВУ немедленно удалиться. После этого ЛЕНЧИК ушел, оставив остальных за столиком.

По показаниям ЧЕРЕПИНА, который в это время сидел в другом месте ресторана-класса с секретарем Чигиринского РПК – ЯРОШЕЦОМ и его женой. ЛЕНЧИК около 2-х часов ночи взял у него ключи от каюты и пошел спать, по-видимому, после того, как ушел из ресторана.

Однако, из показаний матросов парохода – ДЕЛИКАТНОГО и ЧЕБАНОВА видно, что в 2 часа ночи ЛЕНЧИК к нему подходил, требовал вызвать капитана и в разговоре с ДЕЛИКАТНЫМ интересовался, почему последний одет не по форме. ДЕЛИКАТНЫЙ вначале направился вызвать капитана, но решив, что ЛЕНЧИК требует капитана по вопросу о том, что матросы без формы – отказался вызвать капитана. ДЕЛИКАТНЫЙ после этого ушел, будучи вызван вахтенным матросом.

В дальнейшем показания единственных свидетелей видевших ЛЕНЧИКА, БЕРБЕНЦА и ЧЕРЕПИНА – расходятся, что не дает возможности установить точную картину момента гибели – ЛЕНЧИКА. По показаниям ЧЕРЕПИНА он отдал ключ ЛЕНЧИКУ, через 20 минут зашел

в каюту, где застал ЛЕНЧИКА спящим, а затем сам заснул, причем БЕРБЕНЦА в это время не было. В 5 часов утра его разбудил БЕРБЕНЕЦ и спросил где ЛЕНЧИК, получив ответ – не знаю, БЕРБЕНЕЦ сказал, что очевидно, ЛЕНЧИК спит в другой каюте.

По показаниям же БЕРБЕНЦА, он пришел в каюту около 1 часа ночи, застал там ЧЕРЕПИНА, который вышел затем на террасу, а в это время пришел ЛЕНЧИК, который начал раздеваться с тем, чтобы лечь спать. БЕРБЕНЕЦ также разделся, лег спать и больше не выходил.

Из акта осмотра каюты, в которой находился ЛЕНЧИК, БЕРБЕНЕЦ и ЧЕРЕПИН видно, что одна постель совершенно не тронута и таким образом кто-то из находившихся в каюте не спал. Кроме того, ножки столика, стоявшего в каюте и на полу, имеют пятна от разлитой жидкости с запахом алкоголя. Поскольку БЕРБЕНЕЦ и ЧЕРЕПИН утром вышли из своей каюты, надо полагать, что они спали, а ЛЕНЧИК не ложился и показания БЕРБЕНЦА и ЧЕРЕПИНА в этой части неправильны.

По показаниям свидетеля-пассажира ЗАВАДСКОГО /военнослужащий/ он около 3-х часов ночи вышел на террасу 2-го класса проветриться. Облокотившись на барьер и взглянув на воду, ЗАВАДСКИЙ неожиданно увидел, что у кормовой части парохода вынырнул человек, взмахнул руками и исчез под водой. Пароход в это время находился в 15-ти километрах от Канева возле села Бучаки.

ЗАВАДСКИЙ немедленно об этом заявил капитану, который остановил пароход тревожными гудками, вызвал 2-х матросов, спустил шлюпку для розыска утонувшего. Однако розыски оказались безрезультатными, после чего пароход последовал дальше.

Никаких мер к тому, чтобы сейчас же установить, не пропал ли кто-либо из пассажиров не были приняты и только по прибытию парохода в Черкассы, когда уже пассажиры, следовавшие до Черкасс, высадились, стало известно, что т. ЛЕНЧИКА среди пассажиров нет и он, по-видимому, ночью утонул.

Следует также отметить нераспорядительность капитана БОЖЧЕНКО, который, вообще, отнесся недоверчиво к заявлениям ЗАВАДСКОГО, не поднял общей тревоги /аврал/, а ограничился формальными 20-ти минутными розысками, после чего завил ЗАВАДСКОМУ,

что ему все равно это померещилось, и на этом успокоился.

В 6 часов утра ЧЕРЕПИН, видя, что ЛЕНЧИКА нет, узнав, что ночью останавливали пароход, в связи с тем, что ночью останавливали пароход, в связи с тем, что кто-то утонул, предложил БЕРБЕНЦУ организовать поиски ЛЕНЧИКА на пароходе. БЕРБЕНЕЦ посмотрел через открытые окна в нескольких каютах, заявил, что ЛЕНЧИК спит в другой каюте. <...>

После установления исчезновения т. ЛЕНЧИКА были организованы розыски посредством водолазных работ и использования рыбаков с сетями и крючками, а также сообщено в соответствующие транспортные отделы НКВД, учитывая несомненное всплытие трупа.

27.V. с.г. начальник Каневского РО НКВД т. КУЧЕРЕНКО сообщил, что рыбаками Каневской артели в 11-ти километрах от Канева, возле ж.-д. моста обнаружен плывущий по реке труп по извлечению коего из воды было установлено по внешним признакам и находившимся в карманах брюк документам, что утопленник является т. ЛЕНЧИК.

Труп плыл верх спиной, одет был в майке, кальсонах, форменных брюках и босой, причем одна штанина была снята.

Вскрытием трупа установлено, что «мягкие покровы шеи в верхней части груди до уровня нижнего края плечевых суставов резко пропитаны кровью, под мягкими частями указанных областей имеется скопление крови. На слизистой оболочке гортани и дыхательного горла имеются плотные остатки пищи. Обнаруженные в желудке остатки пищи запаха алкоголя не издают».

По мнению врача, производившего вскрытие, обширное кровоизлияние явилось результатом ушиба тяжелым орудием, следы удара в мягких частях головы также нанесены тупым орудием с плоской поверхностью, причем повреждения относятся к разряду смертельных.

Учитывая, что ЛЕНЧИК упал в носовой части парохода, где расположен 1-й класс, надо полагать, что удары были нанесены лопастью колеса парохода

Проникновение пищевых масс в дыхательные пути врач объясняет рвотой, вследствие раздражения головного мозга от сотрясения при ушибе.

На основе изложенных выше фактов, которые, несомненно, не являются полными и не

могут служить фактами для дачи поточного анализа причин гибели тов. ЛЕНЧИКА, все же, можно констатировать, что наличие самоубийства, безусловно, отпадает.

Остаются 2 варианта анализа причин смерти т. ЛЕНЧИКА, а именно: возможность падения его в воду по неосторожности или умышленного нанесения повреждения.

В последнем случае имеются данные о спорах т. ЛЕНЧИКА с директором ресторана, с матросом ДЕЛИКАТНЫМ, нахождении его в обществе ЛЕВЧЕНКО, который был в состоянии сильного опьянения, а также нахождении его в обществе 2-х неизвестных женщин, однако, никаких конкретных данных, которые позволили бы дать точный вывод пока не имеются. В этой плоскости необходимо продолжать дальнейшее расследование.

Наиболее вероятный вариант – это падение в воду по собственной неосторожности. За этот факт говорит то обстоятельство, что т. ЛЕНЧИК находился в состоянии опьянения, в горле имеются следы рвоты, причем по показаниям уборщицы парохода она утром, при уборке в каюте у койки ЛЕНЧИКА обнаружила следы рвоты и что одна штанина брюк была снята.

Надо полагать, что тов. ЛЕНЧИК, раздеваясь, почувствовал приступ рвоты и, не успев полностью снять с себя брюки, подошел к борту террасы, потерял от головокружения равновесие, упал в воду и утонул.

Этот момент подтверждается осмотром каюты, где находился т. ЛЕНЧИК, расположенной в $\frac{3}{4}$ метра от борта террасы и, таким образом, от дверей каюты до борта террасы 1 шаг притом, между дверьми каюты и бортом террасы лежал круг с намотанным тросом, на который пассажиры могут становиться. Если стать на круг, то борт достигает колен человека, вообще же борт достигает до пояса и, перегнувшись через борт, легко потерять равновесие.

Это также требует некоторого дополнительного расследования, учитывая противоречивость показаний свидетелей БЕРБЕНЦА и ЧЕРЕПИНА»⁴⁷.

Загибель М. Ленчика було кваліфіковано як нещасний випадок, а не самогубство, що дало змогу призначити вдові Ленчик Ганні Євстафіївні (уродженої Якубенко), 1900 р.н., уродженці м. Кролевець Чернігівської губернії, українці, домогосподарці, що була нездатна працювати

через слабе здоров'я та виховувала дочку Аллу (1924 р.н.), та сина Юрія (1932 р.н.), пенсії ГУДБ НКВС. Відзначимо, що в численних пенсійних довідках відзначалося: «Ленчик А.Е. до замужества поддерживала связь с белыми офицерами Станкевичем и Ключеком, которые эмигрировали за границу. Во время деникинщины, в 1919 г. в г. Кролевце, в доме Якубенко – отца Ленчик А.Е. проживали белые офицеры, некоторые из них имели в доме Якубенко место для скрытия от Красных частей»⁴⁸.

Судячи з наявних архівних документів ні спроб додаткового розслідування обставин заги-

белі співробітника органів держбезпеки, ні надмірного вшанування владою постаті начальника Черкаського райвідділу НКВС М. Ленчика з боку місцевої влади не простежувалося. Не дивно, адже наприкінці травня-початку червня 1937 року Черкаський край, як і вся країна Рад поступово стала занурюватися у вир «Великого терору», обговорюючи арешти воєначальників, звинувачених у справі про «військово-фашистську змову в лавах РСЧА» та засилля «антирадянських елементів» в усіх галузях народного господарства СРСР.

References

Zolotarov V. ChK-DPU-NKVS na Kharkiv-shchyni: liudy ta doli 1919–1941. – Kharkiv: Folio, 2003. – S. 135-136. [in Ukrainian].

Zolotarov V. Sekretno-politychnyi viddil DPU USRR: spravy ta liudy. – Kharkiv: Folio, 2007. – S. 39. [in Ukrainian].

Zolotarev V.A., Stepkyn V.P. ChK-HPU-NKVD v Donbasse: liudy y dokumenty. 1919–1941. – Donetsk: Aleks, 2010. – S. 151-153[in Russian].

Lubianka: Orhany VChK-OHPU-NKVD-NKHB-MHB-MVD-KHB. 1917–1991. Spravochnyk. Avt. Sost.: A.Y. Kokuryn, N.V.Petrov. – M.: MFD, 2003. – S. 506.

Petrov N.V. Kto rukovodyl orhanamy hosbezopasnosti, 1941-1954: Spravochnyk.- M.: O-vo «Memoryal»; «Zvenia», 2010. – S. 424. [in Russian].

⁴⁷ ГДА СБУ (м. Черкаси), спр. 213, арк. 10-15.

⁴⁸ Там само, арк. 3

**Історія України
у світлі регіональних
досліджень**

Організація виробництва кошерного м'яса у Галичині кінця ХІХ – початку ХХ ст.: історико-методологічний аспект

У статті висвітлено юдейські приписи, що визначали споживання кошерного м'яса. Описано гуманітарні аспекти при ритуальному забої тварин та вплив органів державної влади на гуманний забій тварин, призначених на ритуальний забій. Висвітлено нормативно-правову базу, яка врегульовувала правила забою при торгівлі кошерним м'ясом. Описано законодавчі акти, які регулювали ціни на кошерні продукти. Висвітлено ветеринарні аспекти при забої та торгівлі кошерним м'ясом. Проаналізовано практику правозастосування у виробництві та торгівлі кошерним м'ясом. Проведено аналіз цін на кошерне м'ясо та механізми їхнього регулювання під час воєнних конфліктів. Представлено фірми, які проводили торгівлю кошерною продукцією, та місця на ринках Львова, де була дозволена торгівля кошерним м'ясом. Висвітлено принципи організації забійних пунктів (різниць), які функціонували у Львові та Кракові. Описано методи фальсифікації кошерної харчової продукції, які застосовувались на території Галичини, та правозастосування влади щодо недопущення виробництва фальсифікату.

Ключові слова: Львів, Краків, кошерна харчова продукція.

Oleg Protsiv

Organization of production of kosher meat in Galicia at the end of the 19th - early 20th centuries: historical and methodological aspect

The article highlights Jewish rules that determine the consumption of kosher meat. The humanitarian aspects of ritual animal disease and the influence of public authorities on the humanitarian slaughter of animals intended for ritual slaughter are described. The normative and legal framework, which regulates the rules of slaughter in trade with kosher meat, is covered. Legislative acts regulating kosher products prices are described. The veterinary aspects of illness and sale of expensive meat are highlighted. The practice of law enforcement in the production and trade of kosher meat is analyzed. The analysis of prices for kosher meat and mechanisms of their regulation during military conflicts have been carried out. There were presented the firms that traded kosher products, and places in the markets of Lviv, where trade in kosher meat was allowed. The principles of organization of slaughter points (differences), which functioned in Lviv and Krakow, were highlighted. The methods of falsification of kosher food products, which were used in the territory of Galicia, and enforcement of the authorities to prevent the production of falsification, are described.

Key words: Lviv, Krakow, Kosher food products.

Кожна релігія показує шлях до Бога через віровизнання та дотримання приписів, які окреслюють діяльність людини та спонукають до певних дій. На адептів авраамістичних релігій (юдаїзму, християнства, ісламу) покладено обов'язок обмеження у споживанні їжі. Якщо у християнстві та ісламі це – пости, то в юдаїзмі приписи визначають споживання кошерної їжі. Кошерний з єврейської (гебрейської) мови перекладається як «чистий і придатний до споживання».

Антонімом було слово «трефний» (нечистий)¹. Ритуальний забій тварин євреї практикували 6 тис. років тому. Аналогічний обряд практикується також мусульманами. Ці вчення базуються на тому, що життя живої істоти міститься у крові. Спершу жертву приносили людьми, а в подальшому людські жертви було замінено тваринами: точні вимоги щодо їх виконання виписано у Талмуді. Також детально про ритуальний забій тварин описано у Шхиті, де

¹ Wielka Encyklopedia powszechna ilustrowana. – Kraków – 1932. T. VIII. – S. 112.

зокрема визначається місце та спосіб забою, інструменти, якими можна забивати, види тварин. Зокрема, до «нечистих» зараховано свиней та коней². У Талмуді не було окремої вимоги щодо ритуального забиття риби, але дозволялось споживати лише рибу, яка мала луску³. Кошерним вважався навіть ембріон, вийнятий з мертвого плоду, але лише у випадку, коли визнано, що корова була кошерною⁴. Також приписами визначався час забою та особи, які мають право забивати⁵.

На думку ветеринарного лікаря Якоба Цітрона з Серета (Буковина), ритуальний спосіб забиття пернатих власне у Галичині є досить клопітким, а сама молитва перед забиттям є досить довгою. Молитву треба було промовляти перед забиттям кожної птиці. У випадку, коли різнику не вдалось дотриматись вимог кошерного забиття, цю птицю відкладали для звичайного споживання і відразу різали наступну. Більше того, окремо було виписано ритуал забиття курей, качок, гусей, індиків, голубів і, навіть, горобців. Визначалось, як повинні бути розміщені крила та ноги кожного виду тварини перед забиттям, обов'язки помічника різника⁶.

Як правило, євреї з волів при забої забирали лише передню частину, яка важила тільки 12 пудів, а задню частину продавали католикам⁷. Християни Галичини противились цим обрядам. Так, при обговоренні у Галицькому сеймі питання організації 1882/83 навчального року у Львівській міській чоловічій бурсі для учнів депутати піднімали питання організації кошерної їдальні для євреїв. Опоненти заперечували, вказуючи на той факт, що багато євреїв не вважають

за гріх споживання некошерних продуктів. Свою позицію вони аргументували тим, що у Біблії немає вимог щодо кошерної їжі, а це лише вимоги рабинів⁸.

Виробництво кошерного м'яса є також предметом дослідження гуманітарної сфери. Основний аспект полягав у негуманному способі забою тварин, які отримували кошерний статус⁹. Ця обставина розглядалася на засідання Львівської міської ради, яке відбулось 27 жовтня 1881 року. На порядку денному було питання діяльності львівських різників. Вказувалось, що в єврейських різницях застосовується негуманний спосіб забою тварин, так як для забиття тварин потрібно використовувати метод оглушення тварин, а лише пізніше перерізати горло¹⁰. Слід відмітити, що Віденським магістратом було прийнято рішення щодо заборони ритуального забиття худоби без попереднього оглушення. У рішенні вказувалось, що забій без оглушення є жорстокістю¹¹.

Питання негуманного забою тварин для кошерних цілей піднімалось на зборах Галицького товариства охорони тварин¹². Ветеринарний лікар Альфред Вінський відзначав, що ритуальний забій тварин з точки зору ветеринарної науки необхідно оцінювати з двох ракурсів – гуманітарного та гігієнічно – економічного. Ветеринарна наука та громадські організації вказували, що гуманні принципи забою базуються на тому, що тварину необхідно забивати таким методом, щоб вона у найкоротший час втратила свідомість і не відчувала болю, а з огляду на гігієнічно-економічні показники, щоб туша якомога більше була позбавлена від крові, так як кров сприяє гниттю м'яса.

² Stenograficzne sprawozdania z trzeciej sesji ósmego peryodu Sejmu krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskie – Lwów, 1881. – S. 372.

³ Komentarze do sposobów uboju zwierząt rzeźnych. // Przegląd Weterynarski . – 1933. – № 4. – S. 168-172.

⁴ Z weterynaryi ludowej // Przegląd Weterynarski . – 1897. – № 4. – S. 113.

⁵ Stenograficzne sprawozdania z trzeciej sesji ósmego peryodu Sejmu krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskie – Lwów, 1881. – S. 372.

⁶ Citron Jakob Sposoby zauzynania drobiu na Bukowinie // Przegląd Weterynarski. – 1902. – № 11. – S. 460.

⁷ Wiadomości z zakresu badania mięsa. // Przegląd Weterynarski . – 1935. – № 2. – S. 110-113.

⁸ Stenograficzne sprawozdania z trzeciej sesji ósmego peryodu Sejmu krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskie – Lwów, 1881. – S. 372.

⁹ Wiadomości bieżące. // Słowo Polskie – 1905. – № 574. – S. 3.

¹⁰ Z lwowskiej Rady mieiskiej. // Gazeta Narodowa. – 1881. – № 247.– S.2.

¹¹ Zakaz rytualnego rzeźania bydła // Przegląd Weterynarski. – 1905. – № 7. – S. 289.

¹² Walne zgromadzenie G. T. O. Z. // Miesięcznik galicyjskiego Towarzystwa Ochrony Zwierząt. – 1914. – № 3-4. – S. 37.

Для гуманного забою тварин пропонувалось використовувати сучасний метод – за допомогою оглушення електричним струмом, тоді як єврейський метод перерізання шиї є більш жорстоким. Також на думку Альфреда Вінського, не вкладається в голову жорстокий єврейський метод, який застосовується по відношенню до забиття телят: їх підвішували за задні ноги і відтинали голови, або зв'язували декілька тварин відразу і перерізати їм горло¹³.

Регулювання гуманного забою тварин проходило й в інших країнах Європи. Так, у багатьох містах Німеччини було заборонено забиття тварин з використанням приписів Талмуда¹⁴.

Процес виготовлення кошерного м'яса у Галичині регулювався нормативно-правовою базою, відповідно до якої врегульовувались механізми забою тварин, видів тварин, оподаткування тощо. Першим законом, який врегулював обіг кошерного м'яса у Галичині, був Патент від 7 травня 1789 року «Про ізраїльську громаду Галичини». Відповідно до статті 4 на рабина покладався обов'язок контролю за роботою кошерних працівників, які виготовляють кошерні страви¹⁵.

IV. Patent

zawierający Ustawę gminną ludności izraelickiej w Galicyi z dnia 7 Maja 1789 r.

Стаття 1 цього Патенту визначала, що ізраїльська релігійна громада мала цілковиту свободу без перешкоди виконувати релігійні обряди, якщо вони не суперечать іншим законам Галичини¹⁶. У типовому статуті для єврейських гмін Галичини, затвердженому рескриптом Міністерства релігії від 6 липня 1894 року L. 11550 ex 1891, статтею

32 визначались компетенції рабина, до яких серед іншого входило виготовлення кошерного м'яса, ритуальне купання та виробництво пасхальної муки¹⁷. У Празі рада рабинів видала розпорядження, відповідно до якого різники, які не призначені забивати тварин на кошерне м'ясо, не можуть вважати його кошерним. Для цього було призначено двох різників, 38 різників оскаржили це рішення і назвали рабина шахраєм¹⁸.

Розпорядження Міністерства внутрішніх справ від 25 лютого 1876 року L. 2290 визначало, що займатись ритуальним способом виготовлення кошерної продукції (кошернікарство) не є вільним промислом, а потребує дозволу влади. У цьому розпорядженні містилось посилення на Закон про промисли від 20 грудня 1859 року, що цим промислом можуть займатись виключно особи, які отримали дозвіл від уповноваженого рабина¹⁹.

У Другій Речі Посполитій взаємовідносини в єврейській гміні врегульовувались розпорядженням Президента Другої Речі Посполитої від 14.10.1927 року. Відповідно до цього розпорядження єврейська гміна кваліфікувалась як публічно-правна інституція, а керувала нею релігійна рада. Серед багатьох обов'язків була й організація нагляду за виробництвом та торгівлею кошерним м'ясом²⁰. Питання врегулювання торгівлі дичиною у місті Кракові знайшло своє відображення також у рішеннях Галицького намісництва. Зокрема, рішенням від 23 січня 1908 року L. 140/30, A/23 у період з 1 червня до 31 серпня продаж дичини було дозволено лише до 9 години ранку. Але у цьому розпорядженні було зроблено виняток для євреїв, які на бійнях виробляли кошерне м'ясо. Також визначалось, що

¹³ Wiński Alfred Rytualny ubój bydła // Przegląd Weterynarski . – 1928. – № 10. – S. 446-465.

¹⁴ Odurzanie zwierząt rzeźnych prądem elektrycznym. // Przegląd Weterynarski . – 1933. – № 3. – S. 99.

¹⁵ Zbiór ustaw administracyjnych w Królestwie Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim obowiązujących do użytku organów c.k. władz rządowych i władz autonomicznych / zebrał, ułożył i wydał J.R. Kasparek. – Kraków: Drukarnia uniwersytetu Jagiellońskiego, 1868. – T. II. – S.97-98.

¹⁶ Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych w Królestwie Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim: Podręcznik dla organów c.k. władz rządowych i władz autonomicznych / ułożył i wydał J.R. Kasparek. – [3-e wyd., poprawne i pomnożone]. – Lwów, 1885. – T. V. – S. 3588.

¹⁷ Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim. – Lwów, 1894. – S. 356.

¹⁸ Rabinat pragski // Gazeta Narodowa. – 1880. – № 197.– S.3.

¹⁹ Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych w Królestwie Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim: Podręcznik dla organów c.k. władz rządowych i władz autonomicznych / ułożył i wydał J.R. Kasparek. – [3-e wyd., poprawne i pomnożone]. – Lwów, 1885. – T. V. – S. 3627.

²⁰ Wielka Encyklopedia powszechna ilustrowana. – Kraków – 1932. – T. XVIII. –S. 329.

тоді євреї повинні у суботу повністю – 24 години відпочивати²¹.

Питання виробництва та реалізації кошерного м'яса у Галичині врегульовувалось і під час входження її до Другої Речі Посполитої. Так, порядок ритуального забою здійснювався відповідно до Розпорядження Міністерства віровизнань від 09.09. 1931 року № 89^{22,23}. Влада здійснювала контроль за виконанням тогочасного законодавства: за невиконання вимог законодавства, яке забороняло вдома забивати пернатих, львівського кошерного різника покарано семиденним арештом²⁴.

Як свідчать історичні джерела, торгівля кошерним м'ясом у Львові у 1884 році було перенесено на площу Святого Теодора²⁵. У 1905 році за рішенням Львівського магістрату біля костелу святої Анни був організований ринок, на якому щодня можна було купити кошерне м'ясо від провінційних продавців²⁶. У цьому ж році кошерним м'ясом у Львові торгували по вул. Замковій²⁷. Тоді ж на засіданні Львівського магістрату було ухвалене рішення про відкриття торгівельної ятки біля костелу святої Анни при вулиці Янівській під парканом з лівої сторони. Вказувалось, що тут було зручно торгувати, так як всі 30 торгових місць мали дашки від дощу²⁸. Щодня на площі Стрілецькій добре продавалось дешеве м'ясо. Щоденний торг складав 500 кг.²⁹ Всього у 1905 році було три місця, де у Львові можна було купити кошерне м'ясо³⁰. У 1909 році кошерне м'ясо у Львові можна було вже купувати в семи ятках. Лише за вересень м'ясом тут отоварилося 33460 львів'ян, усі купили 28529 кг м'яса. Найбільшим попитом користувалась яловичина.

У ятці по вулиці Краківській отоварилося 6839 осіб, на площі Ринок – 6508, на Галицькій площі – 5842, по вул. Пельчинській – 4342, по вул. Шептицьких – 3607, по вул. Солодовій – 3562. Окремо кошерне м'ясо продавалось по вул. Ваговій, де його купили 2760 осіб³¹. Також кошерне м'ясо у Львові можна було придбати не лише на риках, але й у магазині по вул. Цибульній.

Одним з негативних чинників, які впливали на підвищення цін на кошерне м'ясо, була змова продавців щодо блокування ринкових механізмів встановлення цін. Так, «Газета народова» (1881 р.) повідомляла, що в Коломиї брати Йозеф і Герш Фінкельштейни монополізували як продаж м'яса, так і забій худоби. З роздратуванням вказувалось, що гірші частини м'яса продавали за високими цінами у Коломиї, а краще – відправляли до Відня. У Коломиї в цей період звичайне м'ясо коштувало 20 центів золотого, а кошерне – дорожче і коштувало 24 центи³². Аналогічна ситуація відмічалась у Варшаві, де синдикат єврейських торговців м'яса (452 особи) монополізував торгівлю³³.

Слід відмітити, що органи місцевого самоврядування вживали заходи з контролю за ціною кошерного м'яса. З цією метою при Львівському магістраті діяла комісія, яка складалась з двох представників Львівського магістрату, а саме: керівників торгового та промислового департаменту, директора міської різниці, делегата міської торгової комісії, делегата різницького цеху. Окремо для встановлення ціни на кошерне м'ясо запрошували делегата від єврейської громади³⁴. Також у правилах для львівських м'ясників визначалось, що при реалізації м'яса повинні бути вста-

²¹ Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskiem. – Lwów, 1908. – S.25-26.

²² Wiadomości z zakresu badania mięsa. // Przegląd Weterynarski . – 1935. – № 2. – S. 110-113.

²³ Badanie bitego drobiu w świetle obecnego ustawodawstwa weterynaryjnego. // Przegląd Weterynarski . – 1937. – № 4. – S. 232-233.

²⁴ Kronika telegraficzna. // Gazeta lwowska. – 1924. – № 73.– S.4.

²⁵ Targowica rybia. // Kurjer Lwowski – 1884. – № 341. – S. 2.

²⁶ Trzecie targowisko z mięsem prowincjonalnem. // Gazeta lwowska. – 1905. – № 244.– S. 3.

²⁷ Kronika // Słowo Polskie – 1905. – № 493. – S. 6.

²⁸ Tanie mięso. // Słowo Polskie – 1905. – № 497. – S. 6.

²⁹ Kronika // Kurjer Lwowski – 1905. – № 255. – S. 3.

³⁰ Kronika // Kurjer Lwowski – 1905. – № 297. – S. 4.

³¹ Jatki miejskie we wrześniu. // Gazeta lwowska. – 1909. – № 264.– S.3.

³² Kronika miejscowa i zamiejscowa // Gazeta Narodowa. – 1881. – № 41.– S.2.

³³ Przeciwno drożyznie mięsa w Warszawie. // Przegląd Weterynarski . – 1905. – № 8-9. – S. 350.

³⁴ Regulamin dla rzeźników lwowskich. // Gazeta lwowska. – 1907. – № 267.– S. 3.

новлені цінники, на яких вказано частину тварин (16 частин) та якість м'яса (вищої чи нижчої вгодованості)³⁵. Також у Варшаві магістрат видав розпорядження про організацію кошерних м'ясників з метою контролю держави за ціноутворенням³⁶. Крім свійського м'яса великим попитом користувалось також продукція дичини. Зокрема, великий попит серед євреїв був на фазанів³⁷.

З початком суспільних конфліктів, воєн загострюється питання забезпечення населення продуктами харчування. У вирішенні цього питання зростає регулююча роль органів державної влади³⁸. Галицьке намісництво регламентувало обіг харчової продукції під час воєнних дій через те, що у період соціальних конфліктів необхідно вживати додаткових дій зі сторони органів влади з метою справедливого їх розподілу між споживачами^{39,40}.

Відповідно до розпорядження Львівського магістрату від 8 жовтня 1914 року⁴¹ максимальна вартість м'ясної продукції визначалась австрійською кроною та російським рублем.

1 кг	Крони	Рублі
Сало звичайне	3	0,9
Копчене сало	3,2	0,96
Смалець	3,6	1,08
Телятина (передня частина)	2,4	0,72
Свинина	2,3	0,69
Свинна (полядвиця)	2,80	0,84
Кошерне м'ясо	2,6	0,78
Баранина	2	0,6

Аналогічне розпорядження було прийнято менш як через два місяці – 1 грудня. Відповідно до нього максимальна ціна на кошерне м'ясо знижувалась на 30 геллерів та 9 копійок і повинна була становити не більше за 2,30 крони або 69 копійок⁴².

У 1915 році з 28 січня за новим стилем, або з 10 лютого – за старим, діяли такі максимальні тарифи з реалізації м'яса: 1 кг телятини (передня частина) – 54 копійки, задня частина – 72 коп., свинини – 50 коп., баранини – 54 коп. Не більш за 72 коп. дозволяли реалізовувати кошерне м'ясо⁴³. З 19 травня (1 червня) 1915 р. 1 кг сала коштував 90 коп., смалець – 1 рубель 5 коп., полядвиці 70 коп., передньої частини телятини – 54 коп., свинини – 56 коп., кошерного м'яса – 68 копійок, баранини – 54 копійки⁴⁴.

Taryfa maksymalna cen na produkty w mieście Lwowie od 19. maja (1. czerwca) 1915 r.

З 1 липня 1915 року відповідно до розпорядження магістрату Львова від 25 червня 1915 року⁴⁵ сало коштувало за кг 2,8 крон, копчене сало – 3,2, смалець – 3,6, масло столове – 4, масло десертне – 6, задня частина яловичини – 2,1, передня частина – 2, передня частина теляти – 2, задня частина теляти – 2,6, свинина – 2, свиняча полядвиця – 2,5, кошерне м'ясо – 2,8, баранина – 1,8, копчена шинка – 2,8. Вказувалось, що це була максимальна ціна, за якою можна продавати м'ясні товари у Львові. Гуртові ціни повинні були бути на 5% нижчими⁴⁶.

³⁵ Regulamin dla rzeźników lwowskich. // Przegląd Weterynarski. – 1907. – № 12. – S. 436-437.

³⁶ Gielda mięsna w Warszawie. // Przegląd Weterynarski. – 1905. – № 11. – S. 422.

³⁷ Skrzyńka do listów. // Łowiec Wielkopolski. – 1911. – № 10. – S.176.

³⁸ Проців О.Р. Державне управління торгівлею продукцією мисливства під час Першої світової війни // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України : зб. наук. пр. — № 6. — 2017. — С. 167-172.

³⁹ Uregulowanie obrotu niektórymi gatunkami dziczyzny. // Gazeta lwowska. – 1917. – № 99. – 1 maja. – S. 4.

⁴⁰ Zmiana dotychczasowej organicy i zarresu działania kraj. Urzedu gospodarczego i Sekcyi III. c. k. Namiestnictwa. 26.04.1917 // Gazeta lwowska. – 1917. – № 96. – 27 kwietnia. – S. 1.

⁴¹ Taryfa maksymalna obowiązująca od dnia 8 października 1914. // Gazeta poranna. – 1914. – № 2093. – S. 3.

⁴² Taryfa maksymalna. Ważna od dnia 1 Grudnia.1914. // Gazeta poranna. – 1914. – № 2155. – S. 4.

⁴³ Taryfa maksymalna. Ważna od dnia 28 stycznia (10 Lutego) 1915. // Gazeta poranna. – 1915. – № 2212. – S.5.

⁴⁴ Taryfa maksymalna cen na produkty w mieście Lwowie od 19 maja (1. czerwca) 1915 r. // Gazeta poranna. – 1915. – № 2319. – S.4.

⁴⁵ Taryfa maksymalna cen na produkty w mieście Lwowie od 1 lipca 1915 r. // Gazeta poranna. – 1915. – № 2353. – S.4.

⁴⁶ Taryfa maksymalna cen na produkty w mieście Lwowie od 1. lipca 1915 r. // Kurjer Lwowski – 1915. – № 184. – S. 8.

Taryfa maksymalna cen na produkty w mieście Lwowie od 1. lipca 1915 r.

У 1916 році максимальні тарифи встановлювались відповідно до рішення урядового комісара і діяли від 8 квітня 1916 року до 18 листопада 1916 року. Тож вартість одного кілограма кошерного м'яса не повинна була перевищувати 7,4 крони, тоді як 1 кг передньої частини теляти коштував 4,5 крони, задньої частини – 5, ковбаси і шинки – по 8 крон, кілограм передньої частини барана – 4,5, а задньої частини – 5 крон⁴⁷. У 1918 році відповідно до розпорядження Львівського магістрату максимальна вартість кошерного м'яса не повинно була перевищувати 1,18 крон, волового – 1,14 крон, свинини – 1,24⁴⁸.

Державне управління при Другій Речі Посполитій визначало, що регулюванням ціни на м'ясо займалась корпорація різників. Так, у 1922 році було визначено, що у Львові волове м'ясо першого сорту не повинно було перевищувати 1200 марок, другого сорту – 1000 марок, кошерне – 1500, баранини – 900, свинина – 1600, сало – 4500, смалець – 5500 марок за 1 кг.⁴⁹ У Кракові магістрат 29 липня 1930 року встановив такі ціни на м'ясо: кошерне 1-го сорту 2,7 злотого, 2-го сорту – 2,5, 3 – 2,3⁵⁰. У 1923 році у Львові не можна було дорожче продавати 1 кг волового м'яса ніж за 2600 марок, кошерного – за 3500, телятини (передня частина) – 2100, задня частина – 2200⁵¹. У Варшаві в 1923 р. 1 кг волового м'яса вищої категорії коштував 2600 марок, дру-

гої категорії – 2500, кошерного м'яса – 3500, телятини (передня частина) 2100, задня частина – 2200, баранини 2000 марок⁵². У львівських часописах відзначали високу ціну на кошерне м'ясо. Так, у 1913 році 1 кг «нечистої» телятини коштував 1,7 крони, а кошерної – 1,8 крони⁵³, у січні 1921 року свинина коштувала 200 марок, телятина – 150 марок, а кошерне м'ясо – 180⁵⁴.

Аналогічно, як у Львові, так і у Кракові й Варшаві кошерне м'ясо було дорожчим ніж звичайне на відповідний відсоток^{55,56}.

Головною складовою в організації виробництва кошерного м'яса були бійні (різниці). Відомо, що у Кракові за межами міста перша кошерна бійня відкрилась у 1559 році, а відповідно до королівського привілею в 1669 році відкрилась і в межах міста⁵⁷. Крім забійних пунктів у Кракові, в 1894 році нараховувалось 150 пекарень, з яких – 35 християнських та 115 єврейських (кошерних). У них загалом працювали 1000 працівників⁵⁸. У 1893 році у Варшаві працювало 350 кошерних різників⁵⁹. На початку XX ст. у Львові виготовленням кошерного м'яса в основному займались на головній бійні. Підприємство було поділено на дві частини: для забиття пернатих та копитних. Кошерних тварин забивали в окремому будинку. Контролював процес забою касир. До його обов'язків належно не лише дотримання вимог Талмуда, але й також контроль за тим, щоб не крали та не підмінювали м'ясо. Централізовано по трубах подавалась пара, щоб легше було дерти пір'я⁶⁰. На підприємстві був холодильник, в якому навіть у найспектоніші дні температура не перевищувала + 4 градуси⁶¹.

⁴⁷ Taryfa maksymalna. // Gazeta lwowska. – 1916. – № 258. – S.7.

⁴⁸ Taryfa maksymalna. // Gazeta lwowska. – 1918. – № 267. – S.4.

⁴⁹ Ceny mięsa, tłuszczu i wędlin // Gazeta lwowska. – 1922. – № 272. – S.4.

⁵⁰ Nowe ceny mięsa wolowego. // Ilystrowany Kurjer codzienny . – 1930. – № 202. – S. 7.

⁵¹ Drożyzna we lwowie // Kurjer Lwowski – 1923. – № 10. – S. 4.

⁵² Warszawa ruszyła na lichwiarstwo. // Kurjer Lwowski – 1923. – № 4. – S. 8.

⁵³ Rada miasta Lwowa. // Gazeta lwowska. – 1913. – № 240. – S.5.

⁵⁴ Z targu lwowskiego. // Gazeta poranna. – 1921. – № 5630. – S.6.

⁵⁵ Drożyzna szaleje. // Kurjer Lwowski – 1923. – № 178. – S. 5.

⁵⁶ Lichwa drożyznlana // Naprzód. – 1911. – № 8. – S. 2.

⁵⁷ Aleksander Perenc szkic historycznego rozwoju ogłędzin mięsa w Polsce. // Przegląd Weterynarski. – 1927. – № 4. – S. 254-255.

⁵⁸ Z warsztatów i fabryk. // Naprzód. – 1894. – № 1. – S. 3.

⁵⁹ Rzeźnicy jatkowi w Warszawie. // Przegląd Weterynarski . – 1907. – № 12. – S. 437.

⁶⁰ Przechadzka po nowej rzeźni miejskiej. // Dzennik polski. – 1900. – № 274. – S. 2.

⁶¹ Przechadzka po nowej rzeźni miejskiej. // Dzennik polski. – 1900. – № 284. – S. 2.

Час від часу на бійні виникали конфлікти між робітниками та адміністрацією. Великий конфлікт виник на Львівській бійні у 1905 році. Робітники висунули такі вимоги: проводити виплату заробітної плати щотижня (християнам – кожної неділі о 8 годині ранку, а євреям – в п'ятницю після обіду о 16.00); робочий день мав тривати з 6 ранку до 6 вечора з однією годиною на обід; підвищити заробітну платню на 20%; покращити харчування в їдальні, житло для холостяків мали прибирати і давати чисту постіль, а жонаті повинні отримувати додатково 20 крон для оренди житла; в неділю працювати слід було лише до 10 години ранку; попереджати про звільнення за три місяці; за понаднормову роботу оплачувати подвійно; оплатити зарплату за період страйку; людяне ставлення до підмайстрів⁶².

Через те, що кошерне м'ясо було дорожчим ніж звичайне єврейські робітники вимагали у роботодавців збільшення заробітної плати⁶³. Тогочасні дослідники відзначали, що єврейські торговці на чверть від оптової підвищували ціни на кошерне⁶⁴. Аналогічні страйки проходи також у Перемишлі⁶⁵.

У процесі виробництва кошерного м'яса виникала й велика кількість зловживань, пов'язаних з фальсифікацією продукції. У 1884 році у Львові єврейська влада виявила єврейку Гетлю Гросман, яка декілька років продавала своїм співвизнавцям некошерну яловичину, видаючи її за кошерну. «Львівський кур'єр» вказував, що цей бізнес в неї йшов добре, так як з нього вона утримувала дітей та чоловіка, який ніде не працював, а лише вивчав Талмуд.

Суд рабинів зобов'язав знищити всі кухонні та столові знаряддя, які використовувались для торгівлі м'ясом; всім євреям забороняли мати з цією сім'єю будь-які стосунки, а кожен чоловік мав щоп'ятниці на протязі чотирьох місяців споживати певні ліки. З метою уникнення пока-

рання чоловік Гетлі Гросман подав до суду заяву на розлучення⁶⁶.

Львівський рабин Шмелькес заборонив євреям купувати кошерне м'ясо, вказуючи, що іноді реалізують фальсифіковані продукти. Продавці, у свою чергу, звинуватили рабина, що це він боїться конкуренції інших продавців, які не платять йому данину⁶⁷. Практично аналогічний конфлікт виник у Перемишлі, де місцеві рабини зобов'язують, щоб у християнських пекарнях при виготовленні кошерних хлібо-булочних виробів наглядали спеціально уповноважені особи. Відмічалось, що декілька пекарень відмовились виконувати цю вимогу, то на них у синагозі посипались прокляття і євреї перестали купувати у них продукцію. У свою чергу пекарі звинувачували рабина, що він за хабар не звертає уваги на виставлені вимоги щодо єврейських представників у пекарнях⁶⁸.

Фальсифіковували не лише кошерне м'ясо, але й інші продукти. Так, Абрахам Зельц був покараний на 4 місяці ув'язнення через фальшування кошерного вина, яке продавав співвірянам. У його домі було знайдено гліцерин, цукор, кристалічна сода, спирт, порічковий та вишневий сік, ялівець⁶⁹.

Виготовлення кошерного м'яса мало й ветеринарні аспекти. Так, тогочасні ветеринарні лікарі вказували, що лише вони мають компетенції щодо визначення санітарної якості м'яса, а ритуальний огляд тварини, які здійснюють рабини після їхнього забиття, має стосунок лише до визначення, чи тварина була забита відповідно до вимог Талмуду⁷⁰. Вказувалось, що євреї маніпулюють християнами про нібито високу якість кошерного м'яса. Для цього євреї використовували офіційні статистичні дані забою тварин у ГанOVERI, вказуючи, що рабини вибраковували 11% від забитих тварин, тоді як ветеринарні лікарі менше 0,1%.⁷¹ Це питання також піднімали на засіданні Малопольського товариства ветеринарних

⁶² Żądania robotników rzeźniczych. // Słowo Polskie – 1905. – № 402. – S. 8.

⁶³ Z dzielnic zakordonowych // Kurjer Lwowski – 1903. – № 231. – S. 5.

⁶⁴ Rzeźnicy jatkowi w Warszawie. // Przegląd Weterynarski. – 1907. – № 12. – S. 437.

⁶⁵ Kronika miejscowa. // Słowo Polskie – 1899. – № 8. – S. 4.

⁶⁶ Wielki kłopot // Kurjer Lwowski – 1884. – № 194. – S.3.

⁶⁷ Sprzedaż taliszego miesa // Gazeta Narodowa. – 1905. – № 169. – S. 2.

⁶⁸ Kronika // Gazeta Narodowa. – 1893. – № 252. – S.2.

⁶⁹ Kronika miejscowa i zamiejscowa // Gazeta Narodowa. – 1881. – № 44. – S.2.

⁷⁰ Stenograficzne sprawozdania z trzeciej sesyj ósmego peryodu Sejmu krajowego Królestwa Galicyj i Lodomeryj z Wielkiem Księstwem Krakowskie – Lwów, 1881. – S. 372.

⁷¹ Wiński Alfred Rytualny ubój bydła // Przegląd Weterynarski. – 1928. – № 10. – S. 446-465.

лікарів 26 листопада 1927 року, на якому доктор Травінський вказував, що ритуальний огляд тварин після забиття не має ніякого ветеринарно-санітарного значення⁷². Такої ж думки притримувався ветеринарний лікар Альфред Вінський⁷³.

У галицьких періодичних часописах публікувались оголошення про реалізацію кошерного м'яса, в яких повідомляли, що якість м'яса засвідчує не лише релігійна еліта, але й також ветеринарний лікар.

Zanie mięso!

Wysyłam franco 5 klg. mięsa wołowego i cielęcogo codziennie świeże najlepszej jakości za 5 kor. 60 h. Do każdej pošyłki certyfikat weterynarski: koszerno z dołączeniem atestu 2 rabinów kor. 7. Gęsi tłuste wraz ze smalcem 5 klg. 9 kor. Miód pszasny najlepszej jakości : - 5 klg. 5 kor. 60 h

Adres:

ARON HALPERN, Zbaraż.

Оголошення Арона Халперна із Збаражу про реалізацію кошерного м'яса з сертифікатом від двох рабинів та ветеринарного лікаря⁷⁴.

З метою контролю за роботою кошерних різників на ветеринарних лікарів відповідно до вимог законодавства покладался обов'язок вести облік продукції з ритуального забою тварин⁷⁵.

Крім ветеринарного контролю за м'ясною продукцією, органи публічної влади контролювали й ветеринарні аспекти діяльності забійних дільниць (різниць). Так, на засіданні Львівського

магістрату, яке відбулось 27 жовтня 1881 року, розглядали незадовільну роботу єврейської бійні. Вказувалось, що це питання знаходиться на контролі з 1877 року і позитивних зрушень немає⁷⁶.

Аналогічна ситуація була у Львові по вул. Божничій: вже двічі відповідно до рішення Львівської ради закривали бійню, але це результату не дало, і вона знову працювала, хоча її стіни і підлога були вкриті багатьма шарами запеклої крові. Ця різниця була джерелом інфекцій для половини міста, а сморід від неї відчувався на велику відстань⁷⁷. За приписом міського ветеринарного лікаря Львова Кришталовича через антисанітарний стан у четвер, 22 вересня 1905 року, було припинено роботу кошерної різниці Беглейтера по вул. Ваговій, 7.⁷⁸ Під час закриття було конфісковано 150 кг кошерного м'яса⁷⁹.

Також у тогочасній пресі відмічалось, що в 1908 році у Львові було дві кошерні птахорізки: на вул. Старозамковій № 6 та Бляхарській № 27, і їх необхідно було закрити, так як там був найбільший сморід. Особливу увагу звертали на той забійний пункт, який знаходився у християнській частині міста між будинком Галицького намісництва та Львівським магістратом⁸⁰.

Слід відмітити, що органи державної влади вживали заходи щодо осіб, які порушували вимоги гранично допустимої ціни. «Газета Львівська» (1923 р.) повідомляла, що за таке порушення суд покарав Станислава Кметовича і Міхала Брауна (єврейських різників) штрафом у 30000 марок⁸¹. За аналогічне порушення Львівський магістрат виніс рішення від 10 січня 1918 року № 149.800/17, в якому власницю магазину Руфку Старк визнано винною у продажі кошерного м'яса за вищою ціною і оштрафовано на 50 крон та 7 днів арешту⁸².

⁷² Posiedzenie naukowe Mał. Tow. lekarzy weterynaryjnych // Przegląd Weterynarski. – 1927. – № 11. – S. 461.

⁷³ Wiński Alfred Rytualny ubój bydła // Przegląd Weterynarski. – 1928. – № 10. – S. 446-465.

⁷⁴ Ogłoszenie // Kurjer Lwowski – 1905. – № 361. – S. 14.

⁷⁵ Praktyka lekarzy weterynaryjnych w rzeźniach. // Przegląd Weterynarski. – 1937. – № 6. – S. 352.

⁷⁶ Rada miasta Lwowa. // Gazeta lwowska. – 1881. – № 249. – S. 3.

⁷⁷ Kronika miejscowa i zamiejscowa. // Gazeta Narodowa. – 1883. – № 189. – S. 2.

⁷⁸ Zamknięcie masarni. // Gazeta lwowska. – 1905. – № 216. – S. 3.

⁷⁹ Kronika // Kurjer Lwowski – 1905. – № 263. – S. 3.

⁸⁰ Stosunki zdrowotne w mieście Lwowie Dr. Wiktor Legieński. w roku 1905 i 1906 Lwów 1907. // Przegląd Weterynarski. – 1908. – № 7. – S. 254-255.

⁸¹ Ogłoszenie // Gazeta lwowska. – 1923. – № 35. – S. 7.

⁸² Rozmaite obwieszczenia. // Gazeta lwowska. – 1919. – № 24. – S.6.

Кошерне м'ясо обкладалось споживчим податком, кошти від якого йшли на релігійні потреби єврейської громади. 13 січня 1878 року вийшло розпорядження фінансової дирекції Галичини L. 21589, яке визначало величину податку. Відповідно до розпорядження Міністерства внутрішніх справ та за погодженням з Міністерством фінансів від 10 січня 1881 року L. 13170 визначати величину податку мали можливість місцеві органи влади і спрямовувати 50% споживчого податку від кошерного м'яса на місцеві потреби⁸³. Відповідно до Декрету від 18 березня 1819 року L. 8006 було організовано Східногалицький фонд, який наповнювався кошерним податком⁸⁴.

Адмініструванням кошерного податку займалась спеціально організована дирекція, яка знаходилась у Львові. Дирекція поширювала свою діяльність на всю Галичину⁸⁵. У 1897 році роботу дирекції очолив Франк Кратер⁸⁶.

Тогочасна статистика відзначала, що дохід міста Бережани від податку за реалізацію кошерного м'яса щорічно становив 4000 золотих⁸⁷. На 40% з цього податку у Кракові утримувалась лікарня, в якій лікували 80 хворих⁸⁸. У 1819 році дохід від сплати кошерного податку становив 40797 золотих⁸⁹. Передача компетенції визначати рівень оподаткування на місцевий рівень мала й багато негативних аспектів, які проявлялись у незадоволенні серед єврейських громад. Зокрема в 1899 році через підняття місцевим рабином кошерного податку від 1,7 золотого до 2,5

золотого за забиття однієї тварини застрайкували єврейські різники. Страйк тривав більше тижня⁹⁰. Тогочасні дослідники відзначали, що у піднятті кошерного податку на пряму зацікавлені рабини, так як з цього податку кошти йшли йому на заробітну плату, а про негативний вплив, що призводить до загального здорожчання харчових продуктів, вони не думали, а переживали лише, щоб втриматись при владі⁹¹.

Про важливість визначення плати кошерного податку свідчить й той факт, що це питання розглядали 11 червня 1901 року в Австрійському парламенті. Міністр освіти Австро-Угорської імперії п. Кремп зазначив, що відповідно до Закону від 1890 року в імперії зареєстровано 253 єврейські гміни, в тому числі у Галичині – 127. Він звернувся до місцевої влади, щоб по можливості не встановлювати високі податки на кошерне м'ясо, так як їх тягар перекладається на споживачів⁹².

Одним з негативних чинників, через який піднімалась ціна на кошерне м'ясо були соціальні конфлікти. Однією з форм конфлікту був страйк. Так, у середу, 26 липня, 1905 року у Львові застрайкували єврейські різники⁹³, протестуючи проти оптових поставок живої ВРХ, ціни на які були високими. У свою чергу, торгівці живим товаром вказували, що це – ринкові ціни, і вони підвищились у зв'язку з тим, що на віденському та німецькому ринках підвищились ціни, і багато торгівців переорієнтувались на ці ринки, а у Галичині залишається товар гіршої

⁸³ Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych w Królestwie Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskiem: Podręcznik dla organów c.k. władz rządowych i władz autonomicznych / ułożył i wydał J.R. Kasparek. – [3-e wyd., poprawne i pomnożone]. – Lwów, 1885. – T. V. – S. 3602-3605.

⁸⁴ Alegaty do sprawozdań stenograficznych piątej sesji siódmego periodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskiem z roku 1872. – Lwów, 1872, – S.3-6.

⁸⁵ Geografia. – Lwów – Nakładem Wojciecha Manieckiego. – 1858. – S. 67.

⁸⁶ Бібліографія // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1897. – Т. XVII. – С. 33.

⁸⁷ Opodatkowanie miast galicyjskich przez kahały. // Gazeta Narodowa. – 1883. – № 166. – S.2.

⁸⁸ Szpital izraelski na Kazimierzu. // Czech J. Kalendarz Krakowski na rok 1903 / Józef Czech. – Kraków: Jan Fischer i Spółka, 1903. – S. 60.

⁸⁹ Alegaty do sprawozdań stenograficznych piątej sesji siódmego periodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskiem z roku 1872. – Lwów, 1872, – S.3-6.

⁹⁰ Strejk rzeźników żydowskich. // Dzeinnik polski. – 1899. – № 12. – S. 2.

⁹¹ Żydzi o kwestji rabinów // Gazeta Narodowa. – 1883. – № 274. – S.1.

⁹² Rada państwa. Poniedziałek poniedziałkowe. // Gazeta Narodowa. – 1901. – № 161. – S. 3.

⁹³ Strejk żydowskich majstrów rzeźnickich. // Gazeta lwowska. – 1905. – № 169. – S. 4.

якості⁹⁴. Головними оптовими торговцями у той час були Антоній та Станіслав Мокрицькі, Баршевський, Ян Деметер⁹⁵. З метою зниження соціальної напруги та зменшення ціни на кошерне м'ясо місцева влада дозволила оптовим постачальникам організувати власними силами його продаж⁹⁶. Слід відзначити, що аналогічні страйки єврейських різників відбувались у Варшаві, і через це ціна кошерного м'яса піднялась на 5 копійок за кілограм⁹⁷.

З метою монополізації ринку м'ясної продукції в деяких районах Нью-Йорку євреї збунтувались і не давали можливості християнам купувати м'ясо в християнських магазинах. Щоб відлякати покупців, при виході з магазину вони обливали набутий товар нафтою. Для врегулювання ситуації знадобились тисячі поліцейських. Внаслідок таких дій багато християнських продавців закрило свої магазини, м'ясо подорожчало в ціні⁹⁸.

Така ж ситуація спостерігалась й у Тарнові. З допомогою місцевої влади там у 1905 році відкрилось 5 яток для продажу м'яса. Щодня реалізовували по 400 кілограм м'яса. З метою отримати монопольне становище євреї на засіданні міської ради зчинили скандал, а по всіх парканах розвісили оголошення: «Євреї! Будьте обережні! Не купуйте на торговиці м'ясо, вони не є кошерним. Єврейська громада»⁹⁹.

Крім реалізацією кошерних продуктів на ринку, у Галичині існувало багато фірм, які займались цими продуктами поза ним. У тогочасній періодичній пресі рекламували фірми, які торгували кошерним м'ясом. Зокрема, у Львові була зареєстрована фірма «А. Фінкельштейн»¹⁰⁰, яка

торгувала на площі Голуховського¹⁰¹. Також у Львові по вулиці Газовій, 10 існувала фірма «Бланкштейн і Франкель»¹⁰². Відповідно до реєстру фірм від 5 травня 1922 року у Львові по вул. Вибрановського, 2 знаходилась фірма «Брати Фінкельштейни»¹⁰³.

Також аналогічні фірми існували в інших містах Галичини. Так, у Тарнові була зареєстрована фірма «Самуель Енгельгарт & Генрик Шварц», яка займалась торгівлею кошерним м'ясом¹⁰⁴. У Кракові цим промислом займались фірми «Емануель Гласер» по вул. Божого тіла, 10, Бернарда Гронера по вул. Краківській, 17, Хірша Майерчика, вул. Краківська, 6, у Перемишлі – Ушера Гютлера, у Стрию Якоба Собеля по вул. Костюшки, 10.¹⁰⁵

Wędliny koszerne.

Kraków. Glaser Emanuel (Bożego Ciała 10, tel. 1556), fabr. wędł. koszern. • Gronner Bernard (Krakowska 17, tel. 1382), fabr. wędł. koszern., mot. gaz. 6 HP, rob. 5. Filie: Tarnów, Rzeszów, Tarnopol. Eksp: Francya, Belgia, Szwajcarya. Pfa. • Spira A. S. (właśc. Majerczyk Hirsch, Krakowska 6, tel. 1294), fabryka wędlin koszer.

Lwów. Blankstein i Fränkel (Gazowa 10), fabr. par. wędł. koszern. Pfa. • Feldman Z. Gołuchowskiego 1), fabr. wędł. koszer. • Finkelstein A. (pl. Gołuchowskiego 2), fabr. wędł. koszer. Pfa.

Przemysł. Gütler Uszer, fabr. wędł. koszer.

Stryj (Kościeuski 10). Sobel Majer Jakób, fabryka wyrobów masarskich koszernych.

Реклама фірм, які займались торгівлею кошерними м'ясними виробами¹⁰⁶.

⁹⁴ Strajk rzeźników żydowskich. // Gazeta Narodowa. – 1905. – № 169. – S. 2.

⁹⁵ Strajk rzeźników żydowskich. // Słowo Polskie – 1905. – № 343. – S. 3.

⁹⁶ Strajk rzeźników żydowskich // Słowo Polskie – 1905. – № 344. – S. 8.

⁹⁷ Sytuacja w Królestwie. // Gazeta Narodowa. – 1905. – № 52. – S. 1.

⁹⁸ Z całego świata. // Gazeta Narodowa. – 1902. – № 133. – S. 3.

⁹⁹ Walka z droższą mięsa. // Kurjer Lwowski – 1905. – № 281. – S. 4.

¹⁰⁰ Rozmaite // Gazeta lwowska. – 1902. – № 292. – S. 11.

¹⁰¹ Firmy. // Gazeta lwowska. – 1914. – № 60. – S.13.

¹⁰² Skorowidz przemysłowo-handlowy Królestwa Galicyi II wydanie. Lwów: 1913. – S.710.

¹⁰³ Ogłoszenie // Gazeta lwowska. – 1922. – № 151. – S.8.

¹⁰⁴ Firmy. // Gazeta lwowska. – 1912. – № 40. – S.10.

¹⁰⁵ Skorowidz przemysłowo-handlowy Królestwa Galicyi II wydanie. Lwów: 1913. – S.710.

¹⁰⁶ Skorowidz przemysłowo-handlowy Królestwa Galicyi II wydanie. Lwów: 1913. – S.710.

У тогочасній періодичній пресі публікувалась низка оголошень, в яких пропагувались кошерні продукти.

**Towarzystwo
spożywcze
we Lwowie**

wyrębuje mięso w 3 sklepach:
przy ul. Kościelnej l. 8,
przy placu Bernardyńskim
Hcz. 1.
przy ulicy Wexlarskiej l. 4

Ceny mięsa wołowego:

pieczeń, rozbratel	1/2 kilograma	28 ct.
krzyżówka	1/2 "	37 ct.
usztyk	1/2 "	25 ct.
przednie części	1/2 "	23 ct.
szponder, poprzeczka	1/2 "	22 ct.
poledwica	1/2 "	33 ct.

W sklepie zaś przy ul. Cebulnej
wyrębuje mięso koszerne po cenie przeciętnej
50 ct. za 1 kilogram.

Mięso jest najlepszego gatunku, z wyborowych wołów opasowych.

Towarzystwo zawiadamia właścicieli obór bydła opasowego, że potrzebuje co tydzień od 30-40 wołów.

(1166 2-?)

Оголошення про реалізацію Львівським споживчим товариством м'яса у магазинах на вул. Костельній, 8, Вексларській, 4, Бернадиські площі. Кошерне м'ясо можна було купити лише по вул. Цибульній. Вартість кілограма кошерного м'яса становила 0,5 золотого¹⁰⁷.

У 1897 році львів'янам пропонували придбати кошерний гусячий жир з віденських складів. У рекламі наголошували, що товар є натуральним продуктом, вартість п'ятикілограмового відерка становила 5,3 золотого ринського. Отримати товар пропонувалось на будь-якій залізничній станції Австро-Угорщини.

Najstosowniejsza pora do zakupna na r. 1897 koszernego

SMALCU GĘSIEGO

pod gwarancją prawdziwego, naturalnie czystego. Wzorowe puszki 5-kilogr. franco do każdej stacji za pobraniem pocztowym lub poprzedniemi nadstaniem należności zł. 5-30. Dla prowincyi i za granicą franco na każdej stacji zł. 5-30. Większe zamówienia znacznie taniej. Do nabycia przez: Geflügel-Etablissement Hungerleider, Wien, II., Schmelzgasse Nr. 6. Cenniki drobiazko franco. 1555

Оголошення про продаж кошерного гусячого смальцю¹⁰⁸.

У Тлумачі на підприємстві Агопсовича можна було замовити кошерний сир.

Ser szwajcarski

(także koszerne) z niezbieranego mleka, przedniej jakości, tutejszego wyrobu, w mniejszych i większych krągach, sprzedaje za pobraniem pocztowym lub kolejowym 3288 4-6

A. J. Agopsowicz
w Tlumaczu.

Оголошення Агопсовича з Тлумача про реалізацію кошерного «Швейцарського сиру» з незбираного молока¹⁰⁹.

Кошерні продукти не лише можна було придбати на ринку чи у магазині, але й їхнім смаком насолодитись у ресторанах. Зокрема, у часописі «Слово Польське», що виходив у Львові, публікували рекламу віденського кошерного ресторану та готелю «Гут».

Hotel i koszerna Restauracya

GUTH

Wiedeń, H. Stephaniestrasse 14, róg Kleine Sperlgasse.

Świeżo odnowiony i przez dobudowę powiększony.

50 jaknajwytworniej urządzonych pokoi po cenach umiarkowanych do rozporządzenia. 347

Реклама віденського кошерного ресторану та готелю «Гут»¹¹⁰.

Кошерна їжа була актуальною й при оренді помешкання у Львові.

Pani szuka pokoju umeblowanego we Lwowie z wiktym całodziennym koszernym

Oferty pod „B. 100“ Biuro Sokołowskiego, Pasaż Hausmana. 10704

Оголошення про оренду у Львові мебльованої кімнати з кошерною їжею¹¹¹.

¹⁰⁷ Ogłoszenie // Gazeta lwowska. – 1882. – № 41. – S. 10.

¹⁰⁸ Ogłoszenie // Gazeta Narodowa. – 1897. – № 63. – S. 4.

¹⁰⁹ Ogłoszenie // Gazeta Narodowa. – 1885. – № 248. – S. 2.

¹¹⁰ Ogłoszenie // Słowo Polskie – 1905. – № 12. – S. 23.

Кошерні найдки у Кракові можна було замовити прямо додому.

**UWAGA OBIADY do-
mowe koszerne smaczne 3
dania 1 30 Lubicz 19 —
Pemper. 3940g**

Оголошення про можливість доставки кошерних обідів у Кракові¹¹².

При рекламі відпочинкової вілли «Світовид» у Трускавці вказувалось, що тут діє оптовий склад кошерної яловичини.

У місті Трускавці реклама на віллі «Світовид».

Держава регулювала не лише місце реалізації кошерного м'яса, але й час його реалізації. У 1923 році Львівський магістрат дозволив його реалізацію в суботу в ятках з 5 до 9 вечора¹¹³.

Питання термінів полювання не задовольняло єврейських торговців. Так, 2 листопада 1907 року до бургомістра Кракова прийшла делегація єврейських різників, які протестували проти останнього розпорядження Галицького намісництва, яке забороняло торгувати євреям у п'ятницю ввечері та у суботу¹¹⁴.

Кошерну їжу споживали також ув'язнені євреї. Так, 10 лютого 1885 року тюремний заклад у Львові оголосив конкурс на постачання кошерного м'яса¹¹⁵.

Sól koszerne.

Крім торгівлі кошерним м'ясом євреї займались також й торгівлею кошерною сіллю. Зокрема, до Галицької виконавчої влади надійшов

на розгляд лист, який був направлений до австрійського Міністерства фінансів, в якому євреї просили, щоб при розподілі солі, де монополістом виготовлення та продажу виступала держава, було надано євреям можливість реалізовувати її окремо від християн. Аргументом для них був той факт, що коли євреї купували у християн сіль, то вона переставала бути кошерною. Іншим їхнім аргументом було те, що законодавство забезпечує рівність для визнавців різних релігій¹¹⁶. Аналогічно до солі у Галичині були також різні види вершкового масла: десертне, яке виготовляли на молокозаводах, фермерське – з фільварків, кухонне, яке складалось з різних видів масла, і кошерне, яке виготовляли євреї для євреїв¹¹⁷.

Висновок

Отже, організацію виробництва та торгівлі кошерним м'ясом врегульовувала нормативно-правова база, метою якої було дотримання вимог Талмуду (вид тварин, спосіб забою, особи, що мали право виконувати ритуальний забій, реалізацію тощо). Контроль за дотриманням покладался на єврейських рабинів. Виявлено, що під час виготовлення кошерних продуктів часто відбувалась фальсифікація, зловживання рабинів. Встановлено, що рабини намагались монополізувати не лише торгівлю кошерним м'ясом, але й також м'ясопродуктами, які споживали християни. Виявлено, що вартість кошерного м'яса була на 15-20 відсотків вищою, від «нечистого», які споживали християни. Хоча з огляду на харчосмакові та гігієнічні цінності кошерне м'ясо у багатьох випадках поступалось «нечистому». Встановлено, що під час страйку різників вартість м'яса у роздрібній торгівлі зростала. Державне регулювання цін на кошерне м'ясо під час воєнних конфліктів спрямовувалось на заборону підняття цін через встановлення максимально допустимих цін при реалізації його на ринках чи магазинах. Кошерний забій мав негативний вплив на суспільну мораль Галичини, так як за правилами ритуального забою тварин їх піддавали невинувато жорстоким стражданям.

¹¹¹ Ogłoszenie // Słowo Polskie – 1905. – № 512. – S. 11.

¹¹² Ogłoszenie // Płystrwany Kurjer codzienny. – 1930. – № 284. – S. 7.

¹¹³ Godziny otwierania i zamykania sklepów. // Gazeta lwowska. – 1923. – № 111. – S.4.

¹¹⁴ Telegram gazety Lwowskiej // Gazeta lwowska. – 1907. – № 253. – S.3.

¹¹⁵ C. k. zarząd zakładu karnego // Gazeta lwowska. – 1885. – № 38. – S. 4.

¹¹⁶ Sól koszerne // Gazeta Narodowa. – 1893. – № 136. – S.1.

¹¹⁷ Z oddziałów gal. tow. gosp. // Gazeta Narodowa. – 1898. – № 62. – S.2.

References

- “Wielka Encyklopedia powszechna ilustrowana” (1932), Kraków, T. VIII. – pp. 112. [in Poland].
- “Z weterynaryi ludowej // Przegląd Weterynarski” (1897), vol. 4, pp.113. [in Poland].
- “Citron Jakob Sposoby zauzynania drobiu na Bukowinie” (1902), Przegląd Weterynarski. vol. 11, pp. 460. [in Poland].
- “Rzeźnicy jatkowi w Warszawie.” (1907), Przegląd Weterynarski. vol. 12. – pp. 437. [in Poland].
- “Wiadomości z zakresu badania mięsa.” (1935), Przegląd Weterynarski. vol. 2. – pp. 110-113. [in Poland].
- “Stenograficzne sprawozdania z trzeciej sesyi ósmego peryodu Sejmu krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskie” (1881),- Lwów, pp. 372. [in Poland].
- “Wiadomości bieżiace.” (1905), Słowo Polskie. vol. 574, pp. 3. [in Poland].
- “Z lwowskiej Rady miejskiej.” (1881), Gazeta Narodowa. vol. 247, pp. 2. [in Poland].
- “Zakaz rytualnego rzeźania bydła” (1905), Przegląd Weterynarski. vol. 7, pp. 289. [in Poland].
- “Walne zgromadzenie G. T. O. Z.” (1914), Miesięcznik galicyjskiego Towarzystwa Ochrony Zwierząt. vol. 3-4, pp. 37. [in Poland].
- “Wiński Alfred Rytualny ubój bydła ” (1928), Przegląd Weterynarski. vol. 10, pp. 446-465. [in Poland].
- “Odurzanie zwierząt rzeźnych prądem elektrycznym.” (1933), Przegląd Weterynarski. vol. 3, pp. 99. [in Poland].
- “Zbiór ustaw administracyjnych w Królestwie Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskim obowiązujących do użytku organów c.k. władz rządowych i władz autonomicznych” (1868), zebrał, ułożył i wydał J.R. Kasperek. – Kraków: Drukarnia uniwersytetu Jagiellońskiego, – T. II. – pp. 97-98. [in Poland].
- “Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych w Królestwie Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskim: Podręcznik dla organów c.k. władz rządowych i władz autonomicznych” (1885), ułożył i wydał J.R. Kasperek.– [3-e wyd., poprawne i pomnożone]. Lwów, T. V. pp. 3588. [in Poland].
- “Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskim.” (1894), Lwów, pp. 356. [in Poland].
- “Rabinat pragski” (1880), Gazeta Narodowa. vol. 197, pp. 3. [in Poland].
- “Wielka Encyklopedia powszechna ilustrowana.” (1932), Kraków. T. XVIII. – pp. 329. [in Poland].
- “Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim.” (1908), Lwów, pp. 25-26. [in Poland].
- “Wiadomości z zakresu badania mięsa.” (1935), Przegląd Weterynarski. vol. 2, pp. 110-113. [in Poland].
- “Badanie bitego drobiu w świetle obecnego ustawodawstwa weterynaryjnego.” (1937), Przegląd Weterynarski. vol. 4, pp. 232-233. [in Poland].
- “Kronika telegraficzna.” (1924), Gazeta lwowska. vol. 73, pp. 4. [in Poland].
- “Targowica rybia.” (1884), Kurjer Lwowski. vol. 341, pp. 2. [in Poland].
- “Trzecie targowisko z mięsem prowincjonalnym.” (1905), Gazeta lwowska. vol. 244, pp. 3. [in Poland].
- “Kronika” (1905), Słowo Polskie. vol. 493, pp. 6. [in Poland].
- “Tanie mięso.” (1905), Słowo Polskie. vol. 497, pp. 6. [in Poland].
- “Kronika” (1905), Kurjer Lwowski. vol. 255, pp. 3. [in Poland].
- “Kronika” (1905), Kurjer Lwowski. vol. 297, pp. 4. [in Poland].
- “Jatki miejskie we wrześniu.” (1909), Gazeta lwowska. vol. 264, pp. 3. [in Poland].
- “Kronika miejscowa i zamiejscowa” (1881), Gazeta Narodowa. vol. 41, pp. 2. [in Poland].
- “Przeciwno drożyznie mięsa w Warszawie.” (1905), Przegląd Weterynarski. vol. 8-9, pp. 350. [in Poland].
- “Regulamin dla rzeźników lwowskich.” (1907), Gazeta lwowska. vol. 267, pp. 3. [in Poland].
- “Regulamin dla rzeźników lwowskich.” (1907), Przegląd Weterynarski. vol. 12, pp. 436-437. [in Poland].
- “Gielda mięsna w Warszawie.” (1905), Przegląd Weterynarski. vol. 11, pp. 422. [in Poland].
- “Skrzynka do listów.” (1911), Łowiec Wielkopolski. vol. 10, pp. 176. [in Poland].
- Protsiv O.R. (2017) Derzhavne upravlinnia torhivleiu produktsiieiu myslivstva pid chas Pershoi svi-tovoi vijny // Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy : zb. nauk. pr. — vol. 6, pp. 167-172. [in Ukrainian].

- “Uregulowanie obrotu niektórymi gatunkami dziczyzny.” (1917), *Gazeta lwowska*. vol. 99, pp. 4. [in Poland].
- “Zmiana dotychczasowej organicyi i zalrresu działania kraj. Urzedu gospodarczego i Sekcyi III. c. k. Namiestnictwa. 26.04.1917” (1917), *Gazeta lwowska*. vol. 96, pp. 1. [in Poland].
- “Taryfa maksymalna obowiązująca od dnia 8 października 1914.” (1914), *Gazeta poranna*. vol. 2093, pp. 3. [in Poland].
- “Taryfa maksymalna. Ważna od dnia I Grudnia.1914.” (1914), *Gazeta poranna*. vol. 2155, pp. 4. [in Poland].
- “Taryfa maksymalna. Ważna od dnia 28 stycznia (10 Lutego) 1915.” (1915), *Gazeta poranna*. vol. 2212, pp. 5. [in Poland].
- “Taryfa maksymalna cen na produkty w mieście Lwowie od 19 maja (1. czerwca) 1915 r.” (1915), *Gazeta poranna*. vol. 2319, pp. 4. [in Poland].
- “Taryfa maksymalna cen na produkty w mieście Lwowie od 1 lipca 1915 r.” (1915), *Gazeta poranna*. vol. 2353, pp. 4. [in Poland].
- “Taryfa maksymalna cen na produkty w mieście Lwowie od 1. lipca 1915 r.” (1915), *Kurjer Lwowski*. vol. 184, pp. 8. [in Poland].
- “Taryfa maksymalna.” (1916), *Gazeta lwowska*. vol. 258, pp. 7. [in Poland].
- “Taryfa maksymalna.” (1918), *Gazeta lwowska*. vol. 267, pp. 4. [in Poland].
- “Ceny mięsa, tłuszczu i węrlin” (1922), *Gazeta lwowska*. vol. 272, pp. 4. [in Poland].
- “Nowe ceny mięsa wolowego.” (1930), *Ilystrowany Kurjer codzienny*. vol. 202, pp. 7. [in Poland].
- “Drożyzna we Lwowie” (1923), *Kurjer Lwowski*. vol. 10, pp. 4. [in Poland].
- “Warszawa ruszyła na lichwiarstwo.” (1923), *Kurjer Lwowski*. vol. 4, pp. 8. [in Poland].
- “Rada miasta Lwowa.” (1913), *Gazeta lwowska*. vol. 240, pp. 5. [in Poland].
- “Z targu lwowskiego.” (1921), *Gazeta poranna*. vol. 5630, pp. 6. [in Poland].
- “Drożyzna szaleje.” (1923), *Kurjer Lwowski*. vol. 178, pp. 5. [in Poland].
- “Lichwa drożyznlana” (1911), *Naprzód*. vol. 8, pp. 2. [in Poland].
- “Aleksander Perenc szkic historycznego rozwoju oględzin mięsa w Polsce.” (1927), *Przegląd Weterynarski*. vol. 4, pp. 254-255. [in Poland].
- “Z warsztatów i fabryk.” (1894), *Naprzód*. vol. 1, pp. 3. [in Poland].
- “Przechadzka po nowej rzeźni miejskiej.” (1900), *Dzennik polski*. vol. 274, pp. 2. [in Poland].
- “Przechadzka po nowej rzeźni miejskiej.” (1900), *Dzennik polski*. vol. 284, pp. 2. [in Poland].
- “Żądania robotników rzeźnickich.” (1905), *Słowo Polskie*. vol. 402, pp. 8. [in Poland].
- “Z dzielnic zakordonowych” (1903), *Kurjer Lwowski*. vol. 231, pp. 5. [in Poland].
- “Kronika miejscowa.” (1899), *Słowo Polskie*. vol. 8, pp. 4. [in Poland].
- “Wielki kłopot” (1884), *Kurjer Lwowski*. vol. 194, pp. 3. [in Poland].
- “Sprzedaż taliszego miesa” (1905), *Gazeta Narodowa*. vol. 169, pp. 2. [in Poland].
- “Kronika” (1893), *Gazeta Narodowa*. vol. 252, pp. 2. [in Poland].
- “Kronika miejscowa i zamiejscowa” (1881), *Gazeta Narodowa*. vol. 44, pp. 2. [in Poland].
- “Posiedzenie naukowe Mał. Tow. lekarzy weterynaryjnych” (1927), *Przegląd Weterynarski*. vol. 11, pp. 461. [in Poland].
- “Wiński Alfred Rytualny ubój bydła” (1928), *Przegląd Weterynarski*. vol. 10, pp. 446-465. [in Poland].
- “Ogłoszenie” (1905), *Kurjer Lwowski*. vol. 361, pp. 14. [in Poland].
- “Praktyka lekarzy weterynaryjnych w rzeźniach.” (1937), *Przegląd Weterynarski*. vol. 6, pp. 352. [in Poland].
- “Rada miasta Lwowa.” (1881), *Gazeta lwowska*. vol. 249, pp. 3. [in Poland].
- “Kronika miejscowa i zamiejscowa.” (1883), *Gazeta Narodowa*. vol. 189.– pp. 2. [in Poland].
- “Zamknięcie masarni.” (1905), *Gazeta lwowska*. vol. 216, pp. 3. [in Poland].
- “Kronika” (1905), *Kurjer Lwowski*. vol. 263, pp. 3. [in Poland].
- “Stosunki zdrowotne w mieście Lwowie Dr. Wiktor Legieński. w roku 1905 i 1906 Lwów 1907.” (1908), *Przegląd Weterynarski*. vol. 7, pp. 254-255. [in Poland].
- “Ogłoszenie”(1923), *Gazeta lwowska*. vol. 35, pp. 7. [in Poland].
- “Rozmaite obwieszczenia.” (1919), *Gazeta lwowska*. vol. 24, pp. 6. [in Poland].
- “Alegaty do sprawozdań stenograficznych piątej sesji siódmego periodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim z roku 1872.” (1872), *Lwów*, pp. 3-6. [in Poland].

- “Geografia.” (1858), Lwów Nakładem Wojciecha Manieckiego. pp. 67. [in Poland].
- “Bibliohrafiia” (1897), Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka. T. KhVII. pp. 33. [in Ukrainian].
- “Opodatkowanie miast galicyjskich przez kahały.” (1883), Gazeta Narodowa. vol. 166, pp. 2. [in Poland].
- “Szpital izraelicki na Kazimierzu.” (1903), Czech J. Kalendarz Krakowski na rok 1903, Kraków: Jan Fischer i Spółka, pp. 60. [in Poland].
- “Strejk rzeźników żydowskich.” (1899), Dzeinik polski. vol. 12, pp. 2. [in Poland].
- “Żydzi o kwestji rabinów” (1883), Gazeta Narodowa. vol. 274, pp. 1. [in Poland].
- “Rada państwa. Poniedzenie poniedziałkowe.” (1901), Gazeta Narodowa. vol. 161, pp. 3. [in Poland].
- “Strejk żydowskich majstrów rzeźnickich.” (1905), Gazeta lwowska. vol. 169, pp. 4. [in Poland].
- “Strajk rzetników żydowskich.” (1905), Gazeta Narodowa. vol. 169, pp. 2. [in Poland].
- “Strajk rzeźników żydowskich.” (1905), Słowo Polskie. vol. 343, pp. 3. [in Poland].
- “Strajk rzeźników żydowskich” (1905), Słowo Polskie. vol. 344, pp. 8. [in Poland].
- “Sytuacya w Królestwie.” (1905), Gazeta Narodowa. vol. 52, pp. 1. [in Poland].
- “Z całego świata.” (1902), Gazeta Narodowa. vol. 133, pp. 3. [in Poland].
- “Walka z drożyzną mięsa.” (1905), Kurjer Lwowski. vol. 281, pp. 4. [in Poland].
- “Rozmaite” (1902), Gazeta lwowska. vol. 292, pp. 11. [in Poland].
- “Firmy.” (1914), Gazeta lwowska. vol. 60, pp. 13. [in Poland].
- “Skorowidz przemysłowo-handlowy Królestwa Galicyi” (1913), II wydanie. Lwów pp. 710. [in Poland].
- “Ogłoszenie” 1922), Gazeta lwowska. vol. 151, pp. 8. [in Poland].
- “Firmy.” (1912), Gazeta lwowska. vol. 40, pp. 10. [in Poland].
- “Skorowidz przemysłowo-handlowy Królestwa Galicyi II wydanie.” (1913), Lwów, pp. 710. [in Poland].
- “Ogłoszenie” (1882), Gazeta lwowska. vol. 41, pp. 10. [in Poland].
- “Ogłoszenie” (1897), Gazeta Narodowa. vol. 63, pp. 4. [in Poland].
- “Ogłoszenie” (1885), Gazeta Narodowa. vol. 248, pp. 2. [in Poland].
- “Ogłoszenie” (1905), Słowo Polskie. vol. 12, pp. 23. [in Poland].
- “Ogłoszenie” (1905), Słowo Polskie. vol. 512, pp. 11. [in Poland].
- “Ogłoszenie” (1930), Ilustrowany Kurjer codzienny. vol. 284, pp. 7. [in Poland].
- “Godziny otwierania i zamykania sklepów.” (1923), Gazeta lwowska. vol. 111, pp. 4. [in Poland].
- “Telegram gazety Lwowskiej” (1907), Gazeta lwowska. vol. 253, pp. 3. [in Poland].
- “C. k. zarząd zakładu karnego” (1885), Gazeta lwowska. vol. 38, pp. 4. [in Poland].
- “Sól koszerna” (1893), Gazeta Narodowa. vol. 136, pp. 1. [in Poland].
- “Z oddziałów gal. tow. gosp.” (1898), Gazeta Narodowa. vol. 62, pp. 2. [in Poland].

Олег Разиграєв (м. Луцьк)

Українці в Березі Картузькій у 1934 р.: чисельність та режим утримання¹

Стаття присвячена перебуванню українців у, створеному в 1934 р. на теренах Поліського воєводства Польської держави, таборі «Берега Картузька». Цей заклад було утворено з метою нейтралізації та залякування як опозиційних до офіційної влади політичних сил, так і окремих осіб. Значну частину в'язнів досліджуваного карального закладу становили українці, які почали прибувати в Березу Картузьку вже в першій половині липня 1934 р. Це були члени ОУН, її симпатизи, а також патріотично налаштовані особи. В'язні-українці становили в таборі окрему групу, члени якої характеризувались належним рівнем освіти та високою національною свідомістю. Берега Картузька не виконала тих завдань, які поклались на неї властями. Більшість українських націоналістів після звільнення повертались до антипольської діяльності. Водночас, табір став одним із символів авторитарного режиму Польщі 1930-х років.

Ключові слова: Берега Картузька, в'язень, Волинь, Східна Галичина.

Oleh Razyhrayev

Ukrainians in Bereza Kartuska in 1934

The article is devoted to the presence of Ukrainians in the camp in the Bereza Kartuska, created in 1934 in the Polesie Voivodship of the Polish. It was located in the former Russian imperial military barracks. This institution was formed to neutralize and intimidate political forces and individuals as opposition to the official authority. The prisoners were held there not by the court decision, but according to the will of the representatives of the state administration. In addition, prisoners were subjected to psychological and physical suffering, forced into work. The funds allocated by the state for the maintenance of prisoners in other penitential institutions of Poland were higher than intended for persons who were in Bereza Kartuska. The food for the prisoners was extremely poor. Creation of a camp in the Bereza Kartuska caused a sharp critique of part of society, including the Polish politics.

A significant proportion of the prisoners of the investigated criminal institution were Ukrainians, who began to arrive in the Bereza Kartuska in the first half of July 1934. They were members of the OUN, its sympathizers and patriotic-minded people. Ukrainian prisoners were a separate group in the camp, whose members were characterized by a proper level of education and a high national consciousness. Among the prisoners of the "ukrainian group" who were in the Bereza Kartuska in 1934, it is possible to distinguish: R. Shukhevych, T. Borovets, D. Grytsay, Y. Starukh, V. Timchii, V. Vavruk, G. Klymiv, V. Fedak, V. Ohrimovych, D. Valko, M. Goloyad, Y. Gorobov, O. Kuts, R. Lopachak, M. Laska, D. Nikita, I. Mitrung, M. Opryshko, J. Pavlyshyn, F. Panas, M. Paraponiak, V. Baran, A. Danchevsky, G. Demchina, I. Krysko, V. Rogovsky, and others.

Bereza Kartuska did not fulfill the tasks relied on it by authorities. Most Ukrainian nationalists returned to anti-Polish activities after release. At the same time, the camp became one of the symbols of the authoritarian regime of Poland 1930s.

Key words: Bereza Kartuska, prisoner, Volyn, Eastern Galicia.

В результаті поразки національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр., Волинь та Східна Галичина між двома світовими війнами перебували у складі нововідродженої польської держави – Другої Речі Посполи-

тої. Волинь офіційно відійшла до складу Польщі на підставі Ризького мирного договору від 18 березня 1921 р.,² а Східна Галичина за рішенням Ради Послів Антанти від 14 березня 1923 р.³ На теренах цих земель було утворено чотири

¹ Підготовку статті уможливила дотація Канадського інституту українських студій з Вічного фонду ім. Олександра і Галини Кулагиних.

² Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polski (dalej: DzU RP), 1921, № 49, poz. 300, s. 814–867.

³ Uznanie wschodnich granic Polski // Republika, 1923, № 68, 15 marca, s. 1; Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), zesp. 403 (WSP), sygn. 244, s. 1–16; Державний архів Івано-Франківської області, ф. 2, оп.1, спр.168, арк. 4–5, 13, 16.

воєводства: Львівське, Тернопільське, Станіславське та Волинське. Перші три адміністративні одиниці постали на підставі закону від 3 грудня 1920 р. щодо тимчасової організації адміністрації II інстанції (воєводств)⁴. Натомість, Волинське воєводство було утворене на основі закону від 4 лютого 1921 р. й становило одну з найбільших адміністративних одиниць Польської держави⁵.

Західноукраїнські землі характеризувалися слабким соціально-економічним розвитком, водночас маючи специфічну національну та релігійну структуру. Не сприяла налагодженню взаємин між поляками та представниками національних меншин, перш за все українцями, національна політика, яка проводилася польськими урядами у досліджуваній період й мала чимало прорахунків та недоліків. Як зазначає вітчизняний дослідник Я. Грицак: «Результатом такої політики стало тотальне відчуження українців від Польської держави. Замість того, щоб наблизити українців до себе, наочно показати переваги демократії і спонукати до активної творчої ролі у державному житті, польський уряд застосовував постійні репресії»⁶. Знаний політик міжвоєнної Польщі, однодумець Ю. Пілсудського, один з діячів прометеїзму та прихильник польсько-українського порозуміння Т. Голувко зазначав, що «Східні воєводства і Східна Галичина були віддані... безпорадній та недосвідченій бюрократії, яка сперла свою владу на конфіскацію газет, розпуск товариств, гальмування культурного, політичного та соціального життя українців та білорусів – словом, фактична влада потрапила до рук поліції та прокурорів. Бездумна політика щодо українців та білорусів

штовхала Польщу у прірву, бо мільйонні маси... починали ненавидіти не лише безглузду та брутальну бюрократію, а й саму польську державність»⁷.

Реакцією частини українства на відсутність власної держави стало створення в 1929 р. Організації українських націоналістів (ОУН), головна мета якої полягала у встановленні незалежної соборної національної держави на всій українській етнічній території. Згідно з програмою ОУН, західноукраїнські землі мали стати інтегральною частиною створеної у майбутньому української держави. На думку історика Я. Грицака «Націоналізм зріс на почутті постійного національного приниження та природного інстинкту національного самозбереження»⁸. Разом з тим, польський історик Р. Висоцький вважає, що підтримка ОУН серед населення була пов'язана із зростанням національної свідомості українців⁹. Практична діяльність ОУН загрожувала територіальній цілісності Другої Речі Посполитої, кваліфікувалась польською владою як «антидержавний» та «терористичний» рух.

Ббивство Міністра внутрішніх справ Другої Речі Посполитої Б. Перацького¹⁰ оунівцем Г. Матейком 15 червня 1934 р. сприяло активізації репресивної діяльності органів безпеки щодо ОУН. Через два дні на теренах Поліського воєводства було створено табір для політичних в'язнів в Березі Картузькій¹¹. Функціонування зазначеного карального закладу залишається маловивченим питанням у вітчизняній історіографії. Відтак, мета запропонованої розвідки полягає у висвітленні перебування українців у таборі в перший рік його існування.

⁴ Ustawa z 3 grudnia 1920 r. o tymczasowej organizacji władz administracyjnych II instancji (województw) na obszarze b. Królestwa Galicji i Lodomerji z W. Ks. Krakowskiem oraz na wchodzących w skład Rzeczypospolitej Polskiej obszarach Spisza i Orawy // DzU RP, 1920, № 117, poz. 768, s. 2064–2065.

⁵ Ustawa z 4 lutego 1921 r. o unormowaniu stanu prawno-politycznego na ziemiach, przyłączonych do obszaru Rzeczypospolitej na podstawie umowy o preliminaryjnym pokoju i rozejmie podpisanej w Rydze 12 października 1920 r. // DzU RP, 1921, № 16, poz. 93, s. 216–217.

⁶ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – Київ, 2000. – С. 191.

⁷ Holówko T. Metody i drogi sanacji stosunków we wschodniej Galicji i województwach wschodnich (1926) // Nie jesteśmy Ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów / Pod red. P. Kowala, J. Ołdakowskiego, M. Zuchniak. – Wrocław, 2008. – S. 103.

⁸ Грицак Я. Вказана праця. – С. 194.

⁹ Wysocki R. Komuniści versus nacjonałiści. Konfrontacja i walka o wpływy pomiędzy Komunistyczną Partią Ukrainy Zachodniej a Organizacją Ukraińskich Nacjonalistów w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach trzydziestych XX wieku // «Rocznik Chełmski». – 2007. – № 11. – S. 198.

¹⁰ APL, zesp. 403 (WO), sygn. 24, s. 1–14.

Повертаючись до замаху на Міністра внутрішніх справ міжвоєнної Польщі, слід зазначити, що згідно відомостей польських спецслужб рішення про фізичну ліквідацію Б. Перацького було прийнято ОУН наприкінці 1930 р. у Празі¹². Згаданий вище атентат варто зарахувати до грубих недоліків діяльності польських цивільних спецслужб (політичної поліції), адже більш ніж за півроку до замаху військова розвідка передала правоохоронцям документи з т.зв. «Архіву Сеника», який був вилучений в Празі й містив відомості щодо підпільної діяльності ОУН, в т.ч. й про запланований захват на Міністра внутрішніх справ. Натомість, як зазначає польський історик Р. Літвінський, перед замахом поліція не ознайомилася з цими матеріалами. «У слідчій службі немає ні русинів (українців – О.Р.), ні поляків, які вміють (читати – О.Р.) по-руськи (українською – О.Р.). Не дивно, що не було кому прочитати документи про підготовку замаху на Перацького... у смерті Перацького винна поліція... присланий з Чехословаччини «Архів Сеника» близько року перебував у розпорядженні МВС...», – занотував у власному щоденнику керівник державної поліції Польщі К. Заморський¹³. Після вбивства Б. Перацького поліція провела ретельне слідство, внаслідок якого було заарештовано близько восьми сотень осіб, в том у числі керівництво ОУН¹⁴.

Як уже зазначалося вище, «Берега Картузька» постала відповідно до розпорядження президента Польщі І. Мосціцького «Щодо осіб, які загрожують безпеці, спокою та громадському

порядку» від 17 червня 1934 р. У статті 1 цього розпорядження вказувалося, що «особи, діяльність або поведінка яких дозволяє припустити, що з їхньої сторони існує загроза порушення безпеки, спокою або громадського порядку можуть бути затримані та поміщені в місця відособлення, не призначені для засуджених за злочини або заарештованих осіб». Правом видавати розпорядження щодо затримання особи і скерування її до місця відособлення, згідно статті 2, був наділений представник загальної адміністрації. Натомість виконавчу функцію тут здійснював слідчий суддя. Термін так званого «відособлення», відповідно до статті 4, становив 3 місяці з можливістю продовження на аналогічний період. Окрім того, ув'язнені особи могли виконувати визначену роботу¹⁵. Таким чином, на практиці правом скерування до табору «небезпечних» для держави осіб (без рішення суду – О.Р.) була наділена адміністративна влада в особі старост та воєвод¹⁶.

Табір для політичних в'язнів у Березі Картузькій (нині – м. Береза Брестської області Республіки Білорусь) було відкрито 5 липня 1934 р. Він розташувався в приміщеннях колишніх російських імперських військових казарм. Першим очільником табору був підінспектор поліції Б. Греффнер з Сілезького воєводства, якого в грудні того ж року змінив підінспектор Львівського воєводського управління державної поліції Ю. Камалія¹⁷. Натомість, політично-організаційний контроль здійснював тогочасний поліський воєвода полковник В. Костек-Бернадський¹⁸.

¹¹ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 17 czerwca 1934 r. w sprawie osób zagrażających bezpieczeństwu, spokojowi i porządkowi publicznemu // DzU RP, 1934, № 50, poz. 473.

¹² *Посівнич М.* Воєнно-політична діяльність ОУН в 1929–1939 роках. – Львів, 2010. – С. 164.

¹³ Цитат. за: *Litwiński R.* Policja wobec UWO i OUN w II Rzeczypospolitej // *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej.* – 2010. – № 12 (121). – S. 87. Див також: *Zamorski K.* Dzienniki (1930–1938) / Oprac. nauk. R. Litwiński, M. Sioma. Warszawa, 2011. – S. 351–354.

¹⁴ *Мотука Г.* Від волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. – К., 2013. – С. 20.

¹⁵ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 17 czerwca 1934 r. w sprawie osób zagrażających bezpieczeństwu, spokojowi i porządkowi publicznemu // DzU RP, 1934, № 50, poz. 473.

¹⁶ В загальнопольському контексті, контроль за підтриманням громадської та державної безпеки був одним із основних завдань керівника повіту та спеціального відділу староства. Старостські управління виконували важливу функцію щодо збору різного роду інформації, якою згодом послуговувалися відділи безпеки (з 1934 р. – суспільно-політичні відділи) воєводських управлінь та центрального управління МВС. Насамперед, старости здійснювали нагляд за діяльністю політичних та громадських організацій, пресою, громадськими заходами, що мали місце на території повіту, тощо. Див.: *Mierzwa J.* Starostowie Polski międzywojennej: Portret zbiorowy. – Kraków, 2012. – S. 413–426.

¹⁷ Діло. – 1934. – Ч. 329. – 7 грудня. – С. 1.

¹⁸ *Śleszyński W.* Obóz odosobnienia w Berezie Kartuskiej 1934–1939. – Białystok, 2003. – S. 18; *Cichoracki P.* Droga ku anatemie. Waclaw Kostek-Bernacki (1884–1957). – Warszawa, 2009. – S. 337–353.

У контексті вивчення історії зазначеного карного закладу виникає важливе питання дефініції табору. Чи можна вважати Березу Картузьку концентраційним табором? Слід зазначити, що термін «концтабір» щодо згадуваного закладу використовувався комуністами як у міжвоєнній Польщі, так і після Другої світової війни. Вітчизняна радянська та сучасна історіографія теж окреслюють Березу Картузьку як концентраційний табір¹⁹. Зокрема, історик та філософ П. Кралюк зазначає: «У табірній епопеї українства Береза Картузька займає, як на мене, особливе місце. Хоча б через те, що цей концтабір призначався переважно для свідомих українців. А по-друге, він існував в умовах держави, яку аж ніяк тоталітарною не назвеш. II Річ Посполита була «помірно» демократичною країною. Тут існували відносно вільні вибори (на відміну від СРСР чи фашистської Німеччини), за владу змагалися різні політичні партії, функціонували громадські організації, була преса – хай навіть цензурована (але ж виходили опозиційні видання!). Однак за своєю суттю Береза Картузька не дуже різнилася від радянських та фашистських концтаборів. Тут тримали людей, «політично незручних» для держави. Причому в Березі їх тримали без судового рішення»²⁰.

Знаний західний історик, фахівець із східноєвропейської тематики, професор Єльського університету Т. Снайдер теж кваліфікує цей пенітенціарний заклад як «концтабір»²¹. Натомість, сучасна польська історіографія здебільшого уникає цього терміну й послуговується дефініцією «місце відособлення»²². На думку автора запропонованої розвідки термін «концтабір» щодо Берези Картузької видається слушним, позаяк в'язні там утримувалися не за рішенням суду, а згідно волі представників державної адміністрації. Окрім того, ув'язнені зазнавали психологічних та фізичних страждань, примусово залучалися

до праці. Разом з тим, заради справедливості варто додати, що недоречно порівнювати (або отождествлювати) Березу Картузьку з нацистськими концентраційними таборами смерті або радянськими таборами ГУЛАГу тощо.

Один із тогочасних польських репортерів так писав про початки функціонування Берези Картузької: «У віддалі кілометра від Берези Картузької працював на шосі гурт людей. Як виявилося, були це відокремлені в таборі, яких вживають до примусової праці. Обабіч шоси яких 70 людей з лопатами й молотками працювало при її напрямі. Пильнує їх подвійний кордон поліцаїв. Крім цього обабіч шоси є ще й поліцаї на конях. Бараки, в яких мешкають в'язні, знаходяться у віддалі 400 м від Берези. Довкола неї тягнуться державні ліси, дуже небезпечні, бо можна в них втопитися. Фізична праця в таборі триває 12 годин денно. Крім того 2 години призначені на держ[авно]-сусп[ільне] виховання. ... Службу в таборі виконує 300 поліцаїв, здебільша з поліцейської школи в Жирардові. Високу кількість поліцаїв вияснюють труднощами встерегти в'язнів та сподіванням більшої їх кількості»²³.

14 липня 1934 р. газета «Діло» інформувала своїх читачів про опублікування двох розпоряджень поліського воєводи В. Костека-Бернадського в справі Берези Картузької. Першим заборонялося неуповноваженим особам перетинати лінію позначену дротами, які розміщувалися перед табірним парканом; фотографувати табір та контактувати з ув'язненими. У другому розпорядженні додатково застерігалось від намагання налагодити будь-які взаємини з в'язнями без відома адміністрації табору, а також сприяти втечі невільників²⁴. Пізніше знаний громадський та церковний діяч Холмщини, посол до сейму у 1922–1928 рр. С. Любарський в поемі «Береза Картузька» напише: «...До Берези Картузької везуть. Нещадно катуючи всіх б'ють... Обмотана

¹⁹ Прилуцький В.І. Береза Картузька // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2003. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Bereza_Kartuzka

²⁰ Кралюк П. Береза Картузька: чорні уроки історії // День. – 2010. – № 182. – Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/bereza-kartuzka>

²¹ Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999. – Київ, 2012. – С. 204.

²² Śleszyński W. Obóz odosobnienia w Berezie Kartuskiej 1934–1939. – Białystok, 2003; Polt I. Obóz odosobnienia w Berezie Kartuskiej 1934–1939. – Toruń, 2003.

²³ Діло. – 1934. – Ч. 184. – 15 липня. – С. 6.

²⁴ Діло. – 1934. – Ч. 183. – 14 липня. – С. 1.

вся Береза дротом була... На чотирьох вуглах кулемети стояли. При них звсіди кати вартували. Навколо Берези 2-х метровий паркан стояв. Від людського ока все і всіх ховав...»²⁵.

Згідно даних польського історика В. Шлешинського, перші в'язні – переважно члени ОУН та польського Національно-радикального табору прибули до «місця відособлення» вже 8 липня того ж року²⁶. В'язень табору В.П. Павук у своїх спогадах зазначав, що перша група в'язнів із Східної Галичини походила з Львівського воєводства, згодом до неї почергово долучилися особи зі Станіславського та Тернопільського воєводств²⁷. Відома галицька газета «Діло» 12 липня 1934 р. на своїх шпальтах інформувала, що найближчими днями до табору скерують понад 200 заарештованих, в тому числі близько 130 осіб української національності, близько 40 членів Національно-радикального табору та близько 40 комуністів²⁸. Вже 18 липня того ж року ця ж газета повідомляла про утримання в Березі Картузькій 200-от осіб, більшість з яких становили українці²⁹. Зазначену інформацію підтверджує й в'язень табору В. Макар, який прибув сюди 9 липня 1934 р. У своїх спогадах він зазначає, що в середині місяця в Березі Картузькій налічувалося понад 200 осіб³⁰. 29 липня на сторінках львівської газети «Земля і воля» з'явилась замітка наступного змісту: «Вивозят дальше до Берези Картузької по більшій часті молодих українських боєвиків зі східної Галичини»³¹.

Вищезгадуваний В. Макар поділяє в'язнів Берези Картузької на три групи: польську (польські крайні праві), українську (члени ОУН та їхні симпатки), комуністичну (в національному плані складалась з євреїв, українців, білорусів та поляків)³². Серед в'язнів «української групи», які перебували в Березі Картузькій в 1934 р. й загадуються у спогадах В. Макара, можна вио-

кремити Р. Шухевича, Д. Грицяя, Я. Старуха, В. Тимчія, В. Ваврука, Г. Климіву, В. Федака, В. Охримовича, Д. Валька (фото 1-2), М. Голояда, Я. Горобового, О. Куца, Р. Лопачака, М. Ласку, Д. Микиту, І. Мітрінга, М. Опришка, Й. Павлишина, Ф. Панаса, М. Парापояка, В. Барана, А. Данчевського, Г. Демчину, І. Криська, В. Роговського та ін.³³

Так, один з найбільш знаних діячів українського націоналістичного підпілля Р. Шухевич розпочав відбувати покарання в Березі Картузькій 8 липня 1934 р. В його обліковому аркуші вказувалося: «Видатний і активний член ОУН, неодноразово був затриманий за звинуваченням

Nr. II. 7. 89.

Odpis 2

Arkusz ewidencyjny.

Nazwisko: WALKO Imię: ROMAN

Pseudonim (przezwiśko, fałszywe nazw.):

Ur. dnia 20.II. 1909 r. w Janinaj pow. Stanisławów

Ostatnio zamiesz. w Janinaj pow. Stanisławów

Imię ojca i matki Onufry Wojacy narodowość ukraińska – wyznanie gr.-kat.

Wykształcenie i kl. pomieszczenie zawód krawiec.

Wartość moralna

Sfera działalności politycznej, społecznej, gospodarczej organizacja i stowarzyszenie ukraińskie

podjęwszy o działalność na rzecz OUN.

Późniejsze zmiany adresu

RYSOPIŚ:

Wzrost: 175 cm.

Twarz: owalny - owalny.

Oczy: jasno-brzo.

Usta: średnie.

Nos: duży, prosty.

Włosy: blond, gęste.

Znaki szczególne: blizna na przedramieniu prawej ręki.

Podpis: Roman Shukhewych
Kierownik Wydziału śledczego

²⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України), ф. 4465, оп.1, спр. 592, арк. 1-6.

²⁶ Śleszyński W. Вказана праця. – С. 29.

²⁷ Павук В.-П. Польський концентраційний табір Береза Картузька // Стрийщина. Історико-мемуарний збірник. / Ред. І. Пеленська, К. Бабяк. – Т.1. – Нью-Йорк, 1990. – С. 254.

²⁸ Діло. – 1934. – Ч. 181. – 12 липня. – С. 6.

²⁹ Діло. – 1934. – Ч. 187. – 18 липня. – С. 7.

³⁰ Макар В. Береза Картузька (Спомини з 1934–1935 рр.). – Торонто, 1956. – С. 25.

³¹ «Земля і воля». – 1934. – Ч.28 (329). – 29 липня. – С. 6.

³² Макар В. Береза Картузька (Спомини з 1934–1935 рр.)... – С. 76, 89, 119.

³³ Там само. – С. 119–121.

у діяльності на користь нелегальної УВО і в справі нападу на поштове відділення в Городку Ягеллонському, однак був звільнений за браком доказів»³⁴. Цього ж дня в Березі Картузькій ув'язнили члена ОУН та учасника «антишкільної» акції на Станіславівщині Д. Валька³⁵. 9 липня прибув до табору мешканець с. Поздимир Сокальського повіту В. Баран. В обґрунтуванні щодо скерування до Берези Картузької, яке було підписано Львівським воєводою, зазначалося, що В. Баран був членом ОУН, неодноразово затримувався за протидержавну діяльність, переховував зброю та ін.³⁶ 11 липня в Березі Картузькій було ув'язнено активного учасника націоналістичного підпілля, одного з організаторів Пласту в Луцькій гімназії, повітового провідника ОУН Луччини упродовж 1934 р. О. Куца³⁷. 12 липня розпочав відбувати покарання в таборі знаний діяч українського національно-визвольного руху, засновник «Поліської Січі» Т. Боровець. В його обліковому аркуші зазначалося: «Діяч ОУН з пропозиції Крайової Екзекутиви в 1933 р., намагається створити у Рівному українське націоналістичне видавництво; здійснює діяльність щодо створення нових осередків ОУН; організатор антишкільної та саботажної акції...»³⁸. Аналізуючи перебування українських націоналістів в Березі Картузькій, польський історик І. Політ, зазначає, що майже усі оунівці мали досить добру освіту (вищу або гімназійну), національну свідомість, відтак їхнє перебування в таборі в більшості не приносило для польської влади очікуваного результату³⁹.

В середині липня 1934 р. до Берези Картузької було скеровано трьох студентів з Рогатина: Л. Прокоповича, І. Оштика та В. Шмігліа⁴⁰. Щоденний пресовий бюлетень «Українські

відомості», що виходив на правах рукопису у Варшаві, 25 липня повідомляв про вивезення до табору наступних українців: Г. Демчину (повітовий практикант «Союзу Кооперативів» у Жовкві), О. Скропку (студент із с. Звертів Жовківського повіту), І. Дмуховського (с. Сулимів Жовківського повіту), С. Совика (житель Рави-Руської, член «Просвіти»), О. Богачевського (інженер з Рави-Руської), П. Генгала (Перемишль), І. Поуха (мешканець с. Бушковичі, Перемишльський повіт), Д. Микиту (мешканець с. Коровники, Перемишльський повіт), В. Федака (місцевість Вільча, Перемишльського повіту)⁴¹. 1 вересня газета «Діло» повідомляла про ув'язнення в таборі 20 українців з Волині, зокрема В. Тучака (Дубенщина); З. Дроздюка та Дзюмюка (Луччина), Є. Сервентника, Г. Янкевича, Данилюка (Рівненщина); О. Кудру, Ю. Кудру, Г. Баса (Костопільщина) та ін.⁴² Наприкінці літа – на початку осені 1934 до Берези Картузької було скеровано двох мешканців Калущини – директора Повітового союзу кооперативів П. Миговича та голову філії товариства «Просвіта» І. Короля. 1 жовтня у Березі Картузькій ув'язнили студента Львівської політехніки Б. Шерстила та двох мешканців с. Сулимів Жовківського повіту В. і С. Сушко⁴³. Загалом станом на жовтень 1934 р. в таборі перебувало 390 в'язнів⁴⁴.

Скеровані особи транспортувалися до табору переважно залізницею під конвоєм поліції. Умови, які панували в таборі були покликані зламати в'язня психологічно та фізично. «Знайомство» із карним закладом починалося з відвідування канцелярії, речової камери схову та складу. Далі – два або три тижні в'язень перебував у спеціальному приміщенні для новоприбулих, яке характеризувалося відсутністю меблів, обігріву (в зимову пору року температура

³⁴ Государственный архив Брестской области (далее: ГАБО), ф. 98, оп. 3, д. 2668, л. 1.

³⁵ Там само, д. 17, л. 1.

³⁶ Там само, д. 8, л. 1, 4.

³⁷ Там само, д. 1276, л. 1; Державний архів Волинської області, ф. 46, оп. 9, спр. 3578, арк. 1–8.

³⁸ Там само, д. 214, л. 1.

³⁹ *Polit I.* Вказана праця. – С. 118–119.

⁴⁰ Діло. – 1934. – Ч. 213. – 13 серпня. – С. 1.

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 148, арк. 153.

⁴² Діло. – 1934. – Ч. 232. – 1 вересня. – С. 1.

⁴³ Діло. – 1934. – Ч. 266. – 5 жовтня. – С. 1.

⁴⁴ *Śleszyński W.* Вказана праця. – S. 84.

становила менше нуля градусів), частим поливанням бетонної підлоги водою на якій в'язні спали без будь-якого накриття. Упродовж дня ув'язнені повинні були виконувати фізичні вправи або стояти в камері обличчям до стіни, до них нерідко застосовували засоби психологічного тиску та фізичні побиття. Після «адаптаційного» періоду в'язні скеровувалися до камер загального характеру, де перебувала решта в'язнів⁴⁵.

В'язень зі Стрийщини В.П. Павук згадував: «...Опинились ми на станції Блудень. Звідси, скованих по 4-х, допроваджено пішки – 6 км – до «концентраку». На брамі «перейняла» нас концентраційна поліція, заводячи до поліційного бльоку. Розміщено по 4-ох різних кімнатах на партері, зревідовано до нага, переєстровано й надано порядкові числа «арештованого». Ми перестали бути людьми від того часу, а стали «номерами», які прикріплено не лише до верхнього одіння (велике число на полотні, ношене на плечах і менше на лівому рукаві), але й до сінника, їдунки і ложки. ...Нас заведено до арештантського бльоку... Доливка була цеметова, вікна забиті дошками з прорізом 15 см, без ніякої обстановки. ...Вже були сніги, стужа, шалені вітри, як новий «ремонт» (так називали свіжоприбулих), ізолюваний два тижні від усіх..., вигнано на ранню збірку для перевірки числа, розподілу на «команди» праці. Названі були вже одягнені в березівську уніформу і в дерев'яних «трепах» на ногах...»⁴⁶.

День у Березі Картузькій розпочинався о 4 годині ранку з пробудження в'язнів та виконання ними гігієнічних процедур та прибирання. Далі – 30 хвилин на сніданок та миття посуду;

о 5 годині – збірка та рапорт; з 6 до 18 години тривала праця в'язнів з двогодинною перервою на обід та миття посуду (з 12 до 14 години). Після робочого дня одна година відводилася на вечерю та миття посуду (з 18 до 19 години). З 19.30 – «нічна тиша»⁴⁷.

Раціон харчування в'язнів був надзвичайно бідним⁴⁸. Більш детальний перелік продуктів, які входили до тижневого меню знаходимо на шпальтах часописів «Діло» від 30 липня та «Земля і воля» від 5 серпня 1934 р., зокрема на 7 днів в'язням належало 2,8 кг хліба, 7 кг картоплі, 350 г борошна, 245 г жиру, 100 г м'яса, 175 г гороху, 350 г купи, 1 кг моркви, 500 г буряка, 70 г цукру, 300 г капусти, 150 г сиру, 120 г «сушенини», 175 г солі та 7 г чаю⁴⁹. Натомість в другій половині вересня 1934 р. преса повідомляла про наступне меню для в'язнів Берези Картузької: чорна кава і хліб на сніданок; каша, горох і солонина на обід та вечерю⁵⁰. В'язень Берези Картузької Т. Бульба-Боровець згадував наступний раціон харчування: «...вранці півлітра води-кави, на обід – три чверті літра ріденького супу, на вечерю – три чверті літра води-супу та 400 грам тухлого, липкого, як земля, чорного хліба. Цей хліб і був одинокою поживою.»⁵¹.

Кошти, які виділялися державою на утримання в'язнів у інших пенітенціарних закладах Польщі були більшими, ніж призначені для осіб, котрі перебували у Березі Картузькій⁵². Відповідно до табірної розпорядку, на потреби ув'язнених дозволялося надсилати поштою посилки з продуктами та одягом⁵³. Натомість, надсилати пресу та книги, а також відвідувати інтернованих заборонялося⁵⁴. Адміністрація

⁴⁵ Śleszyński W. Вказана праця. – S. 29–33. Див. також. Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), zesp. 1306 (były 180). Liga Obrony Praw Człowieka i Obywatela, sygn. 180/1, t.4, s.1.

⁴⁶ Павук В.-П. Вказана праця. – С. 253–255.

⁴⁷ За тебе, Україно... / Українські патріоти в Березі-Картузькому концтаборі (1934–1936) в документах Державного архіву Брестської області / [О. Ільїн, П. Мазур, А. Гудима, С. Шандрук]. – Вид. 2-е. – Тернопіль, 2014. – С. 13.

⁴⁸ AAN, zesp. 1306 (były 180). Liga Obrony Praw Człowieka i Obywatela, sygn. 180/1, t.4, s.1.

⁴⁹ Діло. – 1934. – Ч. 199. – 30 липня. – С. 3; Земля і воля. – 1934. – Ч. 29 (330). – 5 серпня. – С.6.

⁵⁰ Діло. – 1934. – Ч. 254. – 23 вересня. – С. 1.

⁵¹ Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади. – Київ – Торонто – Нью-Йорк, 1996. – С. 33.

⁵² AAN, zesp. 1306 (były 180). Liga Obrony Praw Człowieka i Obywatela, sygn. 180/1, t.4, s.1.

⁵³ Діло. – 1934. – Ч. 187. – 18 липня. – С. 5.

⁵⁴ Там само. – С. 7.

в'язниці не завжди приймала харчові посилки, більше того, навіть не надаючи пояснень відправнику⁵⁵.

Станом на кінець 1934 р. побутові умови в'язнів не змінилися. «В таборі обов'язує той сам строгий режим, при чому карається за найдрібніші провини. Інтерновані працюють кожного дня на публичних роботах, як нпр. при на праві доріг, нівеляції терену і т.п. Удержують кореспонденцію з родинами, але дуже ляконічну. Вільно їм приймати пачки з одіжю. Після візиту в таборі нач. Кавецького з міністерства справедливості (юстиції – О.Р.) в'язням при знано додаткові порції хліба по 200 гр. на особу» – повідомляло галицьке «Діло» 26 грудня⁵⁶. «На думку тих, що пізніше побували в інших концтаборах, Береза була найважчим. Це тому, що при відносно невеликому числі в'язнів було більше поліції, головно випускників Поліційної школи під Варшавою. Режим дозволяв на побої, травлення собаками, знущання з боку кінної поліції при виснажуючій праці й голодуванні» – писав у своїх спогадах в'язень табору В.П. Павук⁵⁷.

Серед видів робіт, які виконували в'язні Берези Картузької впродовж літа-осені 1934 р., вже згадуваний В. Макар виділяє: «поглиблення ровів і підсипання валів попід парканом довкола цілого табору; покарболінування цілого паркану, високого на 3 метри і загальної довжини біля чотири кілометри; збудування доріг довкола будинків, вибукування камінням площ перед поліційною вартівнею і в'язничною кухнею та підстінних смуг довкруги бльоків; викопання великої саджавки біля поліційного будинку; розбирання звалищ і фундаментів старих будівель; визбирування на цілій площі й намотування звоїв колючого дроту; корчування старих дерев і насаджування нових; засипування ямок і загальне вирівнювання площі; викопування бараболі та іншої

городини, засадженої ще перед відкриттям табору...»⁵⁸.

Порушення табірної дисципліни тягло за собою різного роду санкції. Так, Т. Бульба-Боровець упродовж ув'язнення в Березі Картузькій (12 липня 1934 р. – 1 березня 1935 р.) мав 4 покарання, зокрема позбавлення права одержання продуктових посилок на 4 тижні (за шумні розмови під час «шикування»); 2 дні ув'язнення «з твердим ліжком і постом на другий день» (за те, що «йшов вільно після команди «бігом»); 7 днів карцеру з позбавленням права листуватися з родичами на весь час ув'язнення (за невиконання наказів ескорту). Щодо останнього покарання у відповідній постанові за підписом коменданта табору Ю. Камалю було записано: «10.02.1935 р. поданий рапорт на заарештованого Боровця Тараса за умисну повільність в роботі – а саме 7.02. ц[ього] р[оку] при вивезенні снігу, в супроводі постового Владислава Оливки і за не виконання наказів цього ж постового з визиваючою неповагою. За цей неприпустимий вчинок накладено арешт на Боровця Тараса у вигляді одиночного карцеру на 7 днів з твердим ліжком і постом в їжі на перший, третій, п'ятий і сьомий день, а також позбавленням права листування на весь час ув'язнення»⁵⁹. Д. Валько та Р. Шухевич за період перебування в таборі мали по три покарання,⁶⁰ в'язень О. Куц був покараний одним дисциплінарним стягненням тощо⁶¹.

Складовим елементом щоденного життя в'язня Берези Картузької було задоволення релігійних потреб. Так, щонеділі в таборі відправлялось богослужіння у римо-католицькій традиції. За потреби проводилася сповідь. Згодом, з огляду на значну кількість українців, адміністрацією табору було дозволене проведення богослужіння в греко-католицькому обряді. 19 вересня, відповідно до дозволу властей до досліджуваного табору, в якості капелана було

⁵⁵ Діло. – 1934. – Ч. 191. – 22 липня. – С. 1.

⁵⁶ Діло. – 1934. – Ч. 348. – 26 грудня. – С. 1.

⁵⁷ Павук В.-П. Вказана праця. – С. 255.

⁵⁸ Макар В. Вказана праця. – С. 42–43.

⁵⁹ За тебе, Україно... / Українські патріоти в Березі-Картузькому концтаборі (1934–1936) в документах Державного архіву Брестської області... – С. 58.

⁶⁰ Там само. – С. 58, 389.

⁶¹ Там само. – С. 206.

скеровано о. д-ра О. Кладочного⁶². Наприкінці грудня О. Кладочний виїхав зі Львова до табору з черговою капеланською місією⁶³. Особи православного та іудейського віровизнання, а також комуністи звільнялись від обов'язкової участі в богослужінні⁶⁴.

В'язні Берези Картузької мали право на обмежене та цензуроване листування з родиною, однак, лише польською мовою. Писати листи дозволялося тільки в неділю. Втіхою для в'язня було отримати звістку від рідних. Так, 21 листопада 1934 р. мешканка містечка Кременця Волинського воєводства Віра Бжеська надіслала листа своєму чоловікові Роману, який з 15 липня відбував покарання за приналежність до ОУН: «Коханий Ром! Я здорова і тато теж, хоч не зовсім. Працюю зараз в кооперативі. Дрібні борги я виплатила, почну виплачувати найбільші. Твоя кімната виглядає гарно, пофарбувала вікна і підлогу, так, як хотіли зробити влітку. Трохи грошей потратила на радіо... але сама не маю ні часу, ні бажання його слухати. Коханий Ром, прошу дуже – напиши якнайшвидше як здоров'я і чи потрібні тобі наступні речі...кожух...теплі черевики...Цілую міцно. Чекаю. Віра»⁶⁵.

Попри розпорядження поліського воєводи В. Костек-Бернадського щодо заборони висвітлення функціонування Берези Картузької, питання табору вже з перших днів існування привертало увагу журналістів. Так, 20 липня 1934 р. краківський часопис «Ілюстрований щоденний кур'єр» («Ilustrowany kurier codzienny») розпочав публікацію серії репортажів про щоденне життя новоствореного табору. Так, в одній з «тамних» поїздок до м. Береза Картузька представник газети зафіксував виконання земельних робіт близько 40-50-ма особами – переважно української національності: «Усі у своїй одежі, здебільше зовсім без сорочок з причини спеки.

Майже всі обличчя інтелігентські, один у студентській шапці...Обабіч шосе побіля місця праці лежать поліцаї...»⁶⁶.

Створення табору в Березі Картузькій викликало гостру критику частини суспільства, в тому числі й політикуму Польщі. Вже 17 липня 1934 р. парламентарій С. Баран звернувся до начальника суспільно-політичного відділу Тернопільського воєводського управління Жиборського з приводу незаконного скерування окремих українців до Берези Картузької. Так, лише 9 липня до табору з теренів Тернопілля було вивезено близько 50 осіб, абсолютну більшість з яких становили українці⁶⁷. У своїй відповіді державний чиновник повідомив, що до табору були скеровані тільки ті особи, діяльність яких відповідає згаданому вище розпорядженню президента Польщі І. Мосціцького від 17 червня 1934 р. Полягала вона у діяльності на користь ОУН⁶⁸.

6 листопада Українська парламентська репрезентація (фракція) в польському парламенті подала внесок щодо скасування декрету президента І. Мосціцького «Щодо осіб, які загрожують безпеці, спокою та громадському порядку» від 17 червня 1934 р., на підставі якого й був створений табір в Березі Картузькій. У документі зокрема зазначалося, що вищевказаний декрет суперечив діючому законодавству, довільно інтерпретувався представниками державної адміністрації, що дозволяло навіть низовим службовцям адміністрації та поліції «підтягати людей під поняття «загрожуючих безпеці». Більше того, у поданні вказувалося, що «арештовані та вивезені до концентраційного табору у Березі Картузькій знаходяться у гіршій ситуації від арештованих на підставі карного кодексу. Їх трактують також гірше і вони ведуть гірше життя у таборі, тому що тамешню працю назначає команда табору, під час

⁶² Діло. – 1934. – Ч. 252. – 21 вересня. – С. 6.

⁶³ Діло. – 1934. – Ч. 342. – 20 грудня. – С. 6.

⁶⁴ Макара В. Вказана праця. – С. 63–66.

⁶⁵ За тебе, Україно... / Українські патріоти в Березі-Картузькому концтаборі (1934–1936) в документах Державного архіву Брестської області... – С. 407.

⁶⁶ Передрук статті з «Ілюстрованого щоденного кур'єра» («Ilustrowany kurier codzienny») поданий в газеті «Діло», див.: Діло. – 1934. – Ч. 1915. – 22 липня. – С. 4.

⁶⁷ Діло. – 1934. – Ч. 185. – 16 липня. – С. 7.

⁶⁸ Діло. – 1934. – Ч. 190. – 21 липня. – С. 1.

коли звичайні арештовані та засуджені мають право вибору праці»⁶⁹. Парламентарі підкресливали, що найбільш чисельний контингент в'язнів формувався з-поміж українців⁷⁰.

9 листопада 1934 р. «Діло» на своїх шпальтах повідомляло також про звернення частини польських парламентарів щодо незадовільних умов утримання в'язнів у Березі Картузькій: «Інтерпеляція вказує на погане харчування інтернованих. Дають їм недопечений хліб... Гігієнічні умови були теж важкі. Не дозволяли вживати щіток до зубів, ані не давали мила. В арешті, до якого запроторювали за дрібні провини, ув'язнені спали на голій долівці. Інтернованих змушували до важкої фізичної праці в таборі й поза табором. Крім того мусіли виконувати найбільш прикрі роботи. Веліли їм чистити виходки і мити руками сплювачки. Дальше в інтерпеляції сказано, що інтернованих били поліцейні службовці»⁷¹.

Факти побиття ув'язнених підтверджує й В. Макар, який перебував у таборі упродовж липня 1934 – липня 1935 рр.: «Биття палицею належало до щоденного ритуалу. Можна сміло сказати, що кожного дня падала на наші плечі, скромно рахуючи, тисячка палиць, себто 4–5 на кожного в'язня. Найбільше вживав палиці Марковський. Він бив куди попало: по голові, по лиці, по очам, по руках, плечах, ногах»⁷². В інших фрагментах спогадів В. Макара згадував поліцейського-наглядача Босовського, колишнього тюремного охоронця варшавської в'язниці «Пав'як»: «...пів божевільний садист і кат в'язнів. ...Поведінка Босовського вже в перших днях нас переконала, що тут мається до діла з небезпечним маніяком. «Тут нема Бога, ані людзі!

Тільки арештанці і я! Ви тут є нічим. Я тут є всім. Я ваш король, ви мої раби». ...Але найлюбішою «забавою» Босовського було таки биття палицею. ...Кожного дня то один то другий в'язень голосився до лікаря з розбитою головою чи коліном»⁷³.

В грудні 1934 р. парламентар від Польської соціалістичної партії К. Чапинський на одному із засідань сейму зазначав, що Береза Картузька суперечить конституції, є актом партійної помсти, а відтак повинна бути ліквідована⁷⁴.

18 вересня 1934 р., за участі поліського воеводи В. Костека-Бернадського та інших представників адміністрації, відбулося перше урочисте звільнення в'язнів⁷⁵. Так, днем пізніше – 19 вересня з Берези Картузької були звільнені наступні українці: М. Гижа, І. Желем, Я. Шевчук, М. Топорович, В. Гаськевич, Г. Бас, О. Гандчевський, М. Косарчин, В. Керничий, О. Дразньовський, І. Король, П. Мигович, Б. Рибчук, В. Ляшкевич, Т. Баран. За інформацією газети «Діло» в цей час в таборі залишалося близько 125 українців⁷⁶.

17–18 жовтня 1934 р. з Берези Картузької звільнили 11 українців, а саме: І. Козака, А. Рачинського, А. Крайника, В. Дибайла, М. Опришка, П. (Д.?) Валька, М. Возняка, П. Сагайдачного, П. Фарину, О. Мерцала та М. Германовича⁷⁷. 2 листопада того ж року з Берези Картузької повернувся В. Крохмалюк, який походив зі Зборівщини⁷⁸. 29 листопада з Берези Картузької було звільнено 10 українців, зокрема Є. Драган (Борислав), О. Богачевський (Рава Рурська), А. Іванчук (Струсів), М. Сеницький (Радехів), І. Мриглод (Розвадів), В. Борис (Яворів), Т. Гринів (Теребовля) тощо⁷⁹.

⁶⁹ Діло. – 1934. – Ч. 303. – 11 листопада. – С. 2.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Діло. – 1934. – Ч. 301. – 9 листопада. – С. 4.

⁷² Макар В. Вказана праця. – С. 43.

⁷³ Там само. – С. 27–29.

⁷⁴ Діло. – 1934. – Ч. 343. – 21 грудня. – С. 1.

⁷⁵ Макар В. Вказана праця. – С. 105.

⁷⁶ Окрім того 19 вересня 1934 р. з Берези Картузької було звільнено 14 ендеків та 5 комуністів. Див.: Діло. – 1934. – Ч. 254. – 23 вересня. – С. 1.

⁷⁷ Водночас було звільнено 8 членів польського Національно-радикального табору та 6 комуністів. Див.: Діло. – 1934. – Ч. 283. – 22 жовтня. – С. 1.

⁷⁸ Діло. – 1934. – Ч. 307. – 15 листопада. – С. 7.

⁷⁹ Діло. – 1934. – Ч. 325. – 3 грудня. – С. 6.

11 грудня з Берези Картузької були звільнені наступні українці: М. Кравців (Стрий), Д. Савчак (Ямниця), Б. Михалевський (Коломия), Б. Дейчаковський (Ямниця), Л. Прокопович (Рогатин), Є. Цирик (Коломия), М. Савчак (Ямниця), В. Горбовий (Долина), Р. Халупінка (Товмач), О. Грицуляк (Станіславів)⁸⁰. 21 грудня Березу Картузьку залишили наступні політв'язні-українці: В. Повзанюк (Львів), В. Сушко (Жовква), І. Дмоховський (Жовква), Г. Демчина (Жовква), М. Ласка (Красне), Т. Оленчак (Устрики Долішні), Є. Онишук (Коломия), С. Цап (Городок Ягеллонський), М. Погода (Сокаль), М. Котис (Сокаль), П. Балій (Грубешів), С. Левчук (Грубешів), Є. Сень (Грубешів), М. Рушак (Збараж), Д. Перешлюга (Скалат), В. Мончук (Підгайці), М. Чопик (Яворів), С. Харамбура (Яворів), І. Крисько (Дрогобич), І. Повх (Перемишль), Н. Рибак (Миколаїв), І. Долинюк (Броди), В. Баран (Сокаль), В. Шмігель (Рогатин), Ю. Гарич (Ходорів), І. Ошитко (Рогатин). Водночас 5 українців з табору були переведені до різних в'язниць, зокрема Я. Старуха скерували у львівську тюрму «Бригідки»; В. Пастушенка, Т. Кордубу, Ю. Корчового – до Тернопільської в'язниці; П. Войтовича – до Чортківської тюрми⁸¹. Наприкінці грудня з табору повернулися молодий поет, колишній редактор газети «Вісті» Б. Кравців (Львів), який перебував там з 24 листопада⁸². За підрахунками польського історика В. Шлешинського українці перебували в таборі в середньому 5,5 місяців⁸³.

Загалом, упродовж вересня-грудня 1934 р. з Берези Картузької було звільнено 160 в'язнів⁸⁴. Згідно інформації поданої в газеті «Діло», ста-

ном на 12 грудня в Березі Картузькій перебувало 147 осіб, з них 72% становили українці, 18% комуністи та 10% єндеки⁸⁵. Наприкінці грудня того ж року в таборі залишалось близько 95–100 осіб⁸⁶. Згідно даних в'язня Берези Картузької В.-П. Павука наприкінці 1934 р. тут налічувалося 232 особи, з яких 75% становили українці⁸⁷. Іншу інформацію подає польський дослідник В. Шлешинський. За його підрахунками в 1934 р. серед 100% політичних в'язнів 70% становили комуністи, 20% українські націоналісти та 10% польські націоналісти⁸⁸. Польський історик І. Політ, зазначає, що до грудня 1934 р. до табору було скеровано 167 українців⁸⁹.

Отже, створений у 1934 р. на теренах Поліського воєводства концентраційний табір в Березі Картузькій став одним із символів авторитарного режиму Польщі 1930-х рр. Зазначений заклад був покликаний нейтралізувати та залякати як опозиційні до офіційної влади політичні сили, так і окремих осіб. Значну частину в'язнів досліджуваного карного закладу становили українці, які почали прибувати в Березу Картузьку вже в першій половині липня 1934 р. Це були члени ОУН, її симпатика, а також патріотично налаштовані особи. В'язні-українці становили в таборі окрему групу, члени якої характеризувались належним рівнем освіти та високою національною свідомістю. Очевидним видається той факт, що Береза Картузька не виконала тих завдань, які покладались на неї властями. Принаймні, більшість українських націоналістів після звільнення повертались до антипольської діяльності.

⁸⁰ Діло. – 1934. – Ч. 337. – 15 грудня. – С. 6.

⁸¹ Водночас з в'язниці звільнили 9 поляків та 11 комуністів. Див.: Діло. – 1934. – Ч. 346. – 24 грудня. – С. 1.

⁸² Діло. – 1934. – Ч. 344. – 22 грудня. – С. 6.

⁸³ Śleszyński W. Вказана праця. – S. 100.

⁸⁴ Макар В. Вказана праця. – С. 105.

⁸⁵ Діло. – 1934. – Ч. 337. – 15 грудня. – С. 6.

⁸⁶ Діло. – 1934. – Ч. 348. – 26 грудня. – С. 1; Макар В. Вказана праця. – С. 105.

⁸⁷ В.-П. Павук. Вказана праця. – С. 254.

⁸⁸ Śleszyński W. Вказана праця. – S. 96.

⁸⁹ Polit I. Вказана праця. – S. 118. Поіменний список в'язнів Берези Картузької з Львівського воєводства за період 7 липня 1934 по 10 червня 1936 рр. див.: AAN, zesp.1185. Urząd Wojewódzki we Lwowie, sygn. 48, s. 3–8.

References

- Bul'ba-Borovets', T. (1996). *Armiia bez derzhavy. Slava i trahediia ukrains'koho povstans'koho rukhu. Spohady*. Kyiv –Toronto – N'iu-Jork: Fundatsiia imeni O. Ol'zhycha [in Ukrainian].
- Cichoracki, P. (2009). *Droga ku anatemie. Wacław Kostek-Bernacki (1884–1957)*. Warszawa: Wydawnictwo IPN [in Polish].
- Hołówko, T. (2008) Metody i drogi sanacji stosunków we wschodniej Galicji i województwach wschodnich, *Nie jesteśmy Ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów* / Pod red. P. Kowala, J. Ołdakowskiego, M. Zuchniak. Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej [in Polish].
- Hrytsak, Ya. (2000). *Narys istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrains'koi natsii XIX-XX st.* Kyiv: Heneza [in Ukrainian].
- Il'in O., Mazur P., Hudyma A., Shandruk S. (2014). *Za tebe, Ukraino... Ukrains'ki patrioty v Berezi-Kartuz'komu kontstabori (1934–1936) v dokumentakh Derzhavnogo arkhivu Brests'koi oblasti*. Ternopil': Terno-Graf. [in Ukrainian].
- Kraliuk, P. (2010). Bereza Kartuz'ka: chorni uroky istorii, *Den'*, 182. Retrieved from <http://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/bereza-kartuzka> [in Ukrainian].
- Litwiński, R. (2010). Policja wobec UWO i OUN w II Rzeczypospolitej. *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, 12, 80–88. [in Polish].
- Makar, V. (1956). *Bereza Kartuz'ka (Spomyny z 1934–1935 rr.)*. Toronto: Liha vyzvolennia Ukrainy. [in Ukrainian].
- Mierzwa, J. (2012). *Starostowie Polski międzywojennej: portret zbiorowy*. Kraków: Historia Jagellonica [in Polish].
- Motyka, G. (2013). *Vid volyns'koi rizanyiny do operatsii «Visla»*. *Pol's'ko-ukrains'kyj konflikt 1943–1947 rr.* Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
- Pavuk, V.-P. (1990). Pol's'kyj kontsentratsijnyj tabir Bereza Kartuz'ka, *Stryjschyna. Istorko-memuar-nyj zbirnyk*, (1), 252–255. [in Ukrainian].
- Polit, I. (2003). *Obóz odosobnienia w Berezie Kartuskiej 1934–1939*. Toruń: Adam Marszałek [in Polish].
- Posivnych, M. (2010). *Voienno-politychna dial'nist' OUN v 1929–1939 rokakh*. L'viv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, Tsentr doslidzhen' vyzvol'noho rukhu [in Ukrainian].
- Pryluts'kyj V.I. (2003). Bereza Kartuz'ka. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 1. Redkol.: V. A. Smolij (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy*. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Bereza_Kartuzka [in Ukrainian].
- Śleszyński, W. (2003). *Obóz odosobnienia w Berezie Kartuskiej 1934–1939*. Białystok: Dom Wydawniczy Benkowski [in Polish].
- Snyder, T. (2012). *Peretvorennia natsij. Pol'scha, Ukraina, Lytva, Bilorus' 1569–1999*. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
- Wysocki, R. (2007). Komuniści versus nacjonałiści. Konfrontacja i walka o wpływy pomiędzy Komunistyczną Partią Ukrainy Zachodniej a Organizacją Ukraińskich Nacjonalistów w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach trzydziestych XX wieku. *Rocznik Chełmski*, 11, 177–198. [in Polish].
- Zamorski, K. (2011). *Dzienniki (1930–1938)* / Oprac. nauk. R. Litwiński, M. Sioma. Warszawa: LTW [in Polish].

**Національна спілка
краєзнавців України:
панорама
сучасного життя**

Тарас Нагайко (м. Переяслав-Хмельницький)

VII Всеукраїнський історико-культурологічний форум «Сікорські читання»

17 жовтня 2018 р. у Державному вищому навчальному закладі «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» відбувся VII Всеукраїнський історико-культурологічний форум «Сікорські читання». Цьогорічне зібрання мало особливий підтекст, адже відбувалося з нагоди ювілейної дати – 95-ої річниці від дня народження Героя України, визначного культурного діяча, музестворця Михайла Івановича Сікорського. Співорганізатори цього щорічного дійства – Національна спілка краєзнавців України, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» та громадська організація «Переяславський Скарб». Задля вшанування пам'яті визначного представника українського музейництва, організаційним комітетом було докладено значних зусиль, аби програма форуму наповнилася змістовними ініціативами в галузі культури, науки та освіти.

З вітальними словами до учасників форуму звернулися ректор університету, академік Національної академії педагогічних наук України, член Президії Національної спілки краєзнавців України, доктор історичних наук, професор *Віктор Коцур*, генеральний директор Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» *Олексій Лукашевич*, заступник міського голови м. Переяслав-Хмельницького *Валентина Губенко*, заступник голови Переяслав-Хмельницького РДА *Анна Склярєнко* та голова Національної спілки краєзнавців України *Олександр Реєнт*.

Традиційно у межах форуму відбулося шосте за ліком вручення Премії імені Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України. Включно з номінантами 2018 р., кількість лауреатів цієї високої нагороди сягнула тридцяти осіб. З рук голови НСКУ *Олександра Реєнта* у залі переяславського університету цього року її отримали: генеральний директор «Музею Івана Гончара», художник-монументаліст, живописець, музеєзнавець *Петро Гончар*, директор Волинського краєзнавчого музею, Заслужений працівник культури України, член президії Волинської обласної організації НСКУ, Почесний краєзнавець України *Анатолій Силюк*, директор Музею історії міста Бердичева, голова Житомирської обласної організації НСКУ, Почесний краєзнавець України *Павло Скавронський*, Заслужений працівник культури України, спеціаліст у галузі археології та музеєзнавства, багаторічний керівник секції археології Переяслав-Хмельницької міськрайонної організації УТОПК *Галина Бузян*, директор Івано-Франківського краєзнавчого музею, лауреат обласної премії імені Івана Вагилевича (2009), член НСКУ *Ярослав Штиркало*.

Приємно, що незмінними гостями форуму вже вкотре стають лауреати минулорічних вручень премії *Борис Войцехівський* (2013), *Микола Махінчук* (2013), *Ганна Козій* (2014), *Михайло Гич* (2015), *Олександр Колибенко* (2015) та інші знані діячі культури та науки.

Ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди»
Віктор Коцур

Генеральний директор
Національного
історико-етнографічного
заповідника «Переяслав»
Олексій Лукашевич

Лауреат Премії імені Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України 2018 року Петро Гончар та голова НСКУ Олександр Реєнт

Лауреат Премії імені Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України 2018 року Анатолій Силюк та голова НСКУ Олександр Реєнт

Лауреат Премії імені Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України 2018 року Павло Скавронський

Лауреат Премії імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України 2018 року Іван Нерубайський

Лауреат Премії імені Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України 2018 року Галина Бузян та голова НСКУ Олександр Реєнт

Після урочистої частини та святкового концерту робота форуму продовжилася у форматі спільного засідання Правління Національної спілки краєзнавців України та Переслав-Хмельницького осередку НСКУ, під час якого відбулося вручення членських квитків, подяк, грамот та пам'ятних нагород найактивнішим учасникам й організаторам краєзнавчого руху. Під час засідання пройшла презентація нових краєзнавчих видань «Переяславщина: сторінки історії краю», де було представлено сім нових монографічних праць дослідників-краєзнавців. Зокрема їх авторами, співавторами та упорядниками є *Юрій Фігурний, Євген Букет, Леся Коцур, Віталій Коцур, Олександр Колибенко, Олена Колибенко, Михайло Гич, Микола Мхняк, Юрій Коржов, Олег Коломієць-Князенко.*

Лауреат Премії імені Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України 2018 року Ярослав Штиркало та голова НСКУ Олександр Реєнт

Загальне фото учасників VII Всеукраїнського історико-культурологічного форуму «Сікорські читання»

Голова НСКУ Олександр Реєнт вручає подяку поету та краєзнавцю, почесному громадянину міста Переяслава-Хмельницького Олегу Коломійцю під час Спільного засідання Правління Національної спілки краєзнавців України та Переяслав-Хмельницького міського осередку НСКУ

Уже традиційно робота форуму включила огляд художньо-мистецьких експозицій та майстер-класів, підготовлених кафедрою мистецьких дисциплін місцевого університету, зокрема доцентами та викладачами *Тетяною Носаченко, Оксаною Смірною, Ольгою Стрілець, Романом Мотузком, Зариною Шокіровою, Оленою Шпитальновою*. Виставково-експозиційна складова зібрання доповнилась виставковими презентаціями, підготовленими університетською бібліотекою (директор *Ольга Шкіра*) та відділом історичного краєзнавства НІЕЗ «Переяслав» (керівник *Тарас Нагайко*).

Завершальним етапом роботи форуму став круглий стіл «Краєзнавство Переяславщини: дослідження, проблеми, постаті». Цей захід, який щорічно проводиться, починаючи з 2013 р., став вже шостим тематичним зібранням місцевих

Гості форуму оглядають виставкові експозиції та майстер-класи

Спільне фото учасників круглого столу «Краєзнавство Переяславщини: дослідження, проблеми, постаті»

Краєзнавці Юрій Коржов та Андрій Кравцов під час роботи круглого столу «Краєзнавство Переяславщини: дослідження, проблеми, постаті»

краєзнавців. Його цьогорічна робота була організована Національним історико-етнографічним заповідником «Переяслав» з нагоди 100-річчя музейної справи на Переяславщині та 95-ої річниці від дня народження Героя України М.І. Сікорського.

Щорічно події форуму отримують широке суспільне висвітлення, чим привертається увага до безцінної історико-культурної спадщини, зібраної та збереженої у Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав», який має отримати ім'я *Михайла Сікорського*, що буде гідною даниною пам'яті та шаную його творцеві. Засновники та організатори Всеукраїнського історико-культурологічного форуму «Сікорські читання» дякують постійним інформаційним партнерам заходу: Всеукраїнському благодійному фонду «Журналістська ініціатива» (президент *Людмила Мех*), науковому часопису «Краєзнавство» (головний редактор *Олександр Реєнт*), тижневику «Культура та життя» (головний редактор *Євген Букет*), ТРК «Альта» (директор *Олег Ярмоленко*), громадсько-політичній газеті «Вісник Переяславщини» (редактор *Галина Карпенко*).

Сподіваючись на подальшу плідну співпрацю, оргкомітет висловлює щирю вдячність усім партнерам, учасникам й гостям за підтримку та участь у проведенні цьогорічного зібрання.

Автори фото: Сергій Вовкодав, Ігор Гайдаєнко, Сергій Коваленко.

Виїзне засідання Президії НСКУ та Оргкомітету конкурсу імені П. М. Коцура на Сумщині

26 вересня 2018 року делегація Національної спілки краєзнавців України та ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» завітала на Сумщину, де в с-ті Недригайлів відбулося спільне засідання Президії НСКУ і Оргкомітету краєзнавчого, історико-культурологічного конкурсу імені П.М. Коцура.

Візит розпочався екскурсійною програмою, яка включала ознайомлення із культурно-історичною спадщиною декількох сіл області. Зокрема, в селі Пустовійтівка Роменського району, яке є малою Батьківщиною останнього кошового отамана Запорізької Січі Петра Калнишевського, члени делегації побували біля його пам'ятника та Троїцької церкви, спорудженої на кошти П. Калнишевського, відвідали музей Петра Калнишевського Державного історико-культурного заповідника «Посулля», де зберігається унікальне Євангеліє середини XVIII ст., подароване П. Калнишевським храму села.

У селі Хоружівка Недригайлівського району краєзнавці оглянули меморіал «Трагічні жнива»,

присвячений трагедії Голодомору 1932–1933 років в Україні та церкву святого Андрія Первозванного з нижнім боковим вівтарем на честь Святої великомучениці Катерини.

Крім того, екскурсійна програма включала ознайомлення із досить «екзотичним» скульптурним об'єктом – оригінальним пам'ятником мамонту 1841 р. (на місці виявлення кістяка цієї доісторичної тварини) в селі Кулішівка Недригайлівського району.

Друга частина візиту відбулася в с-ті Недригайлів і розпочалася з екскурсії місцевим краєзнавчим музеєм (очолює І.К. Абаровський), який має досить цікаве зібрання матеріалів з історії та культури Недригайлівського краю.

Після цього, в актовій залі дитячої музичної школи, відбулося спільне засідання Президії НСКУ та Оргкомітету краєзнавчого, історико-культурологічного конкурсу імені П.М. Коцура. Крім гостей, сюди завітали представники місцевої влади (голова Недригайлівської районної ради Іван Нанка та керівник апарату Недригайлівської районної державної адміністрації Олександр Неменко), краєзнавчої спільноти, ЗМІ та громадськості.

Урочиста частина включала вручення нагород Національної спілки краєзнавців України місцевим подвижникам краєзнавчої та музейної справи (проводив член-кореспондент НАН Ук-

раїни, голова НСКУ О.П. Реєнт) і нагородження лауреатів й учасників Краєзнавчого, історико-культурологічного конкурсу імені П.М. Коцура (здійснювали доктори історичних наук, професори А.П. Коцур і В.П. Коцур). Інформаційним партнером конкурсу виступила районна газета «Голос Посулля» (головний редактор І. Скрипченко). Лауреати та учасники конкурсу подякували організаторам за увагу до рідного краю, їхню діяльність, спрямовану на популяризацію його історико-культурної спадщини, а одна із цьогорічних лауреатів конкурсу Ганна Шолудько із села Малі Будки продекламувала власний вірш:

Найкраще те місце, де ти народився
 Пізнав рідну мову, ходити навчився
 Ластівку з вирію любив виглядати
 Рідних батьків з роботи чекати.
 Село Малі Будки колись процвітало
 Чотири бригади тоді воно мало
 Люди трудящі, співучі, веселі
 В садах, у цвітах потопали оселі.
 Річка Бишкінь повноводною протікала
 Рибою щедро людей дарувала.
 Хороші люди завжди тут живуть
 Вони Малі Будки старанно бережуть.
 Рідний край ніколи не забувати
 Хоч раз на рік сюди приїжджати.

За активну життєву позицію, зміцнення співробітництва між земляками Недригайлівщини та щирою любов до рідного краю Віктор та Анатолій Коцури були нагороджені подяками голів Недригайлівської райдержадміністрації та районної ради.

Урочистості супроводжувалися музичними виступами учнів і викладачів Недригайлівської дитячої музичної школи на чолі з директором Оленою Дядченко.

Завершенням робочої частини програми візиту на Сумщину стало обговорення поточних питань діяльності Президії НСКУ, зокрема про рекомендацію до друку чергового випуску журналу «Краєзнавство», про затвердження лауреатів цьогорічних премій імені Героя України

М. Сікорського та імені Д. Яворницького, про внесення змін до «Положення про порядок прийому в члени Національної спілки краєзнавців України», про підготовку звернення до ректорів закладів вищої освіти щодо необхідності збільшення краєзнавчого сегменту в навчальному процесі (відповідно до результатів Всеукраїнської наради¹ 24 травня 2018 р.) тощо.

Варто констатувати, що проведення цього спільного виїзного засідання, частиною програми якого стала екскурсійна програма ознайомлення

із культурно-історичною спадщиною Сумщини, стало першим (у подібному форматі) та неабияким важливим досвідом співпраці між Національною спілкою краєзнавців України та ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

За результатами заходу було підготовлено документальний відеофільм про поїздку та засідання, який розміщено на офіційному youtube-каналі Спілки².

Фото: Олексій Лупандін

¹ Дет. див.: Маньковська Р. Всеукраїнська нарада з питань викладання навчального курсу «Основи краєзнавства» у закладах вищої освіти // Краєзнавство. – 2018. – № 1. – С. 217–220.

² Фільм доступний для перегляду за посиланням: https://www.youtube.com/watch?v=_RWQiCoPcOo.

**Наукова
інформація**

Історичний контекст поняття «рідна мова»

У статті розглядається історичний контекст поняття «рідна мова». Акцентується увага на важливості цього поняття, як смислової домінанти і домінанти духовної. Представлені погляди та думки знакових постатей української культури про рідну мову, рідне слово, про входження через мову в суспільство, в якому живеш, в його культуру.

Розглянуто погляди на проблему рідної мови українських вчених Івана Огієнка, Михайла Грушевського, Івана Франка, Костянтина Ушинського та ін.

Ключові слова: рідна мова, історичний контекст, українська культура.

Natalia Mekh

The historical context of the concept of «native language»

The article deals with the historical context of the concept of «native language». The attention was paid to the importance of this concept, as industrial nominees and nominees of the spiritual. The views and thoughts of the notable figures of our culture about the mother tongue, the native word, the introduction of the language into the society in which you live, into his culture are presented.

Considered the views on the problem of the native language of Ukrainian scientists Ivan Ogienko, Mykhailo Hrushevsky, Ivan Franko, Konstantin Ushinsky and others.

Key words: *native language, historical context, Ukrainian culture.*

Сенс окремих ідей, висловлювань, фраз і, навіть, понять змінюється зі зміною суспільно-історичної ситуації. В українському культурному просторі на кожному часовому зрізі переважають свої смислові домінанти. Розглядаючи історичний контекст поняття «рідна мова», ми не можемо не наголосити на важливості цього поняття як смислової домінанти і домінанти духовної. Усвідомлюємо, що рідна мова є «безцінне духовне багатство, в якому народ живе, передає з покоління в покоління свою мудрість і славу, культуру і традиції. Рідне слово – то невичерпне, животно-не вмируще джерело, з якого черпаємо уявлення про навколишній світ, про свою родину, про своє село і місто, про свій рідний край. Любов до Батьківщини неможлива без любові до рідного слова. Тільки той може досягнути розумом і серцем красу, велич і могутність Батьківщини, хто збагнув відгінки й пахощі рідного слова, хто дорожить ним, як честю рідної матері, як колицкою, як добрим ім'ям своєї родини»¹.

Осмислюючи поняття «рідна мова», ми звертаємося до науково-енциклопедичного знання, де це поняття трактується «по-різному: як першу

мову, якою почала говорити людина; як материнську мову; як мову культурної спадщини, з якою ідентифікує себе мовець; як мову, в якій людина може найповніше самовиразитися, найточніше передати свої думки; як основну мову держави, громадянином якої є дана особа.

Оскільки самоусвідомлення, самопізнання індивіда відбувається у свідомому віці, то й самовизначення рідної мови коректне щодо людини дорослої. Рідну мову щодо дітей визначають батьки, але впродовж життя під впливом соціально-економічних, культурно-історичних умов мовне самоусвідомлення індивіда може змінюватися. ... Через активні міграційні процеси, соціальну мобільність феномен «рідна мова» конкретної особи зазнає трансформацій, по-різному співвідносячись із національністю або з функціонально першою мовою. При цьому володіння конкретною мовою як знаряддям комунікації в професійно-виробничій сфері або в побуті не заперечує усвідомлення особою зв'язку з іншою мовою, яку вона вважає рідною і через яку отожднює себе з носієм культурних, духовних надбань свого народу. Відчуття зв'язку з етносом,

¹ Тихий 2007 – Тихий Олекса. Мова-Народ/Олекса Тихий. – К.: Смолоскип, 2007. – С. 284.

нацією передається не лише мовою як засобом спілкування, а й цілим комплексом культури, причетність до якої відчуває будь-яка людина»².

Флорій Бацевич феномен рідної мови розглядає як «канал постійного діалогу між Я та Іншим, особистістю і світом, людиною і Творцем. Протягом життя людини формується неповторний інтимний (можливо, найінтимніший) зв'язок «людина – її рідна мова», який є синергетичним атрактором взаємин «особистість – світ». Обслуговуючи певну лінгвокультуру, етнічну спільноту і виконуючи низку важливих соціальних функцій стосовно окремої людини, рідна мова формує цілісність особистості, пов'язуючи свідомість і підсвідомість. Рідна мова – це символічне середовище, медіатор і гармонізатор атракторного типу між енергіями пізнаваного (світ) і того, хто пізнає (людина). Згідно з ученням М. Гайдеггера і низки лінгвофілософів про те, що не ми говоримо мовою, а мова говорить нами, ця розмова відбувається рідною для кожного з нас мовою»³.

Досліджуючи поняття «рідна мова» в історичному контексті, не можливо оминати увагою погляди та ідеї знакових постатей нашої культури. Іван Огієнко, Михайло Грушевський, Іван Франко, Костянтин Ушинський та інші діячі зверталися до цього поняття неодноразово у своїх наукових пошуках.

Найважливішими «ознаками рідної мови кожної людини І. Огієнко вважав духовне начало, нерозривний зв'язок з мовою батьків (тобто «батьківською мовою»), мовою етносу, до якого людина належить (тобто «етнічною мовою»), і культурою цього етносу.

У «Передмові до «Науки про рідномовні обов'язки» культуролог зазначав, «рідна мова – це найважливіша основа, на якій зростає духовно й культурно кожний народ». Мислитель закликав: «Виховуйте своїх дітей тільки рідною мовою, бо тільки вона принесе їм найбільше духовних цінностей». Рідна мова – найцінніша основа духовного об'єднання кожного народу, в якій зосереджено «глибини його духовної культури». ...

Інші складники поняття «рідна мова» учений визначав так: «Рідна мова – то мова наших батьків і мова народу, до якого належимо»⁴.

Існуюче в українській мові поняття «рідномовні обов'язки» є дотичним до поняття «рідна мова». Для виникнення цього поняття були свої передумови, зокрема, майже трьохстолітнє сумне становище української мови в Імперську добу. Відповідно, «якщо рідна мова виконує лише функції мови хатнього вжитку, а такі функції, як інформативна, пізнавальна, художньо-естетична, використовуються не повною мірою, то самопізнання і самовираження індивіда, духовний розвиток нації гальмуються. В історії української культури такі явища спостерігалися тоді, коли виникала загроза денаціоналізації. А оскільки в житті бездержавної нації така загроза є постійною, то й обстоювання прав на письменство, освіту рідною українською мовою в Росії, Австро-Угорщині впродовж 19 ст., піднесення національно-мовної свідомості в окремі періоди 20 ст. супроводжувалися зростанням уваги суспільства до проблем рідної мови.

В умовах бездержавності українці домагалися відкриття шкіл з рідною мовою навчання, відкриття українознавчих кафедр в університетах, дозволу використовувати рідну мову у публічних виступах. Відсутність власної держави призвела до виникнення явища відступництва від рідної мови. Не випадково в українській мові існує поняття рідномовні обов'язки (І. Огієнка). Впродовж майже трьох століть в українській літературі постійно була тема рідної мови, засудження тих, хто забував рідне слово, зрікався його»⁵.

Михайло Грушевський – ще одна видатна постать нашої культури – наголошував на важливості знання рідної мови, її історії, особливо високо цінуючи її літературний варіант. Вчений розглядав проблему рідної мови, у своїх наукових дослідженнях, у «нерозривному зв'язку з культурологією, літературознавством, етнологією, психологією, соціологією, історіографією українського народу. ... У політичних змаганнях за незалежність України важливе значення М. Грушевський надавав упровадженню рідної (української) мови в школах, семінаріях, вузах. Цикл статей, присвячених цій проблемі, учений оприлюднив у газеті «Слово»; згодом вони стали змістом його відомої книги «Про українську мову і українську

² Енциклопедія «Українська мова». – К.: Наукова думка, 2007. – С. 575-576.

³ Бацевич Ф. Духовна синергетика рідної мови: Лінгвофілософські нариси: монографія / Флорій Бацевич. – К.: ВЦ «Академія», 2009. – С. 169.

⁴ Там само. – С. 99-100.

⁵ Енциклопедія «Українська мова». – К.: Наукова думка, 2007. – С. 576.

школу» (1911) ... Учений зауважував про шкідливість викладання в школах, особливо початкових, нерідною (у той момент історичного буття – російською) мовою. .. у концепції М. Грушевського рідна мова в її літературній формі постає одним із найважливіших націотвірних чинників»⁶.

Іван Франко, «який сам володів кількома мовами, творив ними, але відчував обов'язок висловитися щодо «тайників зв'язку людської психіки з тими нібито конвенціональними, а проте дивно органічними системами звуків, що називаємо *рідною мовою*. Здається, що таке рідна мова? Чим вона ліпша для мене від усякої іншої, і що мені вадить при нагоді замінити її на всяку іншу? Практик, утилітарист, не задумуючися ані хвилинку, скаже: пусте питання. Мова – спосіб комунікації людей з людьми, і, маючи до вибору, я беру ту, яка дає можливість комуні кувати з більшим числом людей. А тим часом якась таємна сила в людській природі каже: «Pardon», ти не маєш до вибору, в якій мові вродився і виховався, тої без окалічення своєї душі не можеш покинути, так як не можеш замінитися з ким іншим своєю шкірою» (ст. «Двоязичність і дволичність», 1905).

Емоційна небайдужість до рідної, материнської мови посилюється тим, що від першого сказаного дитиною слова до її повного занурення в океан слів триває постійна творча робота думки, тоді як оволодіння іншими, нерідними, мовами – це вже не стільки пізнання, скільки перекодування пізнаного, супроводжуване активною роботою пам'яті»⁷.

Дослідження поняття «рідна мова» на різних часових зрізах було і залишається актуальним. І рівень цієї актуальності є своєрідним маркером нашої байдужості або небайдужості до свого народу, його історії, віри, традицій. «Людина, що байдуже ставиться до своєї мови, а тим більше нехтує нею, – не вміє любити свій народ, який породив її, не любить тієї землі, що живить

її, не любить .. своєї Батьківщини. Така людина не може бути патріотом, бо патріотизм починається з любові до рідної хати, де ти народився, до тих лук, де ти бігав малим, до рідної мови, а далі вже поширюється на любов до всієї країни.

Як музикант-чарівник, слово торкається найтонших і найпотаємніших струн людської душі. Кожна дитина в глибині своєї душі – поет, у кожній душі заховані ці чарівні струни, вони звучать, якщо людина відчуває красу рідного слова»⁸.

Нам імпонує висловлювання К. Ушинського стосовно впливу рідної мови на дитину та ролі вчителя, який «взявши на себе нелегку працю викладання рідної мови, бере «разом з тим обов'язок через слово ввести дитину в сферу духовного життя народу». Вчений наголошував – «якщо вимерла мова в устах народу, вимер і народ».

Так відомий педагог, який обстоював думку, що кожен народ має право мати школу рідною мовою, зауважував, що мова – це «тонка, що обіймає душу, атмосфера, крізь яку вона все бачить, розуміє і почуває». Ушинський вбачав у мові, передусім рідній, духовне начало: «досить хоч трохи вдуматись у своє рідне слово, щоб переконатися, що мова народу є суцільний органічний його утвір, який виростає у всіх своїх народних особливостях з якогось одного, таємничого, десь у глибині народного духу захованого зерна». Вчений про людську мову розмірковував, як про «акт духу», «самий розвиток духу». І, разом з тим, наголошував, що мова здійснює зв'язок поколінь: «Будучи... найповнішим і найпевнішим літописом всього духовного, багатовікового життя народу»⁹.

Рідна мова для людини мала і продовжує мати надзвичайно важливе значення, особливу духовну місію. Розглядаючи історичний контекст поняття «рідна мова», ми можемо констатувати, що назване поняття було і залишається наскрізною духовною домінантою в українському культурному просторі.

References

Tyhyj (2007). Language – People. – К. [in Ukrainian].
Batsevich(2009). Spiritual Synergy of the Native Language: Linguistic Philosophy Essays. – К. [in Ukrainian].

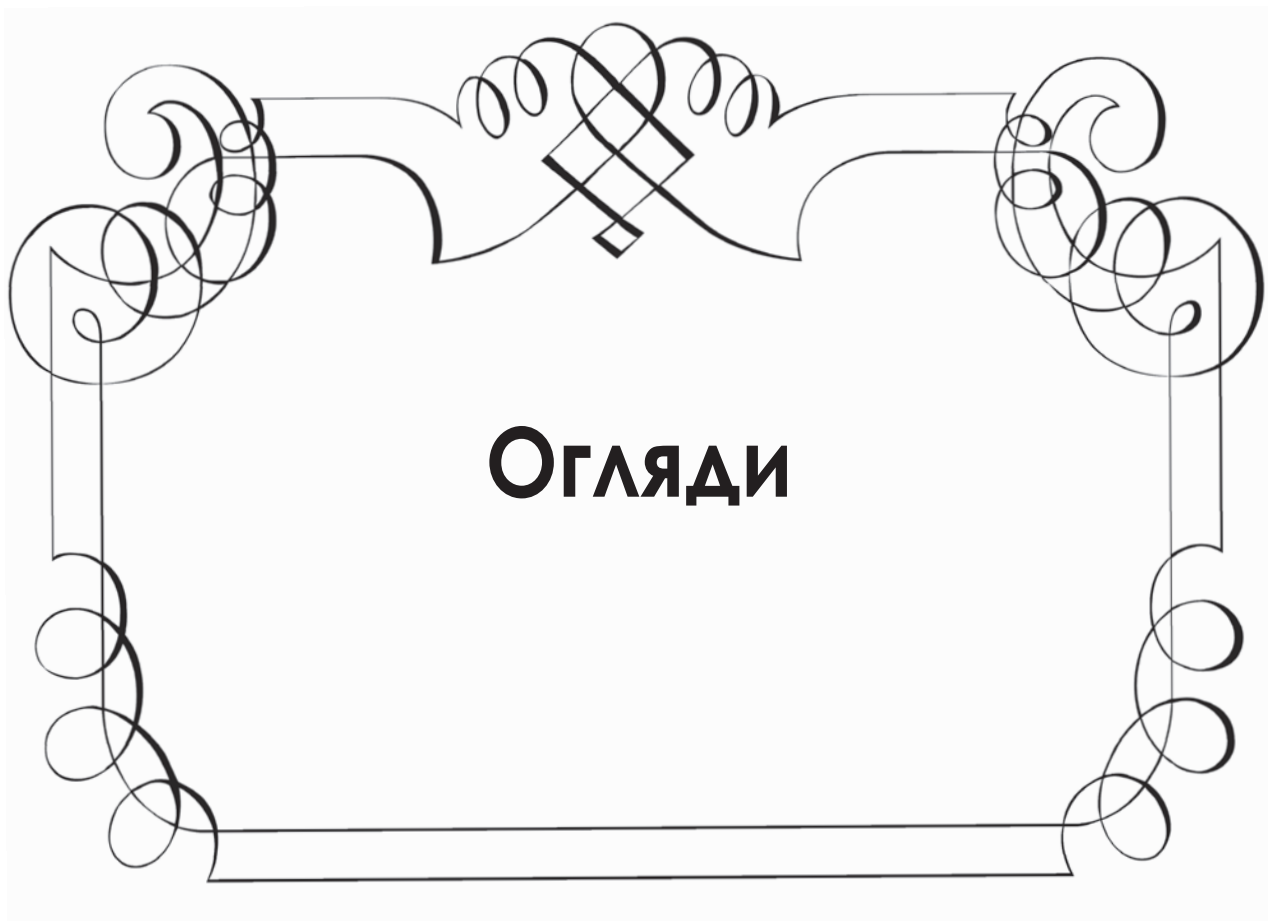
Encyclopedia «Ukrainian Language»(2007). – К. [in Ukrainian].

⁶ Бацевич Ф. Духовна синергетика рідної мови: Лінгвофілософські нариси: монографія / Флорій Бацевич. – К.: ВЦ «Академія», 2009. – С. 115-116.

⁷ Енциклопедія «Українська мова». – К.: Наукова думка, 2007. – С. 576.

⁸ Тихий Олекса. Мова – Народ / Олекса Тихий. – К.: «Смолоскип», 2007. – С. 285.

⁹ Бацевич Ф. Духовна синергетика рідної мови: Лінгвофілософські нариси: монографія / Флорій Бацевич. – К.: ВЦ «Академія», 2009. – С. 108-109.

Роздуми з приводу 100-річчя Хорольського музейництва

Рец. на: Козлов А.В., Козлов В.А. *Історія Хорольського районного краєзнавчого музею (ХРКМ)*. – Хорол, 2017. – 76 с.

Невелика книжечка, про яку йде мова, є хорошим прикладом дійсно краєзнавчої літератури, коли любителі історії рідного краю фахово пишуть про те, що їм близьке і знайоме. Автори історії Хорольського музейництва Володимир Козлов та Андрій Козлов (батько і син) є вчителями історії, знаними дослідниками минулого Хорольщини, авторами багатьох нарисів і розвідок. Володимир Андрійович був одним із ініціаторів та засновників районного музею у 1995 р., а Андрій Володимирович пізніше працював його науковим співробітником.

Видання приурочене до 100-річчя від заснування першого музею на території Хорольщини і композиційно складається із семи розділів, кожен з яких розповідає про певний етап функціонування музейної справи. Я би сказав, що почасти йдеться про музеї, котрі з перервами діяли у різні часи, з різною ідеологією та відмінними організаційними засадами. Таким чином книжка відображає не тільки діяльність одного закладу, але і розвиток музейної справи та краєзнавчого руху на теренах Хорольського району.

Особисто для мене найцікавішим і найбільш цінним видається перший розділ, тому свою основну увагу зосереджу саме на ньому. Засновником першого музею в Хоролі був відомий краєзнавець і фольклорист Володимир Бірюков (1888-1971). Його краєзнавча діяльність пов'язана передусім з Уралом, однак у 1916 р. Перша світова війна закинула його на Полтавщину. На той час Бірюков вже був організатором одного з перших сільських музеїв за Уралом, закінчив Московський археологічний інститут, що, вочевидь, дало йому необхідні знання для наукової організації історичних експозицій. Цікаво, що про краєзнавця сьогодні існують сторінки у Вікіпедії трьома мовами (у т.ч. й англійською), однак жодна з них не розповідає про його перебування

в Хоролі. Тим не менше з лютого 1916 по серпень 1917 р. він працював у місті як ветеринар одного з козачих полків. У квітні 1917 р. Бірюков організував виставку старожитностей і української народної творчості. Захід користувався значною популярністю, це стало підставою для організації «Народного наукового музею», а виставкові експонати склали основу його експозиції.

Рішення про створення музею було прийняте 9 квітня 1917 р. Показово, що ним мала опікуватися місцева «Просвіта». Це бачиться свідченням наявності відповідної «політичної волі» та необхідних ресурсів. Дуже важливо, що автори розглядуваної книжки детально описали перипетії установчого засідання та змогли відтворити репліки учасників про бачення основних засад діяльності установи. Новий музей бачився як науковий осередок, просвітницький центр, засіб

виховання патріотизму. Зауважу, що думки Володимира Бірюкова про структуру та функціонування закладу залишаються актуальними і сьогодні. Тут, вочевидь, далися взнаки досвід та відповідна освіта краєзнавця:

- організація природничо-історичних та антропологічних колекцій;
- відображення насамперед місцевих особливостей;
- увага до культури представників усіх народностей, що мешкали на теренах повіту;
- функціонування бібліотеки, публікація брошур, путівників, каталогів;
- наявність окремої аудиторії, де б відбувалися лекції, зустрічі, засідання;
- тісна співпраця зі школою, зокрема проведення тематичних екскурсій адаптованих до потреб шкільної програми;
- науковий підхід до формування колекції та наукове опрацювання експонатів, ведення необхідного документообігу.

Знаючи реалії сучасного Хорольського музею, та й багатьох інших подібних провінційних закладів, з певністю можемо констатувати, що Володимир Бірюков випередив свій час більше ніж на століття. Принаймні сьогодні із цих тез майже нічого не працює. Необхідно мати на увазі той факт, що відкриття музею і перші роки його діяльності доводяться саме на період Української революції 1917-1921 рр. Тож вивчення функціонування установи в цей час є актуальним у контексті відзначення її сторіччя. Як фінансувався музей у буремні роки, якою була його відвідуваність, як ставилися до установи різні влади, як сприймали різні прошарки населення? Відповіді на ці питання можуть багато сказати про перебіг революційних подій на місцях, їхню культурницьку та світоглядну складову, запит на українське минуле, тощо. У цьому вбачаю подальшу перспективу досліджень історії музейництва на теренах Хорольщини.

Основну частину книжки автори присвятили радянському та пострадянському періодам. Тут, мабуть найбільш цікавим сюжетом є публікація акту перевірки музею відповідальним працівником Народного комісаріату освіти УСРР (1933 р.). Відповідно до нього установа мала досить потужну експозицію з хорошою колекцією зброї (понад 150 одиниць, у т.ч. козацька гармата, обладунки тощо), картинами відомих художників (Мясоєдов, Ворошилов), етнографічними експонатами, книгами друку Києво-Печерської лаври. Слід гадати, якась частина цих артефактів була зібрана під час організації музею, якась додалась унаслідок більшовицьких конфіскацій. Ця колекція для Хоролу була втрачена у 1937 р., коли місцевий музей було зачинено, а його експонати передано до фондів Миргородського та Лубенського музеїв. Відповідно, під час відновлення

діяльності установи в 1965 р. (як музею при Хорольській школі №2) та у 1995 р. як Хорольського районного краєзнавчого музею доводилося створювати експозицію наново.

Про цю роботу книжка А.В. та В.А. Козлових розповідає досить детально, рясний ілюстративний матеріал робить її таким собі путівником, у тому числі й сучасними відділами музею, візуально знайомить з основними експонатами та стендами. На жаль не можемо сказати, що це знайомство радує. Хорольський музей був і залишається за своєю суттю радянським. Він більше славить досягнення радянської влади, аніж показує життя мешканців краю з усіма його складнощами і приємними моментами. Родзинки та особливості саме Хорольщини ховаються за постатями ударників і ударниць, героїв праці, керівників закладів, партійними та державними нагородами, котрі так само могли б бути присутніми у будь-якому іншому районному музеєві 1980–90-х рр. Період незалежної України також представлено з акцентами на «досягненнях», діяльності місцевої влади, а не на житті простих мешканців району, для яких музей і створювався.

Такий сучасний стан речей ще більше актуалізує значення даної книжки, окрім значного фактологічного навантаження, важливого для дослідників історії краєзнавства, видання дуже добре показує звідки вийшло хорольське музейництво і куди воно прийшло. Розділ про музей у 2005 – 2016 рр. автори завершили наступним чином: «В 2016 р. в рамках підготовки до відзначення 100-річчя з часу заснування музею проведені ремонтні роботи покрівлі даху, замінено лінолеум та інше, хоча і досі не завершена експозиція відділу історії, не устатковано облік і вивчення музейних експонатів».

Месник з Теплянського лісу

Рец. на історико-краєзнавче видання: Ісаїв Л., Щибря Л. *Отаман Савонов.* – Х.: Вид-во «С.А.М.» 2014. – 276 с.

Рецензоване історико-краєзнавче видання Леся Ісаїва, Леоніда Щибрі «Отаман Савонов» можна віднести до рідкісних і унікальних праць. Дослідження революції першої чверті ХХ століття було й залишається одним з найважливіших завдань вітчизняної історіографії. Книгу присвячено національно-визвольній боротьбі українських селян Харківщини і Донеччини проти радянської влади протягом 1918-1922-х років. Через призму боротьби простих українських селян, зокрема отамана Григорія Савона (Савонова) продемонстровано запеклу боротьбу простих українських трудивників проти свавілля перших років встановлення радянської влади, проти вилучення у селян продовольства, політики «воєнного комунізму» й «червоного терору».

Книга складається із 300 сторінок тексту – це невідомі факти, понад сотня світлин, 20 з яких кольорові. До книги додано тридцять п'яти хвилинний документальний фільм про отамана.

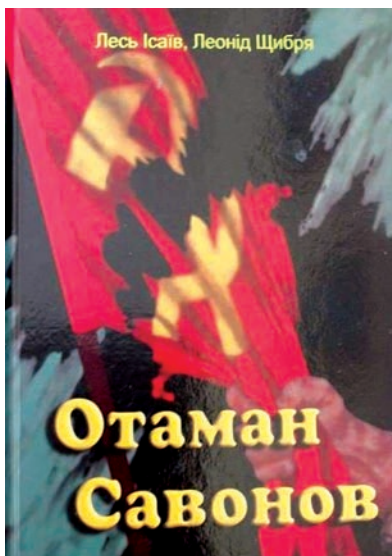
Книга Леся Ісаїва, Леоніда Щибрі «Отаман Савонов» складається зі вступу, трьох розділів, які поділяються на підрозділи та епілогу. Історико-краєзнавче видання спирається на солідну джерельну базу. У роботі залучено документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, а також обласних архівів – Донецької та Харківської областей. Автори використали матеріали, які зберігаються в Ізюмському та Слов'янському краєзнавчих музеях і Харківському обласному історичному музеї. Одним із джерел рецензованого видання є спогади та епістолярна спадщина. Крім того, велися польові дослідження, зокрема в Теплянському лісі, який був головною базою повстанського руху, та інших місцях.

Отже, джерельна база дослідження побудована на комплексному аналізі архівних джерел, матеріалів особистого походження і довідкового характеру. Такий підхід дозволяє виявити нові й поглибити, доповнити існуючі відомості в історичній науці про отамана Григорія Савонова та його загін у вітчизняній історичній науці. Порівняння різнопланового матеріалу дозволяє відтворити більш повну біографію отамана, його оточення, формування та еволюцію його поглядів, переконань і активну участь у суспільному житті.

У рецензованому історико-краєзнавчому дослідженні Леся Ісаїва, Леоніда Щибрі «Отаман Савонов» уперше показана широка панорама запеклої повстанської боротьби українців проти російського більшовицького окупаційного режиму, зок-

рема на Ізюмщині. Автори ввели до наукового обігу значний масив невідомої історичної інформації, яка була здебільшого прихована чи засекречена. Вона спонукає читачів до переосмислення тогочасних подій. У роботі використано спогади як безпосередніх учасників подій, так і їхніх родичів, які раніше не були залучені до наукового обігу.

Повстанський отаман Григорій Савонов (1898-1922) був вихідцем із села Царборисова (нині це село Оскіл Ізюмського району Харківської області). Він добровольцем пішов на Першу світову війну, де заслужив чотири Георгіївських хрести. Пройшов шлях від рядового царської армії до старшого офіцера. Григорій Савонов, маючи прекрасний організаційний хист і унікальні вольові якості, був комендантом у часи Центральної Ради й Гетьманату Павла Скоропадського, командиром полку й військовим комісаром Ізюмського повіту за червоних, командиром 4-го піхотного полку в Нестора

Махна, повстанським отаманом, захисником селянства в часи, коли більшовики почали грабунок України.

Восени 1918 року на Ізюмщині вибухнуло селянське повстання. Приводом став режим гетьмана Павла Скоропадського, бо дозволив розпайовану селянам землю в 1917 році забрати попереднім землевласникам. Землю забирали з врожаєм, вирощеним селянами. Григорію Савонову, як офіцеру і Георгіївському кавалеру, довелося очолити повстання. Місцева влада використала німецьких військових, вони, згідно договору, повинні були захищати Україну лише від російського вторгнення. Сили були нерівні, але з невеликими втратами серед повстанців. Їм довелося відступити в Теплянський ліс. До зміни влади діяв цей перший партизанський загін під проводом Григорія Савонова. Згодом у жовтні 1920 р. загін приєднався до загонів Махна й разом із ним пройшов еволюцію від союзника більшовиків до його принципового противника. Загін, очолюваний Савоновим, знищував більшовицьких активістів, вів бої з регулярними російськими військами, чекістами, карателями та загонами місцевих колаборантів. Методи боротьби були різними – пускання під укіс залізничних вагонів, руйнування колій, телефонних і телеграфних ліній, захоплення зброї, харчів, спорядження, зрив виборів окупаційної влади. Остаточною метою савоновців було знищення більшовицького окупаційного режиму та утворення вільного козацького самоврядування, прагнення бути господарем на своїй землі.

Однак отамана Григорія Савонова, як і багатьох інших героїв національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., торкнулася кадрова зачистка. Утікаючи від арешту, у серпні 1920 року, він зі своїм загonom пішов у Теплянський ліс, що східніше Ізюму, де зібрав навколо себе повстанців. Отаман Савонов почав активну боротьбу з більшовицькою соціально-економічною політикою, зокрема продрозкладкою. Нападаючи на загони червоноармійців, він забирав вилучений у селян хліб і повертав його назад селянам. Впоратися з отаманом загони радянської влади довгий час не могли.

Проте, у жовтні 1920 року, після союзу більшовиків з Нестором Махном, Савонов разом з махновськими частинами пішов у Крим проти Врангеля.

Отаман Григорій Савонов протягом 1918-1921 років боровся за волю рідного краю на Харківщині та Донеччині. Був підступно схоплений і страчений чекістами, коли йому виповнилося всього 23 роки. Але він встиг багато зробити. Він – це приклад спротиву, краху надій і сподівань на краще, заможне і справедливе майбутнє. Отаман Григорій Савонов – це образ українця, який береться за зброю, прагнучи бути господарем на своїй землі.

Доля отамана Григорія Савонова переплетена з долями трьох відомих маршалів (один із них Георгій Жуков), генералів, християнського святого, Нестора Махна та його найближчих сподвижників. Отаман мав феноменальні здібності козака-характерника та українця-воїна. Висвітлюючи образ Григорія Савонова, автори цілком доречно пов'язали його з долями сучасників – родичів, односельців, священників, військових, друзів і опонентів. Це дає читачеві цілісне уявлення про епоху, так би мовити «олюднює» нашу історію, робить її антропологічно орієнтованою, живою. Читач простежує через долю однієї людини – отамана Григорія Савонова – зміни в повсякденному житті людей епохи, їх переконаннях, ментальності, цінностях й ідеалах, побуті тощо. Здавалося б непомітні, прості селяни Харківщини й Донеччини постають перед читачем не просто як споглядач історії, а її активний учасник і важливий компонент.

Пам'ять про непокірного легендарного отамана й нині жива. Навіть зараз мешканці с. Оскіл (колишнього Цареборисова) зуться «савоновцями». Тривалий час отамана Григорія Савона називали «бандитом», «злочинцем», «бунтарем». Радянська влада все зробила для його дискредитації, навішала на нього різних ярликів, очорнила пам'ять. Однак нині завдяки дослідникам Лесю Ісаїву та Леоніду Щибрі його ім'я повертається на Батьківщину світлою пам'яттю. Воістину, добрі діла не проходять марно, завжди знайдеться той, хто засвідчить про них.

Правду про невідомого повстанського отамана довго не публікували. Лише в останні роки постаттю героя Слобожанщини зацікавились дослідники-краєзнавці. Так, об'єднаними зусиллями історика Леся Ісаїва та краєзнавця Леоніда Щибрі були зібрані по крихтах рештки інформації, які були наявні у спогадах очевидців та документах, після чого був відзнятий

документальний фільм. Автори проекту показували по усіх населених пунктах, де діяли повстанці Савонова. Варто відзначити, багато теперішніх старожилів почали пригадувати з пам'яті усе, що їм розповідали батьки та діди про ті події.

Леся Ісаїв та Леонід Щибря не тільки збирали матеріал, а й аналізували, узагальнювали, щоб склалася цілісна картина образу народного месника й повстанського отамана.

Ім'я отамана Григорія Савонова не «кануло в Лету», воно живе в народній пам'яті земляків. Завдяки його діяльності з'явилася назва Савоновщина – селянський протест, вияв селянської революції, цілий період в історії Харківщини та Донеччини. Тривалий час радянська влада пов'язувала цей рух зі словом «бандитизм». Однак нині вже ліквідовано цю «білу пляму» в історії України. Поширення ж поняття «Савоновщина» свідчить про його масштабність і значимість для регіону. «Савоновщина» була породжена на власному народному ґрунті, розвивалась як самостійний і самобутній селянський рух. У цьому українські селяни проявили самоорганізованість, створили місцеву самооборону, підтримували навколишні селянські загони.

Книга містить багато старих і сучасних світлих, які логічно доповнюють текст, щоб у читача склалося цілісне враження подій. Це свідчить про копітку роботи авторів та бажання комплексно розкрити образ героя, пов'язати його біографію та діяльність із місцями, географічними об'єктами, а також із людьми, з якими він спілкувався, товаришував, воював та, які формували його образ народного месника.

Книга Леся Ісаїва, Леоніда Щибрі «Отаман Савонов» сприяє руйнуванню певних стереотипів. Вона є прикладом чесного ставлення до нашої історії та її героїв. Тривалий час вважалося, що національно-визвольна боротьба 1917-1921 років охопила переважну Центральну та Західну Україну. Найбільш відомим є Холодноярський повстанський рух. Однак історичні факти свідчать, що боротьба українців за волю на Харківщині й Донеччині була не менш запеклою й кривавою. Яскравим свідченням цього є боротьба повстанців на чолі з отаманом Григорієм Савоновим.

Автори наприкінці книги дійшли до логічного і виваженого висновку: «Потужне організоване козацтво Харківщини у формі повстанського спротиву проти червоних окупантів на початку 1920-х років зазнало поразки, історія його боротьби замовчана, оббредана. Деяко збереглося в народній пам'яті, хоча тут правдиві події перемішані з легендами» (С. 264).

Рецензоване історико-краєзнавче видання Леся Ісаїва, Леоніда Щибрі «Отаман Савонов» заслуговує на схвалення, з ним варто ознайомитися як широкому колу вчених, так і пересічним громадянам. Книга розрахована на педагогів, науковців, істориків, краєзнавців, студентів, музейних працівників і всім, хто не байдужий до історії й майбутнього українського національно-визвольного руху. Робота написана зрозумілою мовою, без застосувань складних дефініцій і маловідомої наукової термінології. Це дає книзі змогу бути доступною, зрозумілою й корисною.

Іванна Рудько (м. Чернівці)

Буковинське народне віче на сторінках видань (з фондів Чернівецької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Михайла Івасюка)

У статті охарактеризовано опубліковані (як в Україні, так і за кордоном) джерела інформації про визначну історичну подію столітньої давності – Буковинське народне віче 3 листопада 1918 року в Чернівцях.

Ключові слова: Буковинське народне віче, листопадові події на Буковині, переворот на Буковині, змагання за українську державність на Буковині, спогади очевидців, енциклопедичні видання, колективні монографії, бібліографічний покажчик.

Ivanna Rudko

Bukovynian Viche in publications (from M. Ivasiuk Chernivtsi Oblast Research Library book collections and periodicals)

The article includes descriptions and analyses of publications on a remarkable historical event which is known as the Bukovynian Viche. The Viche took place in Chernivtsi in November 3, 1918. The article is based on resources published both in Ukraine and abroad.

Key words: Bukovynian Viche, November events in Bukovyna, coup in Bukovyna, fighting for Ukrainian statehood in Bukovyna, eyewitnesses memoirs, encyclopedias, collective monographs, bibliographic index.

Буковинське народне віче 3 листопада 1918 року стало знаковою подією для кожного буковинця, адже ознаменувалося історичною ухвалою про входження Північної Буковини до Західноукраїнської держави, а також висловило бажання приєднати українську частину колишніх австрійських володінь до України.

Цьогоріч 100-ліття цієї визначної історичної дати відзначається на державному рівні, а 2018 рік на Буковині оголошено Роком Буковинського віча.

Про листопадові події столітньої давності писало багато свідків, а також дослідників історії краю. Зокрема, у своїх споминах Буковинське віче згадують його безпосередні учасники: Агенор Артимович у журналі «Український прапор» (1919 р., Ч. 23-25, С. 3-4), який виходив у Відні (Австрія), опублікував статтю «Переворот на Буковині». Своїми особистими спогадами в «Літературно-науковому вістнику» поділився і Мирон Кордуба (Львів, 1923 р.). У 1927 році Іван Пігуляк у газеті «Український Голос», яка виходила

у Вінніпезі (Канада), надрукував статтю «Спогади про листопадові події на Буковині». Згодом спомини М. Кордуби та І. Пігуляка опублікує Григорій Піддубний у суспільно-політичному нарисі «Буковина, її минуле і сучасне» (Харків, 1928 р.; перевидана в Чернівцях, 2005 р.). Про розпад Австрії й переворот на Буковині, про окупацію Буковини написав Сергій Канюк у книзі «Буковина в румунській неволі» (Харків, 1930 р.). Ще один з активних учасників Віча Ілля Попович у газеті «Наше Життя» (1948 р., 1 листоп. (№ 45)), що виходила в Аугсбурзі (Німеччина), надрукував статтю «Листопадові дні на Буковині».

Серед великого масиву літератури спробую назвати найбільш вагомі. Перш за все, це енциклопедичні видання, в яких відображена інформація про Буковинське віче 3 листопада 1918 року в Чернівцях. Зокрема, це «Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область», що видавалася в 26-ти томах (Київ, 1969 р., С. 29),

«Українська Радянська Енциклопедія» (Т. 2, Київ, 1978 р., С. 66), «Енциклопедія Українознавства» (Т. 1, Львів, 1993 р., С. 190), «Енциклопедія історії України» (Т. 1, Київ, 2003 р., С. 398) та «Енциклопедія Сучасної України» (Т. 3, Київ, 2004 р., С. 562) та ін.

Радянська історіографія замовчувала інформацію про українські державотворчі процеси на Буковині 1918 року. Подвижники та організатори національно-визвольних змагань вважалися «українськими буржуазними націоналістами та ревізіоністами». Серед істориків радянського періоду Костянтин Ципко у своїх працях описав події Буковинського народного віча в Чернівцях, на якому буковинці, за його словами, прийняли рішення «про возз'єднання Буковини з Радянською Україною та встановлення у краї Радянської влади»¹.

На відміну від радянських, історики української діаспори зверталися до подій на Буковині 1918 року. На окрему увагу заслуговує фундаментальна праця А. Жуковського, Д. Квітковського та Т. Бриндзана «Буковина, її минуле і сучасне» (Париж; Філадельфія; Детройт, 1956 р.). Тут вміщена окрема стаття Аркадія Жуковського «Українська влада на Буковині (1918)», а згодом український історик, уродженець Чернівців, описав події Буковинського народного віча в «Історії Буковини» (Ч. II, Чернівці, 1994, С. 93-103). Іван Новосівський у журналі «Правничий Вісник» (1963 р., Кн. 2, С. 63-64), що виходив у

Нью-Йорку (США), опублікував статтю «Українська державна влада на Буковині у 1918 р.», а також згадував про листопадові події в «Нарисі історії права Буковини і Басарабії» (Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986 р., С. 121-123). Багато цікавої інформації про ті вікопомні і переломні дні в історії краю містить книга історика, представника німецької громади краю Еріха Прокоповича «Кінець австрійського панування на Буковині» (Чернівці, 2003 р.).

Тема Буковинського віча знайшла своє відображення у колективних монографіях з історії Буковини як у виданнях радянського періоду, так і часів незалежної України. Звертаю увагу на найбільш відомі праці: В. Курило, М. Ліщенко, О. Романець, Н. Сирота, Б. Тимошук «Північна Буковина, її минуле і сучасне» (Ужгород, 1969, С. 81-82); Ф. Шевченко, П. Михайлина, О. Романець «Нариси з історії Північної Буковини» (Київ, 1980); С. Костишин, В. Ботушанський, О. Добржанський, Ю. Макар, О. Масан, Л. Михайлина «Буковина. Історичний нарис» (Чернівці, 1998, С. 214-217) та ін.

У 1990 році Чернівецьке товариство «Оберіг» та Асоціація молодих істориків опублікували брошурне видання «Буковинське народне віче 3 листопада 1918 року» (Чернівці, 1990), яке вміщує наукові розвідки чернівецьких науковців, а також додатки – тексти історичних документів часів перебування Буковини в складі Австро-Угорщини, Румунії та Радянської України.

¹ Ципко К. Г. Боротьба трудящих Буковини за возз'єднання з Радянською Україною / Костянтин Ципко. – Станіслав, 1961. – С. 27.

У 1994 році кандидат філологічних наук Олекса Романець упорядкував документи і матеріали обласної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Буковинського народного віча 3 листопада 1918 року. До збірника «Народне віче Буковини. 1918-1993» (Чернівці, 1994 р.) увійшли наукові доповіді представника Президента України в Чернівецькій області Івана Гнатишина, дослідників та істориків краю, серед яких варто згадати Василя Ботушанського, Сергія Григоришина та Ігоря Буркута, які присвятили чимало публікацій згаданій події. У виданні подаються і документи – статистичні дані про склад населення на Буковині станом на 31 грудня 1910 року, публікації з місцевих газет 1918 року щодо національного самовизначення буковинських українців та розпорядчі документи румунської влади, які діяли в українських повітах Буковини в 1918-1921 роках.

До 90-ї річниці Буковинського віча Олександр Добржанський, науковець з Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича, у співпраці з Володимиром Стариком, головою товариства «Український Народний Дім в Чернівцях», підготували до друку ґрунтовне видання «Бажаємо до України! Змагання за українську державність на Буковині у спогадах очевидців (1914-1921 рр.), яке вміщує документи і матеріали про українські визвольні змагання на Буковині (Одеса, 2008). А через рік опублікували документи і матеріали, котрі висвітлюють вікопомні події столітньої давності – «Змагання за українську державність на Буковині (1914-1921 рр.)» (Чернівці, 2009 р.). Тут надруковані, так звані, «ПОВІДОМЛЕННЯ» з чернівецьких газет «Буковина» та «Czernowitzer Morgenblatt»: про проведення крайового віча буковинських українців та його рішення; про ситуацію в Чернівцях; про перебіг Буковинського Віча та його резолюції; про плановий перехід влади в українські руки на Буковині; про продовження переговорів між українцями та румунами та ін. Також Прокламація українського і румунського національних комісарів О. Поповича та А. Ончула про перебрання влади на Буковині.

Того ж 2009 року Володимир Старик у чернівецькому видавництві «Прут» опублікував книгу в двох частинах «Від Сараєва до Парижа. Буковинський Interregnum 1914-1921» та «Між націоналізмом і толерантністю». Перша частина

містить ілюстративний матеріал подій 1914-1921 років очима їхніх учасників та сучасників, друга – дослідження авторів тих складних процесів відстоювання інтересів українського народу в нелегкі та дуже суперечливі роки (Чернівці, 2009 р.). У книзі окремо виділено розділ «Буковинське Віче та Хотинське повстання – реалізація права буковинських та бессарабських українців на своє національне самовизначення», також вміщено вирізки з газети «Буковина» за листопад 1918 року, Рішення крайового віча буковинців, а також світлини членів Буковинської делегації Української Національної Ради.

До 100-річчя Буковинського віча працівники Чернівецької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Михайла Івасюка у співпраці з фахівцями Державного архіву Чернівецької області здійснили першу спробу систематизації матеріалів про листопадові події на Буковині 1918 року – видали бібліографічний покажчик «Буковинському вічу – 100 років». Видання презентували в стінах книгозбірні напередодні ювілейної історичної дати за участю авторів передмов, науковців та дослідників історії краю – Василя Ботушанського Володимира Старика та Бориса Багдея.

Бібліографічний покажчик побачив світ у видавництві «Букрек» за сприяння обласної державної адміністрації в рамках «Регіональної програми забезпечення інформаційних потреб населення області...». Його матеріали відображають історичні та архівні документи, монографії, публікації з книг, періодичних видань. Хронологічні рамки – 1918-2018 рр. Посібник вміщує 628 бібліографічних записів, згрупованих за окремими розділами:

I. Буковинське народне віче: відгомін столітньої історії (1.1. Окремі видання, публікації в збірниках та періодичних виданнях; 1.2. Архівні матеріали);

II. Омелян Попович – перший Президент Буковини (2.1. Основні видання; 2.2. Література про життя та діяльність; 2.3. Бібліографія);

III. Буковинське народне віче в художній літературі та творах мистецтва (3.1. Поезії, присвячені Буковинському народному вічу; 3.2. Фотографії; 3.3. Меморіальні дошки);

IV. Бібліографія (4.1. Метабібліографія);

V. Вебліографія. При підготовці видання використано наукову, довідкову та художню літе-

ратуру, бібліографічні покажчики та періодичні видання з фондів ЧОУНБ ім. Михайла Івасюка, а також світлини з приватної фотоколекції дослідника історичних подій 1918-1921 років на Буковині Володимира Старика.

Сьогодні кожному з нас важливо пам'ятати про далекі події 3 листопада 1918 року та тих

українців-патріотів, які хотіли бачити нашу Буковину в складі українських земель. То ж долучаймося до вивчення історичного минулого свого рідного українського народу, зберігаємо в пам'яті славні віхи історії краю в ім'я збереження і розбудови нашої незалежної та соборної України!

Джерела та література

Буковинське народне віче 3 листопада 1918 року / Чернів. т-во «Оберіг», Асоціація молодих істориків. – Чернівці: Ред.-видав. від. облполіграфвидаву, 1990. – 46 с.

Буковинському вічу – 100 років (1918-2018): бібліогр. покажчик / авт.-уклад.: І. Рудько, О. Гаврилюк; Упр. культури облдержадмін., Держ. архів Чернів. обл., Чернів. обл. універс. наук. бібліотека ім. М. Івасюка. – Чернівці: Букрек, 2018. – 128 с.

Добржанський О. Бажаємо до України! Змагання за українську державність на Буковині у спогадах очевидців (1914-1921 рр.) / О. Добржанський, В. Старик. – Одеса: Маяк, 2008. – 1168 с. – (До 90-річчя Буковинського віча).

Добржанський О. Змагання за українську державність на Буковині (1914-1921 рр.): докум. і матер. / О. Добржанський, В. Старик. – Чернівці: Чернів. обл. друкарня, 2009. – 512 с.

Народне віче Буковини. 1918-1993: докум. і матер. обл. наук.-практ. конф., присвяченої 75-річчю Буковин. народного віча 3 листопада 1918 р. /

упоряд. канд. філол. наук О.С. Романець. – Чернівці: Прут, 1994. – 144 с.

Піддубний Г. Буковина, її минуле і сучасне: (суспільно-політичний нарис із малюнками і мапою Буковини). (Харків, 1928) / Григорій Піддубний. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 216 с.

Прокопович Е. Кінець австрійського панування в Буковині / Еріх Прокопович; пер. з нім. О. Матійчук, Н. Панчук. – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – 80 с.

Старик В. Від Сараєва до Парижа. Буковинський Interregnum 1914-1921. Ч. 1; Між націоналізмом і толерантністю. Ч. 2 / Володимир Старик. – Чернівці: Прут, 2009. – 168+184 с.: іл.

Федорак В.Ф. Вікопомне Буковинське віче 3 листопада 1918 року / В.Ф. Федорак, Л.І. Петровська // Освіта Буковини. – 2018. – 29 серп. (№ 31). – С. 14.

Ципко К.Г. Боротьба трудящих Буковини за возз'єднання з Радянською Україною / Костянтин Ципко. – Станіслав, 1961. – 64 с.

Стежками Івана Франка

Рец. на: Галик В. Дрогобич у житті та творчій спадщині Івана Франка: альбом-путівник. – Дрогобич: Видавництво ТзОВ «Трек-ЛТД», 279 с.)

Постать Івана Франка настільки потужна і велична, що його творчість і життя викликає інтерес у представників багатьох наукових та літературних напрямів. Часто навіть важко простежити, де Великий Каменярь проявляється як вчений, як публіцист чи як письменник. Багатогранність цього українського титана часто розкривається через призму його життя, повсякдення, спілкування, листування тощо. Саме у дослідженнях такого плану дають можливість подивитися на Івана Франка як людину, людину з усіма його достоїнствами і вадами.

Не так давно у дрогобицькому видавництві «Трек-ЛТД» побачила світ книга Володимира Галика «Дрогобич у житті та творчій спадщині Івана Франка», рецензентами якої виступили шановані та відомі вітчизняні вчені – Л. Тимошенко, М. Шалата, Є. Пшеничний. Дане видання офіційно визначено як альбом – путівник. В принципі 380-ти сторінкова книга ззовні так і виглядає, оскільки насичена великою кількістю фотографій, документів, карт, схем, малюнків та інших зображень. Та, разом із тим, Володимир Галик – кандидат історичних наук, доцент Дрогобицького педагогічного університету імені І. Франка, автор понад 200 наукових та методичних праць – здійснює серйозне наукове дослідження не лише перебування Івана Франка в окремих місцях Дрогобича, але й діяльність письменника у різних сферах. Зокрема, автор розкриває цікаві сторінки навчання Івана Франка у Василіанській школі при церкві Святої Трійці, Дрогобицькій гімназії імені Франца Йосифа, визначає постійні та тимчасові помешкання Івана Франка у місті. При цьому окремими аспектами дослідження стають громадсько-політична і наукова діяльність письменника у Дрогобичі. Не менш цікавою є мо-

мент вивчення комунікативних зв'язків Івана Франка із своїми дрогобицькими кореспондентами. Викликає інтерес розділ, присвячений художньо-літературній спадщині Великого Каменяря про Дрогобич та його околиці, а також увіковічення його пам'яті власне у місті. Логічним завершенням такого дослідження є, укладена, автором, мапа місць перебування Івана Франка у Дрогобичі та тлумачник умовних позначень. Варто також зазначити, що дане дослідження побудоване на основі серйозних архівних та музейних документів і матеріалів, мемуарних та інтернет джерел, працях Івана Франка, довідникових та путівникових виданнях, а також на матеріалах наукових і публіцистичних досліджень, присвячених визначеній проблемі. Загальна кількість джерельної бази становить 150 позицій, що свідчить про фундаментальний підхід автор до теми дослідження.

Як зазначає Володимир Галик, альбом-путівник насамперед адресований мешканцям і туристам Дрогобича. Та, незважаючи на певний «регіоналізм» тематики, видання буде корисним для дослідників та шанувальників багатогранної спадщини Івана Франка та всім, хто цікавиться життям і творчістю генія України.

Про авторів

Андрєєв Ігор Анатолійович – кандидат технічних наук, доцент Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». E-mail: Andreiev@ukr.net

Андріяка Ганна Олександрівна – здобувачка кафедри етнології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. E-mail: andriiakahanna@gmail.com

Бажан Олег Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України. E-mail: bazhanclio@ukr.net

Бобіна Ірина Володимирівна – краєзнавець. E-mail: I.v.bobina@gmail.com

Гай-Нижник Павло Павлович – доктор історичних наук, завідувачий відділу історичних студій Науково-дослідного інституту українознавства НАН України (м. Київ). E-mail: Hai-Nyzhnyk@ukr.net

Гулько Геннадій Якович – член Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Демочко Ганна Леонідівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Харківського національного медичного університету, директорка Центру медичного краєзнавства імені професора В.Д. Отамановського ХНМУ. E-mail: inio2@ukr.net

Дем'янюк Олександр Йосипович – доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи та моніторингу якості освіти Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти. E-mail: adem51@ukr.net

Деревінський Василь Федорович – доктор історичних наук, професор кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури. E-mail: vasyldr@ukr.net

Золотарьов Вадим Анатолійович – кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки. E-mail: v.zolotaryov@gmail.com

Ісаєва Анна Сергіївна – магістр історії Національного університету Києво-Могилянська академія», магістр Східноєвропейських студій Варшавського університету. E-mail: anna.isaeva@gmail.com

Кравцова Вікторія Ігорівна – асистент кафедри терапії, нефрології та загальної практики-сімейної медицини Харківської медичної академії післядипломної освіти. E-mail: Veta.kravtsova@gmail.com

Колєчкіна Тетяна Петрівна – завідувача відділом краєзнавства обласної універсальної бібліотеки ім. Д.І.Чижевського (м. Кропивницький)

Левченко Валерій Валерійович – кандидат історичних наук, доцент Одеського національного морського університету. E-mail: levchenko_lav@ukr.net

Любчик Ігор Дмитрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства і філософії Івано-Франківського національного медичного університету. E-mail: lubczyk-79@ukr.net

Масєвський Олександр Олегович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України. E-mail: alexandermaiev-skyi@gmail.com

Мех Наталія Олександрівна - доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інститут української мови НАН України. E-mail: mno_logos@ukr.net

Милько Володимир Іванович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України XIX- початку XX ст. Інституту історії України, прес-секретар НСКУ. E-mail: mylko_v@ukr.net

Михняк Микола Кононович– заступник голови ГО «Старий Дніпро». E-mail: dnipro46@ukr.net

Нагайко Тарас Юрійович – кандидат історичних наук, заступник голови організаційного комітету VII Всеукраїнського історико-культурологічного форуму «Сікорські читання». E-mail: taras.nahaiko@ukr.net

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор кафедри педагогіки та суспільних наук ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі». E-mail: petr-ir@rambler.ru

Пиріг Руслан Якович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії Української революції (1917–1921рр.) Інституту історії України НАН України. E-mail: ruslan_pyrh@ukr.net

Попович Сергій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму Національного університету фізичного виховання і спорту України. E-mail: popovich.59@ukr.net

Проців Олег Романович – кандидат наук з державного управління, докторант Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. E-mail: oleg1965@meta.ua

Разиграєв Олег Володимирович – кандидат історичних наук, доктор гуманістичних наук в галузі новітньої історії (PhD in the Humanities), доцент кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки.

Рудько Іванна Василівна – завідувач редакційно-видавничого відділу Чернівецької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Михайла Івасюка. E-mail: rudkovanna@rambler.ru

Савченко Світлана Володимирівна – викладач кафедри історичної та громадянської освіти Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка. E-mail: s.savchenko@kubg.edu.ua

Саранча Віктор Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського. E-mail: visar73@ukr.net

Сердюк Ігор Олександрович – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка. E-mail: g.Serdiuk@gmail.com

Соболева Олена Володимирівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту українознавства МОН України, відповідальний секретар Київської міської організації НСКУ. E-mail: olena_soboleva@yahoo.com

Студінський Володимир Аркадійович – доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені В.Гетьмана. E-mail: studzinskiw@bigmir.net

Тимченко Роман Вікторович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України. E-mail: roma_timchenko@ukr.net

До уваги авторів!

РЕДАКЦІЙНІ ВИМОГИ ДО ПУБЛІКАЦІЙ

1. Загальні вимоги

До друку приймаються наукові статті, доповіді і повідомлення, публікації документів і пам'яток, історичні довідки, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи українською або англійською мовами.

Обсяг рукописів – не більше 1,5 авторського аркуша (1 авторський аркуш – 40 000 друкованих знаків (включаючи пробіли між словами, розділові знаки, цифри тощо)).

Подані на розгляд редакційної колегії статті (доповіді, повідомлення) мають відповідати встановленим вимогам і містити такі **необхідні елементи: постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; **виділення невирішених раніше частин загальної проблеми**, котрим присвячується стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; **висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок** у визначеному напрямі.

Кожна стаття має містити **метадані**. Вони публікуються у виданні, на сайті видання і зберігаються в інформаційних і наукометричних базах. Метаданими є:

УДК – подають окремим рядком, ліворуч перед відомостями про авторів.

Відомості про автора (авторів) вказують праворуч над назвою публікації (команда – вирівнювання по правому краю тексту) із зазначенням імені / ініціалів і прізвища; рядком нижче – наукового ступеня і вченого звання; посади, місця роботи (повна назва); ще рядком нижче – населеного пункту (в дужках), де живе або працює автор, назви країни, e-mail. Усі відомості наводять у називному відмінку. Ім'я автора (авторів) виділяють жирним та курсивним накресленням.

Назву публікації подають прописними (заголовними) літерами жирним накресленням одним абзацом (команда – вирівнювання по центру тексту). Якщо публікацію подано частинами в кількох випусках видання, її назву змінювати не дозволено. Окрім того, у підрядковій примітці до назви публікації потрібно наводити відомості про її продовжування чи закінчення («Продовження (Закінчення). Початок див. ...» (і наводять номер (и) випуск (-ів) видання, в якому було надруковано попередні частини цієї публікації).

Анотацію розміщують перед текстом публікації після її назви. Обсяг – не більше 250 слів (до 1500 знаків із пробілами; приблизно 0,5 сторінки). Рекомендовані пункти анотації:

- мета / завдання дослідження;
- методологія / методи / наукові підходи;
- основні результати дослідження;
- перспективи подальших студіювань;
- практичне значення досягнутих результатів, вплив на суспільство, політику;
- оригінальність дослідження.

Ключові слова (від трьох до восьми) подають окремим рядком після анотації, позначаючи «Ключові слова» (ці два слова виділяють жирним та курсивним накресленням).

References – окрема складова частина публікації. Це список використаної літератури та опублікованих джерел в абетковому порядку, виконаний латинським шрифтом. У цьому блоці повторюють посилання на латинськомовні праці та наводять кириличні видання у транслітерованому вигляді. Наявні в статті посилання на архівні джерела – не включають. References подають наприкінці публікації після основного тексту, позначаючи назву прописними (заголовними) літерами жирним накресленням.

Список літератури та джерел у блоці References має бути оформлений відповідно до міжнародного стандарту з переліку міжнародних стилів оформлення публікацій **APA** (American Psychological Association (APA) Style), коли рік публікації наводиться у круглих дужках після імені автора.

References

Оформити цитування відповідно до стилю **APA** можна на сайті онлайнного автоматичного формування посилань:^[1]^[2]

– <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual> (Generate APA citations for Books).

Для оформлення кирилических цитувань необхідно транслітерувати: а) імена авторів; б) назви видань; в) назви статей; варіант: наводиться авторський англійський варіант назви статі, якщо він наявний у публікації.

Рекомендовані онлайнні транслітератори можна знайти за адресами:

<http://litopys.org.ua/links/intrans.htm> (Транслітератор з української на порталі «Ізборник»);

<http://translit.net/ru/gost-7-79-2000/> (Транслітератор з російської за ГОСТ 7.79-2000).

При транслітеруванні необхідно звернути увагу на написання прізвищ авторів латиницею! У більшості сучасних видань наявні назви та прізвища авторів англійською мовою. Транслітерацію прізвищ здійснюють відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 55 від 27 січня 2010 р. «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею».

Назви періодичних видань (журналів) потрібно наводити відповідно до **офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN** (можна перевірити на сайті журналу або в наукових онлайнних базах – elibrary.ru, sciencedirect.com, «Наукова періодика України» та багатьох інших).

У блоці References наприкінці кожного бібліографічного запису в квадратних дужках необхідно вказувати англійською мовою мову оригіналу видання [in Ukrainian] [in English] [in Russian].

Метадані пунктів 2, 3, 4, 5 потрібно подавати трьома мовами (**українською, англійською та російською**).

2. Вимоги до оформлення тексту

Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, береги – **всі по 2 см**, абзацний відступ – **1,27 см**. Формат файлу – **.DOC, .DOCX** або **.RTF**. Якщо під час набору статті були використані нестандартні шрифти, необхідно обов'язково повідомити їх повну назву або надати сам шрифт (стандартне розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст потрібно набирати **без переносів слів**. **Абзацні відступи** формувати за таким алгоритмом: виділити необхідний текст; у діалоговому вікні «Абзац» виставити такі параметри: вирівнювання – по ширині, відступ справа – , відступ зліва – , інтервал перед – 0 пт, інтервал після – 0 пт, міжрядковий інтервал – 1,5 рядка, відступ першого рядка – 1,27 см. Заборонено формувати абзаци за допомогою пробілів і табулятора.

Таблиці створювати автоматично через меню «Таблиця – Вставити таблицю» й нумерувати послідовно. Праворуч над назвою таблиці розміщувати напис «Таблиця» із зазначенням її номера (виділяти курсивним накресленням). Назву таблиці наводити посередині сторінки симетрично до тексту, виділивши жирним накресленням. На всі таблиці мають бути посилання у тексті («табл. ...», «у табл. ...», «див. табл. ...»).

Ілюстрації до тексту подавати окремими файлами у форматі **.JPEG** з послідовною нумерацією арабськими цифрами та підписом. Посилання на ілюстрації в тексті вказувати їх порядковим номером («рис. ...», «фото ...», «схема ...»).

При наборі тексту слід дотримуватись таких **загальних норм**:

Між словами ставити тільки **один пробіл**.

Розрізняти **тире** (–) та **дефіс** (-). **Дефіс** – це знак, що з'єднує частини складних слів. Під час друку має позначення маленької горизонтальної рисочки (-), та **не відокремлюється** пробілами від слів. **Тире** – це розділовий знак, що вживається для позначення прямої мови, пауз, перед *це* (*це є*), *оце*, *то*, *ось* (*це*) *значить*. Тире у тексті обов'язково з обох боків **відділяють** пробілами.

Не відділяти від попередньої цифри знак градуса, мінути, секунди, процента (25°; 5'; 30"; 77%).

Відділяти **нерозривним пробілом** (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Пробіл) знаки і літери на означення томів, частин, параграфів, пунктів, номерів сторінок тощо від наступної цифри (Т. 7; ч. 23; § 5; № 34; С. 28–30); загальноприйняті позначення одиниць виміру від попередньої цифри (45 пуд.; 150 грн.; 6 млн; 45 тис.).

Виділяти **нерозривним пробілом ініціали та прізвище** (В. А. Лавренов); **скорочення** після переліків (типу *i m. n., i m. d.*), перед іменами та прізвищами (п. Наталка, ім. В. Винниченка), перед географічними назвами (м. Чернівці, с. Моринці, р. Золота Липа).

Скорочення типу *80-mi, 2-go* друкувати через нерозривний дефіс (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Дефіс).

Лапки використовувати у варіанті “ ”.

Апостроф має виглядати так – ’.

Використовувати арабські чи римські цифри згідно з традицією.

Дати подавати через тире без пробілів. Перед скороченнями *p., pp., st.* ставити **нерозривний пробіл**. Якщо дати наводити в дужках, то «*pp.*» не писати (1861 р., 1945–1947 рр., (1945–1947), XV–XVIII ст.). У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік).

Часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (липень–серпень; 36–44).

У **цифрових даних**, що включають більше п’яти цифр, після кожних трьох цифр ставити **нерозривний пробіл** (13 255; 457 357; 46 532,5 кг.)

Будь-які зроблені автором **уточнення, коментарі, виділення** тощо, які вставляють у цитату, слід оформляти за таким шаблоном: [текст. – *Авт.*].

3. Вимоги до оформлення приміток і бібліографічних посилань

Різного роду змістові **примітки** (коментарі, уточнення, «ліричні відступи» від основної теми тощо) оформляти за допомогою посилань автоматично внизу відповідної сторінки (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – внизу сторінки; формат – інший – символ зірочка (*, **, ***)).

Бібліографічні посилання (бібліографічні примітки) розмішувати посторінково автоматично (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – внизу сторінки; формат номерів «1, 2, 3,...»); нумеровані списки – продовжити). Знак виноски ставити перед розділовим знаком (двокрапкою, крапкою з комою, комою, крапкою), а не після нього.

Бібліографічне посилання – сукупність бібліографічних відомостей про цитований, розглядуваний або згадуваний у тексті інший документ / твір, що необхідні й достатні для його загальної характеристики, ідентифікації та пошуку. Бібліографічні посилання потрібно оформляти згідно з вимогами, встановленими у ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», але з певними відмінностями.

Бібліографічне посилання має містити наступні елементи:

прізвище та ініціали автора (авторів);

заголовок документа;

відомості, що відносяться до заголовка (монографія, записки, збірник тощо);

відомості щодо відповідальності – інформація про осіб та організації, які брали участь у створенні описуваного видання (вказуються укладачі, відповідальні редактори, перекладачі тощо);

відомості про видання – інформація про зміни й особливості даного видання стосовно попереднього видання цього ж твору (наприклад: Вид. 10-е, перероб. і доп.);

вихідні дані (місце, видавець, рік видання);

відомості про серію (номер журналу, випуску, тому);

сторінки, на які зроблено посилання або загальна кількість сторінок (при посиланні на весь документ).

Прізвища авторів виділяти курсивним накресленням. Прізвище передує ініціалам. Між ініціалами, а також між ініціалами і прізвищем ставити **нерозривний пробіл**. Окремі блоки бібліографічного посилання розділяти крапкою з тире. Існує автоматичний оформлювач бібліографічного опису <http://vak.in.ua/do.php>

Усі бібліографічні посилання подавати мовою оригіналу. За умови **неодноразового посилання** на різні праці одного автора застосовувати скорочений запис (автор, перші два–три слова назви, три крапки, тире, сторінка). У **повторних посиланнях** на багатотомний документ зазначати автора,

заголовок, номер тому (випуску, книги), сторінки. Якщо повторне посилання слідує одразу за первинним, його текст замінюють словами «Там само», «Там же», «Ibid.» (залежно від мови джерела, на яке посилаються). У повторному посиланні на іншу сторінку до вказаних слів додають номер сторінки. У повторному посиланні на твір одного, двох чи трьох авторів, яке не слідує за первинним посиланням, зазначають прізвище та ініціали авторів, слова «Вказ. праця», «Указ. соч.», «Op. cit.» та сторінки.

Бібліографічні посилання, включені у комплексне посилання, розміщують в алфавітному порядку і відділяють одне від одного крапкою з комою. Якщо до комплексного посилання включено кілька посилань на одного й того ж автора (авторів), то в другому й наступних посиланнях його прізвище й ініціали замінюють на «Його ж», «Її ж», «Їх же», «Его же», «Её же», «Их же» або, відповідно, «Idem», «Eadem», «Iidem».

Посилання на архівні матеріали подаються національною мовою, залежно від місцезнаходження документа, згідно із загальноприйнятою в даному архіві (в даній країні) системою посилань (наприклад: ЦДАК України, ф. 127, оп. 3, спр. 38, арк. 45; РГАДА, ф. 124, ., кн. . 65; ВО, rkps 161/58; rkps 17070, к. 45 v.). У першому посиланні на архів вказується його повна назва, а в дужках зазначається аббревіатура. У наступних посиланнях ставиться лише аббревіатура.

Офіційні ініціальні аббревіатури назв архівних установ та інші рекомендації щодо оформлення архівних посилань можна знайти на порталах державних архівних служб, зокрема України: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/Regulations/index.php?2002-of>

Редакційній колегії слід подавати **один роздрукований примірник та електронну копію статті**.

Редакційна колегія не розглядатиме статті, які не відповідають вказаним вище вимогам.

Редакційна колегія має право редагувати й скорочувати подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів не повертаються.

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

ПРИКЛАДИ

оформлення списку літератури та опублікованих джерел

REFERENCES

Відповідно до міжнародного стандарту з переліку міжнародних стилів оформлення публікацій APA (American Psychological Association (APA) Style)

КНИГИ

Шаблон оформлення за стилем APA:

**Автор. (Рік публікації). Назва книги транслітерована. Місто (повністю):
Видавництво. [in Ukrainian (in English, in Russian тощо)].**

**В А Ж Л И В О: в елементах опису можна використовувати лише
прямі лапки (")**

Один автор:

Chornovol, I. (2015). *Komparatyvni frontyry: svitovyy i vitchyznianyj vymir*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

De Ribas, A. (1913). *Staraya Odessa. Istoricheskie ocherki i vospominaniya*. Odessa. [in Russian].

Два автори:
Bazhan, O. H., & Danyliuk, Yu. Z. (2000). <i>Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.)</i> . Kyiv: Ridnyj kraj. [in Ukrainian].
Від трьох до шести авторів:
Shust, R. M., Kryzhanivskiy, A. L., Tseluiko, O. P., Shvets, V. Ye., Vovchak, O. D., & Komarynska, Z. M. (2011). <i>Hroshi Ukrainy</i> . Kyiv: UBS NBU; Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
Якщо більше шести авторів, сьомого і наступних авторів позначають <i>et al.</i>
Багатотомне видання:
Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (2 vols.). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (Vol. 1). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Nechuj-Levyts'kyj, I. S. (1968). <i>Zibrannia tvoriv u desiaty tomakh</i> (Vol. 10: Biohrafichni materialy. Statti ta retsenzii. Fol'klorni zapysy. Lysty). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Редактор (без автора):
Kulchytskyi, S. V. (Ed.). (2005). <i>Orhanizatsiia ukrains'kykh natsionalistiv i Ukrains'ka povstans'ka armii: Istorychni narysy</i> . Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Stanko, V. N. (Ed.). (2002). <i>Istoriia Odesy</i> . Odesa: Druk. [in Ukrainian].
Редактор і керівник авторського колективу:
Smolii, V. A. (Ed.). (2012). <i>Natsional'ne pytannia v Ukraini XX – pochatku XXI st.: istorychni narysy</i> . Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Без автора (або ред. колегія)
Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Narysy istorii ukrains'koi revoliutsii 1917–1921 rokiv</i> (Vol. 1). Kyiv: NVP "Vydavnytstvo "Naukova dumka" NAN Ukrainy". [in Ukrainian].
Упорядники
Bezpalco V. V., Vysotin M. B., Voronchuk I. O., Kucheruk M. M., & Chubyk Yu. I. (Comps.). (2014). <i>Ukrains'ke povsiakdennia rann'omodernoï doby: zbirnyk dokumentiv</i> (Vol. 1: Volyn' XVI st., Seriia dokumental'nykh dzherel). Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].
Holko, O., Tuchak, O., & Khalak, N. (Comps.). (2014). <i>Ukrains'ki zhertvy Volyni 1938–1944 pp. u kartakh i tablytsiakh. Volodymyr-Volyns'kyj rajon</i> . Lviv. [in Ukrainian].

Автор і перекладач:
Zombart, V. (2003). <i>Evrei i hozyajstvennaya zhizn': avtoriz. per. s nem.</i> (G. Grosman, Trans.). Kyiv: MAUP. [in Russian].
Перевидання
Boiko, O. D. (2014). <i>Istoriia Ukrainy: Navchal'nyj posibnyk</i> (5th ed.). Kyiv: Akademvydav. [in Ukrainian].
Частина книги
Shevchenko, V. V. (2011). Rozvytok haluzej promyslovosti. In V. A. Smolii (Ed.), <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (Vol. 1, pp. 626–632). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Стаття в енциклопедії
Hruzin, D. V., & Udod, O. A. (2008). Kulish Pantelejmon Oleksandrovych. In <i>Entsyklopediia istorii Ukrainy</i> (Vol. 5, pp. 468–472). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Передмова, післямова
Udod, O. A. (2004). Yuvilej iak vikha na tvorchoму shliakhu [Foreword]. In H. K. Shvyd'ko (Author), <i>Mynule u promeniakh pam'iaty</i> (pp. 3–4). Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
Reient, O. P., & Shevchenko, V. V. (2013). Pisliamova [Afterword]. In <i>Velyka vijna 1914–1918 rr. i Ukraina</i> (pp. 708–710). Kyiv: TOV "Vydavnytstvo "KLIO"". [in Ukrainian].
ПЕРІОДИЧНІ, ПРОДОВЖУВАНІ ВИДАННЯ, МАТЕРІАЛИ КОНФЕРЕНЦІЙ
Шаблон оформлення за стилем АРА:
Автор. (Рік публікації). Назва публікації транслітерована [Назва публікації англійською мовою (якщо наявна)]. Назва видання транслітерована – Назва видання англійською мовою, Том (номер) чи (випуск), Сторінки
Стаття в серійному виданні:
Berezhok, E. V. (2013). Turisticheskie putevoditeli konca XVIII–XIX vv. (po materialam Stroganovskogo fonda Nauchnoj biblioteki Odesskogo nacional'nogo universiteta imeni I. I. Mechnikova. <i>Visnik ONU</i> , 18 (2 (10)), Bibliotekoznavstvo, bibliografoznnavstvo, knigoznnavstvo, 81–101. [in Russian].
Стаття в журналі:
Donik, O. M. (2005). Blahodiinist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). <i>Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal</i> , 4, 159–177. [in Ukrainian].

Опубліковане інтерв'ю в газеті
Udod, O. A. (2013, June 21). Diskusiia pro pidruchnyk istorii – tema, iaku porushuvatymut' vichno [Interview]. <i>Uriadovyj kur'ier</i> , p. 1. [in Ukrainian].
Матеріали конференцій:
Terent'eva, N. A. (1995). Grecheskie kupcy v Odesse (XIX stoletie). Abstracts of Papers '95: <i>Ukraina – Hretsia: Istorii ta suchasnist</i> (pp. 125–128). Kyiv. [in Russian].
Стаття в збірнику:
Borovoi, S. Ya. (1982). Osoblyvosti formuvannia naseleння mist Pivdennoi Ukrainy v doreformenyj period. <i>Istoriiia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrains'koi RSR</i> , (16), 63–68. [in Ukrainian].
Sylka, O. Z. (2014). Sil's'ki viddilennia Rosijs'koho tovarystva Chervonoho Khresta v Livoberezhnij Ukraini [Rural branches of Russian Red Cross Society in Left-Bank Ukraine] (O. P. Reient, Ed.). <i>Problemy istorii Ukraïni XIX – počatku XX st. – Problems of the history of Ukraine of XIX – beginning XX cc.</i> , (23), 234–246. [in Ukrainian].
Стаття в газеті
Udod, O. A. (2001, May 8). Pro kontseptual'ni zasady suchasnoi istorychnoi osvity v Ukraini. <i>Osvita Ukrainy</i> , p. 2. [in Ukrainian].
ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ
Шаблон оформлення за стилем APA:
Автор. (Рік, (місяць і число, якщо вони є) публікації). Назва публікації транслітерована. [Назва публікації англійською мовою (якщо наявна)]. Назва джерела – Назва джерела англійською мовою, Том (номер, випуск) – якщо вони наявні, Сторінки. Retrieved (дата звернення), from адреса сайту
Gubar', O. (n. d.). Odessa – kak pamyatnik patriarxal'nym menyalam. Retrieved from http://www.migdal.ru/article-times.php?artid=5673&print=1 [in Russian].
Kotys, S. (n.d.). Vid hasu do natriiu: istoriia luts'koho likhtaria. Retrieved June 7, 2017, from http://www.volynpost.com/articles/293-vid-gasu-do-natriyu-istoriia-luckogo-lihtaria [in Ukrainian].
Landau, Yu. O., Sihal, I. Ya., & Dubovskoi, S. V. (Eds.). (2013). <i>Enerhetyka: istoriia, suchasnist' i majbutnie</i> (Vol. 2: Piznannia j dosvid – shliakh do suchasnoi enerhetyky). Kyiv. Retrieved June 7, 2017, from http://energetika.in.ua/ua/books/book-2/part-3/section-15/15-2 [in Ukrainian].
Donik, O. M. (2005). Blahodiinist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). <i>Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal</i> , 4, 159–177. Retrieved from http://history.org.ua/JournALL/journal/2005/4/8.pdf [in Ukrainian].

Yesiunin, S. (2011, October 21). Vulychnym likhtariam podil's'kykh mist – 160. Retrieved June 7, 2017, from https://ye.ua/istiriya/6995_Vulichnim_lihtaryam_podilskih_mist__160.html [in Ukrainian].
1880 rik: pochatok vulychnoho osvittennia u Vinnytsi. (September 28). Retrieved June 7, 2017, from http://urban.vn.ua/1880-rik-pochatok-vuly-chnogo-osvittennya-u-v/87 [in Ukrainian].
ДИСЕРТАЦІЇ
Bielikov, Yu. A. (2003). <i>Kupetstvo Kharkivs'koi hubernii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)</i> [Merchants of Kharkiv province (the second half of 19 th – beginning of 20 th century)] (<i>Candidate's thesis</i>). Kharkiv. [in Ukrainian].
АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ
Volonyts, V. S. (2007). <i>Torhovel'no-komertsijna diial'nist' hrekiv-kuptsiv v Ukraini (seredyna XVII–XIX st.)</i> [Trade and Commerce of the Greek Merchants in Ukraine (middle of XVII–XIX)] (<i>Extended abstract of Candidate's thesis</i>). Donetsk. [in Ukrainian].

**Написання обов'язкових елементів
оформлення списку літератури англійською мовою**

Автор	Author
Редактор / редактори	Ed. / Eds.
Упорядник / упорядники	Comp. / Comps.
Перекладач	Trans.
Вступ	Introduction
Передмова	Foreword
Післямова	Afterword
Тези доповідей	Abstracts of Papers
Матеріали (праці) конференції	Proceedings of the Conference Title
Матеріали II Всеукраїнської конференції	Proceedings of the 2nd All-Ukrainian Conference
Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції	Proceedings of the 5th All-Ukrainian Scientific and Practical Conference
Матеріали III Міжнародної конференції	Proceedings of the 3rd International Conference
Дис. ... канд. наук	Candidate's thesis
Дис. ... д-ра наук	Doctor's thesis
Автореф. дис. ... канд. наук	Extended abstract of Candidate's thesis
Автореф. дис. ... д-ра наук	Extended abstract of Doctor's thesis

Науковий журнал
№ 4 (105), 2018 р.

Макетування – *Леонід Мигаль*

Редакція залишає за собою право на відбір найцікавіших, оригінальних, художньо досконалих і суспільно значимих матеріалів. За точність викладених фактів і цитат відповідають автори. При передруку посилання на журнал обов'язкове.

Видано Національною спілкою краєзнавців України та Інститутом історії України НАН України
м. Київ, вул. М. Грушевського, 4,
тел.: +380 (44) 278 02 38,
e-mail: bazhanclo@ukr.net

На першій сторінці обкладинки:
фотознімки часів Першої світової війни (фото: galinfo.com.ua).

Підписано до друку 11.12.2018 р.
Формат 60x84 1/8. Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 15,0. Обл.-вид. арк. 27,73. Наклад 300 прим.
Зам. № 18-2019

Надруковано ПП «ПФ «Фоліант»
00121, м. Київ, вул. Семенівська, 13

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4631 від 14.10.2013 р.